

Марко Бойцун

**Робітничий рух
і національне питання
в Україні: 1880–1918**

УДК 94(477):[329.71+323.1]«1880/1918»

Б77

Бойцун, Марко

Б77 Робітничий рух і національне питання в Україні: 1880–1918 / Пер. з англ. Лесі Бідочко та Максима Казакова. — Київ: Rosa-Luxemburg-Stiftung в Україні; ФОП Маслаков, 2020. — 580 с.

У своєму дослідженні британський історик українського походження Марко Бойцун звертається до теми революційних суспільних перетворень у Наддніпрянській Україні на межі XIX–XX ст. — індустріалізації, урбанізації, націєтворення та власне політичної революції. Автор аналізує дискусії про значення національного питання для соціалістичної революції, що вирували серед лівих партій, та реконструює ланцюжок подій, який призвів до розгортання громадянської війни між учорашніми союзниками за «революційною демократією». Книжка розрахована на вчених-істориків, педагогів, студентів, а також на широкий загал читачів, які цікавляться історією Української революції.

УДК 94(477):[329.71+323.1]«1880/1918»

**ROSA
LUXEMBURG
STIFTUNG**
В УКРАЇНІ

За підтримки Rosa Luxemburg Stiftung з коштів Міністерства закордонних справ ФРН. Зміст публікації перебуває у повній відповідальності автора та може не відображати позиції Rosa Luxemburg Stiftung. Публікація надається до безкоштовного використання за умови належних посилань на оригінальне видання.

Sponsored by the Rosa Luxemburg Stiftung with funds of the Federal Ministry of Foreign Affairs of the Federal Republic of Germany. The content of the publication is the sole responsibility of the author and does not necessarily reflect a position of Rosa Luxemburg Stiftung. This publication can be used by others for free as long as they provide a proper reference to the original publication.

© Марко Бойцун, 2019, *текст*

© Леся Бідочко, Максим Казаков, *переклад*

© Rosa Luxemburg Stiftung в Україні, *видання українською мовою*

ISBN 978-617-7862-92-4

МАРКО БОЙЦУН

РОБІТНИЧИЙ РУХ
І НАЦІОНАЛЬНЕ
ПИТАННЯ В УКРАЇНІ:
1880–1918

Переклали з англійської
Леся Бідочко та Максим Казаков

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Бунд— Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі й Росії
ВЦВК— Всеросійський центральний виконавчий комітет
кадети— Конституційно-демократична партія
КВО— Київський військовий округ
КП(б)У— Комуністична партія (більшовиків) України
ПСР, есери— (російська) Партія соціалістів-революціонерів
РНК— Рада народних комісарів
РСДРП, есдеки— Російська соціал-демократична робітнича партія
РСДРП(б)— Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків)
РУП, ерупісти— Революційна українська партія
СУП— Соціалістична українська партія
ТУП— Товариство українських поступовців
УНР— Українська Народна Республіка
УПСР— Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ, есефи— Українська партія соціалістів-федералістів
УРСР— Українська радянська соціалістична республіка
УСДРП, уесдеки— Українська соціал-демократична робітнича партія
фабкоми— фабричні комітети
Фарейнікте— Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія

ЗМІСТ

- Вступ **7**
1. Державна влада та розвиток капіталізму **19**
 2. Робітничий клас **53**
 3. Соціал-демократія та національне питання **87**
 4. Перший рік революції: від лютого до листопада **159**
 5. Листопад 1917-го: у пошуках примирення **237**
 6. Грудень 1917-го: примирення неможливе **301**
 7. Перший Брестський договір **371**
 8. Битви за Київ **395**
 9. Київ під владою більшовиків **435**
 10. Погроми березня–квітня 1918 року **463**
 11. Опір австро-німецькій окупації **481**
 12. Останні дні Центральної Ради **507**
- Післямова **547**
Подяки **549**
- Мапи **551**
Показчик **555**

ВСТУП

«Велика Революція як історичне явище має для українського народу виключну вагу. Передовсім, в ній народ знайшов своє ім'я <...> Тепер кожний селянин і робітник знає, що він українець <...> Так виросла свідомість національної приналежності у міського робітництва нашого, що в 1917 р. виступало як “руське”, а тепер воно більш половини визнає себе на українське. Це великий здобуток революції і нашої важкої боротьби»¹.

Таку думку озвучив Микита Шаповал², лідер УПСР в екзилі, виступаючи перед українськими робітниками Канади. Хоча українцям і не вдалося втримати у вирі бурхливих подій незалежність, Шаповал оптимістично дивився в майбутнє. Царизм було знищено. У робітників так само, як і в селян, з'явилася національна самосвідомість, що її радянська влада не могла ігнорувати. Подібно до багатьох інших комуністів

-
- 1 Шаповал М. Велика революція та українська визвольна програма. — Прага: Видавництво «Вільна Спілка», Український робітничий університет, 1927. — С. 251.
 - 2 Микита Шаповал (1882–1931) — поет, літературний критик, агроном та політичний активіст; співзасновник Української партії соціалістів-революціонерів та організатор антигетьманського повстання у листопаді 1918 р. Емігрувавши після Громадянської війни до Чехословаччини, взяв участь в утворенні кількох організацій, у тому числі Українського робітничого університету в Празі. Разом з лідером українських соціал-демократів, Володимиром Винниченком, редагував журнал «Нова Україна».

і соціалістів в Україні та за кордоном у 1927 р. Шаповал вірив, що революція ще не завершилася.

Оптимізм розвивався після сталінської колективізації сільського господарства, голоду 1932–1933 рр. та чисток. Однак теза Шаповала щодо набуття нижчими класами української національної ідентичності знаходила протягом наступних десятиріч щораз більше фактичних підтверджень. До революції селяни розплачувалися за соціальну мобільність, за свій перехід від сільського господарства до зайнятості в промисловості асиміляцією в російській або польській культурі міст і містечок. Звичайно, не всі асимілювалися, й не всі приймали це без опору. Але до 1917 р. ця боротьба була приречена на невдачу. Після революції селяни переїздили до міста та вступали до лав пролетаріату дедалі частіше, так би мовити, на власних умовах. У 1897 р. 44 % робітників ідентифікували себе як українці, у 1926 р. — 55 %, а в 1959 р. — 69 %. Станом на 1970 р. три чверті робітничого класу Української Радянської Соціалістичної Республіки вважали себе українцями³.

У ХХ ст. швидка індустріалізація спрямувала безпрецедентну кількість селян у міста, що докорінно змінило їхній етнолінгвістичний склад. Набуття представниками робітничого класу національної свідомості пояснюється не тільки селянським корінням цього класу, а і свідомим політичним вибором. Утвердження української національної ідентичності відбулося внаслідок історичного зіткнення між класами бездержавного народу, мобілізованими індустріалізацією, та вищими класами, в чиїх руках були важелі індустріалізації й державної влади. Поворотним пунктом у цьому процесі, коли вибір національної ідентичності зробили більшість селян і робітників України, став 1917 рік.

3 Krawchenko B. *Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine*. — Basingstoke: Macmillan, 1985. — P. 206.

РАМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ця книга має на меті висвітлити формування робітничого класу в Україні та його ставлення до національного питання. На її сторінках робітничий клас розглянуто як фактора трудових і політичних відносин до і під час революції та Громадянської війни 1917–1920 рр., а також здійснено спробу пояснити, як національний фактор впливав на формування робітничого класу, в чому полягав інтерес робітників у розв'язанні цього питання, якого плану вирішень вони домагалися через свої масові організації та політичні партії.

Дослідження охоплює дев'ять губерній Російської імперії, у яких на зламі століть українці становили більшість⁴. Поза рамками нашої оповіді залишено територію Західної України, що перебувала під владою Австро-Угорщини (до 1918 р.) та згодом — Польщі (1919–1939 рр.). Вашій увазі буде представлено загальний огляд дореволюційної історії, а саме: змін державної влади на українських землях, постановня капіталістичного способу виробництва та формування робітничого класу як економічної і політичної сили. Далі буде розглянуто дискусії тогочасних провідних марксистів щодо національного питання та проаналізовано позицію української, російської і єврейських соціал-демократичних партій, які діяли в українських губерніях. Насамкінець висвітлено місце робітничого руху та робітничих партій у подіях лютого 1917 — лютого 1920 рр. Перші три розділи охоплюють

4 Це правобережні губернії — Київська, Подільська і Волинська; лівобережні — Чернігівська, Полтавська і Харківська; південні — Катеринославська, Херсонська і Таврійська (північні, некримські повіти). У цій книзі для губерній Правобережжя та Лівобережжя також використовується назва північних, або Півночі. На північному сході Харківська губернія за особливостями економічного розвитку була близькою як до п'яти інших північних губерній, здебільшого аграрних, так і до індустріального Півдня. Власне, індустріальними були губернії на південному сході України, але для простоти називатимемо їх південними, або Півднем.

період до 1917 р., розділи 4–6 присвячено революції та громадянській війні.

ТЕОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

У цій книзі використовуються терміни «національне питання», «національний рух», «нація» і «національна держава». Вони співвідносяться з такими процесами, як зародження, політизація, мобілізація й уніфікація націй. У такому сенсі це просто евристичні індикатори, вказівники історичних стадій національного розвитку. Тоді як життєздатна *теорія* має насамперед пояснювати, як і чому постало національне питання.

Щоб висвітлити походження національного питання, я прийняв та розширив концепцію поділу праці, яку використовував Карл Маркс. Він зауважував, що із розвитком капіталізму відбулися подальші поділ і спеціалізація людської праці: сільська та промислова, фізична та інтелектуальна, чоловіча та жіноча. Диференціація суспільної праці притаманна не тільки капіталізові, вона є продуктом набагато довшої еволюції людства. Капіталістичний спосіб виробництва включив у себе поділ праці між містом і селом, інтелектом і мускулами, чоловіками і жінками, властивий більш раннім формаціям, та поглибив його.

У Марксовому розумінні поділ праці був інфраструктурою класового суспільства, у той час як приватна власність — лише юридичним вираженням та способом захисту поділу праці, характерним для капіталізму⁵. Європейський соціал-демократичний рух успадкував ідеї Маркса, але мав тенденцію редукувати його концепцію класового суспільства до самого юридичного вираження, до взаємовідносин між власниками робітничої сили та власниками засобів виробництва. Власність слугувала загальним індикатором класової належності за капіталістичного ладу, але це мало давало для

5 Маркс К., Енгельс Ф. Фюрбах (з «Німецької ідеології»). — Х.-К.: Державне видавництво України, 1930. — С. 72–76, 98–115, 121–124.

розуміння класової боротьби поза її економічним виміром. Такий підхід також не дозволяв досягнути протиріччя, що існували всередині самого робітничого класу, який розділяли професійні привілеї, засновані на місці проживання, освіті, гендері.

Яким чином усе це стосується національного питання? Розвиток поділу праці не припинився з появою капіталізму. З кінця XIX ст. капіталізм як глобальна економічна система вибудовував міжнародний поділ праці. Економічно могутня метрополія втягувала в світовий ринок віддалені, периферійні суспільства, нав'язуючи їм специфічні економічні завдання⁶. Траєкторія соціально-економічного розвитку окремих регіонів і народів світу визначалася часом, коли вони долучилися до світового ринку, місцевими ресурсами, придатними для експлуатації, та відносною силою державної влади, яка контролювала ці території.

З огляду на різні історичні причини кордони периферійних держав рідко збігалися з кордонами компактних етнолінгвістичних груп. Зазвичай держава охоплювала кілька таких груп. У рамках однієї держави вони втягувалися в процеси індустріалізації та урбанізації з різною швидкістю. Остання залежала від наявності в певному регіоні природних ресурсів, придатних для експлуатації, ступеня впливовості лідерів групи в центральних державних інституціях, від знання членами групи мови сучасної індустрії й адміністрації, поширеності серед них навичок і вмінь для роботи у промисловості, їхньої готовності асимілюватися у новій міській та індустріальній культурі. Через обмеженість ресурсів, необхідних для індустріалізації, вона відбувалася

6 Маркс вивчав початковий етап цього процесу. «Створюється новий міжнародний поділ праці, що відповідає головним центрам машинної продукції, поділ, що перетворює певну частину земної кулі у країну з перевагою хліборобської продукції» (Маркс К. Капітал: критика політичної економії / за ред. А. Річицького, В. Щербаненка. — Харків: Державне видавництво України. — Т. 1. — С. 265).

лише в окремих частинах країни. У будь-якому разі плодами індустріалізації користувалася етнолінгвістична група (або групи), що контролювала державну владу. Навіть якщо промисловість було розміщено поза її етнічними землями, через державні механізми панівна група централізувала та перерозподіляла на свою користь додатковий продукт, вироблений на всій території держави.

Отже, поділ праці, встановлений у світовому масштабі між індустріальними країнами та країнами, що індустріювалися, відтворювався в межах останніх. Тут поділ праці залучав потенційні атрибути національної ідентичності (мова, культура, спільна територія тощо), і це впливало на здатність етнолінгвістичних груп до соціальної мобільності у класовій структурі країни, що індустріювалася, здатність забезпечити для себе міські, інтелектуальні та «чоловічі» роди занять у модернізованій економіці. Усередині держав відбувалася кристалізація поділу праці між націями — уже сформованими і такими, що зароджувалися. Цей процес призводив до обмеження соціальної мобільності перших та нерівномірного перерозподілу спільного додаткового продукту на користь других, що зі свого боку політизувало стандартні атрибути національної ідентичності (мова, культура, спільна територія) та спонукало до появи національних рухів серед зароджуваних націй⁷.

Тож можна стверджувати, що в сучасному світі суспільство розділене не тільки за лініями статі, фізичної та розумової праці, села та міста, а і через національності. Із цієї інтерпретації поділу праці випливає, що національні рухи є рухами, які оспорюють цей поділ; відповідно, це один із виявів класової боротьби. Адже класова боротьба є передусім нічим іншим, ніж боротьбою навколо поділу праці та розподілу ресурсів, створених працею.

7 Hechter M. *Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development*. — Berkeley, Calif.: University of California Press, 1975. — P. 33–39.

Я виклав у найзагальнішому вигляді концепцію історичної еволюції поділу праці між державними та зароджуваними націями на трьох окремих рівнях: капіталістичної світової економіки; окремої периферійної держави, де відбувається індустріалізація; всередині самого робітничого класу. У наступних розділах спробуємо застосувати цю концепцію до випадку України та дослідити, як ставилися до національного питання робітничий рух і соціал-демократичні партії з моменту їхнього виникнення наприкінці XIX ст. до революції та Громадянської війни 1917–1920 рр.

ДИСКУСІЯ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

В історіографії революції та громадянської війни існують три відмінні інтерпретації взаємозв'язку масових організацій і політичних партій робітничого класу з національним питанням та боротьбою за незалежність.

Перша з них походить із середовища Української соціал-демократичної робітничої партії, тобто тієї сторони, що програла в Громадянській війні. Володимир Винниченко, видатний лідер УСДРП, стверджував:

«Наше робітництво силою проклятих історичних умов було в переважній більшості своїй зденаціоналізовано, зрусифіковано. Через те ми не мали широких пролетарських мас, які б силою свого войовничого, революційного духу підпиляли нас, керовників, які б вимагали від нас рішучості <...> Наша головна опорна сила була в селянстві. І то не в голоті сільській, а в більш заможному селянстві, як більш розвиненому й національно-свідомому <...> але замість того, щоб йти до свого пролетаріату, хоча би й ще не зовсім пробудженого національно, замість того, щоб будити його й набиратись у його соціальної рішучості й одважності, замість того, щоб, пішовши з ним соціально, повести його за собою національно, ми одсахнулись від його, ми злякались його й навіть того селянства, що пішло за ним.

Це була основна помилка й хиба наша»⁸.

Винниченко пояснював неспроможність національного руху привабити робітничий клас хибами УСДРП. Інший лідер українських есдеків, Ісаак Мазепа, натомість вказував на суб'єкту та організаційну незрілість україномовного пролетаріату:

«...українська нація лише за кілька десятиліть перед вибухом революції почала прокидатися і зміцнитися в своїх силах. Тому не диво, що організація українського робітництва, як професійна, так і політична, почалася значно пізніше, ніж російського, що українська інтелігенція прийшла до своїх робітничих мас з великим запізненням <...> Пролетаріят український оказався молодим і неорганізованим: революція прийшла до нього зарано»⁹.

В еміграції лідери УСДРП та УПСР дискутували далі про причини своєї поразки і більшовицької перемоги. Їхнє бачення подій 1917 р. з часом змінювалося. Те, що в 1917-му вони називали соціальною революцією, згадувалося тепер як національно-визвольні змагання. Українські ліві записували провал своїх зусиль із розбудови національної держави під час Громадянської війни на рахунок українського пролетаріату — незрілого і неспроможного стати для них надійною соціальною базою в місті, та пролетаріату російського — начебто ворожого до української державності, у якій формі вона б не існувала.

Друга інтерпретація практик робітничого класу в сфері національного сформувалася наприкінці 1920-х рр. під час дискусії серед переможців Громадянської війни та стала домінантною серед українських радянських істориків. Після завершення Громадянської війни більшовики прагнули

8 Винниченко В. Відродження нації. — Т. 2. — Київ–Відень: Дзвін, 1920. — С. 97.

9 Мазепа І. Большевизм і окупація України. Соціально-економічні причини недозрілості сил Української революції. — Львів–Київ: Знаття то сила, 1922. — С. 17–18.

розширити соціальну базу режиму, що спирався на завузьке коло міських жителів, переважно росіян та євреїв. Із цією метою було запущено програму «коренізації» або «українізації». Лави Комуністичної партії (більшовиків) України вперше наповнилися величезною кількістю українців, у тому числі колишніми її противниками у Громадянській війні — членами УСДРП та УПСР. Ця інтерпретація була висунута сталінською фракцією у боротьбі з «націонал-ухильництвом», яке виникло в КП(б)У внаслідок напливу українців, та визначала генеральну лінію партії й історичних студій до самого розпаду Радянського Союзу. Власне, це кілька взаємодоповнювальних тез: робітничий клас був провідною силою революції; російська секція робітничого класу вела за собою всі інші нації; комуністична партія очолювала робітничий клас у цілому; національне питання було другорядною проблемою серед тих, з якими зіштовхнувся робітничий клас. Такий набір аксіом утворював чіткі рамки, що в їхніх межах радянські науковці, починаючи з 1930-х рр., пояснювали, як робітничий клас у роки революції та громадянської війни прийшов до влади, утворив пролетарську багатонаціональну державу та розв'язав таким чином національне питання¹⁰.

10 Гриценко А. Робітничі фортеці соціалістичної революції. — К.: Наукова думка, 1965; Гудзенко П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. — К.: Наукова думка, 1965; Гуржій І. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). — К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1958; Кирьянов Ю. Рабочие Юга России, 1914 — февраль 1917 гг. — Москва: Наука, 1971; Історія робітничого класу УРСР: у 2 т. / гол. ред. Ф. Лось, ред.: І. Гуржій, Й. Щербина, О. Лугова. — К.: Наукова думка, 1967; Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 2. — К.: Видавництво АН УРСР, 1962; Скляренко Є. Робітничий клас України в роки Громадянської війни. — К.: Наукова думка, 1966; Скляренко Є. Нариси історії профспілкового руху на Україні, 1917–1920 рр. — К.: Наукова думка, 1974.

Одним із найсерйозніших наслідків панування цієї інтерпретації стало забуття інших партій робітничого класу. Меншовики, УСДРП, Бунд згадувалися дуже зрідка та лише у супроводі епітетів «опортуністичний», «буржуазно-націоналістичний», «контрреволюційний». Інший наслідок — дослідники ігнорували селянство, тобто клас, який мав більшу соціальну вагу, ніж промисловий пролетаріат, та помітно впливав на долю всіх державних проєктів, що їх висувало місто.

Так звана державницька школа запропонувала третю інтерпретацію ролі робітничого класу в національному питанні. Після 1991 р. українські науковці звільнилися від обмежень сталіністської історіографії й могли тепер розглядати період 1917–1920 рр. з різних перспектив, приділяючи належну увагу всім учасникам подій. Але історики, за поодинокими винятками, прийняли термін і концепцію «Національної революції» та пояснювальну парадигму національно-визвольних змагань. Концепцію соціальної революції було відкинуто, а партії та рухи, що закликали до неї, розглядалися як носії чужинницької ідеології. Зв'язок Української революції з Російською (зокрема бурхливого піднесення національного руху — з демократичними зрушеннями, спричиненими падінням царату в лютому 1917 р.) применшувався, якщо не заперечувався взагалі¹¹.

Державницька школа, яка з 1991 р. домінувала в українській історичній науці, пристала на думки поміркованих і консервативних учасників революції та Громадянської війни, на кшталт Дмитра Дорошенка¹² та інших членів Укра-

11 Комплексний огляд сучасної української історіографії цього періоду зробив Валерій Солдатенко: Солдатенко В. Нові підходи в осмисленні історичного досвіду і уроків революційної доби 1917–20 рр. в Україні // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — 2008. — Вип.24. — С. 93–103.

12 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле, 1914–1920. — Мюнхен: Українське видавництво, 1969; Дорошенко Д. Історія України / 2-е вид. — Аугсбург: П. Погасій, 1947.

їнської партії соціалістів-федералістів. Базовий постулат про те, що в основі подій 1917–1920 рр. лежала не соціальна революція, а національно-визвольна боротьба, доповнювався такими твердженнями: не маси робітників і селян, а еліти своєю поведінкою та вибором визначали результат боротьби; тогочасна українська еліта зробила хибний вибір, схилившись до радикальної соціальної політики та нехтуючи розбудовою незалежної національної держави; українські маси піддалися демагогії чужинців-більшовиків та полишили своїх лідерів і боротьбу за власну національну державу. Саме тому, на думку істориків цієї школи, Українська революція зазнала поразки, а більшовики відбудували Російську імперію на новому ідеологічному фундаменті та повернули Україну в її лоно.

Твердження державницької школи викликають питання, на які ця книга намагається дати відповіді. Чи справді «соціальна революція» та «національне визволення» протистояли одне одному як взаємовиключні альтернативи в думках і діях учасників революції та Громадянської війни? Якщо ні, то чи був для сучасників зрозумілий зв'язок цих явищ у ширшому історичному контексті? Нарешті, чи можемо ми говорити про соціальний клас як суб'єкт, як про творця історії? Іншими словами, чи демонстрував робітничий клас здатність до самостійних міркувань і дій? Чи все ж таки слід визнати пріоритет «еліт» у тогочасному революційному процесі?

Я враховуватиму всі три інтерпретації цього буремного періоду історії України та спиратимуся на власний аналіз оригінальних джерел, коли в наступних розділах спробую розкрити зв'язок між робітничим класом і національним питанням. А читач оцінить слушність моїх висновків щодо нашого не такого вже й давнього минулого.

ДЕРЖАВНА ВЛАДА ТА РОЗВИТОК КАПІТАЛІЗМУ

Станом на кінець XIX ст. капіталізм в Україні мав довгу, проте непевну та уривчасту історію. Капіталістичні відносини визрівали тут повільно та нерівномірно, що значною мірою пояснюється боротьбою сусідніх держав за контроль над цією територією, фіналом якої стала інкорпорація більшої її частини до Російської імперії, де феодальні відносини проіснували до середини XIX ст. У цьому розділі я розглядатиму послідовну зміну литовської, польської, козацької й російської державної влади, їхній вплив на формування в Україні ринку та буржуазії, а також специфічні відносини, встановлені наприкінці XIX ст. між російською державою та європейським фінансовим капіталом у сфері розподілу суспільного продукту країни. Аналіз історичної еволюції цих економічних і політичних сил дозволить дійти певних висновків стосовно колоніального становища України напередодні революції. Для цього я оглянув три великі історичні періоди: від занепаду Київської Русі до революції 1648 року; від Переяславської угоди (1654) до скасування кріпосного права (1861); доба швидкої індустріалізації, яка тривала до Першої світової війни.

РЕВОЛЮЦІЯ 1648 РОКУ

Протягом IX — середини XIII ст. значна частина сучасної території України входила до складу феодальної держави Київська Русь. Її столиця розміщувалася у верхній частині

Дніпровського басейну на кордоні лісів Півночі та степів Півдня; Русь контролювала торгівлю між Скандинавією та Візантією. У XIII ст. монгольська навала підірвала могутність Русі: Київ було зруйновано, князівства втратили незалежність, старі торговельні шляхи припинили своє існування. Нижня частина басейну Дніпра та землі на схід від Південного Бугу і Дніпра залишалися під контролем кочівників до кінця XVI ст¹.

У XIV ст. відбулася експансія литовських феодалів з півночі на Поділля, Київщину та Східну Волинь. У наступному столітті Польське королівство розширилося на південний схід за рахунок інкорпорованих Галичини та Західного Поділля. Руські князі та бояри, які й надалі володіли землею, влилися у стан шляхтичів-колонізаторів. На селян було поширено литовську або польську систему феодальних повинностей².

У XVI ст. кон'юнктура торгівлі з європейськими містами підштовхнула польську шляхту до посилення експлуатації кріпосних селян на західноукраїнських землях³. Шляхта жадала прибутків, які приносив експорт сільськогосподарської продукції та лісоматеріалів через балтійські порти; заради цього вона законодавчо обмежила свободу пересування селян та збільшила кількість днів, що їх кріпаки мали відпрацьовувати на панських землях. При цьому останні постійно зростали за рахунок селянських наділів. Повсюдно

-
- 1 Дорошенко Д. Історія України. — С. 20; Яворський М. Революція на Україні в її головніших етапах. — Харків: Державне видавництво України, 1923. — С. 5; Мазепа І. Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — Б. м.: Прометей, 1946. — С. 30–32, 50.
 - 2 Там само. — С. 36–40, 47; Антонович М. Історія України: [у 4 т.]. — Вінніпег: УВАН, 1966. — Т. 2. — С. 61; Яворський М. Революція на Україні в її головніших етапах. — С. 5; Anderson P. Lineages of the Absolutist State. — London: New Left Books, 1974. — P. 280.
 - 3 Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репринтне видання 1913 року. — К.: Золоті ворота, Радуга, 1990. — С. 197.

поширений натуральний і грошовий оброк польська шляхта замінювала на тяжчу форму експлуатації — панщину⁴.

У Середньому Подніпров'ї соціальна еволюція після падіння Русі пішла іншим шляхом. Місцеве населення, яке не втекло від монголо-татарської навали та навіть підтримало її, прагнути позбутися гніту князів і бояр⁵, мешкало тут у формі озброєних громад мисливців, рибалок, пасічників і збирачів. Зі зникненням у регіоні давньоруської знаті ці громади повернулися до принципів самоуправління дофеодальної епохи. Окремі господарства обирали представників до віча, яке періодично перерозподіляло угіддя, вирішувало суперечки та обирало військових ватажків громади. Місцеве населення не визнавало жодних феодальних повинностей та вважало себе незалежним; у колективній пам'яті це передавалося як «стародавні права та вольності».

З кінця XV ст. в лісостеповій зоні поруч зі згаданими громадами з'являються ватаги молодих чоловіків, які щоліта спускалися по річках із території Великого князівства Литовського, щоб полювати тут на дичину, рибалити і ловити диких коней. Восени вони поверталися назад, продаючи свою здобич у північних містечках і фортецях. З поширенням практики уходництва шляхта почала обкладати їх податями. Щоб уникнути поборів та інших феодальних повинностей, уходники переходили до зимівель на Півдні, згодом зовсім оселяючись і постійно господарюючи там⁶.

Тягар панщини, що зростав на Волині та Галичині, змушував кріпаків тікати до прикордонної Центральної України. Прямуючи на схід, частина втікачів осідала в прикордонних фортецях, де місцева знать охоче приймала їх на військову,

4 Історія Української РСР: [у 2 т.] / гол. ред. К. К. Дубина. — К.: Наукова думка, 1967. — С. 126; Антонович М. Історія України. — Т. 2. — С. 62–63.

5 Дорошенко Д. Історія України. — С. 62–63.

6 Мазепа І. Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 49; Антонович М. Історія України. — Т. 2. — С. 4–6; Грушевський М. Ілюстрована історія України. — С. 174.

фортифікаційну та господарську службу. А дехто просувався далі на південний схід шляхом, який проторували уходники, та потрапляв до козацьких володінь⁷.

Таким чином, у зоні фронтиру між володіннями Польсько-Литовської держави й Османської імперії формувався козацький соціум — продукт злиття економічно вмотивованих мігрантів та кріпаків-утікачів з місцевими громадами, що після краху Русі існували на дофеодальних засадах. Клас напівкочових воїнів, що тяжів до занять сільським господарством і торгівлею, заново заселив землі, знелюднені після монголо-татарської навали. У 1552 р. було засновано Запорозьку Січ — «військову республіку», а до кінця XVI ст. козаки спромоглися відсунути кримських татар до Чорноморського узбережжя. Січ стала центром, навколо якого об'єдналися громади Середнього Подніпров'я, контрольним пунктом на річковому шляху та плацдармом, з якого козаки висувалися в морські експедиції проти турків і походи на Молдову та Московське царство. Низові (тобто ті, що проживали в пониззі Дніпра) козаки підтримували торговельні та дипломатичні зв'язки з усіма вищезазначеними країнами і з часом стали важливим фактором у балансі сил між Польщею, Росією й Туреччиною. Змінивши кілька дислокацій, Запорозька Січ проіснувала до 1775 р., коли була зруйнована за наказом Катерини II; низові козаки опинилися на Подунав'ї та Кубані⁸.

У 1569 р. Польща та Литва об'єдналися в Річ Посполиту. При цьому Польща анексувала Волинь, Східне Поділля та Київщину, разом із землями на схід від Дніпра. Польська шляхта поклала око на нові землі та вирушила по слідах кріпаків, які втікали до Центральної України. Найбагатші шляхтичі організовували масштабні переміщення кріпосних селян та всього необхідного для заснування нових латифундій. Магнати займали незаселені землі, а за потреби

7 Там само. — С. 198–199; Антонович М. Історія України. — Т. 2. — С. 6.

8 Грушевський М. Ілюстрована історія України. — С. 180; Anderson P. Lineages of the Absolutist State. — P. 209.

й викидали козаків з їхніх хуторів. Утворені таким чином магнатські маєтки були надвеликими порівняно з їхніми ж володіннями на Західній Україні. Родині Вишневецьких король пожалував «майже половину Полтавщини», де на них працювало 230 тисяч селян. Потоцькі отримали понад 1,2 млн гектарів. Землі роздавалися шляхті також на Східному Поділлі, Київщині, Чернігівщині⁹.

Щоб забезпечити прикордонні маєтки необхідною кількістю робочих рук, шляхта звільняла своїх кріпаків, які погоджувалися переселитися на схід, від феодалних повинностей на термін до 20 років. Також власники маєтків у Центральній Україні приймали кріпаків-утікачів та захищали їх від переслідувань з боку колишніх панів. Хоч шляхта й обмежувала свободу винокуріння, встановила монополію на млини, запровадила різноманітні побори, дорожнє й мостове мито, обклала десятиною селянське скотарство і бджолярство, але все ж таки система феодалних поборів і повинностей у Центральній Україні залишалася менш обтяжливою, ніж у Західній. Тут переважав оброк, натуральний і грошовий, а «справжнього кріпацтва» не існувало¹⁰.

Зіткнувшись із новою хвилею колонізаторів, частина мешканців прикордоння переселялася далі на схід та південь. Інші залишилися на місці та намагалися пристосуватися. Ці так звані городові козаки обробляли землю поблизу прикордонних фортець; польська адміністрація дорожила ними як цінним військовим резервом. У 1572 р., через два десятиліття після заснування першої Січі, Корона Польська зареєструвала частину городових козаків як найманих військових, звільнених від будь-яких повинностей на користь шляхти.

9 Дорошенко Д. Історія України. — С. 93; Anderson P. Lineages of the Absolutist State. — P. 285; Kononenko K. Ukraine and Russia. A History of Economic Relations between Ukraine and Russia (1654–1917). — Milwaukee, Wisc.: Marquette University Press, 1958. — P. 9.

10 Грушевський М. Ілюстрована історія України. — С. 200–201; Антонович М. Історія України. — Т. 2. — С. 16–17.

Реєстрове козацтво зберігало самоуправління та право вибирати собі командирів. Жителі прикордонних містечок, які переважно були біженцями із Західної України, прагнули вступити до лав реєстрового війська, щоб користуватися такими самими правами і привілеями¹¹.

Переселення польської шляхти «під'єднало» Центральну Україну до торговельного шляху, який через балтійські порти вів до Західної Європи. Якщо на Галичині та Волині встановлення цих торговельних зв'язків призвело до посилення кріпацтва, то в Середньому Подніпров'ї стимулювало виробництво, у якому питома вага вільної праці була значно більшою. У цьому регіоні існували багатші природні ресурси. Оскільки шляхта була не в змозі накладати такі великі повинності, як у сусідніх регіонах, кріпосні селяни тут мали більше вільного часу, який використовували на оплачувану працю. Ба більше, у Центральній Україні майже 40 % селян взагалі не мали землі, а значна частка населення (за деякими оцінками — 46 %¹²) була записана як міщани. Насправді багато людей, які користувалися правами міщан, жили поза межами містечок. Отже, мобільність робочої сили та продуктів праці тут була значно вищою, ніж на Західній Україні.

Поширенню товарного виробництва і найманої праці посприяв і той факт, що засоби виробництва були де-факто привласнені більш раннім, козацьким, населенням регіону. Кустарні промисли часто-густо виникали на козацьких займанщинах. Загалом у місцевому виробництві працю кріпаків використовували набагато рідше, ніж на західно-

11 Грушевський М. Ілюстрована історія України. — С. 187–188; Антонович М. Історія України. — Т. 2. — С. 28; Мазепа І. Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 52.

12 Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? // Широке море України. Документи самвидаву з України. — Париж — Балтимор: ПУФ — Смолоскип, 1972. — С. 285. Ця група населення включала селян, які не були закріпачені та виконували лише незначні повинності на користь місцевої шляхти, а також торговців і ремісників.

українських землях. Це створювало життєздатне виробниче середовище — далі зростав внутрішній ринок та існували зручні виходи на міжнародний. Переважна частина вільнонайманих працівників була зайнята у промислах, орієнтованих на експорт: на ливарнях (виробництво заліза), гутах (скло), тартаках (пиломатеріали), пивоварнях, гуральнях (горілка), будах (поташ), селітряних майданах¹³.

Шляхта збагачувалася на торгівлі зерном, але поки що не могла консолідувати свою політичну владу. Присутність городових, близькість низових козаків, а також той факт, що на кожного «слухняного» міщанина припадала дюжина «неслухняних» утікачів від кріпацтва із Західної України — все це створювало обмеження для шляхти, цієї «невеличкої владної касти, вивищеної над етнічно чужим селянством»¹⁴.

Королівський уряд визнав уклад життя городових козаків та взяв їх на службу як прикордонних солдатів, проте це суперечило прагненням поміщиків, які хотіли контролювати якомога більше землі та робочої сили. Поміщики підбивали місцеву адміністрацію, яка походила також зі шляхетського середовища, на скорочення реєстрового війська та скасування козацьких привілеїв. Врешті реєстр було обмежено кількома тисячами. Згодом шляхті вдалося гарантувати для себе командні посади в козацьких полках, а нижчі посади продавати «з молотка». Шляхтичі оподаткували козацьку зарплатню на свою користь, змушували козаків виконувати допоміжні роботи у своїх маєтках та перетворювали їхніх удів і сиріт на кріпаків. Рибальство і полювання, їзда по дорогах і через мости стали для козаків платними, також їх позбавили права виготовляти пиво й горілку¹⁵.

Порушення умов, на яких городові свого часу ішли служити до королівського війська, відбувалося на фоні загарбання

13 Там само. — С. 277–288.

14 Anderson P. Lineages of the Absolutist State. — P. 284.

15 Грушевський М. Історія України-Руси. — К.: Наукова думка, 1995. — Т. VIII. — С. 131–135 (2-а пагінація).

великою шляхтою козацьких земель. Усе це дедалі більше налаштовувало козаків проти правлячого класу, що виливалося в повстання, захоплення земельних володінь, військового спорядження та запасів. Найсерйозніші повстання відбулися в 1591–1593, 1594–1596, 1625, 1630, 1637–1638 рр.¹⁶. У випадку Центральної України сам факт появи феодалних відносин викликав опір, не кажучи вже про поширення й утвердження їх у регіоні. Ті місцеві жителі, які втекли сюди від панщини, не раді були тому, що за ними «по слідам на край світу»¹⁷ прибувала шляхта. Інша група населення взагалі не знала феодалних повинностей протягом останніх двохсот років. Низові козаки найрішучіше були налаштовані не терпіти шляхетську колонізацію, а опиратися їй.

Міста Речі Посполитої не були представлені у сеймі й тому не могли впливати на законодавство. Сейм контролювала шляхта, яка «систематично кривдила міщанство на користь свого поміщицького господарства»¹⁸ та знеохочувала представників свого класу до поселення в містах. Відповідно до поширеної варіації Магдебурзького права, членами міського магістрату та ремісничих цехів могли бути лише римо-католики. Отже, автономні політичні та економічні інституції міст створювалися для поляків і німців. Тоді як вірмени, євреї та українці не мали до них доступу, адже належали до інших віросповідань¹⁹.

Православна церква, що лишалася єдиною автономною інституцією українців, зазнавала переслідувань з боку держави та зазіхань на свій клір, паству і власність з боку католицької церкви. Українські міщани розгорнули низку кам-

16 Дорошенко Д. Історія України. — С. 98–119.

17 Грушевський М. Ілюстрована історія України. — С. 201.

18 Там само. — С. 195.

19 Мазепа І. Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 44; Історія Української РСР: [у 2 т.]. — Т. 1. — С. 126; Антонович М. Історія України. — Т. 1. — С. 68.

паній, спрямованих на захист православ'я; до них із часом долучилися й городові та низові козаки²⁰.

Антагонізм, що наростав між двома основними групами колонізаторів Центральної України з питань землі, релігійних і політичних прав, та запровадження кріпацтва стали головними причинами революції 1648 року — «найзапеклішої селянської війни своєї доби на сході»²¹. Спровокований захопленням землі у чигиринського реєстрового сотника Богдана Хмельницького, бунт п'ятисот козаків швидко переріс у відкритий замах на цілу систему польського панування в Центральній Україні. У травні 1648 р. 20-тисячне козацько-селянсько-татарське військо перемогло польську армію, після чого повстанці встановили контроль над величезною територією по обидва боки Дніпра. З новообраним королем Яном Казимиром провадили переговори, а після військової кампанії 1649 р. було підписано Зборівський договір, за яким на частині цих територій визнавалася козацька автономія (Гетьманщина)²².

Лідери революції 1648 року забезпечили важливі політичні здобутки для українців. Згідно зі Зборівським договором, усі владні пости в Гетьманщині мали обіймати особи православної віри. Гетьмана та інших судових й адміністративних посадовців обирало реєстрове козацтво, чисельність якого зросла до 40 000. Польська армія не могла дислокуватися на території Гетьманщини. Та по суті цей договір відображав компроміс між лідерами революції та польським правлячим класом щодо нагальних соціальних питань, які турбували селян і рядових козаків. Королівська адміністрація мала повернутися на свої місця, а шляхта — у свої маєтки. Нереєстрові козаки та всі селяни повинні були визнати владу панів та знову виконувати феодалні повинності.

20 Дорошенко Д. Історія України. — С. 105–108, 111–112.

21 Anderson P. Lineages of the Absolutist State. — P. 210.

22 Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — Cambridge, Mass.: Harvard University Research Institute, 1978. — Vol. 1. — P. 1.

Отже, Хмельницький пішов проти антифеодальних прагнень основної маси свого війська, натомість отримавши привілеї для козацької верхівки, яка сподівалася стати незалежним, передовим, можливо, навіть шляхетським класом²³.

Гетьманські універсали, які наказували nereєстровим козакам та селянам повернутися під владу панів, справили деморалізуючий та дезорганізуючий ефект на мобілізовані маси. Польсько-литовський сейм не ратифікував Зборівський договір, після чого відновилася війна. Але тепер Хмельницький не мав такого рівня підтримки, як раніше. Втративши до 10 тисяч осіб під Берестечком, у вересні 1651 р. гетьман змушений був підписати з поляками значно менш вигідний Білоцерківський договір. Хмельницький намагався наростити свої сили, звертаючись до сусідніх монархів — кримського хана, турецького султана, шведського короля і, нарешті, російського царя Олексія Романова. У січні 1654 р. представники гетьмана та царя зустрілися в Переяславі, а незабаром підписали договір, за яким усі території, підконтрольні козацькому війську, стали автономним протекторатом Росії²⁴.

Революція 1648 року була боротьбою між двома хвилями переселенців до Центральної України — козацькою та шляхетською. Антифеодальна революція супроти польської монархії та землевласницької шляхти велася під стягами православ'я і руської ідентичності. Після тріумфальних перемог над польською армією Хмельницький заявив комісарам польського уряду:

«Виб'ю з лядської неволі руський нарід увесь! <...> Поможє мині в тім чернь всяя <...> я єсьм єдиновладцем і самодержцем руським!.. <...> Буду мати двісті, триста тисяч своїх»²⁵.

Проте за ідеологічною єдністю сил Хмельницького таїлися відмінні інтереси селян, дрібних власників та їхніх воєнно-політичних лідерів. Шукаючи компромісу з польським прав-

23 Мазепа І. Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 73–74.

24 Дорошенко Д. Історія України. — С. 129–131.

25 Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — С. 146 (3-я пагінація).

лячим класом у питанні відновлення соціального порядку, ці лідери втрачали підтримку власної селянсько-козацької бази. Зауважимо, що Хмельницький почав укладати компромісні угоди не після перших своїх поразок, а до них — перебуваючи на вершині своєї могутності. Під час виборів на польський престол, які відбувалися в розпал повстання 1648 р., козацькі лідери направили на сейм делегатів, щоб домогтися рівності православних із католиками, відновлення козацьких «прав і вольностей» і такого соціального устрою, «щоб козак був козаком, а хлоп хлопом»²⁶. Ян Казимир обіцяв усілякі милості в обмін на підтримку козаками його кандидатури та просив припинити військові дії проти польської армії. Селяни та рядові козаки перетворили повстання Хмельницького на революцію. Як «єдиновладець і самодержець руський», гетьман захищав національні та релігійні права українських мас, але він не підтримав їхню соціальну боротьбу за визволення з пут феодалізму.

ПІСЛЯ ПЕРЕЯСЛАВА

Переяславська рада 1654 року знову продемонструвала, що козацька верхівка зраджує антифеодальні прагнення нижчих класів, щойно в неї з'являється можливість вдовольнити свої шляхетські амбіції. У Росії феодальний лад був розвиненіший та вкорінений глибше, ніж у Центральній Україні, але це не завадило лідерам революції 1648 року укласти з Москвою антипольський союз, який мав врятувати владу старшини²⁷.

Перетворена на російський протекторат Гетьманщина охоплювала Полтавщину, Чернігівщину, Київщину та Східне Поділля. Але Польща повернула собі практично всю

26 Мазепа І. Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 73–74.

27 Про співвідношення національних, релігійних і соціальних мотивів у революції 1648 року див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — С. 118 (2-а пагінація); Мазепа І. Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 73–82; Шаповал М. Соціологія українського відродження. — Прага: Соціологічний інститут в Празі, 1936. — С. 26.

територію Правобережжя, попри тривалий спротив козаків та селян по обидва боки кордону, який тривав й у XVIII столітті. Багато селян тікало з Правобережжя до Гетьманщини або навіть далі на схід — на територію майбутніх Харківської, Курської та Воронежської губерній.

Стара місцева еліта поділилася на три «табори»: частина шляхтичів, здебільшого руського походження, підтримала Богдана Хмельницького; польські та спольщені шляхтичі втекли з України під час революції 1648 року; дехто пізніше повернувся, намагаючись відновити свою земельну власність відповідно до умов Зборівського договору.

Уже в 1654 р. генеральна старшина випрошувала у російського царя пожалування на землі, покинуті шляхтою. Цар прихильно ставився до таких суплік, адже в своїй країні розбудовував клас землевласницької аристократії, здатної впоратися з антифеодальною опозицією, що розросталася в Росії та досягла своєї вершини в подіях 1670–1671 рр. — повстанні під проводом Степана Разіна. Козацька верхівка привласнила великі обсяги землі, з яких за несення військової служби обдаровувала ділянками нижчі ранги старшини. Також старшина дозволяла селянам із Правобережжя селитися на полкових землях²⁸.

Революція 1648 року поклала сильний відбиток на свідомість селянства. Селяни вірили в те, що всі феодальні звання та повинності було скасовано «козацькою шаблею», та вважали зайняті землі своєю власністю. У перші роки після 1648-го вони не виконували жодних повинностей — лише сплачували щорічний податок до державної скарбниці, за рахунок чого утримувалися армія та дипломатичний корпус держави. Доки вистачало вільної землі, а революція ще жила в пам'яті селян, стара і нова знать не могла встановити на селі контроль над робочою силою. Але коли всі наявні землі було зайнято, а козацька старшина почала отримувати права на

28 Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? — С. 305; Дорошенко Д. Історія України. — С. 151.

вже заселені селянами ділянки — знову відновилися побори та повинності. Вільні господарі перетворилися на здольників та сплачували оброк. З часом додалися й інші повинності: ремонт доріг, караульна служба в маєтках, сінокіс, роботи на греблях і загатах на старшинських млинах. З 1701 р. від селян вимагали оброк вівсом та два дні панщини на тиждень²⁹.

Станом на кінець XVII ст. в Гетьманщині феодальну залежність селян уже було відновлено, хоча вона лишалася значно легшою, ніж у Росії чи Польщі. Земський собор, який відбувся у Москві в 1649 р., законодавчо закріпив та уніфікував кріпосне право, а царя визнав абсолютним монархом — самодержцем. У 1658 р. було прийнято закони, які криміналізували селянські втечі³⁰. Ці політичні рішення відкривали шлях повному ствердженню кріпосного ладу в Росії. До кінця XVII ст. селянство Гетьманщини успішно опиралося його запровадженню, але з початку наступного століття почало поступово втрачати свободу. На землі запорозьких козаків у нижній течії Дніпра кріпосне право було поширене в другій половині XVIII ст., під час дворянської колонізації степової зони³¹.

Повторне запровадження кріпосного права та перетворення козацької старшини на помісне дворянство зруйнували соціальну коаліцію, на якій трималася автономія Гетьманщини. Протягом другої половини XVII ст. наступникам Богдана Хмельницького вдавалося зберігати досить широку політичну автономію від держави-протектора. Щоб вислизнути зі статусу протекторату, правителі Гетьманщини укладали союзи з ворогами Польщі й Росії та намагалися приєднати до Центральної України Західну, через що воювали з поляками. Царі жорстко реагували на ці спроби: втручалися в політичне життя Гетьманщини, розташовували

29 Kononenko K. Ukraine and Russia. A History of Economic Relations between Ukraine and Russia (1654–1917). — P. 5.

30 Anderson P. Lineages of the Absolutist State. — P. 203–204, 339–341.

31 Мазепа І. Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 95–96.

російські гарнізони в її містах, змінювали місцеві закони та запроваджували податки до своєї скарбниці. Перемога Росії над шведами та гетьманом Іваном Мазепою під Полтавою (1709 р.) призвела до суттєвого зменшення автономії Гетьманщини. Зі зміщенням центру політичної сили в регіоні на схід (пізнішим виявом цього стала брутальна анексія Росією територій на захід від Гетьманщини під час трьох поділів Речі Посполитої) українську автономію повільно, але впевнено згорнули. Після смерті гетьмана Івана Скоропадського в 1722 р. цар заборонив обирати його наступника. Після тимчасових відновлень посади гетьмана цю посаду остаточно скасувала Катерина II в 1764 р., а адміністративну окремішність Гетьманщини ліквідовано у 1781 р.³².

Російська імперія анексувала частину Західної України під час поділів Польщі в 1793 та 1795 рр. Контроль над нижньою течією Дніпра, причорноморськими степами й узбережжям було закріплено за допомогою дворянської колонізації Півдня — «займання найбільшої цілини в історії феодального сільського господарства Європи»³³. Таким чином, на кінець XVIII ст. більша частина українських етнічних територій перейшла під контроль Російської імперії. Решта — зі зруйнованої Польсько-литовської держави потрапила до складу Австрії.

Третім довготерміновим наслідком включення України до складу Росії (поруч із ліквідацією національної автономії та відродженням кріпосного права) була зміна темпів розвитку промисловості й формування класу буржуазії. У роки Руїни Польща повернула під свій контроль економічно розвинені райони Правобережної України, яка в цілому залишалася найбагатшим аграрним регіоном Речі Посполитої. Землі, на яких утрималася Гетьманщина, були не так давно колонізовані — промисловість постала тут протягом другої половини XVII ст. Сформувався регіональний ринок сільськогосподар-

32 Там само. — С. 93–102; Лугова О. Про становище України в період капіталізму // Український історичний журнал. — 1967. — № 3. — С. 16.

33 Anderson P. Lineages of the Absolutist State. — P. 345.

ської продукції та ремісничих виробів. Водночас зберігалися торговельні зв'язки між Гетьманщиною і комерційними центрами Балтійського узбережжя. Вже в роки правління Богдана Хмельницького державна скарбниця почала обкладати митом експорт та імпорт, який проходив через кордони козацької держави. Проте ці ранні форми національного ринку вигасли із втратою політичної автономії. У 1714 р. цар наказав спрямовувати увесь європейський експорт через територію Росії. У 1720 р. іноземна торгівля Гетьманщини була передана під контроль російських купців, а російські гроші стали єдиним засобом внутрішніх платежів. Закони 1752 р. звільнили імпорт до Гетьманщини від оподаткування, а ще через два роки всі мита на імпорт і експорт, які збиралися на її кордонах, скасовано³⁴.

На приєднаних до Російської імперії наприкінці XVIII ст. правобережних землях сильні позиції належали німецьким купцям, які продавали тут промислові вироби, купували сировину та організовували транзит своїх товарів на Лівобережжя. Російське купецтво, молодше як клас та економічно слабше, не витримувало без урядового втручання конкуренції в новоприєднаному регіоні. Протекціоністський тариф 1822 р. значно покращив становище юної російської буржуазії. Іноземні товари було обкладено високим митом, а деякі позиції взагалі заборонено завозити до імперії. Умови експорту, навпаки, було спрощено. Нові мита й тарифи підривали торговий обмін продукції німецьких мануфактур на український поташ, дьоготь, селітру, скло й інші напівфабрикати. Обсяги виробництва перерахованих продуктів скоротилися. Місцева промисловість опинилася в несприятливих умовах порівняно з виробниками цих товарів з інших частин імперії, що мали вільний доступ до українського ринку³⁵.

34 Дорошенко Д. Історія України. — С. 153; Голубничий В. Три лекції про економіку України. — Мюнхен-Нью-Йорк: Україна і діаспора, 1969. — С. 3; Лугова О. Про становище України в період капіталізму. — С. 17.

35 Оглоблин О. Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX ст. // Червоний шлях. — 1928. — № 10–11. —

Наприклад, після 1822 р. виросла собівартість продукції у скляній промисловості — і місцевий ринок заповнили дешевші товари, вироблені в російських губерніях. Занепаля українська текстильна промисловість, початки якої були досить багатонадійними завдяки використанню місцевої сировини, у тому числі вовни мериносів. На Чернігівщині та Волині виробляли грубі тканини, на Київщині, Поділлі, Полтавщині — якісніші, під Охтиркою — вироби з шовку, у Харкові — килими. Урядові укази початку 1840-х рр. знизили мито на імпорт англійської вовни, і це підірвало українське виробництво. Протягом 1842–1847 рр. виробництво вовняних тканин у Київській губернії впало на 44 %. Станом на середину 1850-х рр. російські купці практично повністю контролювали оптовий продаж текстилю в українських губерніях³⁶. Втручання держави в інтересах російського торговельного капіталу так само вдарило по виробництву алкоголю в 1860-х рр. та видобутку кам'яного вугілля на Донбасі в 1870-х рр.

Російський капітал найперше сягав сфери торгівлі в більших містах України. «Ще в середині XVIII ст. головна торгівля тут зосереджувалася в руках місцевих купців. Але у 1782 р. було дозволено селитися в Києві «інороднім людям Великої і Малої Росії» <...> Між місцевими і російськими підприємцями точилася конкурентна боротьба. Вона у XIX ст. завершилася поразкою перших, які залишились при менш вигідних заняттях — рибальстві, хлібопеченні, городництві, шевському ремеслі, а також змушені були оселитися в гірших частинах міста»³⁷.

С. 166–167; Редькіна І. До питання пролетарської революції на Україні // Літопис революції. — 1926. — № 6. — С. 336; Волобуєв М. До проблеми української економіки // Документи українського комунізму / під ред. І. В. Майстренка. — Нью-Йорк: Пролог, 1962. — С. 142.

36 Kononenko K. Ukraine and Russia. A History of Economic Relations between Ukraine and Russia (1654–1917). — P. 118; Волобуєв М. До проблеми української економіки. — С. 170.

37 Лугова О. Про становище України в період капіталізму. — С. 17–18.

Коли Російську імперію в 1830-х рр. охопила мануфактурна «лихоманка», російські капіталісти вже обіймали провідні позиції в секторах торгівлі та виробництва. Економіст Михайло Волобуєв вирахував, що в 1832 р. серед промисловців Наддніпрянської України 44,6% становили росіяни, 28,7% — українці, 17,4% — євреї; серед крупних торговців представників згаданих національностей було відповідно 52,6%, 22,2% та 20,9%³⁸. Станом на середину XIX ст. українці та євреї, з яких первісно й складався капіталістичний клас в Україні, втрималися тільки в галузях виробництва, тісно пов'язаних із сільським господарством — варінні мила та цукру, сушінні тютюну, помелі борошна, винокурінні, заготівлі лісу. У галузях чавуно- та сталеваріння, у машинобудуванні їх практично не було³⁹.

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ

Кріпосне право було найбільшою перешкодою на шляху індустріалізації. Воно обмежувало продуктивність і мобільність робочої сили, а також не дозволяло зростати чистому доходу селян. Нижча продуктивність кріпосної праці у промисловості стала помітною в першій половині XIX ст., коли підприємства з вільнонайманими працівниками розвивалися набагато швидше, ніж їхні напівфеодальні конкуренти, що перебували у власності дворян; перші витісняли других з їхніх традиційних сфер виробництва. Спочатку кріпосна праця домінувала у сфері виготовлення цукру, алкоголю, тканин, лісоматеріалів, паперу, скла та селітри, тоді як наймані робітники переважали у виробництві товарів зі шкіри, парусини, парафіну, мила й тютюну. Між 1828 та 1861 рр. частка підприємств, що належали дворянам, різко впала: з 53,8% до 5,8%; пояснювалося це тим, що більш «капіталістичні» фірми перейняли першість у сферах виробництва скла, паперу, металів і текстилю. Кріпацьку працю і далі

38 Волобуєв М. До проблеми української економіки. — С. 154.

39 Лугова О. Про становище України в період капіталізму. — С. 21.

широко використовували тільки у цукроварінні. Напередодні реформи 1861 року в Україні налічувалося приблизно 85 тисяч промислових робітників⁴⁰.

Скасовуючи кріпацтво, царський уряд мав на меті передусім звільнити робочу силу для потреб промисловості та розширити ринок збуту промислових товарів за рахунок селянства⁴¹. Проте насправді реформа 1861 р. не викликала швидкого зростання промисловості й експансії ринку, адже під час її підготовки уряд зробив надто багато поступок поміщицтву. Відповідно до «Положень», селяни були зобов'язані працювати в маєтностях своїх колишніх панів як «тимчасово зобов'язані», доки не буде проведено викуп землі — а цього можна було очікувати роками, якщо не було згоди поміщика. В Україні поміщики займалися товарним виробництвом зерна й цукру та потребували великої кількості дешевих сезонних робітників, тому користалися цією опцією частіше, ніж великі землевласники російських губерній, яким сільське господарство приносило менше прибутку. Крім цього, реформа встановила для визволених селян дуже високу ціну на землю. Розтягнуті в часі викупні платежі негативно позначалися на зростанні чистого доходу селян ще багато років після 1861-го, а це позбавляло селян можливості в значній кількості купувати промислові товари та, відповідно, стримувало як промислове виробництво, так і проникнення ринку в сільську місцевість. Між 1861 та кінцем 1870-х рр. індустріалізація в Україні буксувала⁴².

40 Гуржій І. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). — С. 13–15; Яворський М. Історія України в стислому нарисі. — Х.: Державне видавництво України, 1928. — С. 190–191.

41 Kononenko K. *Ukraine and Russia. A History of Economic Relations between Ukraine and Russia (1654–1917)*. — P. 12–13; Anderson P. *Lineages of the Absolutist State*. — P. 348.

42 Kononenko K. *Ukraine and Russia. A History of Economic Relations between Ukraine and Russia (1654–1917)*. — P. 100.

Серед великих європейських держав Російська імперія посідала останнє місце за показниками промислового розвитку. Вона не володіла необхідним для швидкої індустріалізації внутрішнім капіталом та відставала від британської, французької, бельгійської й німецької економік у колоніальній боротьбі за нові ринки та джерела сировини, яка точилася й біля її східних і південних кордонів. Слабка позиція російської буржуазії у загальноєвропейському розкладі сил та відсутність у неї економічної стратегії змушували втрутитися уряд. Щоб отримати інвестиції на будівництво залізниць, створення гірничої та обробної промисловості, уряд звернувся до сільського господарства, того сектору, в якому імперія серед великих держав Європи лідирувала. Запровадивши в 1870 р. державну монополію на продаж зерна за кордон, уряд щорічно скуповував та експортував на європейські ринки до 5 млн тонн, а з отриманих прибутків, за посередництва європейських банків, здійснював довготермінові інвестиції. Іншими словами, царський уряд використовував світовий ринок, щоб переспрямувати внутрішній капітал із сільського господарства до промисловості чи то обміняти вітчизняне зерно на європейську техніку.

У цьому «рівнянні» Україна відіграла помітну роль в обох частинах. Вона постачала переважну частину експортованого зерна та приваблювала значну частку іноземного капіталу антрацитним вугіллям, залізною та марганцевою рудами. На базі видобувної справи півдня України у 1880–1890-х рр. іноземний капітал почав розбудовувати комплекс важкої промисловості.

Пореформена криза закінчилася, коли в імперію почали вливатися потоки капіталу з Франції, Німеччини, Бельгії та Великобританії. Станом на 1870 р. закордонні компанії вклали в економіку Російської імперії 26,5 млн рублів. На 1880 р. сума всіх інвестицій становила вже 97,7 млн рублів, на 1890 р. — 214 млн рублів, на 1900 р. — 911 млн рублів, а на 1917 р. — 1832 млн рублів. У переддень революції закордонні компанії

контролювали більше половини капіталу у промисловості та майже половину — у кредитно-банківській системі⁴³.

До Першої світової війни українські губернії отримали приблизно 450 млн рублів інвестувань, що перевищувало закордонні вливання до Центрально-промислового району Росії та Уралу разом узятих. На французькі та бельгійські компанії припадало відповідно 50 % та 33 % інвестованого капіталу, на німецькі — 10 %, англійські — 5 %, американські — 1 %. Ці компанії контролювали 98 % акцій видобувних синдикатів, 90 % металургійного виробництва, 88 % машинобудівної промисловості та 81 % хімічних заводів. До 1913 р. вони також опанували дві важливі галузі легкої промисловості — цукор і тютюн⁴⁴.

Крім цього, іноземні інвестори відіграли велику роль у розвитку транспортної системи. Ще у 1860-х рр. дві третини вантажів доправляли до азовських та чорноморських портів за допомогою запряжених волами чумацьких возів. Станом на 1876 р., коли по всій імперії вже було прокладено 17652 версти⁴⁵ залізниці, на українські губернії припадало всього-на-всього 587 верст. До 1872 р. не мали залізничного сполучення Одеса та Москва; Київ та Одеса були з'єднані аж у 1876 р⁴⁶. А ось уже в 1880-х рр. французькі капіталісти, які фінансували прокладення залізничних шляхів по всій імперії та здійснювали колосальні інвестиції у розробку мінеральних ресурсів Півдня, пролобували інтенсивне

43 Ibid. — Р. 159.

44 Кулик І. До розвитку капіталізму на Україні // Червоний шлях. — 1923. — № 6–7. — С. 115. За оцінками Івана Кулика іноземні інвестиції в Україну у довоєнний час становили близько 414 млн рублів. Див. також: Волобуєв М. До проблеми української економіки. — С. 180. Голубничий В. Три лекції про економіку України. — С. 6.

45 1 верста = 1066,8 м. — *Прим. перекл.*

46 Herlihy P. Ukrainian cities in the 19th century // Rethinking Ukrainian History / I. Rudnycky and J. P. Himka eds. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981. — Р. 147.

будівництво залізниці на території України. Перш за все іноземні інвестори в Україні прагнули з'єднати донбаське вугілля й криворізьку залізну руду з плавильними, прокатними станами та машинобудівельними заводами Катеринослава й Харкова. Для капіталістів з-за кордону чорноморські порти мали важливіше значення, ніж балтійські. І хоча російський уряд піклувався про інтереси національної буржуазії, він не мав іншого вибору, як задовольнити вимоги французьких та інших неросійських інвесторів, погодившись на будівництво залізниць в Україні⁴⁷.

Після прокладення цих залізниць на Півдні почалася широкомасштабна індустріалізація. Залізниці та чорна металургія потребували великих обсягів кам'яного вугілля — і Донбас перетворився на найбільшого його виробника в Російській імперії. На цей регіон припадало 70,2% (1561 млн із 2224 млн пудів⁴⁸) видобутку вугілля в усій державі за 1913 р. Набагато меншою була питома вага Домбровського басейну в Царстві Польському (19,2%), Сибіру (6,2%) та Уралу (3,1%). Схожим чином відбувався розвиток видобутку залізної та марганцевої руди. Напередодні війни 50% марганцю, який призначався для експорту з імперії, походило з України. Станом на 1913 р. в Україні видобували 72% залізної руди, виробляли 73,4% чавуну, 63,7% сталі, 52,9% сільськогосподарських машин, 35% локомотивів Російської імперії⁴⁹.

Як можна побачити з таблиці 1.1, станом на 1904 р. провідними галузями промисловості України були харчова (66,1%

47 Історія робітничого класу Української РСР. — Т. 1. — С. 102–103; Порш М. Про автономію. — К.: Просвещение, 1907. — С. 76.

48 1 пуд = 16,38 кг. — Прим. перекл.

49 Dmytryshyn V. Moscow and the Ukraine 1918–1953. A Study of Russian Bolshevik Nationality Policy. — New York: Bookman Associates, 1956. — Р. 184–185; Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 4–5; Епштейн А. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928–1932 рр.). — Харків: Видавництво Харківського університету, 1968. — С. 10.

від валової продукції промисловості), гірничча (11,1%), металургія та машинобудування (7,9%). Виробництво споживчих товарів, таких як папір, текстиль, вироби з деревини, було слаборозвиненим. У 1913 р. попереду залишалися ті самі галузі, що і в 1904-му.

Проте відбулися важливі зміни пропорцій: гірничча промисловість сягнула 43,9% від загального виробництва, машинобудування трохи виросло — до 10,4%, а харчова галузь скоротилася до 36,2%. Разом ці галузі випускали 90,5% промислової продукції та забезпечували роботою 86,7% промислового пролетаріату⁵⁰.

Для зміцнення свого контролю над промисловим виробництвом України іноземні інвестори створювали територіальні синдикати і картелі. «Продамет» об'єднав майже всі металургійні заводи; 80% вугільних шахт увійшли до синдикату «Продуголь»; синдикат «Урожай» випускав 72% сільськогосподарських машин; 80% криворізької гірничорудної справи контролював «Продаруд». Ці монополістичні об'єднання виникли протягом 1902–1908 рр. на «з'їздах гірничопромисловців півдня Росії», які щороку відбувалися в Харкові. Синдикат цукрозаводчиків виник набагато раніше — ще в 1887 р. Отже, на початку ХХ ст. кожна важлива галузь промисловості України контролювалася синдикатом або картелем. Більшістю з них керували з Парижа, Брюсселя та інших європейських столиць, де розміщувалися головні офіси компаній-інвесторів. А головною метою їх створення була конкуренція із синдикатами, так само контрольованими європейським капіталом, що поставали в інших індустріальних регіонах імперії⁵¹.

50 Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 2. — С. 380.

51 Голубничий В. Три лекції про економіку України. — С. 3.

Таблиця 1.1. Галузевий склад промисловості України в 1904 р.⁵²

	Валова продукція, млн рублів	Частка від валової продукції промисловості, %
Харчова	505 482,2	66,1
Гірнична	84 483,7	11,1
Металургія та машинобудування	60 442,6	7,9
Кораблебудування	541,6	0,05
Інші вироби з металу	5 010,8	0,7
Залізниця	22 543,4	3
Ремонт машин	1 388,5	0,2
Хімічна	18 514,6	2,4
Інші мінеральні вироби	15 600,6	2,0
Паперова	11 389,4	1,5
Деревообробна	10 604,3	1,4
Переробка продукції тваринництва	11 035,6	1,4
Вовняні вироби	9 461,3	1,2
Вироби з коноплі та льону	6 567,7	0,9
Бавовняні вироби	475	0,05
Інші текстильні вироби	733,6	0,1
Усього	764 274,9	100

На думку економіста Всеволода Голубничого⁵³, за роки стрімкої індустріалізації «загальноросійський» ринок так і не

52 Kononenko K. Ukraine and Russia. A History of Economic Relations between Ukraine and Russia (1654–1917).— P. 122.

53 Народився в Богодухові (УСРР) у 1928 р. Видатний марксистський економіст та історик, політичний та громадський діяч української діаспори. Співзасновник Української революційно-демократичної партії, редагував «Вперед. Український робітничий часопис». Помер у 1977 р. в Нью-Йорку (США).

сформувався саме через нерівномірність європейського інвестування в різні регіони імперії та подальшу територіальну організацію промислового виробництва у вигляді синдикатів і картелів. Та правильніше було б казати, що європейські інвестиції та монопольні об'єднання посилили наявні стійкі тенденції до економічної диференціації й конкурування між окремими територіальними економіками. Кожна територіальна економіка мала певні взаємопов'язані провідні галузі, та певний географічний радіус, у межах якого ціни на вироблені нею товари лишалися конкурентоздатними. Таким чином, у Російській імперії сформувалося шість індустріальних регіонів: Петербурзько-Балтійський (машинобудування, текстильна і хімічна промисловість), Московський (текстильна промисловість, металургія), Уральський (гірнична справа та металургія), Бакинсько-Грозненський (нафтова промисловість), Польський (текстильна промисловість, металургія) та Український (гірнична справа, металургія, машинобудування, хімічна і харчова промисловість). Якщо Московський і Петербурзький регіони здавна були пов'язані торгівлею, то зв'язки нових промислових регіонів зі столицями імперії та один з одним встановилися пізніше — у процесі конкуренції їхніх товарів. Урал та Україна завзято змагалися за право продавати метал у Петербурзі та Москві. На столичних ринках польські виробники вугілля протистояли англійському імпорту, а згодом — українському виробникові⁵⁴.

Напередодні промислового перевороту український ринок був слабко інтегрований до імперії. Досить вказати, що обсяги торгівлі між українськими та російськими губерніями не перевищували 1–2 % від обсягів виробництва і споживання в цих губерніях. Банки як організатори та посередники інвестування відігравали зовсім незначну роль у тогочасній економіці. Поодиноким інтегруючим фактором була спільна валюта — російський рубль⁵⁵. На початковому етапі

54 Голубничий В. Три лекції про економіку України. — С. 3–6.

55 Там само. — С. 4.

промислового перевороту інтеграція усе ж таки посилилася, про що свідчила описана вище експансія російської буржуазії у сектори економіки, контрольовані її конкурентами — українцями та євреями; утім, надалі відцентрові тенденції тільки зростали — під впливом притоку іноземного капіталу та накинutoї ним територіальної організації⁵⁶.

Єдиною силою, що хоч якось компенсувала дію відцентрових тенденцій, була російська держава. Її економічна політика була спрямована на зміцнення загальноросійського ринку та домінування на ньому північної буржуазії. Михайло Волобуєв писав: «...російська дореволюційна економіка <...> була єдиною на антагоністичній, імперіялістичній основі, але з огляду центробіжних сил пригнічених нею колоній вона була комплексом національних економік»⁵⁷.

Наймогутніша страта буржуазії в Україні складалася з представників «Banque de Paris et des Pays Bas», «Credit Lyonnais», «Société Generale pour L'Industrie en Russe», «Société Generale de Belgique», «Nadelmackers et Fils», «Deutsche Bank». Російські купці та промисловці, які з'явилися тут наприкінці XVIII — на початку XIX ст. та замінили питому буржуазію, тепер, за умов нової констеляції капіталу, самі були витіснені на другий план іноземними підприємствами⁵⁸.

ТОРГІВЛЯ, ОПОДАТКУВАННЯ ТА РЕПАТРІАЦІЯ КАПІТАЛУ

Щоб з'ясувати рівень промислового розвитку України напередодні Першої світової війни, проаналізуємо асортимент та баланс торгівлі із закордонням та рештою імперії. Карло Коберський, економіст міжвоєнного періоду, склав таблицю

56 Там само. — С. 4.

57 Волобуєв М. До проблеми української економіки. — С. 185.

58 Голубничий В. Три лекції про економіку України. — С. 4. Див. також: Ленин В. Социалистическая революция и право наций на самоопределение // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 27. — Москва: Издательство политической литературы, 1969. — С. 252–266.

структури експорту та імпорту в 1909–1911 рр. (таблиця 1.2). Із неї стає очевидним, що рубльова вартість експорту поділялася між закордонним ринком (46,4 %) і рештою імперії (53,4 %) майже порівну.

Оброблена харчова продукція (головно цукор), метал та металеві напівфабрикати становили більше 2/3 (67,7 %) експорту до решти імперії. На зернові (значна частина у вигляді борошна або макаронних виробів) припадало приблизно 1/5 (20,5 %). Самого зерна Україна експортувала до інших частин імперії не так багато. Відомо, що населення великоруських губерній споживало переважно місцеві пшеницю та жито⁵⁹.

На світовому ринку Україна була експортером зерна, оброблених харчових продуктів, худоби та продуктів тваринного походження. Ці товари забезпечували 97,7 % загальної вартості експорту за межі імперії. Головним покупцем українського зерна була Англія, доки в 1908 р. її ринок не заповнило дешевше зерно з Аргентини, США та Канади.

Великі обсяги зерна експортували до Німеччини, Нідерландів та країн Близького Сходу⁶⁰. Імпорт до України поділявся не настільки рівномірно, як експорт. Іноземний ринок постачав 22,5 % продукції, тоді як решта Російської імперії — 77,5 %. На текстильні вироби припадало 51,4 % від загальної вартості імпорту з інших губерній; на такі групи товарів, як нафтопродукти, галантерея, шкіряні вироби, алкогольні напої, риба — ще 35,1 %. Висока частка імперських продуктів у загальному обсязі імпорту, втім, не означала глибшої інтеграції України з Великоросією, адже значну частину продукції привозили з Польщі, Баку та Уралу⁶¹.

59 Коберський К. Україна в світовому господарстві. — Прага: Українська стрілецька громада в США, 1933. — С. 16–17; Порш М. Про автономію України. — К.: Просвещение, 1908. — С. 23.

60 Там само. — С. 19–22.

61 Коберський К. Україна в світовому господарстві. — С. 25–26; Голубничий В. Три лекції про економіку України. — С. 5.

Таблиця 1.2. Середній щорічний імпорт та експорт в Україні (1909–1911)⁶²

Експорт

Група товарів	Частка в загальному експорті, %	Частка в експорті за кордон, %	Частка в експорті в інші регіони Російської імперії, %
Продукти землеробства	50,1	84,4	84,4
Худоба та продукти тваринництва	7,1	7,3	6,9
Дерев'яні матеріали	0,6	1,3	0
Оброблені харчові продукти (включно з цукром)	27,8	6	44,6
Руди	1,6	1	2,1
Метали та вироби з них	1,3	0	1,1
Інше	1,5	0	2,6
Усього	100	100	100
Частка в загальному експорті	100	46,4	53,6

У 1909–1911 рр. Україна мала позитивний баланс зовнішньої торгівлі із середнім річним профіцитом у розмірі 323,1 млн рублів. Для торгівлі в межах імперії позитивне сальдо нараховувало 60,7 млн рублів, закордонні ринки приносили ще 262,4 млн рублів. У 1913 р., за даними економіста А. Копорського, розмір позитивного сальдо досяг 413,2 млн рублів. М. Галицький наводить більшу суму — 528,1 млн рублів. У будь-якому разі перед війною Україна мала позитивне сальдо, що зростало з року в рік⁶³.

62 Коберський К. Україна в світовому господарстві. — С. 14.

63 Там само. — С. 14–15.

Імпорт

Група товарів	Частка в загальному імпорті, %	Частка в імпорті з-за кордону, %	Частка в імпорті з інших регіонів Російської імперії, %
Деревина та дерев'яні матеріали	3,6	0,01	4,6
Текстильні вироби	39	0,7	51,4
Нафтопродукти та корисні копалини	7,2	2,4	8,3
Машини та металеві вироби	7,5	28	1,5
Риба	6	5,3	6,5
Шкіра та шкіряні вироби	6,7	3,2	7,4
Алкогільні напої	5,5	2,7	6,3
Галантерея	5,9	4	6,6
Хімікати	1,6	7,1	0
Колоніальні товари	7,2	25,6	1,6
Інше	9,7	21	5,6
Усього	100	100	100
Частка в загальному імпорті	100	22,5	77,5

Позитивне сальдо вказувало на спроможність Українського промислового регіону нагромаджувати капітал. Нам залишилося з'ясувати, яку кількість капіталу реінвестували, а скільки — виводили з регіону. Відплив капіталу відбувався головно двома шляхами — через податки до державної скарбниці та репатріацію прибутку іноземними інвесторами.

Наведений вище баланс податків та державних видатків в Україні в період 1898–1910 рр. показує, що держава неодмінно отримувала тут більше, ніж витратила. Річний дефіцит зріс із 168,7 млн рублів у 1898 р. до 284,8 млн рублів

Таблиця 1.3. Державні податки та видатки в Україні, 1898–1910 рр.⁶⁴

Рік	Зібрані податки, млн рублів	Видатки бюджету, млн рублів	Баланс, млн рублів
1898	352,1	183,4	168,7
1899	369,1	198,4	170,7
1900	361,3	213,8	141,5
1901	375,1	218,9	156,1
1902	424,4	227,9	197,5
1903	449,8	242,9	206,9
1904	443	253,1	189,9
1905	443,2	250,6	192,6
1906	518,5	260,8	257,7
1907	512,5	294,3	218,2
1908	449,3	304,9	194,8
1909	538,3	320,3	218,4
1910	607,1	321,3	284,8
Усього за період	5 894,8	3 289,6	2 605,2

у 1910 р. Єдиною губернією, яка отримувала з держбюджету більше, ніж вносила туди, була Таврійська; це пояснювалося здебільшого державними замовленнями на будівництво Чорноморського флоту. В усіх інших губерніях переважала протилежна тенденція. Найкращим було становище губерній, де відбувалася індустріалізація — Катеринославської та Харківської. Адже 57,9 % податків, зібраних у цих губерніях,

64 Порш М. Україна в державному бюджеті Росії. — Катеринослав: Каменяр, 1918. — С. 16.

витрачалося на місці. За ними слідували лівобережні губернії (56,2%), нарешті — найменш розвинені губернії Правобережжя (53,6%)⁶⁵.

Не забуваймо про те, що з податків, зібраних на території всієї імперії, утримувалися центральні державні інституції та збройні сили, а також обслуговувався державний борг. Але якщо до витрат державної скарбниці в 9 губерніях додати загальнодержавні витрати, перераховані пропорційно до частки України в населенні імперії (20%), дефіцит усе одно залишається. За розрахунками Миколи Порша, у 1903 р. він дорівнював 115 млн рублів. Ці кошти були інвестовані або спожиті в інших частинах імперії⁶⁶.

Петербурзький регіон, навпаки, витрачав набагато більше, ніж здавала до бюджету губернія — у 1879–1897 рр. різниця була чотирикратною. У ці ж роки промислові та аграрні губернії Центральної Росії отримували 118% від суми сплачених податків, Польща — 98%, Балтика — 76%, Україна — 48%⁶⁷. У 1900-х роках державні видатки в Україні вирости до 55,7% від суми податків, зібраних на її території, але це не дозволяє говорити про якісні зміни в становищі України. За період 1868–1891 рр. в Україні було зібрано 17% усіх податків імперії та здійснено 9,5% державних видатків; у 1906–1910 рр. — відповідно 22,1% та 13,2%⁶⁸. Можна стверджувати, що центральний уряд через систему оподаткування забирав собі те, що Україна отримувала завдяки позитивному сальдо внутрішньоімперської торгівлі, і, вірогідно, навіть більше.

Менше відомо про другий шлях виведення капіталу — репатріацію прибутку іноземними компаніями. У 1897–1917 рр. з території імперії було виведено 7 млрд рублів, що втри-

65 Там само. — С. 22.

66 Порш М. Про автономію України. — С. 2–28.

67 Там само. — С. 4.

68 Порш М. Україна в державному бюджеті Росії. — С. 16–18; Оглоблин О. Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX віків. — С. 173.

чі перевищувало суму, вкладену іноземцями у вітчизняні банки, комунальне господарство та промисловість⁶⁹. Якщо цю пропорцію застосувати до інвестицій, зроблених саме в українських губерніях (450 млн рублів у довоєнний час), то вплив капіталу становитиме 1,35 млрд рублів.

Масштаби впливу капіталу також можна оцінити за допомогою обчислень валового внутрішнього продукту за 1903 р., зроблених Миколою Поршем. За його оцінками, з 1,6 млрд рублів ВВП на споживання та відновлення основного капіталу було витрачено 1,16 млрд рублів. Із виробленого надлишку в 420 млн рублів було виведено з України: близько 200 млн рублів через профіцит державного бюджету на її території; 100 млн рублів через повернення позик та сплату відсотків по кредитах, зроблених у банках з російським та іноземним капіталом, через виплату ренти землевласникам, які проживали поза межами 9 губерній, та дивідендів іноземним інвесторам. Вартість цих дивідендів була оцінена М. Поршем у 20–25 млн рублів. Отже, потенційно в Україні залишилося для реінвестування 120 млн рублів — приблизно чверть від загальної суми виробленого в 1903 р. надлишку⁷⁰.

ВИСНОВКИ

Огляд історії України дає змогу зрозуміти особливості національного питання на її теренах. Лідери революції 1648 року не спромоглися створити незалежну національну державу та незалежний правлячий клас; Україна з часом була інкорпорована до Російської імперії, а феодалні відносини — відновлено. Після скасування кріпацтва в 1861 р. налагодилася співпраця між російською владою та європейськими капіталістами, які індустріалізували Україну та ділили між собою вироблений тут додатковий продукт. Як наслідок, наприкінці XIX — на початку XX ст. індустріалізація в Україні

69 Історія Української РСР: [у 8 т., 10 кн.] / гол. ред. М. І. Супруненко. — К.: Наукова думка, 1977. — Т. 5. — С. 10.

70 Порш М. Про автономію України. — С. 8.

відбувалася під керівництвом іноземних буржуа із заходу та сходу. Сила європейської буржуазії полягала в наявності вільного капіталу. Російська буржуазія володіла набагато меншим капіталом для інвестування в Україну, зате користалася політичною і фінансовою підтримкою з боку російської держави. Питома буржуазія, яка зародилася в період меркантилізму, ще до інкорпорації Гетьманщини, взагалі не відігравала в індустріалізації помітної ролі. Звісно, Україна не була колонією, типовою для європейського імперіалізму кінця XIX ст., що виключно постачала для промисловості метрополії сировину та імпортувала звідти готові товари. Хоча торгівля такого ґатунку залишалася важливою, але ВВП України зростав за рахунок розвитку важкої промисловості та агробізнесу, а напівфабрикати становили значну частину експорту до інших регіонів імперії. Ба більше, розпочалася диверсифікація місцевого виробництва, а галузі промисловості зорганізовувалися в дедалі більш самодостатню та взаємозалежну систему регіональної економіки.

Структурними недоліками українського економічного розвитку були диспропорційне переважання важкої промисловості над легкою, безперестанне виведення додаткового продукту, а також слабозвинутий споживчий ринок. Напередодні війни Україна виробляла 70 % сировини, але лише 15 % готових товарів у Російській імперії⁷¹. Якби капітал не виводився в таких обсягах (через державні податки та репатріацію прибутку іноземними інвесторами), то ці фінансові ресурси могли б забезпечити постійне зростання місцевої промисловості групи «Б», слабкість якої, однак, не треба перебільшувати. Зрештою, Україна була одним із 6 центрів індустріалізації імперії, а 15 % від загальноімперського виробництва готових товарів — зовсім не дрібниця. Але багатство природних ресурсів України та різючі обсяги гірничої та металургійної промисловості дозволяє ствер-

71 Епштейн А. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928–1932 рр.). — С. 10.

джувати, що й виробництво товарів народного споживання мало величезний потенціал для стрімкого розвитку, який не реалізовувався виключно через відплив капіталу.

Карл Каутський так оцінював становище України напередодні Першої світової війни: «Для українського народу капіталізм розвивається лише в одному вимірі — пролетаризує цей народ, тоді як інший вимір — розквіт продуктивних сил, накопичення надлишку та багатства — переважно дістається іншим країнам. Через це капіталізм показує українцям лише свій негативний, революціонізуючий вимір <...> він не веде до зростання їхнього добробуту»⁷².

На рубежі століть в Україні питома буржуазія була надто слабкою, щоб навіть уявляти широке розповсюдження ідеї незалежної української буржуазної держави серед місцевих вищих класів та дрібної буржуазії. Проте відсутність в Україні незалежної державної влади означала, що надлишок, створений працею робітників і селян, буде реінвестований не тут, а за кордоном або в інших регіонах імперії. Тому для українців залишалось актуальним національне питання — як проблема нерівномірності економічного розвитку та належності державної влади. Якщо це питання не могла розв'язати місцева буржуазія, то рано чи пізно за його вирішення мали взятися робітничий клас та селянство разом зі своїми політичними лідерами.

72 Порш М. Про автономію України. — С. 11.

РОБІТНИЧИЙ КЛАС

Робітничий клас є дитям промислової революції. Його історію в Україні можна виводити ще з XVI ст., та помітну роль в економіці він став відігравати лише після скасування кріпосного права та форсованої індустріалізації, здійсненої європейським фінансовим капіталом. Робітничий клас України досяг апогею свого розвитку перед Першою світовою війною. У воєнні роки кількість робітників і далі зростала, але їхня згуртованість, кадровість і кваліфікованість були серйозно підважені мілітаризацією економіки та призовами до Імператорської армії. Внутрішня фрагментація класу тривала під час революції та Громадянської війни. Тоді робітничий клас надзвичайно багато втратив у кількісному плані. Його чисельність досягла довоєнного рівня лише протягом Першої п'ятирічки (1928–1932 рр.).

У цьому розділі я розглянув історію формування робітничого класу, а також дослідив такі його характеристики, як чисельність, структура зайнятості, рівень урбанізації, освіта та національний склад.

Під терміном «робітничий клас» маю на увазі людей, які перейшли (або перебували в процесі переходу) від натурального сільського господарства чи ремісничо-торговельних професій, характерних для феодального суспільства, до сезонної або цілорічної роботи за наймом. Я навмисне дав максимально широке визначення, адже досліджував не статичний кінцевий стан, а динамічний розвиток, що супроводжувався безліччю перехідних — до чистої найманої праці — позицій, комбінацій обмежень та заохочень, які різні

групи українського суспільства зустрічали на своєму шляху перетворення на пролетаріат.

Наприкінці XVIII ст. в українській промисловості працювало близько 10 тисяч робітників. Переважна частина належала до кріпосного селянства, змушуваного до цієї роботи поміщиками, які зайнялися підприємництвом та заснували невеликі мануфактури в своїх маєтках. Станом на 1828 р. чисельність промислових робітників виросла до 14 тисяч, із яких 74 % були кріпаками¹. У попередньому розділі ми зауважили, що наймана праця продемонструвала вищу продуктивність, ніж праця кріпацька, а підприємства, на які торговельні капіталісти залучали вільну робочу силу, розвивалися швидше від напівфеодальних дворянських мануфактур. У 1861 р. вже $\frac{3}{4}$ робітників у промисловості були вільнонайманими, а більшість робітників-кріпаків, які досі працювали в цукровій галузі, також отримували певну платню. На цей час кількість індустріальних робітників становила, за різними оцінками, від 82 до 85 тисяч осіб².

Трьома головними джерелами, з яких поповнювався робітничий клас України після 1861 року, стали місцеве селянство, мігранти з сусідніх російських, польських і білоруських губерній та ремісники, чий кустарні промисли та крамничну торгівлю звела нанівець конкуренція з масовим виробником. Серед вихідців із цих груп переважали українці, росіяни та євреї.

СЕЛЯНСТВО

Високі ціни, встановлені дворянством на землю, разом зі швидкими темпами природного приросту населення в сільській місцевості призвели до того, що наприкінці XIX ст. на одного українського селянина землі припадало менше, ніж

1 Історія робітничого класу УРСР. — Т. 1 — С. 59, 68.

2 Гуржій І. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). — С. 13–15; Яворський М. Історія України в стислому нарисі. — С. 190–191.

у 1861 р³. У 1868–1902 рр. ціна на землю зростала в середньому на 5 % щорічно. За ці роки середній селянський наділ у Східній Європі (разом з європейською частиною Російської імперії) зменшився на 10 %, тоді як у Наддніпрянській Україні — на 30 %. Хоча земельний голод у цілому по Україні був меншим, ніж у Росії, але водночас на Правобережжі «сільське перенаселення та злидні відчувалися найбільш гостро в усій Російській імперії»⁴. Зростання валового врожаю дорівнювало 2 % на рік, але населення приростало швидшими темпами. Ба більше, чверть врожаю зернових ішла на експорт, з чого фінансувалася індустріалізація⁵. Виробництво зерна на душу населення в Україні було вищим, ніж у Німеччині, Росії чи Данії, трохи нижчим, ніж в Угорщині та Болгарії, але зі споживання зерна на душу населення Україна мала показники найгірші в Європі⁶.

Селяни, які більше не могли прогодуватися зі своєї землі, мали дві альтернативи: знайти оплачувану роботу або емігрувати. Протягом 1896–1914 рр. понад 1,6 млн українських селян виїхало до Сибіру та Казахстану⁷. Але це суттєво не полегшило земельний голод і не покращило ситуацію на ринку праці, адже до 70 % емігрантів не спромоглися облаштуватися на чужині та незабаром повернулися на батьківщину⁸.

Найдоступнішою для селян була робота за наймом у великих капіталістичних господарствах. Ця робота містилася близько до домівки, та й селяни вже володіли необхідними навичками. Бурякові плантації та цукроварні Київської,

3 Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — С. 66.

4 Holubnychy V. The Agrarian Revolution in Ukraine // Selected Works. Soviet Regional Economics / ed. I. S. Koropec'kyj. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1982. — P. 4.

5 Ibid. — P. 5.

6 Kononenko K. Ukraine and Russia. A History of Economic Relations between Ukraine and Russia (1654–1917). — P. 51.

7 Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — С. 65.

8 Holubnychy V. The Agrarian Revolution in Ukraine. — P. 5.

Харківської й Подільської губерній ставали важливими сферами зайнятості протягом 70–100 днів на рік (кількість робочих днів залежала від розміру врожаю). Так, у 1911 р. збір врожаю та його переробка на цукор зайняли 98 днів, що дало тимчасову роботу 100 тисячам осіб. На гуральнях сезон тривав до 180 днів, а задіяно було близько 9 тисяч осіб. Ще 70 тисяч працювали на борошномельних заводах протягом 30–40 днів на рік. Сезонних робітників винаймали також для збирання тютюну і хмелю, стрижки овець, випалювання цегли, будівництва⁹.

Але відхожі промисли вже не могли задовольнити потреби селян у роботі, коли земельний голод у північних губерніях посилювався. Маса незаможних селян, чисельність яких щороку зростала, вирушали з Полтавської, Київської, Чернігівської, Подільської губерній до великих помість степової зони та сусідніх російських регіонів (Область Війська Донського, Самарська, Саратовська, Оренбурзька губернії) і Бессарабської області, що межувала з Україною на південному заході. Чоловіки й незаміжні жінки вирушали на заробітки відразу після Великодня та вирушали до певних містечок Півдня, де традиційно відбувався найм. Тут вони чекали на прикажчиків із поміщицьких садиб, які добирали людей для робіт на літо. Доля заробітчан була незавидною. Вони не знали, чи знайдуть роботу, а якщо знаходили — якою буде їхня зарплатня. Очікування найму протягом тижнів доводило їх до такого стану, що вони продавали свій одяг, крали їжу, спали на вулицях. До кінця століття заробітчани випрацювали певну самоорганізацію: потенційні трудові мігранти обирали свого представника, який заздалегідь їхав на Південь домовлятися про кількість робітників та розмір заробітної платні. Тоді представник телеграфував додому,

9 Яворський М. Історія України в стислому нарисі. — С. 190; Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 28; Остапенко С. Капіталізм на Україні // Червоний шлях. — 1924. — № 1–2. — С. 196; Історія робітничого класу УРСР. — Т. 1. — С. 76.

викликаючи необхідну кількість людей. Іноді ця система працювала, захищаючи інтереси сезонних робітників. Але часто вже на місці заробітчани під загрозою звільнення мусили погоджуватися на зменшення оплати, або їх обраховували, коли видавали зарплатню. Роботодавці та їхні прикажчики легко могли чинити так із найманими робітниками, адже поблизу завжди була велика кількість вільних робочих рук.

У той самий час інша група незаможного селянства прямувала до містечок та міст, щоб працювати там будівельниками, конюхами, прислугою в домах середнього та вищого класу. Ми мало знаємо про цю групу селян, які переживали урбанізацію; але можемо стверджувати, що рівень зарплатні та умови праці, укупі зі стійким прагненням повернутися до села, щоб там на зроблені заощадження придбати землю, спочатку знеохочували мігрантів від того, щоб оселитися в місті остаточно.

На щабель вище в ієрархії сфер зайнятості, доступних для селянина, стояла видобувна промисловість, у якій зарплатня була відносно високою, але умови праці — страхітливими. У 1870–1880-х рр. лише третина робітників південних шахт і рудників залишалася там на літні місяці, коли в сільському господарстві так були потрібні додаткові робочі руки. Станом на кінець 1890-х рр. частка тих, хто досі був пов'язаний із працею на землі, серед шахтарів Донбасу знизилася до 40%. У той самий час на рудниках Кривого Рога цей показник лишався вищим. Ще в 1906 р. вугільні оператори зменшували виробництво влітку, адже не могли втримати в цей період тих робітників, які мали хоч клаптик землі¹⁰.

Селяни не поспішали остаточно переходити до повної зайнятості в промисловості з кількох міркувань. По-перше, багато з них розглядало роботу за наймом як тимчасове і вимушене заняття, яке дозволить врешті-решт накопичити грошей

10 Садовський В. Праця в УССР. — Варшава: Український науковий інститут, 1932. — С. 20–21.; Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 2. — С. 432; Історія робітничого класу УРСР. — Т. 1 — С. 189, 226.

на купівлю землі та стати успішними господарями¹¹. Зовсім не заохочувала до цього й гнітюча атмосфера на тогочасних фабриках, де за виробничим процесом слідували наглядачі, а управителі «поводилися з робітниками, як з худобою»¹². Попри загальний надлишок робочої сили, який спостерігався в Україні, вугільні оператори постійно жалілися на нестачу робітників та періодично вдавалися до використання праці в'язнів¹³. Селяни, які з покоління в покоління працювали лише при денному світлі та протягом року займалися різноманітною (відповідно до сезону) діяльністю, неохоче набували навички праці в тогочасному промисловому виробництві.

«А біжать вони, — свідчить джерело, — з підземного царства і з казарм панів гірничопромисловців тому, що в цьому їх спасіння. Мешканці пекла теж втікали б з своїх темниць, якби мали на те можливість <...> Умови праці й побуту робітників в Донбасі огидні, і умови ці, звичайно, створили і підтримують самі ж пани гірничопромисловці, тому що вони для них тимчасово вигідні»¹⁴.

Більшість селян важко працювали та мало отримували. Некваліфікована праця на шахтах і заводах та праця в сільському господарстві оплачувалися майже однаково¹⁵. У поміщицькому маєтку дорослий чоловік-робітник отримував у середньому 183 рублі протягом року (1913 р.). У той самий час середня зарплатня в промисловості дорівнювала 229 рублів на рік, але суми дуже варіювалися залежно від галузі. У сфері торгівлі зарплатня некваліфікованого при-

11 Слабченко М. До методології історії робітничого класу // Червоний шлях. — 1927. — № 4. — С. 82.

12 Феденко П. Ісаак Мазепа в житті і в політиці // Наше слово. — 1973. — № 3. — С. 9.

13 Садовський В. Праця в УССР. — С. 8–9.

14 Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 2. — С. 433.

15 Голубничий В. Робітництво // Енциклопедія українознавства: у 10 т. / гол. ред. В. М. Кубійович. — Париж — Нью-Йорк: НТШ, 1973. — Т. 7. — С. 2533–2542.

кажчика сягала 100 рублів на рік і була меншою, ніж середній заробіток підлітка, зайнятого в сільському господарстві (125 рублів на рік). На чинбарні середня зарплатня становила 216 рублів, на швацькій фабриці — 210 рублів. Шахтар у забої заробляв до 400 рублів, тоді як наземні робітники шахт, які працювали при рейкових візках або водовідливних насосах, отримували 197–211 рублів. Попервах більшість селян могла розраховувати лише на таку роботу — некваліфіковану та відносно низькооплачувану¹⁶.

Сільськогосподарські робітники жили у рідних домівках і відповідно не мали сплачувати оренду або витрачати гроші на будівництво. Робітники нових підприємств, які поставали в степу, зазвичай займали шматок землі неподалік, де й споруджували примітивну землянку та висаджували город. Повністю зайнята в промисловості страта робітничого класу була найбільш урбанізованою: мешкала у фабричних бараках і блокованих будинках та закупала харчі у фабричних крамницях, витрачаючи значну частину своєї порівняно високої зарплати на перше й друге. Промислові робітники також потерпали від численних штрафів (за погану фабрикацію, пошкодження обладнання й інструментів, прогули і простій), які вираховували з їхньої зарплатні. Можна зробити висновок, що зовсім не зарплата так приваблювала селян, що вони покидали землю та влаштовувалися на роботу в промисловості. Насправді селяни не могли вижити, залишаючись на своїх земельних наділах, тому вирушали на пошуки робочого місця.

МІГРАНТИ З ЦЕНТРАЛЬНОЇ РОСІЇ

Коли селянин шукав добре оплачувану роботу, найбільшою перешкодою була відсутність у нього кваліфікації. У випадку влаштування на фабрику (третій щабель в ієрархії найманої

16 Сухино-Хоменко В. З приводу особливостей пролетарської революції на Україні // Літопис революції. — 1928. — № 4. — С. 83; Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 2. — С. 245.

праці) від нього вимагали певних умінь, досвіду роботи та, як мінімум, — базового знання російської, мови виробничого спілкування в цеху. І хоч наприкінці XIX ст. нові підприємства з'являлися в Україні як гриби після дощу, вони повністю не задовольняли шалений попит на робочі місця, що існував унаслідок аграрного перенаселення та земельного голоду. Тим паче, що українські селяни поступалися в конкуренції за них робітникам-мігрантам з російських губерній та меншою мірою — з Польщі та Білорусі, які володіли необхідними навичками.

Ще задовго до скасування кріпосного права розвиток промисловості в російських губерніях підштовхував поміщиків звільняти селян від панщини та переводити на грошовий оброк. Поки російські кріпаки набували навичок промислового виробництва, українські — «на панщині пшеницю жали». А після 1861 р. поміщики в Україні набагато частіше, ніж їхні російські колеги, користалися пунктами в «Положенні», які дозволяли затримувати селян при роботі у своїх маєтках як тимчасово зобов'язаних. Через це конкурентоспроможність українських селян у боротьбі за робочі місця в промисловості була нижчою, ніж у російських¹⁷.

У 1870–1880-х рр. нові промислові підприємства терміново потребували припливу кваліфікованої робочої сили і тому пропонували високу оплату праці. Левова частка цієї робочої сили прибувала з перенаселених аграрних районів Центральної Росії, ближчих до індустріалізованого Донбасу. Але згодом ситуація почала змінюватися: українці вже успішніше змагалися за робочі місця. Наприклад, у видобувній галузі в 1871 р. мігрантами з Росії були 82 % робітників, у 1884 р. — 60 %, у 1900 р. — 55 %¹⁸.

17 Krawchenko B. *Social Change and National Consciousness in twentieth Century Ukraine*. — Oxford: MacMillan, 1985. — P. 16–17; Садовський В. Праця в УССР. — С. 8.

18 Голубчний В. Робітництво; Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 27.

ЄВРЕЇ

В Україні ремісництво відіграло значно скромнішу роль у формуванні робітничого класу, ніж у випадку Західної Європи, адже під царською владою українські міста в економічному та культурному планах занепали, а також втратили політичну автономію. Міста були передусім не осередками економічного зростання, а центрами адміністрації, воєнного контролю і транзитної торгівлі, у яких переважну частину населення становили військові, чиновники, купці та духовенство¹⁹. Крім того, більшість нових промислових підприємств кінця XIX ст. було збудовано у південних степах, на значній відстані від традиційних міських центрів.

До складу єврейської меншини в Україні входили досить численні страти ремісників та кустарів — потенційно чимале джерело поповнення робітничого класу. Але на перешкоді їхньому переходу до лав пролетаріату стали державна політика та національні упередження. У Західній Європі демократичні революції XVIII–XIX ст. знищили станову ієрархію феодалізму, що дозволило згодом скасувати й кастове становище євреїв, яким дозволялося займатися лише певними професіями. У Російській імперії євреї залишалися кастою до революції 1905 року. Їх виключали з політичного процесу, обмежували в економічній та освітній діяльності, а також у виборі місця постійного проживання. Законодавчі та адміністративні заходи обмежувального характеру запроваджувалися на тлі антисемітських забобонів, що призводило до «варварського виключення» євреїв із соціального життя суспільства; апофеозом цього ставали періодичні хвилі погромів²⁰.

19 Рибалка І., Турченко Ф. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції // Український історичний журнал. — 1981. — № 11. — С. 30; Мазепа І. Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 110–111; Herlihy P. Ukrainian cities in the 19th century. — P. 137–139.

20 Frankel J. Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism and Russian Jews, 1862–1917. — Cambridge, Mass.: Cambridge University Press, 1981. — P. i.

Протягом останніх чотирьох десятиліть існування царського режиму становище євреїв погіршувалося²¹.

Євреї мусили мешкати в межах смуги осілости — на території, яка охоплювала близько 20 % європейської частини Російської імперії, у тому числі майже цілу Правобережну Україну. Ті з них, хто мешкав у містечках та працював прикажчиком на місцеву шляхту, після скасування кріпосного права в 1861 р. мали шукати собі іншу роботу²². При цьому євреї не могли оселятися в сільській місцевості, придбавати землю або капітал на селі та займатися торгівлею у недільні та святкові (для християн) дні, згідно з Тимчасовими правилами, запровадженими імператором Олександром III у 1882 р. та зміненими на ще суворіші у 1885 р. Як наслідок, євреї були скупчені в містах і містечках Правобережжя та не мали роботи. Обмеження, накладені в 1887, 1890 та 1891 рр. на доступ до вищої освіти, державних посад та певних професій, посилили зубожіння єврейської громади²³.

Згідно зі статистичними даними, зібраними міністерством фінансів у 1818 р., 12 % єврейського населення Російської імперії були ремісниками або учнями ремісників²⁴. У містах Литви, Польщі та Білорусі, де євреї становили більшість населення або принаймні найбільшу етнічну громаду, страти ремісників та найманих працівників були особливо численними. За переписом 1897 р. в українських губерніях нараховувалося 1,8 млн євреїв, із яких найманими працівниками були 268 тис.

21 Ibid. — P. 52–53, 135, 143–145; Tobias H. *The Jewish Bund in Russia from its Origins to 1905*. — Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1972. — P. 221, 223, 227, 229, 251–252; Dubnow S. *History of the Jews in Russia and Poland*; [trans. I. Friedlaender]. — N.p.: n. p., 1975. — Vol. 2. — P. 348, 354, 386, 400; Яворський М. *Історія України в стислому нарисі*. — С. 235.

22 Tobias H. *The Jewish Bund in Russia from its Origins to 1905*. — P. 7.

23 Dubnow S. *History of the Jews in Russia and Poland*. — P. 312.

24 Baron S. *The Russian Jew under Tsars and Soviets*. — New York: MacMillan, 1964. — P. 97.

Остання цифра становила 14 % від чисельності єврейської громади та 17 % від загальної чисельності робітничого класу.

У випадку євреїв переходу до роботи за наймом перешкоджала зовсім не відсутність кваліфікації. Конкуренція з масовим промисловим виробником розорювала єврейські ремісничі майстерні та крамниці. Їхні господарі вже не мали змоги винаймати так багато одновірців, як раніше. На початку XIX ст. учень, який приходив у сферу ремесла чи торгівлі, мав усі шанси з часом відкрити власну справу, а наприкінці — радше міг залишитися на все життя найманим працівником. За відсутності достатньої кількості робочих місць у своїх громадах молоді євреї мусили шукати роботу деінде.

Але вийти за межі своєї громади виявилось досить складною справою — через чинні для євреїв правові обмеження та антисемітизм, що його виявляли як промисловці, так і промислові робітники. Тому сотні тисяч євреїв обрали еміграцію з Російської імперії²⁵. Ті, хто залишався в країні, були затиснуті в спільноті, що й далі урбанізувалася й убожила, члени якої були обмежені у виборі фаху і часто не могли отримати роботу, хоч і володіли потрібними навичками. Дані перепису 1897 р. вказують на те, що євреї таки долучилися до формування робітничого класу в Україні. Але значно більше єврейських ремісників могло би перетворитися на пролетарів, якби не державний та суспільний антисемітизм.

ЧИСЕЛЬНІСТЬ

Між 1861 та 1897 рр. чисельність промислових робітників у дев'яти українських губерніях виросла з 85 тис. до 327 тис. осіб. При цьому темп приросту не був рівномірним. У 1870-х рр. взагалі було зафіксовано падіння абсолютної кількості промислового пролетаріату, що пояснювалося «пробуксовуванням» індустріалізації через нестачу місцевого капіталу, та зменшення купівельної спроможності селян

25 Frankel J. Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism and Russian Jews, 1862–1917. — P. 135.

(див. таб. 2.1). У 1880-х рр. приплив західноєвропейсько-го капіталу підштовхнув індустріалізацію та забезпечував зростання промислового виробництва і ринку праці аж до того часу, коли вибухнула Перша світова війна.

Таблиця 2.1. Промислові заводські робітники в Україні, 1861–1917 рр.²⁶

Середня кількість у різні десятиліття, особи

1861–1870	1871–1880	1881–1890	1890–1900
142 604	130 391	170 442	259 131

Кількість в окремі роки, тис. осіб

1901	360,2	1907	431,3	1913	631,6
1902	354,7	1908	449,5	1914	631,4
1903	370,7	1909	441,7	1915	635,3
1904	372,4	1910	481	1916	812,5
1905	371	1911	513,4	1917	893
1906	418	1912	549,4		

Відсутність даних за окремі роки ускладнює встановлення точної чисельності дореволюційного робітничого класу. У 1897 р. було проведено загальний перепис населення Російської імперії. Цей перепис був першим і останнім (наступний проводитиме в 1926 р. вже радянська влада), до того ж неповним і неточним. Урядова статистика поділяла населення за соціо професійними та становими категоріями, які часом проблематично співвіднести із робітничим класом, визначення якого я запропонував на початку цього розділу.

Я використовував наукові розвідки, в яких проаналізовано дані перепису 1897 р., звітів фабричних інспекцій (стосувалися лише великих промислових підприємств), дослі-

²⁶ Садовський В. Праця в УССР. — С. 11.

джень робітничого персоналу, проведених промисловими синдикатами, загальноросійських сільськогосподарських переписів 1916 та 1917 рр.

Перепис 1897 р. нарахував 5 719 499 економічно самостійних осіб (4 679 310 чоловіків та 1 040 189 жінок) у 9 губерніях із загальною кількістю населення 23 430 437 осіб. Кількість найманих робітників дорівнювала приблизно 1,48 млн осіб, з яких 425 тис. були зайняті на фабриках та заводах, у торгівлі й транспорті, та сама кількість — у сільському, лісовому, рибному, мисливському господарстві та дрібних сільських промислах, 582 тис. працювали слугами, наймитами, чорноробами²⁷. Половина представників першої категорії (промислові, торговельні, транспортні робітники) проживали на півдні України, друга половина була рівномірно розподілена між Право- та Лівобережжям²⁸.

Таблиця 2.2 демонструє властивий періоду 1897–1917 рр. тренд — зростання кількості робітників за наймом на постійній або сезонній основі. Якщо сприймати цифри перепису 1897 р. буквально, то виходить, що кількість найманих робітників до 1917 р. виросла з 1,5 до 3,6 млн. Але звернімо увагу на те, що перепис проводився взимку, а саме в січні, отже, було недораховано багатьох сезонних працівників в аграрному секторі. За оцінками Михайла Аврамовича Рубача та інших радянських дослідників, станом на кінець XIX ст. кількість сільськогосподарського пролетаріату в розпал збиральної кампанії могла сягати близько 2 млн осіб²⁹. Така ж оцінка підтверджується ретроспективною екстраполяцією даних перепису 1917 р. — щодо кількості

27 Мазепа І. Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 125.

28 Садовський В. Праця в УССР. — С. 11–12.

29 Історія робітничого класу УРСР. — Т. 1. — С. 359; Історія Української РСР: [у 8 т., 10 кн.]. — Т. 4. — С. 25; Рубач М. Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції // Український історичний журнал. — 1963. — № 4. — С. 31.

сільськогосподарського пролетаріату та співвідношення всередині нього між постійними й сезонними робітниками.

Таблиця 2.2. Наймані робітники в Україні, 1897–1917 рр.³⁰

	1897	1913	1917
Загальна кількість населення	23 430 437	33 000 000	31 214 500
Наймані робітники	1 480 000	3 000 000	3 612 000
з них:			
у промисловості	327 400	631 600	893 000
у сільському господарстві	425 413	1 500 000	1 200 000

За підрахунками двох тогочасних демографів, у 1917 р. в сільському господарстві за наймом працювало 1,2 млн осіб, із них 394 тис. — на постійній основі. Відповідно співвідношення постійних робітників до сезонних становило приблизно 1:2³¹. Врахувавши той факт, що протягом двадцяти передреволюційних років великі аграрні господарства поступово механізувалися, можемо припустити, що в 1897 р. ця пропорція коливалась у межах 1:3–1:4. Більшість із зафіксованих переписом 425 413 сільських пролетарів, безумовно, працювали протягом усього року, адже в січні потреба в сезонних робітниках є мінімальною. Таким чином, реальна загальна кількість найманих працівників в аграрному секторі була в 4 або 5 разів вищою — від 1,7 до 2,2 млн осіб. Якщо цю

30 Рибалка І., Турченко Ф. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції. — С. 30; Рубач М. Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції. — С. 31; Історія робітничого класу УРСР. — Т. 1. — С. 348; Голделман С. Про умови господарської відбудови України // Нова Україна. — 30 травня 1922. — С. 21; Історія Української РСР / гол. ред. К. К. Дубина. — К.: Наукова думка, 1967. — Т. 1. — С. 602.

31 Рибалка І., Турченко Ф. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції. — С. 24.

цифру поставити на місце офіційних даних, то простежується перша питома тенденція в еволюції робітничого класу: зменшення кількості сільськогосподарського пролетаріату (1897–2 млн 1913–1,5 млн, 1917–1,2 млн). Водночас співвідношення постійних та сезонних робітників у сільському господарстві змінилося з 1:4 або 1:3 до 1:2 станом на 1917 р.

До промислового пролетаріату зараховуємо робітників підприємств із кількістю працівників від 15 (за наявності машин) або 30 (за відсутності машин) осіб. Чисельність промислового пролетаріату в зазначений період виросла з 327 тис. до 893 тис. Його зростання було стабільним, а особливо пришвидшилося протягом 1915–1917 рр. Базовими галузями української промисловості були харчова, видобувна, металургійна та машинобудівна. У 1913 р. в цих галузях виробляли 90,5% ВВП (гірнична справа — 43,9%, харчова промисловість — 36,2%, металургія та машинобудування — 10,4%), працювало 86,7% промислового пролетаріату (гірнична справа — 48,7%, харчова промисловість — 27,9%, металургія та машинобудування — 10,1%)³².

Ці галузі промисловості працювали на експорт, тому залежали від міжнародного ринку. Обсяг виробництва в гірничій, сталеливарній, машинобудівній та харчовій промисловостях коливався відповідно до циклів рецесії та підйому світової економіки, що повторювалися приблизно кожні 10 років. Різке падіння цін на кам'яне вугілля, сталь та цукор під час європейської економічної кризи 1900–1903 рр. змусувало промисловців України скорочувати виробництво та звільняти робітників. З початком російсько-японської війни урядові замовлення пошквалили економіку, але нові потрясіння та обережність європейських інвесторів, спричинені революцією 1905 року, відтермінували підйом економіки до 1907 р.³³

32 Історія робітничого класу УРСР. — Т. 1. — С. 334.

33 Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 2. — С. 314, 338.

Та щойно економіка відновилася після кризи 1900 р., у США та Західній Європі вже знову почалася рецесія. Найнижча фаза у Європі припала на початок 1909 р., тоді як у Російській імперії спад тривав до кінця року — зменшувалося виробництво вугілля, чавуну, сталі, тобто головних продуктів української промисловості³⁴.

Нерівномірність економічного зростання позначалася на темпах зростання чисельності робітничого класу в довоєнний період (див. таб. 2.1). Через високу залежність економіки від світового ринку міжнародні цикли рецесій та підйомів мали на Україну сильніший вплив, ніж на країни з розвненим внутрішнім ринком.

У передвоєнні роки зайнятість робітничого класу загалом поліпшилася. Ця тенденція випливала із заміни в промисловості некваліфікованої ручної праці машинною. Кваліфікованому працівникові треба було більше платити, але, з іншого боку, зменшення плинності кадрів було вигідним роботодавцеві. Це так само сприяло зростанню ефективності та рівномірності виробництва³⁵.

На додачу до цього, столипінська земельна реформа, проведена в листопаді 1906 р., спричинила появу на селі значних трудових резервів. Реформа відкрила шлях до ліквідації колективної власності сільських товариств (общин) на землю, що давало селянам можливість або об'єднати свої земельні ділянки у приватновласницький відруб, або продати їх багатшим сусідам та виїхати назавжди на заробітки. Багатьом селянам не вистачало ані землі, ані тягол, ані господарського реманенту, щоб навіть претендувати на успішне фермерство, тому на селі після 1906 р. прискорилося соціальна диференціація: заможні та середні селяни зміцнювали своє становище, а незаможні — втрачали свої невеличкі наділи. У такий спосіб столипінська реформа збільшила обсяг резервної робочої сили, призвівши до появи великої

34 Там само.— С. 380.

35 Там само.— С. 431.

кількості сільських мешканців, які не мали власної землі та мусили влаштуватися на постійну роботу³⁶.

Станом на кінець XIX ст. середня зарплата промислового робітника в Україні була на 40 % вищою, ніж у Росії. Це стимулювало міграцію з російських губерній до індустріального Півдня у 1880–1890-х рр. Після 1900 р., навпаки, російські зарплати в промисловості перевищували українські на 12 %³⁷. Потік мігрантів вичерпався, і в місцевих з'явилися кращі шанси влаштуватися на роботу.

У металообробці та машинобудуванні станом на 1914 р. усього 5,8 % робітників працювали на сезонній основі. У виробництві чавуну та сталі, що слугували сировиною для означених галузей, частка сезонних робітників була вищою — 21,7 % у тому ж 1914 р³⁸. Умови праці в гірничій галузі знеохочували лишатися в ній надовго, тому кількість тимчасових робітників лишалася високою навіть у роки підвищеного попиту на кам'яне вугілля та залізну руду³⁹. Сезонний характер сільськогосподарського виробництва унеможлиблював цілорічну зайнятість для більшої частини робітників харчової промисловості. Утім, і в цій галузі у передвоєнні роки механізація сприяла підвищенню частки повноцінно зайнятих.

У таблиці 2.3 відображено розподіл пролетаріату за різними галузями важкої та легкої промисловості в 1910, 1913 і 1917 рр. У період економічного піднесення 1910–1913 рр. чисельність робочої сили, задіяної у важкій та легкій промисловості, зростала з разючою швидкістю. Кількість шахтарів, які були найбільшою професійною групою у важкій промисловості, підскочила з 110 200 (1910) до 168 100 (1913) осіб. За шахтарями слідували сталевари, металурги, машинобудівники. У легкій промисловості напередодні Першої світової

36 Історія робітничого класу УРСР. — Т. 1. — С. 348, 357.

37 Голубничий В. Робітництво. — С. 2533–2542.

38 Історія робітничого класу УРСР. — Т. 1. — С. 354.

39 Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 2. — С. 432.

війни було зайнято 215 300 осіб, причому більше половини працювало на цукроварнях. Будь-яка інша галузь легкої промисловості не витримувала жодного порівняння з цукровою.

Таблиця 2.3. Промисловий пролетаріат в Україні, тис. осіб (1910–1917 рр.)⁴⁰

	1910	1913	1917
Важка промисловість	288,2	440,1	636,2
<i>у тому числі:</i>			
Вугілля	110,2	168,4	280,3
Чорна металургія	44,5	71,7	114,1
Залізна руда та кам'яна сіль	14,6	27,5	23,2
Металообробка та машинобудування	47,7	67,1	98,4
Хімікати	9,1	10,1	16
Силікати	27,8	39,4	28,2
Локомотиви і вагони	34,3	55,9	76
Легка промисловість	187	215,3	256,9
<i>у тому числі:</i>			
Цукор	110,7	126,3	142,7
Борошно	10,2	11	10,6
Текстиль	13,5	14,1	13,8
Друк	5,8	6,8	4,7
Дерев'яні вироби	18,7	24,1	21,8
Разом	474,2	655,4	893,1

У воєнні роки чисельність промислового робітничого класу виросла з 655 400 (1913) до 893 100 (1917) осіб. Якщо у важкій промисловості спостерігалось зростання виробництва (за винятком видобутку залізної руди, силікатів і солі), у легкій — помітно збільшилося тільки число робітників цукрової галузі. Кількість робітників деревообробної про-

⁴⁰ Рубач М. Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції. — С. 29.

мисловості ледь зросла, а кількість найманих робітників на борошномельних заводах, текстильних фабриках і друкарнях взагалі впала. Під час війни зменшилися обсяги будівництва, а з 400 тис. будівельників (1913) залишилося 300 тис. (1917)⁴¹. Перед війною на залізниці постійно працювало близько 120 тис. робітників і службовців, а 70 тис. поденників прокладали нові лінії. Під час війни кількість постійних робітників залишилася практично без змін. Михайло Рубач припускає, що в 1917 р. російська залізниця давала роботу 121 тис. осіб⁴².

Зі вступом Російської імперії у війну держава почала дедалі більше втручатися в роботу промисловості, відтісняючи на внутрішньому ринку приватний капітал. Інвестиції та всі доступні трудові резерви перетікали у воєнно-промисловий комплекс. Такі заходи зміцнювали обороноздатність імперії, але в довготерміновій перспективі здійснювали деструктивний вплив на економіку. Сотні тисяч працездатних чоловіків загинули на фронті. Виробництво було підпорядковано потребам війни, тому, попри приголомшливі кількісні показники, лише мала дециця спрямовувалася (якщо взагалі спрямовувалася) на оновлення підвалин економічного розвитку — робочої сили та основного капіталу. Окремі галузі промисловості мусили виконати військові замовлення, тому тут використовували основний капітал без заміщення, сподіваючись на те, що у супротивника відповідні галузі зазнають колапсу швидше. Іншим галузям народного господарства, які не мали воєнного значення, хронічно не вистачало сировини, палива та робочої сили. Загальна площа розораних земель скоротилася за роки війни на 20 %.

Найсерйозніша частина боротьби воюючих коаліцій відбувалася поза фронтами: це було змагання, чия економіка

41 Історія робітничого класу УРСР. — Т. 2. — С. 13–14.

42 Рубач М. Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції. — С. 35. Оцінки варіюються, див. також: Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 2. — С. 426; Остапенко С. Капіталізм на Україні. — С. 201.

виснажитись першою. Варто пам'ятати, що за своїм промисловим потенціалом Російська імперія була найслабшою серед великих держав. У погоні за Німецькою імперією, яка розвинула шалені темпи виробництва військової продукції, Росія розтрачувала основний капітал; внаслідок цього в 1916 та 1917 рр. наступ російської армії провадився проти краще озброєного, одягненого та нагодованого противника. Величезні людські втрати та занепад промисловості підводили Російську імперію до військової поразки та революції⁴³.

Усього до Імператорської армії російський уряд мобілізував більше 15 млн осіб. У Наддніпрянській Україні було призвано близько половини дорослого чоловічого населення (4 млн осіб). Мобілізація вдарила передусім по господарствах незаможних селян, продуктивність яких напряду залежала від кількості робочих рук у родині. Заможніші селяни мали сільськогосподарські машини, коней та назагал численніші родини, ніж бідні, тому не так постраждали від призовів. Крім цього, забезпечені селяни мали змогу винаймати розорених як батраків та використовувувати працю військовополонених, яких надсилав уряд⁴⁴.

Допоки уряд не почав роздавати броню зайнятим у воєнно-промисловому комплексі, чималу кількість робітників призвали до армії. Так, під першу хвилю мобілізації 1914 р. в Україні потрапили 40 % донбаських шахтарів, 30 % робітників великих ливарень, 17% металургів⁴⁵. На місце мобілізованих пролетарів приходили некваліфіковані новачки із сільської місцевості, жінки та підлітки, біженці, військовополонені та мігранти із Середньої Азії⁴⁶. Призов також став

43 Koshiw J. The number of people, proletarians and industrial workers in the Russian Empire on the eve of the February Revolution. — Mimeographed, April 1983. — P. 9.

44 Сухино-Хоменко В. З приводу особливостей пролетарської революції на Україні. — С. 89.

45 Історія робітничого класу УРСР. — Т. 2. — С. 12.

46 Садовський В. Праця в УССР. — С. 35–36; Сухино-Хоменко В. З приводу особливостей пролетарської революції на Україні. — С. 88–89.

засобом для зміцнення трудової дисципліни: досить часто мобілізовані робітники важливих для війни галузей промисловості проходили базову військову підготовку та поверталися на своє робоче місце. Так, у 1916 р. призовники та військовополонені становили 45 % від загальної кількості робітників металургійних підприємств України (в абсолютних показниках — відповідно 31 тис. та 16 тис. зі 104 тис.). На початок 1917 р. дві треті з 291 тис. робітників вугільних та соляних шахт, залізних та марганцевих рудників були призовниками або бранцями⁴⁷.

До війни жіноча праця використовувалася здебільшого в аграрній, текстильній та хімічній промисловості. Жінки становили майже половину робочої сили в тютюновій галузі та 1/5 — у виробництві текстилю. У передвоєнні роки питома вага жінок у промисловості постійно зростала. На підприємствах, які перевірялися урядовою фабричною інспекцією, працювало 13 % жінок у 1901 р., 16 % — у 1907 р., 18 % (58 тис. осіб) — у 1914 р.⁴⁸ Кількість дорослих жінок та дівчат на фабриках і заводах України виросла до 103 тис. станом на 1916 р. Більше жінок почало працювати в гірничій промисловості, де до війни їх було обмаль. Протягом 1913–1916 рр. кількість робітниць на вугільних шахтах збільшилася з 1,6 % до 4,5 % (в абсолютних показниках це 2 400 та 12 400), на залізних рудниках — з 0,05 % до 4,5 %⁴⁹. Загалом частка дорослих жінок-робітниць у промисловості виросла з 7,2 % (1914) до 16,2 % (1917)⁵⁰.

У роки війни показники продуктивності праці впали через використання менш кваліфікованої та примусової праці. Ця ситуація нагадувала становище в промисловості до 1861 р., коли кріпосні селяни були менш продуктивними, ніж вільнонаймані робітники. Новітнє зниження

47 Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 2. — С. 558.

48 Історія робітничого класу УРСР. — Т. 1. — С. 347.

49 Там само. — Т. 1. — С. 432.

50 Там само. — Т. 2. — С. 13.

продуктивності праці та розтрата основного капіталу сприяли зростанню чисельності пролетаріату⁵¹. У важкій промисловості за 1913–1917 рр. кількість робітників зросла на 57%. При цьому зростання відбувалося здебільшого на підприємствах, контрольованих державою, а на приватних, навпаки, робітників стало менше⁵².

Михайло Рубач звів до купи відомості про найманих робітників у 9 українських губерніях станом на січень 1917 р. Таблиця 2.4 охоплює постійних і сезонних робітників аграрного сектору, промисловості, дрібних і кустарних виробництв (менше 15 працівників за наявності машин або менше 30 працівників за їхньої відсутності), транспорту, торгівлі, будівництва та прислугу. Між іншими рубриками бачимо 700 тис. робітників дрібних підприємств, розпорочених по всій країні, та 365 тис. слуг і служниць. Про ці групи робітничого класу ми майже нічого не знаємо⁵³.

Станом на 1917 р. у Наддніпрянській Україні нараховувалося 3,6 млн найманих робітників — 12% населення. Разом із їхніми утриманцями чисельність робітничого класу (в широкому розумінні цього терміну) сягала 6,51 млн осіб — 21% населення. У населених пунктах, що офіційно мали статус міста або містечка, проживало менше чверті робітничого класу⁵⁴. Загалом у Російській імперії найманою працею заробляли собі на життя близько 18 631 000 чоловіків та жінок (січень 1917 р.). Частка України в загальноросійському пролетаріаті дорівнювала 19%⁵⁵.

51 Koshiw J. The number of people, proletarians and industrial workers in the Russian Empire on the eve of the February Revolution. — P. 9.

52 Ibid. — P. 8.

53 Про склад робітників малих підприємств див.: Остапенко С. Капіталізм на Україні // Червоний шлях. — 1924. — № 1–2.

54 Рибалка І., Турченко Ф. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції. — С. 30.

55 Гапоненко Л. Рабочий класс России в 1917 году. — Москва: Наука, 1970. — С. 72.

Таблиця 2.4. Наймані робітники в Україні станом на січень 1917 р., тис. осіб⁵⁶

Сільськогосподарський пролетаріат	1 200
Промисловий пролетаріат	893
Залізничники	121
Робітники дрібних підприємств у містах	230
Робітники дрібних підприємств у селах	444
Будівельники	300
Прислуга	365
Торгівля й міський транспорт	59
Усього	3 612

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД

Станом на 1897 р. етнічні українці становили 72,6 % населення 9 губерній — трохи більше 17 млн із 23,4 млн. Поруч із ними проживали 2,8 млн росіян (11,8 %), 1,9 млн євреїв (8,1 %) та 1,75 млн представників інших національностей (7,5 %)⁵⁷.

Дані про національний склад пролетаріату різняться через те, що дослідники по-різному групували та інтерпретували соціо професійні категорії перепису 1897 р. Богдан Кравченко наводить такі цифри: 44 % українців, 28 % росіян, 17 % євреїв, 11 % представників інших національностей. Розподіл головних національних груп за секторами економіки був нерівномірним (див. таб. 2.5). Серед поденників та слуг, що становили 43 % пролетаріату, українців було 52,1 %, росіян — 26,3 %, євреїв — 9,6 %. У гірничодобувній та обробній промисловості (19 % пролетаріату) українці становили 38 %, росіяни — 32,5 %, євреї — 18,4 %. У швейній промисло-

56 Рубач М. Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції. — С. 35.

57 Krawchenko B. Aspects of the Social Structure of Ukraine before the Revolution // Canadian Association of Slavists Annual Conference. — Fredricton, N. B., 1977. — P. 2.

вості (14,7 % пролетаріату) працювала приблизно однакова кількість українців та євреїв — відповідно 39,2 % та 39,3 %. У будівельній сфері найбільше працювало росіян (42 %), потім українців (38 %) та євреїв (11,9 %). У сфері транспорту й зв'язку співвідношення національних груп було практично таким самим.

За підрахунками Ісаака Мазепи, які суттєво відрізняються від наведених вище, українці становили 73 % пролетаріату України, 50 % робітників у промисловості, торгівлі й на транспорті, 80 % поденників та слуг, 88 % батраків. Зі свого боку Микола Порш визначив частку етнічних українців у різних секторах економіки таким чином: 32,4 % на великих фабриках і заводах, 33,8 % на шахтах і рудниках, 37,8 % на забудовах, 41,5 % на залізницях⁵⁸.

Попри розходження в цифрах простежуються чіткі закономірності. Станом на 1897 р. українці порівняно зі своєю питомою вагою у робітничому класі були недопредставлені в гірничодобувній та важкій промисловості, за винятком криворізьких рудників. Серед прислуги та сільськогосподарських робітників українці, навпаки, були представлені надмірно. Російський пролетаріат був сконцентрований у важкій промисловості Півдня, а єврейські робітники, дві треті з яких мешкали на Правобережжі, входили здебільшого до ремісничого пролетаріату, зайнятого на невеликих підприємствах. Поденники та слуги, безумовно, належали до найбільш упослідженої страти робітничого класу — за рівнем зарплати, гарантіями зайнятості та престижністю роботи. За даними Богдана Кравченка (таб. 2.5), більше половини пролетарів-українців були саме поденниками або слугами. Серед російського та єврейського пролетаріату частка представників цих професій дорівнювала відповідно 40 % та 24 %⁵⁹.

58 Голубничий В. Робітництво. — С. 2533–2542.

59 Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 2. — С. 436; Krawchenko B. Aspects of the Social Structure of Ukraine before the

Таблиця 2.5. Національний склад робітничого класу в Україні, 1897 р.⁶⁰

Сфера зайнятості	Загальна чисельність осіб	Питома вага, %		
		українців	росіян	євреїв
Гірнична справа	31 115	30	61,8	2
Металургія	102 314	38,8	35	16
Хімічна промисловість	27 448	47,3	27,7	15,8
Текстиль	43 154	57,2	18,6	17,6
Деревообробна промисловість	78 177	37,9	27,7	22,6
Друк	11 388	12,9	29,6	51,9
Інші промислові товари	5 344	10,9	28,3	48
Разом	298 910	38	32,5	18,4
Швейна промисловість	229 045	39,3	17	39,2
Лісове господарство	11 605	30,7	44,6	9,5
Переробка продуктів тваринництва	20 646	35,6	26	31,5
Харчова промисловість	60 011	38,5	29,5	26,5
Виробництво алкоголю й тютюну	32 341	16,8	11,1	18,6
Разом	124 603	31,7	25,5	23,8
Будівництво	110 603	38	42	11,9
Транспорт та комунікації	120 476	36,4	41,1	13,1
Поденники та слуги	676 026	52,1	26,3	9,6
Усі категорії	1 559 663	43,7	28,3	17,2

Revolution; Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр.: у 4 т. — Відень: Український соціологічний інститут, 1921. — Т. 4 — С. 4; Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 21.

60 Там само. — С. 39.

Етнічні українці становили переважну частину селянства — 84 %. За переписом 1897 р. 93,1 % українців були селянами. Тоді як більшість правлячих класів належала до національних меншин. Серед дворян нараховувалося 50,2 % росіян, 26,2 % українців та 20,2 % поляків, серед чиновників, представників вільних професій та рантьє — 37,5 % росіян, 30,9 % українців, 15,8 % євреїв, 15,8 % представників інших національностей. У сфері торгівлі більшість становили євреї (62,2 %), за ними слідували росіяни (17,4 %), українці (13,1 %) та представники інших національностей (7,3 %) ⁶¹.

За словами Богдана Кравченка: «Національні меншини в Україні були “меншинами” лише в суто математичному значенні цього слова. Якщо вимірювати їхню суспільну вагу, то меншини займали в суспільстві домінуючу позицію. Якщо розглядати суспільний поділ праці, то промисловість, торгівля, культура, адміністрація, військо були переважно в неукраїнських руках. Українське дворянство, яке займалося підприємництвом або просто проживало спадок, купецтво та міщанство, духовенство, державні службовці, представники вільних професій та загалом інтелігенція — уся разом так звана “еліта” української нації нараховувала 1,3 % від загальної чисельності українців. А з російського населення України більше 12 % можна зарахувати до прошарку еліти, якщо використовувати наведене вище визначення, нехай і досить широке» ⁶².

УРБАНІЗАЦІЯ

Станом на 1897 р. в Україні рівень урбанізації дорівнював 13 %, що перевищувало середній по європейській частині

61 Krawchenko B. Aspects of the Social Structure of Ukraine before the Revolution. — Tables VII, X, XI, XIX.

62 Ibid. — P. 16, 22. Див. також: Лугова О. Про становище України в період капіталізму. — С. 21.

Росії (10 %) ⁶³. При цьому в містах України росіяни становили 34 %, українці — 30 %, євреї — 27 %. У найбільшому місті, Одесі, населення якої сягнуло в рік перепису 404 тисяч осіб, лише 9 % жителів були етнічними українцями. Серед 248 тисяч киян налічувалося 22 % українців, серед 174 тисяч харків'ян — 25 %, а серед 113 тисяч мешканців Катеринослава (потім Дніпропетровськ, тепер Дніпро) — лише 12 %. Єдиним містом, де кількість жителів перевищувала 50 тисяч, а українці становили більшість, була Полтава (57 %). Спостерігаємо таку закономірність: зі зменшенням розмірів міста збільшувалася частка українців у його населенні ⁶⁴.

Протягом 1897–1917 рр. населення великих міст швидко зростало, водночас виникали нові міста, на які перетворювалася низка сіл індустріалізованого Півдня. Перепис населення в Києві, проведений у вересні 1917 р., зафіксував те, що «прискорення урбанізації до революції не супроводжувалося помітним посиленням українського елемента в містах» ⁶⁵. За два передреволюційні десятиліття питома вага українців у Києві взагалі впала — з 22 % до 16 %. У той самий час кількість росіян серед киян подвоїлась, а євреїв — збільшилася втричі. На думку Стівена Ґутьєра, це пояснюється невисоким рівнем міграції до Києва з навколишніх сіл, а також «наступом русифікації на українську меншину в містах». Ще однією причиною таких змін була неконкурентоспроможність дрібних підприємств порівняно з масовим виробником.

63 Boshyk G. *The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia 1900–1907. With Special Reference to Social Democracy.* — Ph. D. Thesis. — Oxford University, 1981. — P. 12–13.

64 Krawchenko B. *Aspects of the Social Structure of Ukraine before the Revolution.* — P. 4; Guthier S. *Ukrainian Cities during the Revolution and Interwar Era.* — University of Michigan: mimeographed // *Rethinking Ukrainian History* / I. Rudnycky and J. P. Himka eds. // Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981. — P. 157–180; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — С. 74.

65 Guthier S. *Ukrainian Cities during the Revolution and Interwar Era.* — P. 159.

Розорені євреї покидали містечка та перебиралися до Києва й інших великих міст.

Однак Микола Василенко, який брав участь у складанні списків виборців у Харкові 1917 р., зауважив, що національна самоідентифікація, зафіксована в переписах, не відповідала реальному становищу. На його думку, не було підстав, як це зазвичай робили, стверджувати про незворотність русифікації міського населення України. «Звичайно, обрусіння пустило найглибше коріння по містах, але воно, власне, тільки торкнулось до певної міри мови, звичаїв і інших національних відмін, але зовсім знищити до щенту національні різниці воно не могло»⁶⁶.

За загальним показником урбанізованості Україна випереджала Росію, але рівень урбанізації робітничого класу тут був, навпаки, нижчим. Відповідно до статистичних відомостей 1902 р., менше третини (29,5 %) промислового пролетаріату українських губерній мешкало в містах. На Півдні частка пролетарів-містян була вищою — 49,3%. Тоді як у російських губерніях рівень урбанізації промислового пролетаріату досяг 69,3%, а в Центрально-промисловому районі — 53,3%⁶⁷. Утім, офіційні цифри були досить оманливими, адже державна переєваліфікація сіл у міста не встигала за фактичним збільшенням населення. Населені пункти, які з'являлися біля промислових підприємств Півдня та мали статус села, швидко розросталися та залишали позаду за кількістю жителів офіційно визнані міста. Станом на 1913 р. у шахтарських селах Донбасу мешкало 374 тис. осіб. У селі Юзівка (сучасний Донецьк), скажімо, нараховувалося 55 тис. мешканців, тут функціонували декілька банків, торговельних компаній і шкіл⁶⁸.

66 Робітнича газета. — 20 червня 1917. — С. 2.

67 Мазепа І. Большевизм і окупація України. Соціально-економічні причини незрілості сил української революції. — С. 9; Krawchenko B. Aspects of the Social Structure of Ukraine before the Revolution. — P. 18.

68 Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 2. — С. 432.

Але не можна заперечувати, що загальний рівень урбанізації українських робітників був нижчим, ніж у їхніх російських колег. Такий стан речей пояснювався особливостями промислового розвитку України у період існування кріпосного права (розміщення фабрик у сільській місцевості, переважання аграрної промисловості, довше перебування селян у статусі тимчасово зобов'язаних після 1861 р.) та в пореформену добу. Тоді нові заводи виникали в степовій зоні, неподалік від покладів корисних копалин, але на значній відстані від старих міст. У губернських столицях — Києві, Харкові та Херсоні — мешкала менша частка пролетаріату, ніж у Москві, Санкт-Петербурзі та Варшаві⁶⁹.

ПИСЬМЕННІСТЬ

У роки після революції 1648 року більшість мешканців України були письменними («усі вони, крім небагатых, уміють читати <...> навіть більшість їхніх жінок і дочок»⁷⁰). За відомостями перепису, проведеного в 7 полках Гетьманщини в 1740 та 1748 рр., одна школа припадала на 740 душ населення, а всього 866 шкіл значилося на 1034 села. Минуло століття, і за результатами локальних переписів 1866 та 1874 рр. рівень письменності в містах України коливався в межах 33–50% серед чоловіків та 27–40% серед жінок⁷¹. Якщо серед російських новобранців 1875 р. питома вага письменних

69 Там само. — С. 438. Див. також: Садовський В. Праця в УССР. — С. 12; Сухино-Хоменко В. З приводу особливостей пролетарської революції на Україні. — С. 87; Ларін М. Як не треба писати історію // Літопис революції. — 1928. — № 6. — С. 322. М. Ларін оспорує висновки В. Сухино-Хоменка, стверджуючи, що в Одесі, Миколаєві, Херсоні та Єлисаветграді (Кіровограді) проживало 91,9% пролетарів Херсонської губернії.

70 Халєбський П. Подорож патріарха Макарія // Дзвін. — 1990. — № 9. — С. 119.

71 Голубничий В. Робітництво. — С. 2533–2542.

дорівнювала 20 %, то серед українських — 3,7%⁷². Станом на 1897 р. лише 18,8 % населення України вміли читати і писати, тоді як у європейській частині Росії рівень письменності сягав 23,2 %. А власне серед етнічних українців письменних було 13 % — найнижчий показник серед усіх національностей імперії, охоплених загальним переписом 1897 року⁷³.

Серед чоловіків-українців володіли грамотою 22,2 %, а поміж українок — усього 3,5 %. При цьому серед росіян в українських губерніях загальний рівень письменності дорівнював 26,8 % (35,5 % у чоловіків, 17,3 % у жінок). Дещо вищим за середній був рівень письменності українців у Катеринославській та Харківській (по 14 %), Херсонській губерніях (15 %), а також у межах кордонів колишньої Гетьманщини — на Полтавщині (14 %) й Чернігівщині (16 %). У правобережних Подільській та Волинській губерніях показник був найнижчим — відповідно 11 % та 9 %⁷⁴.

У рік перепису половина індустріальних робітників України володіла грамотою; загалом рівень письменності в середовищі промислового пролетаріату (50,8 %) перевищував цей показник для жителів офіційно визнаних міст. У цьому «загоні» робітничого класу рівень письменності сягав максимальних показників у мегаполісах: Києві (62,3 %), Харкові (62,6 %), Одесі (59 %) ⁷⁵.

Серед представників окремих професій рівень грамотності зростав завдяки вимогам виробничого процесу, покращенню умов праці та зменшенню робочого дня: письменними були 87,4 % друкарів, 66,7 % металургів, 53,9 % будівельників та 33,5 % шахтарів.

72 Драгоманов М. Вибрані твори / гол. ред. П. Богацький. — Прага-Нью-Йорк: Українські поступові товариства в Америці, 1937. — С. 22.

73 Порш М. Про автономію. — С. 71–73.

74 Krawchenko V. Aspects of the Social Structure of Ukraine before the Revolution. — Р. 13; Порш М. Про автономію. — С. 71–73.

75 Порш М. Робітництво України. Висновки з праці про українську економіку і робітництво // Записки НТШ. — 1913. — Кн. 12. — С. 142.

Робітники-українці були зосереджені в секторах агро-промислового комплексу та хатньої прислуги, на дрібних підприємствах та в нижніх шарах промислового пролетаріату; українці були найменш грамотною нацією робітничого класу. Наприклад, у Київській губернії рівень письменності серед російських пролетарів був удвічі вищим, ніж серед українських — відповідно 45 % та 23 %. У Подільській губернії співвідношення було приблизно таким самим (40 % та 18 %), а на Волині освічені робітники траплялися серед росіян в 4 рази частіше, ніж серед українців (37 % та 9 %). Водночас на індустріалізованому Півдні розрив між представниками цих національностей у рівні освіченості був нижчим⁷⁶.

Індустріалізація сприяла повторному поширенню письменності, але українцям давалася взнаки довготривала державна політика русифікації. Ще 1720 р. цар заборонив видавати в Гетьманщині книжки, за винятком передруків церковної літератури, але й останні мали бути відкориговані таким чином, щоб не відрізнятися від російського варіанту церковнослов'янської мови⁷⁷. 1804 р. імператор Олександр I визначив українську як зіпсований діалект російської та заборонив її в школах як мову викладання або окремих шкільних предметів⁷⁸. 1876 р. Олександр II підписав сумнозвісний Емський указ, поставивши поза законом будь-які публікації українською мовою, окрім красного письменства, та навіть публічне виконання народних пісень (доходило до того, що українські народні пісні виконувалися, щоб обійти закон, у французькому перекладі)⁷⁹. У жовтні 1881 р. Міністерство внутрішніх справ додало до указу пункт про заборону «облаштування малоросійського театру та формування труп».

76 Історія робітничого класу УРСР. — Т. 2 — С. 146; Порш М. Про автономію України. — С. 19; Шаповал М. Соціологія українського відродження. — С. 18.

77 Лугова О. Про становище України в період капіталізму. — С. 22.

78 Порш М. Про автономію. — С. 71.

79 Історія робітничого класу УРСР. — Т. 2 — С. 161.

1892 р. службовці Петербурзького цензурного комітету отримали розпорядження з особливою суворістю розглядати всі твори українською мовою і за найменшої нагоди не пропускати їх «в цілях чисто державних»⁸⁰. Заборони на використання української мови скасовано 1905 р., наче лише для того, щоб уже 1906 р. більша їх частина неофіційно була поновлена в рамках загального наступу царату на досягнення Першої російської революції.

Ці закони мали забезпечити селянство від революційних ідей та запобігти поширенню на західних окраїнах імперії сепаратистських настроїв. Недопущення української мови в сферу освіти призводило до неосвіченості селянства; заборони публікацій, театральних та інших культурних заходів рідною мовою не давали радикальній інтелігенції наблизитися до селянства. За умов домінування російської мови та культури в міському житті й промисловості подібні заходи спричиняли асиміляцію соціально мобільних українців серед титульної нації.

Підіймаючись на соціальному ліфті, отримуючи освіту та урбанізуючись, українець поривав зі своєю селянською нацією. Українська культура була культурою села і в багатьох міських жителів асоціювалася з відсталістю й відрубністю. Розвиток капіталістичних відносин поглиблював розрив між містом і селом, причому не тільки соціальний та економічний, а й мовно-культурний також. В Україні російська (разом з польською — у випадку Правобережжя) стала мовою соціальної мобільності, а українська залишалася, загалом кажучи, мовою неосвічених. У ході індустріалізації серед пролетаризованих мас рівень освіченості виріс, але нерівномірно — залежно від національного походження, рівня володіння державною мовою, фахових вимог, наявності перспектив кар'єрного зростання, тривалості робочого дня та доступності навчальних закладів. З огляду на ці чинники український сегмент робітничого класу мав обмаль спо-

80 Лугова О. Про становище України в період капіталізму. — С. 22.

нук та безліч економічних і суспільних перешкод на своєму шляху до освіти.

ВИСНОВКИ

У попередньому розділі було продемонстровано процес перетворення України на економічно розвинену «внутрішню» колонію Російської імперії та західноєвропейських фінансистів. Тоді як у цьому розділі описано робітничий клас, який утворився внаслідок тих самих історичних процесів. Було висвітлено базові характеристики робітничого класу: кількісне зростання, розподіл за галузями економіки, урбанізація, національне коріння, рівень письменності. Комплексний аналіз цих характеристик виявив клас, поділений за лініями географічного розташування, ґендеру, кваліфікації та національності. Ця стратифікація була створена не самими лише функціональними потребами капіталу, вона мала історичне та державне коріння. Українські селяни, єврейські ремісники та російські мігранти, потрапляючи до робітничого класу, мали певні переваги та труднощі, відповідні до їхнього національного статусу в цьому соціумі — членів нації історично пригнобленої, сегрегованої або пригноблюючої. Практично неминучим було ототожнення пролетарями соціальних антагонізмів всередині власного класу з національними антагонізмами. Іншими словами, робітничий клас мав власне національне питання, яке повинен був розв'язати, щоб утворити єдність. Революція 1917 року винесла на поверхню всі ці антагонізми. У наступному розділі ми з'ясуємо, якою мірою робітничий рух був підготовлений до їх вирішення.

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

Капіталізм кінця XIX ст. відзначався поширенням на теренах світової периферії, утворенням взаємопов'язаної глобальної економіки та поділом світу між купкою імперіалістичних держав. Станом на кінець століття Британія, Франція та Німеччина мали колоніальні володіння загальною площею 72,5 млн км², населення яких перевищувало 380 млн осіб. Ці імперії разом із Росією, Японією і США поділили поміж собою 90 % Африканського континенту, 57% Азії, практично всю Океанію та понад чверть території обох Америк. Таким чином, вони отримали доступ до величезних резервів сировини, дешевої робочої сили та нових ринків збуту для промислових товарів, вироблених у метрополіях¹. Астрономічні темпи зростання капіталістичних економік Заходу на зламі століть були би неможливими без залучення цих нових територій.

Наприкінці XIX ст. у периферійних суспільствах визрівали національні рухи, що стали місцевою відповіддю на вторгнення і домінування з боку держав-метрополій. Ці рухи вказували на вихід із такого жалюгідного становища — утворення незалежної держави, але при цьому докорінно відрізнялися від національних рухів, які в свій час спричинили до появи національних держав у Західній Європі. У філософському плані вони спиралися на досягнення європейської

1 Ленин В. Империализм как высшая стадия капитализма // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 27. — С. 373–374.

революційної думки, а на практиці були реакцією на європейський імперіалізм.

Марксова революційна візія мала пояснити національні рухи, які не дуже вписувалися в її рамки. Вчення Маркса передбачало, що капіталізм переможе феодалізм та пошириться у цілому світі, а згодом інтернаціональний пролетарський рух, об'єднаний в єдину організацію, поведе людство за межі капіталізму. Тому Маркс та його політичні послідовники схвально ставилися до розвитку капіталізму, який вів до витіснення феодальних відносин та утворення класу найманих працівників. Панувало переконання, що поширення капіталізму, а з ним і робітничого руху, приведе не тільки до зменшення міжнародної ворожнечі, а й до усунення різниць між націями та, відповідно, — до посилення мовно-культурної гомогенності людства. Але імперіалізм ускладнював схему: нації об'єднувалися в світовий ринок, який розподіляв багатства серед них зовсім не рівномірно. Несправедливість плекала у периферійних народів національну свідомість, що стосувалося й робітничих класів, які зароджувалися в цих країнах. Перед міжнародним робітничим рухом та його політичними партіями постала нова проблема: імперіалістична політика приносила користь англійським, французьким і німецьким пролетарям, які тепер стали в світі трударів аристократією, чий рівень добробуту гарантувала експлуатація робітників і селян периферійних країн, включених до світового ринку. Імперіалізм як явище змушував марксистів знову замислитися над розрізненням революційних і реакційних тенденцій капіталістичного розвитку, що їх, відповідно, треба було підтримувати чи опиратися їм. В епоху імперіалізму марксистів повинні були поставитися до національного питання як до справи міжнародного робітничого руху.

МАРКС І ЕНГЕЛЬС

Соціал-демократичний робітничий рух України успадкував від марксистської традиції два цілком відмінні підходи до національного питання. Обидва підходи ґрунтувалися на

працях Карла Маркса і Фрідріха Енгельса та були своєрідними полюсами, між якими ідеї класиків еволюціонували протягом 1840–1880-х рр. У «Маніфесті Комуністичної партії» (1848) Маркс і Енгельс констатували:

«Буржуазія <...> втягає в цивілізацію всі, навіть найбільш варварські, нації. <...> Подібно до того, як вона зробила село залежним від міста, вона зробила варварські й напівварварські країни залежними від цивілізованих, селянські народи — від буржуазних народів, Схід — від Заходу»².

Далеко не всім націям судилося утворити власну державу. Шлях державного життя торували лише ті з них, що самотужки доходили до капіталізму, а не були примушовані до цього під зовнішнім впливом. Із подальшим розвитком капіталістичних відносин у провідних країнах Європи політично слабкі та економічно відсталі народності будуть асимільовані сучаснішими націями, «носіями історичного розвитку»³.

Стосовно шотландців, бретонців та басків — народів, начебто не підготовлених до державності, Енгельс робив невтішні прогнози: «...ці уламки народів стають щоразу фанатичними носіями контрреволюції та залишаються такими до моменту повного їх знищення або повної втрати національних рис, а вже саме їхнє існування загалом є протестом проти великої історичної революції»⁴. Також він писав, що «моравці й словаки давно втратили будь-які сліди національної свідомості та національної життєздатності <...> Богемія надалі може існувати лише як складова частина Німеччини»⁵.

2 Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії // Маркс К., Енгельс Ф. Вибрані твори. — К.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1936. URL: <https://vpered.wordpress.com/2009/09/18/marx-engels-manifest/>.

3 Энгельс Ф. Борьба в Венгрии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — Изд. 2-е. — Москва: Государственное издательство политической литературы, 1955–1981. — Т. 6. — С. 183.

4 Там само.

5 Энгельс Ф. Революция и контрреволюция в Германии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — Т. 8. — С. 54–55.

«Маніфест» 1848 р. виголосив: «робітники не мають батьківщини», але одразу ж застеріг, що матимуть, якщо робітничий клас буде здатним «підвищитися до становища національного класу, сам сконституюватись як нація»; пролетаріат, коли досягає політичної влади, «сам поки ще національний, хоч і зовсім не в буржуазному розумінні».

«Коли й не за змістом, то за формою боротьба пролетаріату проти буржуазії є насамперед боротьба національна. Пролетаріат кожної країни мусить, звичайно, насамперед покінчити з своєю власною буржуазією»⁶.

Молодим Марксу й Енгельсу видавалося, що тогочасні національні рухи не були ані по дорозі, ані поперек дороги революційним змінам. Кожен національний рух слід було розглядати окремо та оцінювати відповідно до його внеску у боротьбу з абсолютизмом за капіталізм і надання робітникам політичних прав. З огляду на цю оцінку за народом визнавалося (або ні) «право» на національне самовизначення⁷.

Маркс розглядав національні рухи Центральної та Східної Європи крізь призму зазначених критеріїв прогресивності. Царська Росія, «жандарм Європи», здавалася найбільшою загрозою капіталістичному ладу і демократії на континенті, і Маркс відмовляв у підтримці тим рухам, які начебто були проросійськими, та визначав їх як реакційні. Поляки повстали проти влади царя — Маркс захоплюється ними та підтримує Польщу, бастион Європи супроти небезпечного російського самодержавства. Маркс критикував панславізм, адже він міг посилити російські впливи в Європі⁸. З тих самих міркувань Маркс обрав бік Туреччини під час Кримської війни і розглядав боротьбу балканських слов'ян

-
- 6 Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. URL: <https://vpered.wordpress.com/2009/09/18/marx-engels-manifest/>.
- 7 Bloom S. The World of Nations: A Study of the National Implications in the Work of Karl Marx. — New York: AMS Press, 1967. — P. 20.
- 8 Ibid. — P. 40–44.

за незалежність як «суто інсинуації російського царизму, що прагне дошкулити туркам»⁹.

Погляди ранніх Маркса й Енгельса на долю бездержавних націй Європи та світу засновувалися на їхніх тогочасних уявленнях про розвиток капіталізму, а не на емпіричному вивченні національних рухів. Здавалося, що капіталізм, потрапивши на периферію, має відтворити себе та сформувати там сприятливі умови для виникнення пролетаріату. Але потенціал революційних перетворень суспільства і надалі міститиметься в первісних центрах промислового виробництва, де робітничий клас має найсильніші позиції. Призначення європейської метрополії — показати іншим частинам світу шлях прогресу, отже, що дужчим буде вплив Заходу на периферійні суспільства, то швидше там капіталізм усуне феодалізм та створить власного могильника натомість. Капіталістичний спосіб виробництва, набувши світового масштабу, зменшуватиме міжнаціональні відмінності та ворожнечу, водночас у боротьбі проти себе гартуючи міжнародну солідарність пролетаріату¹⁰.

Пізніше Маркс і Енгельс переглянули свої погляди. Річ у тім, що в 1850–60-х рр. вони ретельно ознайомилися з ірландським питанням, яке підважило старі гіпотези. Маркс і Енгельс виявили, що дійсну загрозу пануванню англійських землевласників в Ірландії становлять місцеві пауперизовані селяни, а зовсім не англійська буржуазія; що радикалізм англійських робітників закінчується там, де починається ірландська трудова міграція, проти якої пролетарі-англійці мають сильні упередження. Стало зрозуміло, що периферійні суспільства також володіли революційним потенціалом і навіть могли спричиняти політичні зміни в метрополії. Маркс пішов далі й заявив, що національне визволення

9 Luxemburg R. The National Question: Selected Writings / ed. Horace B. Davis. — New York and London: Monthly Review Press, 1976. — P. 114.

10 Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. URL: <https://vpered.wordpress.com/2009/09/18/marx-engels-manifest/>.

Ірландії, її політична незалежність від Британської імперії є «першою умовою» емансипації англійського робітничого класу. Загалом ірландське питання допомогло Марксу намацати зв'язок, який існував у периферійних суспільствах між національним та соціальним визволенням:

«Оскільки в Ірландії земельне питання досі є винятковою формою соціального питання, бо воно є питанням існування, питанням життя або смерті для величезної частини ірландського народу, і в той самий час невіддільне від національного питання, то знищення англійської земельної аристократії в Ірландії — нескінченно легша операція, ніж у самій Англії»¹¹.

Крім цього, у 1870-х рр. Маркс переконався, що проникнення капіталізму до Британської Індії зовсім не викликало там індустріалізацію. Капітал приходив туди переважно у комерційній формі — у вигляді торгівлі готовими товарами, і внаслідок нееквівалентного обміну багатства Індії перепливали до Британії. Пограбування колоній уже не видавалося фазою європейського «первісного нагромадження» — це вочевидь була постійна складова тотального і тривалого процесу, саме завдяки йому відбувалося астрономічне зростання капіталізму. Маркс мав намір переписати останню главу першого тому «Капіталу» відповідно до нового бачення. Він наголошував на тому, що «Капітал» зображує тільки одну стадію суто європейського досвіду, а інші країни можуть розвиватися й не за цією схемою¹².

У лютому 1882 р. Енгельс написав Каутському листа, у якому звертав увагу кореспондента на значення національного питання для робітничого руху. Розбираючи ситуацію в Польщі, Енгельс зробив кілька висновків загального характеру:

«До того часу, поки немає національної незалежності, великий народ історично не може обмірковувати хоч трохи

11 Маркс — Зигфриду Мейеру и Августу Фогту, 9 апреля 1870 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — Т. 32. — С. 557.

12 Dunayevskaya R. A 1980's view of the two way road between the U.S. and Africa // News and Letters. — 1984 — № 1-2. — P. 8-9.

серйозно будь-які внутрішні питання. <...> Інтернаціональний рух пролетаріату взагалі можливий тільки серед самостійних націй <...> Міжнародне співробітництво можливе тільки між рівними <...> До того часу, поки Польща розділена і пригнічена, не може, виходить, розвинутиися ні сильна соціалістична партія в самій країні, ні дійсно інтернаціональне спілкування пролетарських партій Німеччини та інших країн <...> Усунення національного поневолення є основна умова всякого здорового і вільного розвитку»¹³.

В іншому листі до Каутського (вересень 1882 р.) Енгельс заявив: «Індію, Алжир, нідерландські, португальські, іспанські володіння пролетаріат повинен буде тимчасово перейняти та якомога швидше повести до самостійності»¹⁴.

Маркс і Енгельс не дожили до часів апогею фінансового капіталу, але в своїх пізніх творах досить прозоро натякали: периферійні суспільства (чи то заморські, чи то прилеглі до метрополії) не зобов'язані повторювати європейський шлях розвитку, ба більше — вони й не можуть його повторити, адже метрополія вже включила периферію в свою систему поділу праці, завдяки чому викачує її багатства та не дає розвинутиися в економічно повноцінні й самодостатні утворення. Унаслідок цього революційний потенціал накопичувався в периферійних суспільствах не меншою мірою, ніж у метрополії. Національні рухи периферії зовсім не були «фанатичними носіями контрреволюції», вони радше йшли шляхом революції, ніж стояли поперек нього, і на цьому шляху могли оминати станцію «капіталізм».

ДВА ПОГЛЯДИ НА НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

Ідеї Маркса й Енгельса стосовно долі націй за доби капіталізму були розвинуті в двох різних напрямках. Лінію ранніх

13 Цит. за: Костюк Г. Теорія і дійсність. — Мюнхен: Сучасність, 1971. — С. 18–19.

14 Ленин В. Письмо Энгельса к Каутскому // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 30. — С. 50.

Маркса й Енгельса, з їхнім акцентом на асиміляційних, великодержавних та «інтернаціоналістичних» тенденціях капіталізму, продовжили Карл Каутський, Володимир Ленін і Роза Люксембург. В Україні її прихильники зосередилися в Російській соціал-демократичній робітничій партії. Увагу пізніх Маркса й Енгельса до національної диференціації перейняли австромарксиста, а також Бунд (Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі й Росії), Українська соціал-демократична робітничча партія і щонайменше ще 7 соціал-демократичних партій Російської імперії.

Теоретик австромарксизму Рудольф Гільфердінг, чії праці надихнули Леніна на створення власного вчення про імперіалізм, передбачив, що боротьба європейських імперій за зони економічного впливу викликатиме опір, який лише зростатиме та ставатиме дедалі частіше збройним:

«Стосовно заново відкритих країн — там завезений капітал посилюватиме суперечності та викликатиме зростаючий спротив народів, які пробуджуються до національної самосвідомості, проти прибульців; цей спротив легко може перерости в небезпечні заходи, спрямовані проти іноземного капіталу. Докорінно революціонізуються старі соціальні відносини, руйнується тисячолітня аграрна відрубність “неісторичних націй”, вони потрохи втягуються в капіталістичний вир. Сам капіталізм мало-помалу дає підкореним засоби й способи для визволення. І вони висувають ту мету, яка колись уявлялася європейськими націями найвищою: утворення єдиної національної держави як знаряддя економічної та культурної свободи. Цей рух до незалежності загрожує європейському капіталу в його найцінніших царинах експлуатації, що обіцяють найбільш блискучі перспективи, і європейський капітал може втримувати панування, лише постійно збільшуючи свої військові сили»¹⁵.

15 Ленин В. Империализм как высшая стадия капитализма// Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 27. — С. 419.

Інший представник австромарксистської школи, Отто Бауер, зазначав, що капіталізм, поширюючи освіту серед нижчих класів та формуючи їхню самосвідомість, сприяє поглибленню національних відмінностей. Якщо соціалізм справді принесе обіцяні демократію та кращу освіту для народних мас, то національні ідентичності після повалення капіталізму лише зміцнюватимуться. Бауер підтримував національні рухи, які постали в Центральній і Східній Європі наприкінці XIX ст., та закликав до федералізації Австро-Угорщини на основі специфічного різновиду національної автономії. Національності проживали в дуалістичній монархії упереміш, тому Бауер запропонував реєструвати членів кожної національної спільноти, де б вони не мешкали, як учасників окремої публічної корпорації. Національні корпорації мали б опікуватися культурно-освітніми правами своїх зареєстрованих членів, представляти їхні інтереси у парламенті та судах. Такі поступки національним вимогам могли б врятувати багатонаціональну державу, яка, на думку Бауера, прямувала до розпаду¹⁶.

У 1899 р. національне питання широко обговорювали на Брюннському з'їзді Об'єднаної соціал-демократичної робітничої партії Австрії. Блок південнослов'янських делегатів підтримав концепцію Бауера — федералізм та «персональний принцип» організації національно-культурних автономій. У варіанті програми, запропонованому блоком, зазначалося:

«Кожен народ, що живе в Австрії, безвідносно до території, яку займають його члени, становить автономну групу, яка цілком самостійно займається всіма своїми національними (мовними й культурними) справами»¹⁷.

Утім, конгрес проголосував за іншу програму, висунуту австрійськими делегатами. Останні підтримували автономію

16 Davis H. Marxist and Labour Theories of Nationalism to 1917. — New York.: Monthly Review Press, 1967 — P. 151–157.

17 Ленин В. Критические заметки по национальному вопросу // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 24. — С. 136–137.

для націй, але тільки для територіально компактних. Пункти прийнятої програми проголошували:

«1. Австрія має бути перетворена в державу, що має представляти демократичну спілку національностей.

2. Замість історичних коронних земель повинно утворити національно-відмежовані адміністративні одиниці, котрі самі порядкують своїми справами, в котрих в кожній законодавство та порядкування були би в руках національного парламенту, обраного на основі вселюдного, простого та рівного голосування.

3. Області одної і тої же нації, що самі порядкують своїми справами, утворюють разом один національний союз, котрий розв'язує свої національні справи цілком автономно.

4. Права національних меншостей забезпечуються особним законом, виданим імперським парламентом.

5. Ми не визнаємо ніяких національних привілеїв, а через це одкидаємо домагання державної мови; оскільки є необхідною спільна мова для зносин, се буде встановлено імперським парламентом»¹⁸.

Обидві резолюції, ухвалену та відкинуту, широко обговорювали в соціалістичному середовищі й поза межами Австро-Угорщини. Зокрема, їх схвально сприйняли в Російській імперії. У Наддніпрянщині резолюції надихнули українських та єврейських соціал-демократів. Вони воліли б перетворити національне питання на центральне для робітничого руху.

Заразом Карл Каутський, провідний теоретик німецьких соціал-демократів, остерігався, що австрійські колеги зробили надто великі поступки бездержавним націям. На його думку, федералізація та національна автономія суперечили економічній і політичній централізації, властивій розвиненому капіталізмові. Ба більше, австромарксистська програма даремно ділила робітничий клас у рамках багатонаціональних держав. Каутський схилився до віри в неминучість

18 Порш М. Автономія України і соціал-демократія. — К.: Петро Барський, 1917. — С. 76.

асиміляції економічно відсталих та позбавлених власної держави націй за капіталістичного ладу, їхнього влиття до складу більш «передових» націй. Майбутній перехід від капіталізму до соціалізму, утім, мав лише посилити централізацію в економічному, політичному й культурному житті¹⁹.

При цьому Каутський уже не мав того оптимізму, яким просякнуто «Маніфест Комуністичної партії», де Маркс і Енгельс провіщали зникнення під поступом капіталізму національних різниць та міжнаціональне об'єднання пролетаріату, яке «ще більше прискорить їх зникнення»²⁰. У 1891 р. Каутський підготував оновлення Маніфесту — Ерфуртську програму Соціал-демократичної партії Німеччини, у якій схарактеризував національне питання як «дивовижне протиріччя в історичному процесі».

«...тенденція до втілення братства народів іде рука до руки з тенденцією до збільшення національного антагонізму. <...> Що дужче розвинено світовий обмін <...> то запекліша боротьба через конкуренцію, то вища небезпека ворожих зіткнень між окремими націями. Що тісніші міжнародні відносини, то наполегливіше прагнення до національної замкненості»²¹.

Каутський вбачав причину національних конфліктів у протистоянні територіальних груп буржуазії — усталених і таких, що формувалися. На його переконання, робітничий клас мав триматися подалі від цього та не ставати всупереч власним інтересам на жодну зі сторін у конфліктах буржуазій²². У своїй роботі «Націоналізм та інтернаціоналізм» Каутський прогнозував «поступове усунення і зрештою повне зникнення мов менших націй», а також уніфікацію всіх цивілізованих країн у рамках «однієї мови

19 Davis H. Marxist and Labour Theories of Nationalism to 1917. — P. 159.

20 Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. URL: <https://vpered.wordpress.com/2009/09/18/marx-engels-manifest/>.

21 Каутский К. Эрфуртская программа (Комментарий к принципиальной части). — Москва: Московский рабочий, 1922. — С. 160.

22 Там само. — С. 161–162.

і однієї національності». Подібне майбутнє Каутський виводив із наявних у сучасному світі зв'язків між буржуазією та дрібною буржуазією різних націй у сферах торгівлі, комунікацій, освіти й культури. Каутський був переконаний, що робітничий рух має всіляко підтримувати такі зв'язки, адже вони є прообразом майбутнього соціалістичного ладу. Каутський не вірив, що в майбутньому викристалізується безліч національних культур, сама думка про це видавалася йому «вельми дивною»; натомість теоретик передбачав їхнє поступове злиття в єдину інтернаціональну культуру, яка спиратиметься на декілька універсальних мов. Бездержавні нації, включаючись до капіталістичного виробництва, підпорядковуватимуться силі тяжіння однієї із таких мов²³.

Але згодом Каутський спромігся поглянути на все це під геть іншим кутом. Він переконався, що національні рухи в Австро-Угорській та Російській імперіях були тісно пов'язані з загальнодемократичною боротьбою. Вони були «діти одної матері» — поширення капіталізму на схід²⁴. Так і не визнавши доцільність боротьби за політичну незалежність, Каутський принаймні пристав на необхідність певної культурної та мовної автономії народів, що проживають компактно²⁵. Пізній Каутський закликав пролетаріат не бути байдужим чи то ворожим до національних рухів, адже робітничий клас «вельми зацікавлений у тому, щоб такі рухи розвивалися й надалі».

«Пролетаріат спирається на принципи інтернаціоналізму, але це не означає, що він заперечує національну ідентичність; це означає, що він прагне свободи та рівності для всіх націй»²⁶.

Перед війною епіцентр революційних виступів зсунувся у бік Східної Європи та Азії. Як лідер європейської соціал-демократії Каутський мав оцінити, яким чином це вплине в масштабах усього континенту на очікуваний перехід від

23 Luxemburg R. *The National Question: Selected Writings*. — P. 127.

24 Юркевич Л. *Кляси і суспільство*. — К.: Дзвін, 1913. — С. 34.

25 Tobias H. *The Jewish Bund in Russia from its Origins to 1905*. — P. 109.

26 Ibid.

капіталізму до соціалізму. На його думку, національна боротьба була невід'ємною частиною буржуазно-демократичного ладу, тому необхідно підтримувати її, доки буржуазно-демократичні революції не зруйнують деспотії на схід від Австро-Угорщини, чим відкриють стрімко зростаючому східному пролетаріатові шлях до участі в політичному процесі. Першу скрипку в революційній драмі, як і писав Карл Маркс, гратиме західноєвропейський пролетаріат. Лише тепер він також має дати раду революціям, що відбуваються в напівкапіталістичних країнах Сходу, а там національні рухи є не меншими борцями проти самодержавства, ніж місцевий новонароджений робітничий клас.

Провідний теоретик більшовицької фракції РСДРП, Володимир Ленін, повністю відкидав національну програму австромарксистів, складену, за його словами, «оппортунистической, мещанской интеллигенцией Австрии»²⁷. Його підхід ґрунтувався на ранніх працях Маркса й Енгельса, висновках Каутського та власному аналізі національних рухів у Російській імперії. Ленін вказував на чотири факти, що зумовлювали важливість національного питання в Російській імперії: представники нетитульних національностей становили більшість її населення (57%); деякі прикордонні регіони імперії, заселені неросіянами, були розвиненішими в промисловому плані, ніж Великоросія; національний гніт був набагато сильнішим, ніж в Австро-Угорщині; на південному заході та заході імперії проживали кілька пригнічених народів, що мали одноплемянників по той бік кордону²⁸.

За Леніним, коріння національних рухів лежало в епосі переходу від феодалізму до капіталізму: тоді потреба буржуазії в уніфікованому ринку, спільній мові торгівлі та захисті своєї території покликали нації до життя. Національна держава була «правилом и “норма” капитализма». Вийшовши поза

27 Ленин В. О «культурно-национальной автономии» // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 24. — С. 175.

28 Ленин В. О праве наций на самоопределение // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 25. — С. 271.

територіальні межі перших своїх національностей, капіталізм волів задля власного розвитку підкорити менш розвинені нації, тому позбавляв буржуазію останніх прав мати власну державну організацію. Леніну припадала до вподоби ця великодержавна, асиміляційна тенденція, притаманна капіталістичній експансії, про неї він писав як про «один из величайших двигателей, превращающих капитализм в социализм»²⁹. Він запевняв: «потребности экономического оборота всегда заставят живущие в одном государстве национальности (пока они захотят жить вместе) изучать язык большинства. Чем демократичнее будет строй России, тем сильнее, быстрее и шире разовьется капитализм, тем настоятельнее потребности экономического оборота будут толкать разные национальности к изучению языка, наиболее удобного для общих торговых сношений»³⁰.

З приводу процесів, які відбувалися в Україні наприкінці ХІХ— на початку ХХ ст., Ленін зауважував:

«Уже несколько десятилетий вполне определился процесс более быстрого экономического развития юга, т. е. Украины, привлекающей из Великороссии десятки и сотни тысяч крестьян и рабочих в капиталистические экономии, на рудники, в города. Факт “ассимиляции” — в этих пределах — великорусского и украинского пролетариата несомненен. И этот факт безусловно прогрессивен. Капитализм ставит на место тупого, заскоружлого, оседлого и медвежьи-дикого мужика великоросса или украинца подвижного пролетария, условия жизни которого ломают специфически национальную узость как великорусскую, так и украинскую. Допустим, что между Великороссией и Украиной станет со временем государственная граница, — и в этом случае историческая прогрессивность “ассимиляции” великорусских и украинских рабочих будет несомненна, как прогрессивно перемалывание наций в Америке. Чем свободнее станет Украина и Великороссия,

29 Ленин В. Критические заметки по национальному вопросу // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 24. — С. 125.

30 Там само. — С. 116.

тем шире и быстрее будет развитие капитализма, который тогда еще сильнее будет привлекать рабочих всех наций из всех областей государства и из всех соседних государств (если бы Россия оказалась соседним государством по отношению к Украине) рабочую массу в города, на рудники, на заводы»³¹.

Проте асиміляція українських робітників у російській індустріально-урбаністичній культурі («в этих пределах» Леніна) насправді не була справою ані добровільною, ані прогресивною. Асиміляція стала наслідком завоювання Російською державою та її національної політики, що впроваджувалася в умовах індустріалізації та селянського малоземелля. Інакше кажучи, «обирати» національну належність змушували політичні та економічні обставини, іншими словами — політичні та економічні можливості, які відкривала належність до титульної нації.

Ленін доводив, що великі держави є економічно доцільнішими, ніж малі, та становлять прообраз соціалістичного майбутнього. Він дотримувався погляду, що фрагментація наявних великих держав, у тому числі Російської імперії, нашкодить інтересам пролетаріату. Щоб успішно змагатися з великою автократичною державою, пролетаріат сам мав бути об'єднаний на загальнодержавному рівні, а мовно-культурна асиміляція об'єктивно зміцнювала його єдність.

Щоправда, ці висновки можна було заперечувати, зважаючи на прийняті Леніним фактологічні засновки. Якщо національні окраїни Російської імперії були більш капіталістичними, ніж Великоросія, то хіба національні рухи, які мали на меті знищення напівфеодального царизму та утворення незалежних національних держав, не боролися й за швидший розвиток капіталістичних відносин на безкраїх теренах Євразії? Хіба Російська держава не була жандармом Європи, об кордони якого розбивалися хвилі буржуазно-демократичних революцій і всередині якого така революція вже давно визріла?

31 Там само. — С. 128.

Ленін визнав би слушність цих зауважень, але він вірив, що існує зовсім інакший шлях історичного розвитку — революцію в Російській імперії очолить, замість буржуазії, організований пролетаріат. Він і розв'яже національне питання, але не в буржуазний спосіб.

Ленін зовсім не заперечував проблеми національного гніту. Просто він вважав, що найбільш придатною для вирішення цієї проблеми історичною силою є робітничий рух. Національні рухи лише заважали боротьбі, яку вів робітничий рух, адже приводили до розпаду великих держав та завжди, за твердженням Леніна, очолювалися буржуазними і пробуржуазними класами. Через свою слабкість та вкрай малий ступінь політичної незалежності від царату російська буржуазія була малоімовірним кандидатом на захоплення політичної влади в країні, отже, це власноруч мав зробити пролетаріат; пролетарська держава дала б на національне питання власну відповідь — гарантувати право на національне самовизначення, водночас намагаючись утримувати максимально можливу політичну і культурну єдність пролетаріату різних націй.

Хоч Ленін постійно підкреслював, що національні рухи діють в інтересах буржуазії, водночас він визнавав їхній внесок у боротьбу за демократію. При цьому відділити революційні тенденції національних рухів, співзвучні цілям соціал-демократії, від реакційних — було непростим завданням:

«Учень наперед все возможные соотношения между буржуазными освободительными движениями угнетенных наций и пролетарским освободительным движением среди угнетающей нации (как раз та проблема, которая делает столь трудным национальный вопрос в современной России) — вещь невозможная»³².

Розроблена Леніним для РСДРП схема демократичного централізму лише почасти пояснювалася потребою в конспі-

32 Ленин В. О праве наций на самоопределение // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 25. — С. 305.

рації та єдності дій. Ленін хотів побудувати таку партію, що якнайкраще зможе підготувати взяття влади масовим рухом робітничого класу. Для досягнення цієї мети соціал-демократична партія мала стати прообразом майбутнього соціалістичного ладу. А Ленін був упевнений, що пролетарська держава залишить собі у спадок від капіталізму переваги великої території, інтегрованої економіки та інтернаціональної культури, заснованої на мові титульної нації. Відповідно до цих далекоглядних цілей соціал-демократична партія мусила бути загальнодержавною, максимально централізованою, аж ніяк не федеративною, та прагнути до злиття націй, а не розмежування.

Ухвалена на II з'їзді РСДРП (1903) резолюція з національно-го питання, автором якої був Ленін, «решительно отвергает федеративный принцип устройства Российской партии». З трибуни з'їзду він засудив федералістські пропозиції, висунуті єврейськими, польськими та латвійськими делегатами: «федерация вредна, федерация противоречит принципам социал-демократии, в их применении к данной русской действительности»³³. На його думку, федералізм є «в теоретическом отношении результатом печального проникновения национализма». Таких поглядів на партійну структуру Ленін дотримувався і наприкінці 1917 р., допускаючи можливість організаційної автономії тільки на локальному рівні³⁴.

Ленін висунув на противагу австромарксистській програмі національної автономії та федералізму гасло «права націй на самовизначення». Незадовго до початку Першої світової війни Ленін закликав РСДРП на «борьбу со всяким национализмом и в первую голову с национализмом великорусским; признание не только полного равноправия всех наций вообще, но и равноправия в отношении государственного

33 Ленин В. Речь по вопросу о месте Бунда в РСДРП // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 7. — С. 266.

34 Lenin on the Jewish Question / ed. H. Lumer. — New York: International Publishers, 1974. — P. 70.

строительства, т. е. права наций на самоопределение, на отделение; — а наряду с этим, и именно в интересах успешной борьбы со всяческим национализмом всех наций, отстаивание единства пролетарской борьбы и пролетарских организаций, теснейшего слияния их в интернациональную общность, вопреки буржуазным стремлениям к национальной обособленности»³⁵.

У «Тезах з національного питання» (червень 1913 р.) Ленін наголошував, що пункт про право націй на самовизначення «не может быть толкуем никак иначе, как в смысле политического самоопределения, т. е. права отделения и образования самостоятельного государства». Водночас не слід було прирівнювати наявність такого права до «целесообразности государственного отделения той или иной нации в каждом отдельном случае»³⁶. У резолюції, підготовленій в 1913 р. для наради ЦК з партійними робітниками, Ленін писав: «Вопрос о праве наций на самоопределение (т. е. обеспечение конституцией государства вполне свободного и демократического способа решения вопроса об отделении) непозволительно смешивать с вопросом о целесообразности отделения той или иной нации. Этот последний вопрос с.-д. партия должна решать в каждом отдельном случае совершенно самостоятельно с точки зрения интересов всего общественного развития и интересов классовой борьбы пролетариата за социализм». Нормою для більшовиків радше мала б слугувати «широкая областная автономия и вполне демократическое местное самоуправление»³⁷ в Росії, а здійснити сецесію мали б Польща та Фінляндія, «наиболее культурные и наиболее обособлен-

35 Ленин В. О праве наций на самоопределение // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 25. — С. 319.

36 Ленин В. Тезисы по национальному вопросу // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 23. — С. 314–315.

37 Ленин В. Резолюции летнего 1913 года совещания ЦК РСДРП с партийными работниками // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 24. — С. 58–59.

ные» країни, «которые легче всего и “естественнее” всего могли бы осуществить свое право на отделение»³⁸.

Більшого від Леніна важко було очікувати.

«Пролетариат же не только не берется отстоять национальное развитие каждой нации, а, напротив, предостерегает массы от таких иллюзий, отстаивает самую полную свободу капиталистического оборота, приветствует всякую ассимиляцию наций за исключением насильственной или опирающейся на привилегии»³⁹.

Ленінське «право на самовизначення» було схожим на обіцянку пригніченим народам Російської імперії відпустити їх геть, якщо запровадження демократичної республіки не зможе вирішити проблем національного гноблення й нерівності. Але лідер більшовиків хотів вірити, що ці народи не скористаються своїм правом, адже:

«Чем ближе демократический строй государства к полной свободе отделения, тем реже и слабее будут на практике стремления к отделению, ибо выгоды крупных государств и с точки зрения экономического прогресса и с точки зрения интересов массы несомненны, причем они все возрастают с ростом капитализма»⁴⁰.

Доки ж соціал-демократи ще не могли перевірити цю гіпотезу на практиці, робітники мали залишатися в єдиній, наднаціональній революційній партії та не шукати окремо шляхів до національної свободи. Коли самодержавство буде скинуто, тоді демократія задовольнить їхні національні потреби, але для цього наразі треба зберігати єдиний фронт проти царату.

38 Ленин В. Тезисы по национальному вопросу // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 23. — С. 315.

39 Ленин В. Критические заметки по национальному вопросу // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 24. — С. 133.

40 Ленин В. Социалистическая революция и право наций на самоопределение // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 27. — С. 255.

У самій більшовицькій партії ледь не більшу підтримку, ніж позиція Леніна, отримали погляди на національне питання Рози Люксембург. Висновки, які робила єврейсько-польсько-німецька революціонерка, здавалися чіткішими та послідовнішими, нібито ліпше відповідали принципів демократичного централізму, ніж ленінське «самовизначення». Люксембург закидала більшовикам, що їхня офіційна підтримка принципу самовизначення націй, навіть з усіма обмеженнями та застереженнями, зробленими Леніним, «різко суперечить централізму в політиці, який вони впроваджують в усіх інших випадках», тому може бути пояснена лише як «результат певного штибу політичного опортунізму»⁴¹.

Роза Люксембург мала серйозніші причини для боротьби з лозунгом самовизначення націй, ніж просте бажання застерегти більшовиків від пристосуванства до національних рухів. Її партія, Соціал-демократія Королівства Польського і Литви, змагалася з Польською партією соціалістичною за робітничий клас. Люксембург жорстко опонувала польському націоналізмові, який відволікав увагу робітників від ширшої боротьби, зокрема від соціально-економічних проблем та міжнародного контексту. При цьому Люксембург фактично опонувала європейській соціалістичній традиції, яка з часів Маркса й Енгельса висловлювала підтримку національним змаганням поляків. Революціонерка воліла б цю традицію поховати. Вона вважала, що з середини XIX ст., коли польський національний рух був «променем світла в темному царстві царату»⁴², умови в Російській імперії змінилися настільки, що вже зникла необхідність підтримувати польську боротьбу за незалежність, як це робили Маркс і Енгельс. Люксембург вбачала в цій підтримці лише вияв «закордонної політики» європейських соціалістів, спрямованої проти російського феодалізму та орієнтованої на підтримку капіталізму⁴³, тому тепер пропонувала їм виробити нову зовнішньополітичну

41 Luxemburg R. The National Question: Selected Writings. — P. 292.

42 Ibid. — P. 161.

43 Ibid. — P. 62.

стратегію. Люксембург висловлювалася за те, щоб європейські соціалісти полишили свій традиційний пієтет до Польщі та перейшли до підтримки нових робітничих рухів, які виникли в різних частинах Російської імперії.

Люксембург слідувала за ранніми Марксом і Енгельсом, коли узалежнювала підтримку національних рухів від їхньої компліментарності до капіталістичного розвитку. На думку Люксембург, поняття природних прав — національних чи будь-яких інших — суперечило науковому соціалізму. Всі права зумовлювалися «виключно матеріальними соціальними умовами навколо в певний історичний момент». Проаналізувавши історичний розвиток капіталізму, Люксембург виділила ті самі панівні тенденції, що й Ленін: «максимально можлива централізація в усіх сферах соціального життя <...> розвиток світових наддержав» та руйнація малих націй, «необхідність і водночас передумова для капіталістичного розвитку»⁴⁴. У деяких із цих тенденцій вона так само, як і Ленін, побачила прообраз соціалізму: розвиток великих держав переросте в світову революцію; централізація економічної та політичної влади, якої було досягнуто за доби капіталізму, стане «однією з базових засад соціалістичного ладу»; сучасному соціалістичному рухові притаманний «надзвичайно централізований характер, як у буржуазної держави й суспільства»⁴⁵.

Але на цьому подібності між Леніним та Люксембург завершуються. Люксембург зосереджувала свою увагу виключно на централізаторських, великодержавних тенденціях капіталістичного розвитку та віднесла національний гніт до найменш значущих клопотів пролетаріату — «лише крапля в морі суцільних суспільних злиднів, політичних зловживань та інтелектуального сирітства, від яких страждають наймані робітники»⁴⁶. Тоді як Ленін визнавав існування за умов капіталізму двох протилежних тенденцій — національної

44 Ibid. — P. 111, 129–30, 189.

45 Ibid. — P. 190.

46 Ibid. — P. 46–47.

асиміляції та національної диференціації. Ленін ухилився від спекуляцій на тему «неминучих» наслідків капіталістичного розвитку. Він міг не схвалювати сепаратистський вектор національних рухів, але не міг не визнавати їхній революційний потенціал. Його відповіддю був лозунг самовизначення націй.

Позицію Люксембург можна звести до такого постулату: за капіталізму незалежність менших націй є неможливою, а за соціалізму — непотрібною⁴⁷. На практиці Люксембург була менш строгою. Оскільки польський пролетаріат виявляв сильну прив'язаність до національної мови та культури, варто було застосувати перехідне, компенсаційне гасло. На противагу ленінському самовизначенню Люксембург просувала принцип національної автономії. Вона визнала, що «місцева автономія виростає одночасно з об'єктивних умов розвитку <...> та з потреб буржуазного суспільства». Автономія є вимогою як буржуазії, так і пролетаріату. Це є проявом загального бажання «повалити абсолютизм та <...> здобути політичну свободу в масштабах усієї країни».

«Польський пролетаріат потребує для своєї класової боротьби всіх компонентів духовної культури, його інтереси, у підґрунті яких лежать солідарність націй та прагнення до неї, насамперед вимагають усунення національного гніту, утворення шляхом суспільного розвитку гарантій недопущення такого гніту. Таке нормальне, широке і безперешкодне духовне життя країни є для класової боротьби пролетаріату так само необхідним, як і для існування буржуазного суспільства»⁴⁸.

«Наш пролетаріат може і повинен обороняти свою національну ідентичність як культурний спадок, що сам собою має право на існування й процвітання»⁴⁹.

47 Ibid. — P. 190.

48 Luxemburg R. Kwestia narodowościowa i autonomia // Przegląd Socjaldemokratyczny. — 1908. — № 10. — S. 800.

49 Luxemburg R. The National Question: Selected Writings. — P. 97.

Але далі Люксембург пояснювала, що автономію мала на увазі виключно культурну й мовну. Вона опонувала прийняттю національного визволення як «політичної мети світового пролетаріату», оскільки це «утопічна мета»⁵⁰. Правдиве визволення націй буде досягнуто не через політичне унезалежнення, а шляхом «повалення деспотизму та рішучого поширення переваг культурного й буржуазного життя по всій країні, як це вже було зроблено у Західній Європі»⁵¹.

Дистанціювавшись від гасла самовизначення націй та звівши національне питання до мовних і культурницьких вимог, які спроможна була задовольнити навіть буржуазна демократія, Люксембург висунула власні застереження. Ленін визнавав право націй на самовизначення, але відразу ж висував безліч вагомих аргументів не на користь реалізації цього права у більшості випадків у Російській імперії. Люксембург намагалася сформулювати певні критерії, згідно з якими одні нації могли претендувати на автономію, а інші — не могли. На її думку, національну автономію слід було запроваджувати у тих випадках, коли були наявними міські класи, «провідники національного руху», компактна територія, на якій ця національність становила більшість населення, «власні ознаки буржуазного розвитку, міське життя, інтелігенція, власні література і наукове життя»⁵².

Авжеж, поляки заслуговували на автономію, причому навіть на литовських і русинських (українських) теренах, де вони були меншиною.

«Єдиною національністю, яка досягає культурного рівня, необхідного для здійснення функцій національної автономії, на території Литви і Русі насправді є польське населення як елемент міський та елемент інтелігентський. <...> польська мова, польська школа, польське чиновництво були б природним вираженням автономних інституцій країни»⁵³.

50 Ibid. — P. 57.

51 Ibid. — P. 97.

52 Ibid. — P. 265.

53 Luxemburg R. Kwestia narodowościowa i autonomia. — S. 808–809.

Так само, як українці та литовці, не відповідали зазначеним критеріям і євреї: їхня автономія, на думку Люксембург, була «зовсім утопічною ідеєю». Не годилися ані білоруси («попросту непрактично»), ані грузини (надто нечисленна нація), ані будь-який інший народ Кавказу («немає інтелектуальної творчості національною мовою») ⁵⁴. Коли Люксембург знову торкнулася цієї теми в 1918 р., український національний рух вона висвітлила як марну справу:

«Український націоналізм у Росії був зовсім іншим, ніж, скажімо, чеський, польський чи фінський, він був не більше ніж просто примхою, кривлянням кількох десятків дрібнобуржуазних інтелігентів, без будь-якого коріння в економічних, політичних чи духовних відносинах країни, без будь-якої історичної традиції, бо Україна ніколи не побудувала ні нації, ні держави, без будь-якої національної культури, якщо не рахувати реакційно-романтичних віршів Шевченка» ⁵⁵.

Отже, в національному питанні Роза Люксембург дивно ходила по колу: від ідеї, що національне питання є лише «краплею в океані» пролетарських нещасть, до визнання доцільності національної автономії як поступки мовно-культурному корінню пролетаріату та кінцевого висновку, що в Російській імперії на автономію заслуговують лише поляки! Усі інші пригноблені нації здавалися надто малими, позбавленими творчого потенціалу, розселеними надто черезсмужно, реакційними або попросту недостатньо буржуазними, щоб накопичувати ресурси, необхідні для самоуправління.

Студії Леніна та Люксембург із національного питання не були скрупульозними. Ленін спирався виключно на своє знання ситуації в Швейцарії, Фінляндії і Норвегії. Характеристика, надана Люксембург українському рухові, та складений нею перелік народів, непридатних для самоврядування, вказують на недостатнє знання предмета. За словами Всеволода

54 Ibid.— S.812–813.

55 Цит. за: Тиса Р. Роза Люксембург і російська революція. URL: <http://commons.com.ua/uk/roza-lyuksemburg-i-rosijska-revolyutsi/>.

Голубничого: «Науковий соціалізм закінчився на Каутському. Все після нього вже була чиста політика й волюнтаризм. Марксові прогнози про злиття націй більшовики перетворили на програму, на ціль своєї політики. Коли Маркс сказав, що при соціалізмі нації зіллються, то Ленін сказав, що для соціалізму потрібно, щоб вони вже зливалися»⁵⁶.

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ В УКРАЇНІ

Початки єврейської соціалістичної традиції в Російській імперії сягають 1870-х рр., коли в єврейських громадах виникли перші теоретичні гуртки, позичкові товариства і страйкові комітети. Соціалістичні гуртки у смузі осілости почали множитися після погромів 1881–1882 рр. і підписання Олександром III «Тимчасових правил» (3 травня 1882 р.), коли багато іудеїв були змушені переїхати з сільської місцевості до містечок і міст. Там виросло нове покоління євреїв — урбанізоване та значною мірою пролетаризоване. Із подальшим зростанням масового виробництва занепадало дрібне традиційне підприємництво, унаслідок цього молоде покоління мало невеликі шанси піти за прикладом своїх батьків — самозайнятих ремісників і торговців. Змагаючись за робочі місця з представниками інших національностей, євреї наштовхувалися на зловісні упередження щодо себе; крім цього, в містах у межах смуги осілости на той час промисловість була розвинена слабко. Перші пагони робітничого активізму з'явилися в єврейській меншині в 1890-х рр. Новий рух, висуваючи насамперед економічні та загальнодемократичні вимоги, не міг проігнорувати й національне питання. Швидкі соціальні зміни, що супроводжувалися посиленням антисемітських настроїв як «нагорі», так і в масах, політизували відчуття євреями своєї спільності — мовної, етнографічної, історичної і релігійної, трансформуючи єврейську громаду в суб'єкт колективного самозахисту.

56 Голубничий В. Соціалістичні теорії національної проблеми // Сучасність. — 1961. — № 8. — С. 75.

Якщо частина євреїв у 1880–1890-х рр. обрала «вихід» за кордон у пошуках ліпших шансів на виживання, то більшість залишилася та мусила зорганізуватися, щоб боротися за рівні з рештою народів права. Ця друга альтернатива — так звана «автоемансипація» — найяскравіше втілювалася в Загальному єврейському робітничому союзі (скорочено — Бунд, «союз» на ідиші), який було засновано у 1897 р.⁵⁷ За два роки до цього на майовці, організованій майбутніми бундівцями в околицях Вільнюса, Юлій Мартов (справжнє прізвище — Цедербаум, згодом один із провідних меншовиків) проголосив:

*«...мы должны решительно признать, что наша цель, цель действующих в еврейской среде социал-демократов, состоит в том, чтобы создать специально еврейскую рабочую организацию, которая явилась бы руководительницей и воспитательницей еврейского пролетариата в борьбе за экономическое, гражданское и политическое освобождение [курсив автора. — М. Б.]. <...> настоящей задачей является завоевание каждой нацией, если не политической самостоятельности, то во всяком случае полной равноправности»*⁵⁸.

На III з'їзді Бунду (Ковно, 1899 р.) національне питання вперше було поставлено на обговорення поза контекстом загальних громадянських прав і свобод. Але жодного документа прийнято не було, адже бундівці побоювалися, що публічне виголошення боротьби за національні права буде сприйнято багатьма як спроба розколоти робітничий рух⁵⁹. Та вже на IV з'їзді (Білосток, травень 1901 р.) ухвалено резолюцію, яка містила таке положення:

«Кожна національність, окрім прагнення до економічної, громадянської й політичної свободи та рівноправності, також має національні прагнення, засновані на <...> мові,

57 Frankel J. Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism and Russian Jews 1862–1917. — P. 49.

58 Мартов Л. Поворотный пункт в истории еврейского рабочего движения. — Женева: Mr. Rabkine, 1900. — С. 19–20.

59 Tobias H. The Jewish Bund in Russia from its Origins to 1905. — P. 105–106.

звичаях, способі життя, культурі загалом, що повинні мати повну свободу для розвитку»⁶⁰.

Бунд заявляв: «...государство, подобное России, состоящее из множества разнородных национальностей, должно в будущем преобразоваться в федерацию национальностей с полной национальной автономией каждой из них, независимо от обитаемой ею территории»⁶¹. Це була явна ремінісценція проваленої на Брюннському з'їзді 1899 р. резолюції південнослов'янських делегатів. Відповідно до своїх програмних цілей бундівці прагнули створити в Російській імперії соціал-демократичну партію, побудовану на федеративних засадах. Там Бунд був би «представником єврейського пролетаріату»⁶². VI з'їзд (Цюрих, жовтень 1905 р.) знову-таки висунув гасло національної автономії, а також пропонував передати культурні й освітні справи від органів держави та місцевого самоврядування до обраних «особливих установ» окремих національностей⁶³.

Починаючи з 1902 р., Бунд утворював озброєні загони самооборони, на які було покладено функцію захисту під час погромів. Члени самооборони агітували за скасування всіх законодавчих обмежень стосовно євреїв та закликали одноплемінників не чекати склавши руки урядових реформ, а самоорганізовуватися та виборювати зміни. Активісти допомагали влаштовувати страйки, причому часто спрямовані

60 Ibid. — P. 160.

61 Фомин В. Программные документы национальных политических партий и организаций России (конец XIX в. — 1917 г.). Сборник документов. Выпуск 1. — Москва: Институт научной информации по общественным наукам РАН, 1996. — С. 86.

62 Tobias H. The Jewish Bund in Russia from its Origins to 1905. — P. 165.

63 Baron S. The Russian Jew under Tsars and Soviets. — P. 171-72; Frankel J. Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism and Russian Jews, 1862-1917. — P. 246; Фомин В. Программные документы национальных политических партий и организаций России (конец XIX в. — 1917 г.). Сборник документов. Выпуск 1. — С. 83-84.

проти роботодавців-іудеїв, доставляли контрабандну революційну літературу з-за кордону та друкували власні нелегальні видання на ідиші⁶⁴.

Крім цього, Бунд став одним із провідних ініціаторів утворення загальноімперської соціал-демократичної партії. Проте бачення лідерами Бунду устрою Російської соціал-демократичної робітничої партії вельми відрізнялося від ленінського. Бундівці по-іншому трактували національне питання і хотіли, щоб це знайшло своє відображення у принципах, програмі й організаційній структурі РСДРП. Вони прагнули об'єднатися з іншими соціал-демократичними організаціями імперії, але обстоювали свою політичну й організаційну незалежність та наполягали на необхідності особливої уваги до потреб єврейського робітничого класу.

Інтерпретація бундівцями ролі національного питання у робітничому русі дуже відрізнялася від позицій світил європейської соціалістичної думки. Маркс, Каутський, Ленін та Люксембург не вважали євреїв окремою нацією, натомість визначали їх як касту, що розчиниться в європейських соціумах із поступом демократії⁶⁵. Ленін писав, що «сионистская идея [єврейської нації. — М. Б.] — совершенно ложная и реакционная по своей сущности»⁶⁶. Каутський стверджував, що «євреї як нація більше не існують», а ворожість до них щезне, щойно завершиться їхня асиміляція серед титульних народів⁶⁷.

Проте факти життя кидали виклик ідеям, що панували в соціал-демократичному русі. Коли нарешті справа дійшла до створення РСДРП, єврейський робітничий рух виявився

64 Tobias H. The Jewish Bund in Russia from its Origins to 1905. — P. 226–227.

65 Lenin on the Jewish Question. — P. 23, 39, 48–49, 71; Tobias H. The Jewish Bund in Russia from its Origins to 1905. — P. 172; Frankel J. Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism and Russian Jews, 1862–1917. — P. 198.

66 Ленин В. Положение Бунда в партии // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 8. — С. 72.

67 Lenin on the Jewish Question. — P. 47.

найбільш досвідченою та численною її складовою. Тому Бунд не могли ані виключити з РСДРП, ані прийняти на умовах, які б відрізнялися від висунутих самими бундівцями. На установчому з'їзді РСДРП (Мінськ, 1898 р.) єврейська партія увійшла до загальноросійської як «автономная организация, самостоятельная лишь в вопросах, касающихся специально еврейского пролетариата»⁶⁸.

У роки, що передували II з'їзду РСДРП (1903 р.), Ленін очолив групу «іскрівців» та розпочав боротьбу за запровадження в партії принципів демократичного централізму. На брюссельсько-лондонському з'їзді ідеї Леніна отримали більшість голосів делегатів, утім, з невеликою перевагою; з'їзд відкинув усі ідеї щодо федералізації партії, через що її лави залишили єврейські, латвійські й польські соціал-демократи⁶⁹. Після цього Бунд неодноразово пробував возз'єднатися з РСДРП, але до 1906 р. наштотувався на енергійну протидію з боку Леніна. На IV Стокгольмському (так званому «об'єднавчому») з'їзді Бунд знову увійшов до складу РСДРП та отримав визнання як «єдиний представник єврейського пролетаріату». Хоча з'їзд різко відкинув усі варіанти федеративної розбудови партії, загальної резолюції з національного питання так і не ухвалили. Члени Бунду могли й надалі керуватися власною програмою, але відтепер формально були позбавлені окремих керівних органів⁷⁰. За повторне прийняття Бунду проголосували 58 учасників з'їзду: 41 більшовик та 17 меншовиків. 38 меншовиків проголосували проти.

Протягом дискусій з приводу повернення Бунду Ленін збегігав невластиве йому мовчання⁷¹. Як можна інтерпретувати

68 Первый съезд РСДРП (март 1898 года). Документы и материалы. — Москва: Государственное издательство политической литературы, 1958. — С. 82.

69 Яворський М. Історія України в стислому нарисі. — С. 249.

70 Frankel J. Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism and Russian Jews, 1862–1917. — P. 248–249.

71 Ibid.

це мовчання, а також той факт, що Стокгольмський з'їзд не видав резолюції з національного питання? Ленін був досконалим тактиком, тому відчув, що напередодні та під час революції 1905 р. баланс сил у соціал-демократичному таборі змінився на користь національної автономії — як у теорії, так і в партійному будівництві. Незадовго до 1905 р. національні відгалуження соціал-демократії утворили євреї, українці, білоруси, вірмени, грузини і латвійці. Всі вони бажали як автономні члени увійти до складу федеративної РСДРП⁷². На засіданнях «об'єднавчого» з'їзду Бунд заявляв про 43 000 членів у своїх лавах, Соціал-демократія Королівства Польського та Литви називала 22 000, Латвійська соціал-демократична партія — 14 000, УСДРП (чию заявку на вступ у Стокгольмі відхилили) — 6 000. РСДРП на той момент налічувала 31 000 членів⁷³.

Отже, в 1906 р. загальноросійська соціал-демократія прийняла назад Бунд, не зустрівши протидії з боку Леніна, але резолюції з національного питання не ухвалила. Це вказувало на те, що керівництво РСДРП визнавало вагому роль Бунду в робітничому русі, а рядові члени РСДРП бажали облишити боротьбу за ідейну єдність заради об'єднання на практиці. І більшовики, й меншовики під тиском партійного активу пішли на поступки та зближення в 1906 р. У період Першої російської революції більшість соціал-демократичних партій нетитульних націй були ближчими до більшовиків, ніж до меншовиків — практично з усіх питань, окрім національного. Ленін, вочевидь, не хотів, щоб національне питання було чинником розмежування, настільки шкідливого в той час; фракція більшовиків, безумовно, виграла від залучення до партії людей, які стояли на аналогічних позиціях у багатьох питаннях. Отже, Ленін стримував себе, прагнучи

72 Tobias H. The Jewish Bund in Russia from its Origins to 1905. — P. 172, 284; Lenin on the Jewish Question. — P. 152–153.

73 Ibid. — P. 63.

наразі пом'якшити протиріччя з Бундом, а до національного питання повернутися за більш слушної нагоди.

Серед усіх інших єврейських політичних партій Бунд вирізнявся своєю рішучою опозицією сіонізму, що на зламі століть швидко поширювався діаспорою. Сіоністи обстоювали необхідність утворення окремої держави для євреїв, що, на їхню думку, мало назавжди припинити поневіряння цього дискримінованого, сегрегованого і бездержавного народу. У єврейському політикумі сіонізм проникнув у всі частини ідеологічного спектру: деякі соціал-демократи намагалися схрестити його з марксизмом.

Найпомітнішим серед таких adeptів ідеологічного синтезу був Бер Борохов, представник раннього соціалістичного сіонізму. Борохов народився та виріс у Полтавській губернії, здобув активістський досвід у катеринославському відділенні РСДРП, доки не був виключений звідти за сіоністські погляди. Після цього він організував міський осередок Сіоністського соціалістичного робітничого союзу, який нараховував 150 членів. На єврейську Пасху 1901 р. осередок розгорнув під час погрому групу самооборони. Того ж року сіоністи-соціалісти супроводжували страйк шевців — перший страйк єврейських робітників у місті.

Якщо Бунд поширював свою мережу переважно на території Польщі та Литви, то осередки лівих сіоністів виникали далі на південь: Мінськ (1897), Катеринослав (1900), Одеса (1902). У липні 1905 р. в Києві відбулася конференція, на якій ці групи об'єдналися в Єврейську соціал-демократичну робітничу партію «Поалей-Ціон» (на івриті — «Робітники Сіону»). У лютому 1906 р. на нелегальному з'їзді, проведеному в Полтаві, партія затвердила програму і статут. У Російській імперії Поалей-Ціон діяв головно в українських і білоруських губерніях⁷⁴.

74 Borochov B. Reminiscences. URL: <http://www.marxistsfr.org/archive/borochov/1916/reminiscences.htm>.

Кінцевою метою партії була побудова соціалістичного суспільства у масштабах всієї планети, а найближчою ціллю — сіонізм, тобто підготування єврейського народу до набуття власної батьківщини. Там євреї відтворять цілу структуру соціуму — з пролетаріатом та буржуазією. Євреї володітимуть засобами виробництва, зокрема землею — на противагу їхньому становищу тут, де вони були позбавлені права власності на землю, обмежені у виборі професії і місця проживання. Цією батьківщиною мала стати Палестина, на території якої євреї отримають територіальну автономію, в сусідстві з арабами, що вже мешкали у тому краї. Вже на новій батьківщині розгорнеться класова боротьба між пролетаріатом і буржуазією, яка приведе до утвердження соціалізму. Але для перемоги соціалізму в майбутньому, на переконання членів Поалей-Ціону, зараз єврейський пролетарський рух мав свідомо підготувати ґрунт для заселення Палестини й керувати виходом з діаспори. Для цього Поалей-Ціон систематично надсилав своїх активістів, які засновували та очолювали осередки в Палестині, Європі та Північній Америці. За словами Борохова, «довгий час Росія була ливарнею, в якій ідея Поалей-Ціону виплавлялася та звідки розливалася цілим світом»⁷⁵.

Водночас соціалісти-сіоністи визнавали, що значна кількість євреїв усе одно й надалі житиме в діаспорі, тому євреї кожної країни потребуватимуть автономії відповідно до австромарксистської схеми розв'язання національного питання. Однак Борохов вважав національно-політичну автономію нерелевантною становищу євреїв Російської імперії, не здатною виправити ненормальні умови, в яких вони жили. Тим паче, за його прогнозами, розвиток капіталізму в авторитарній державі міг призвести лише до погіршення цих умов⁷⁶. У довготерміновій перспективі Поалей-Ціон змагався

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Borochov B. *Class Struggle and the Jewish Nation: Selected Essays in Marxist Zionism* / ed. by M. Cohen. — New Brunswick, New Jersey: Transaction Books, 1984. — P. 91.

за три мети, які не так просто було узгодити: реалізація спільних прагнень робітничого класу, для чого треба було досягти єдності дій з іншими соціал-демократичними й робітничими партіями; національно-політична автономія для євреїв у Російській імперії; національно-територіальна автономія для євреїв у складі майбутньої Палестинської держави.

Коріння Російської соціал-демократичної робітничої партії сягає соціал-демократичних гуртків інтелігенції кінця 1880–1890-х рр. Вони встановили контакт із радикальними пролетарями під час страйків 1896–1899 рр. На території України перші такі гуртки постали в Харкові, Одесі, Києві, Херсоні, Миколаєві, Полтаві та Катеринославі. Завдяки активній роботі соціал-демократичних організацій Катеринослава і Ростова-на-Дону в 1900–1902 рр. цей рух поширився й на Донбас. Майбутні діячі РСДРП отримували свій перший досвід щоденної роботи в середовищі пролетаріату в таких організаціях, як Союзи боротьби за визволення робітничого класу (існували в 1892–1903 рр. у Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Харкові), а також при товариствах взаємодопомоги і страйкових касах⁷⁷. Останні вже досить давно існували в середовищі робітників, але їхній розквіт припав на кінець XIX ст. Першими виданнями, які поширювали в Україні ідеї соціал-демократії та детально висвітлювали виступи робітників, були російськомовні газети «Вперёд», «Рабочая газета» (обидві — Київ), «Наше дело» (Миколаїв), «Южный рабочий» (Катеринослав)⁷⁸.

77 Першою робітничою політичною організацією Наддніпрянської України та загалом Російської імперії був Союз південноросійських робітників, який діяв під керівництвом революціонерів-народників у Одесі в 1875–1876 рр. Одноименний Союз існував у Києві в 1880–1881 рр.

78 Історія робітничого класу Української РСР. — Т. 1. — С. 194–195; Мазепа І. Большевизм і окупація України. Соціально-економічні причини незрілості сил української революції. — С. 15–16; Попов М. Нарис

Ініціатива заснувати загальноросійську соціал-демократичну партію походила від Бунду та київського Союзу за визволення робітничого класу. До цих організацій належало 5 із 9 делегатів, які дісталися Мінська в березні 1898 р. та провели установчий I з'їзд. Видання київського Союзу, «Рабочая газета», стало першим офіційним друкованим органом РСДРП⁷⁹.

У 1903 р. на II з'їзді РСДРП було ухвалено резолюцію з національного питання, яку підготував Ленін. У ній йшлося про право всіх націй на самовизначення, широкі права місцевого самоврядування, використання місцевих мов у освіті та адміністрації, рівність національностей перед законом. Ці вимоги стали частиною партійної програми, що залишалася чинною аж до 1918 р.⁸⁰

На цьому з'їзді Україна була представлена дванадцятьма делегатами із 43. У внутрішньопартійних дебатах вони не утворювали якогось окремого блоку. Проте саме делегати від редакції катеринославського «Южного рабочего» сформуливали опозицію Леніну, який прагнув поставити діяльність партії всередині країни під контроль емігрантів. Це спричинило розкол партії на два крила — меншовиків та більшовиків⁸¹.

Станом на 1905 р. комітети РСДРП існували в Таганрозі (туди також належали групи в Юзівці, Слов'янську й Маріуполі), Катеринославі, Луганську, Києві, Кременчуку, Полтаві, Єлисаветграді, Миколаєві, Одесі. Партійні осередки були також у Житомирі, Олександрівську, Бердичеві, Херсоні, Чернігові та Конотопі. Українські відділення виявили дещо більшу прихильність до меншовиків, ніж до більшовиків.

історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 37–39; Яворський М. Історія України в стислому нарисі. — С. 244; Равіч-Черкаський М. Робітничі організації на Україні в 70-х, 80-х і 90-х роках // Червоний шлях. — 1923. — № 8. — С. 97–111.

79 Elwood R. Russian Social Democracy in the Underground. — Assen, The Netherlands: Van Gorcum and Co., 1974. — P. 11–12.

80 Ibid. — P. 256.

81 Ibid. — P. 14.

З 12 українських делегатів II з'їзду 7 належало до меншовиків. На V з'їзді РСДРП (Лондон, 1907 р.) серед делегатів-більшовиків нараховувалося 78 % росіян, 11 % євреїв, 3 % грузинів, тоді як серед меншовиків росіяни становили всього 34 %, значною була кількість грузинів (28 %), євреїв (22 %) та українців (6,5 %) ⁸².

У робітничому русі України меншовики були популярнішими від більшовиків, за винятком періодів гострих соціальних криз. Меншовики мали досвідченіших активістів у сфері великої промисловості та водночас користалися підтримкою багатонаціонального робітництва дрібних підприємств. На думку історика-більшовика Миколи Попова, дужча прихильність до меншовизму в Україні зумовлювалася насамперед позицією єврейського ремісничого пролетаріату, чий інтереси представляв Бунд, а останній після возз'єднання з РСДРП у 1906 р. поповнив лави переважно цієї фракції ⁸³.

Більшовики мали сильні позиції серед шахтарів і металургів Півдня. Робітники важкої промисловості були переважно молодого віку та низької кваліфікації, схильні до радикальної прямої дії; вони залишилися вірними більшовикам навіть у роки реакції, що наступили після поразки революції 1905 р. Тоді більшовицькі комітети РСДРП збереглися лише на Півдні — у Катеринославі, Миколаєві, Одесі та на Донбасі ⁸⁴. У той час на Правобережній Україні осередки більшовиків розвалилися та практично припинили існування. Можливо, однією з причин важкого, поза межами Донбасу, становища більшовиків була «цілковита неясність»

82 Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 39, 63; Історія робітничого класу УРСР. — Т. 2. — С. 257.

83 Там само. — С. 63.

84 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921: у 3 т. — 2-е вид. — Б. м.: Прометей, 1950. — Т. 1. — С. 10; Pidhainy A. The Formation of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine: Ph. D. thesis. — McGill University, 1977. — P. 35; Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 77.

гасла про самовизначення націй, висунутого Леніним, а також імідж цієї фракції РСДРП як організації великоруських робітників⁸⁵. Крім усього, більшовикам в Україні не вистачало лідерських кадрів. За спогадами Миколи Скрипника, видатного українця-більшовика, до українських комітетів з центру час від часу надсилали для виконання конкретних завдань досвідчених організаторів, але вони на місці довго не затримувалися. У роки політичних криз, наприклад, під час перипетій Громадянської війни, всіх найздібніших більшовиків викликали з України до Росії⁸⁶.

Українська соціал-демократична робітничка партія поповнила лівий рух відносно пізно. У 1902–1905 рр. вона визрівала всередині Революційної української партії як найбільша її фракція. Подібно до Бунду, УСДРП спиралася на теоретичні напрацювання пізніх Маркса й Енгельса та австромарксистів. Нова партія послідовно проводила національну роботу серед робітничого класу і хотіла приєднатися до РСДРП на умовах автономії та федерування. Українські соціал-демократи своїм найпершим завданням вважали мобілізацію сільсько-господарського пролетаріату та його політичне об'єднання з робітниками промисловості.

Проте ідеологічне обличчя УСДРП не можна досконало з'ясувати, відштовхуючись від самих її розбіжностей і подібностей з окремими течіями марксистської традиції та із сусідніми соціал-демократичними партіями. Такий підхід може дати нам певне уявлення про місце українців у соціал-демократичному таборі, але залишить поза увагою потужний вплив, який здійснювали на УСДРП попередні покоління політичних активістів, що намагалися «посвятити» національно-визвольну боротьбу із революційними ідеологіями

85 Левинський В. Єдина неділима совітська Росія? — Київ-Відень: б. в., 1920. — С. 11.

86 Скрипник М. Начерк історії пролетарської революції на Вкраїні // Червоний шлях. — 1923. — № 1. — С. 99.

своєї епохи. Станом на 1900 р. український національний рух існував уже близько століття. Продовжуючи справу народників та революціонерів соціалістичного й анархістського штибу, УСДРП стала соціал-демократичним виявом цього руху. Про самовизначення України говорили деякі учасники декабристських організацій 1820-х рр. та польського повстання 1830–1831 рр.⁸⁷ Народницькі тенденції домінували в українському історіописанні 1830–1840-х рр., увага якого була звернена передусім на рухи нижчих класів, зокрема козацтво⁸⁸.

Та вперше програма українського національного руху була ясно сформульована в документах Кирило-Мефодіївського братства (Київ, 1846–1847 рр.). Статут братства говорив про свободу та рівність, скасування кріпацтва і станів, виборність влади, утворення на місці Російської імперії федерації самостійних слов'янських республік. До цієї організації належав і Тарас Шевченко, якого Роза Люксембург незаслужено охрестила «реакційно-романтичним». В Україні Шевченко був найсміливішим критиком царизму свого покоління, за членство в братстві він 10 років перебував на солдатській службі в Центральній Азії⁸⁹.

Вплив Михайла Драгоманова на ранню українську соціал-демократію важко перебільшити. Драгоманов належав до покоління, яке на початку 1860-х рр. навчалось в Київському університеті та продовжувало політичні традиції кирило-мефодіївців. Тоді Драгоманов долучився до роботи серед мас, за яку ратували народники⁹⁰. Його покоління дало від України чимало лідерів як для терористичної організації «Народна

87 Яворський М. Революція на Україні в її головніших етапах. — С. 8–10.

88 Мазепа І. Підстави нашого відродження. — Т. 1. — С. 108; Kohn H. The Idea of Nationalism: A Study in its Origins and Background. — New York: MacMillan, 1944. — P. 715–716.

89 Багалій Д. Тарас Шевченко і Кирило-Мефодіївці. — Харків: Державне видавництво України, 1925. — С. 27, 36; Яворський М. Революція на Україні в її головніших етапах. — С. 12–13.

90 Там само. — С. 200.

воля», так і для народницьких пропагандистів-чайківців або ж Південноросійських союзів робітників⁹¹. Постать Драгоманова об'єднала прогресивні рухи 1860–1870-х із радикальними гуртками 1890-х рр., з яких і виникне українська соціал-демократія⁹².

Блискучий публіцист і талановитий учений, Драгоманов був добре відомий за кордоном як представник російського анархо-соціалізму. У різні періоди свого життя він листувався з Герценом, Лавровим, Марксом і Бакуніним. Він товаришував з лідером «Народної волі», Андрієм Желябовим, який умовляв Драгоманова стати представником цієї організації в Західній Європі⁹³. Дослідник єврейської історії та сучасності, Драгоманов пробував налагодити взаємодію між українськими і єврейськими соціалістами ще в 1870-х рр.⁹⁴

Як анархо-соціаліст Драгоманов вважав, що метою революційного руху не може бути централізована держава. Ідеал суспільного устрою для нього становили самоорганізовані трудові громади, поєднані в добровільну федерацію на місцевому, регіональному, національному і міжнародному рівнях. Драгоманівська концепція національного самовизначення ґрунтувалася на ось таких федералістських переконаннях, а не на властивій багатьом його сучасникам-соціалістам ідеї насильницького захоплення державної влади з метою її подальшого нищення та повної ліквідації.

«В цьому-то *товаристві: в рівності й в спільному господарстві* [курсив автора. — М. Б.] над усім, що потрібно людям, і єсть корінь волі й для людей, маючих свої держави

91 Драгоманов М. Вибрані твори. — С. 16; Maistrenko I. Borotbism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism. — New York: Research Programme on the USSR, 1954. — P. 51.

92 Мазепа І. Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 150.

93 Maistrenko I. Borotbism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism. — P. 6.

94 Frankel J. Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism and Russian Jews, 1862–1917. — P. 101–103.

й не маючих їх. <...> Ясне діло, що така велика купа людей, скільки єсть їх на всій нашій Україні, не може бути одним товариством, інакше вона б перестала бути й вільним *товариством*. Вона мусить стати *товариством товариств, спілкою громад*, вільних в усіх своїх справах. <...> справді вільними можуть бути тільки маленькі держави, або, ліпше сказати, *громади, товариства*. Справді вільною спілкою може бути тільки *спілка товариств*, котрі просто чи через виборних людей для кожної справи обертаються до других товариств, з котрими їм найближче, найлегше, найпожитніше бути спільними, за потрібними їм справами, оддаючи їм поміч за поміч. <...> Самим же українським громадам далеко корисніше тепер же почати добиватись якнайбільшої своєї волі, ніж пориватись здобути для України більше чи менше централізовані осібні державні порядки»⁹⁵.

Займаючись польовими етнографічними дослідженнями, Драгоманов дійшов висновку, що попри історичну відсутність єдиної держави і низький рівень освіти українці відчували національну спорідненість на всій території свого розселення. У пошуках роботи селяни досить часто не зважали на державні кордони та відвідували сусідні регіони, у яких також мешкали українці. «В часи найдужчих повстань нашого мужицтва проти панства показувались і найбільші змагання громад по всій нашій Україні стати в спілці проміж себе». В усіх кутках України Драгоманов зустрічав серед селянства історичні спомини про Запорозьку Січ, що, на його думку, свідчило про їхню національну належність.

«Тільки між письменними людьми й на нашій Україні заслабла чутка про громади наших людей, і більше вважаються казенні межі й поділи її, бо ті письменні люди тепер мало мають спілки з мужиками, а більше з начальством, і вивчені

95 Драгоманов М. Передне слово до «Громади» // Драгоманов М. Вибрані твори. — С. 114–115, 141.

по чужим школам, для служби чужим царствам і панствам, між котрими поділена наша Україна»⁹⁶.

Драгоманов поставив перед собою завдання об'єднати радикалів із народницького та національного рухів. У 1860-ті рр., коли він розпочинав свою громадську діяльність, український національний рух практично відійшов від політики та занурився в культурні ініціативи. Найкращі активісти перейшли до російських народницьких організацій, адже ті схилилися до радикальніших дій. Драгоманов закликав українців, які пристали до російського народництва, замислитися над створенням власних організацій та застосуванням методів роботи, відповідних до реальних умов життя на Наддніпрянщині. Драгоманов зовсім не заперечував потреби культурної діяльності, якою займалися українофільські кола, але він агітував молодше покоління українофілів повернутися до політики та розширити соціальну базу національного руху.

Драгоманов вірив, що робота в середовищі українського селянства перетворює революціонера будь-якої національності на українофіла в душі Тараса Шевченка й покоління 1840-х рр.

«Ми ж думаємо, що усяка громадська праця на Україні мусить мати українську одержу, *українство* [курсив автора. — М. Б.]. Звісно, те “українство” не може бути в цілях праці. Цілі праці людської однакові на всьому світі, як однакова *здумала наука*. Але *прикладна наука* не однакова скрізь. Так і з громадською працею: в кожній країні, в кожній людській породі, далі навіть в кожній громаді й коло кожної особи мусять бути осібні підходи й приводи до однакової цілі; кожна країна й купа людська може показати більш ясно, ніж другі, потребу й спосіб тієї чи іншої з тих праць, того чи іншого способу праці, потрібної і для всіх людей. Цьому навчають і проби *всесвітньої праці робітників*»⁹⁷.

96 Там само. — С. 93.

97 Там само.

Тікаючи від урядових репресій, 1875 р. Драгоманов мусив виїхати з Російської імперії. У Женеві разом з невеликою групою однодумців він започаткував перший україномовний соціалістичний часопис «Громада» і паралельно видавав памфлети, орієнтовані на селянську аудиторію. Гурток навколо «Громади» вплинув на український соціалістичний рух як на Галичині, так і на Наддніпрянщині. «Женевці» спонукали радикалів по обидва боки російсько-австро-угорського кордону встановити контакти та взятися за співпрацю, спочатку — в контрабанді вищезазначеної літератури на схід⁹⁸.

Найактивнішим членом драгоманівського гуртка був Сергій Подолинський. Лікар за освітою, він писав на різноманітну тематику — охорона здоров'я селянства, історія ремесел і промисловості в Україні, навіть марксистська термодинаміка. За 10 років своєї творчої кар'єри Подолинський встиг написати близько двадцяти наукових статей, кілька книжок та чотири пропагандистські брошури. Саме він був автором перших трьох памфлетів, виданих женецьким гуртком: «Парова машина» (перекладено кількома європейськими мовами), «Про бідність» (науково-популярний виклад трудової теорії вартості Маркса), «Правда» (адаптація російської брошури «Хитрая механика» — викриття несправедливості системи оподаткування в Російській імперії). У 1880 р. світ побачило його фундаментальне дослідження «Ремесла і фабрики на Україні». Більшу частину свого дорослого життя Подолинський, як і Драгоманов, провів в екзилі⁹⁹.

Інший близький товариш Драгоманова, Микола Зібер, став першим у Російській імперії університетським професором, який викладав марксистську економічну теорію. Разом

98 Яворський М. Історія України в стислому нарисі. — С. 209; Мазепа І. Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 140–141; Драгоманов М. Вибрані твори. — С. 155.

99 Serbyn R. In Defense of an independent Ukrainian socialist movement: Three letters from Serhii Podolynsky to Valerian Smirnov // Journal of Ukrainian Studies. — 1982. — № 13. — P. 3–33.

з Подолинським Зібер організував у Києві гурток із вивчення «Капіталу». Крім цього, Зібер був членом Південно-західного відділу Російського географічного товариства. Активна діяльність цієї українофільської організації у першій половині 1870-х рр. викликала контрзаходи з боку царської влади — «витиснення» Драгоманова в еміграцію та сумнозвісний Емський указ¹⁰⁰.

Перші українські соціалісти були нечисленні, вони зазнавали переслідувань з боку влади, не мали легальної можливості друкуватися українською, жили на еміграції у злиднях. Водночас російські народники ставилися байдуже, якщо не вороже, до національних вимог — це знеохочувало українських радикалів взагалі зачіпати цю проблематику. Драгоманов дискутував у переписці з народовольцем Желябовим. Той відповідав на закид своїй організації щодо ігнорування національного питання:

«Чи ж можна в програму найближчих домагань ставити такі, які не мають ніде реальної опори, ні захисту, тільки багато запеклих ворогів? Де ж наші (українські) Фенії? Де наш Парнель?»¹⁰¹

І Подолинський, і Зібер змушені були передчасно залишити громадську діяльність. Подолинський збожеволів, і його помістили до французької психіатричної лікарні. У 1885 р. матері вдалося привезти його назад до Києва, де він помер через 6 років, так і не одужавши. Микола Зібер також страждав на психічні розлади до самої смерті у 1888 році¹⁰².

У 1880-х рр. поодиноким українським соціалістом лишився Драгоманов, який поневірявся за кордоном. Життя історика обірвалося в 1895 р. у столиці Болгарії, де у Софійському університеті досі зберігається його архів. Помірковані націоналісти-українофіли цуралися Драгоманова через його

100 Ibid.

101 Цит. за: Мазепа І. Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 120–121.

102 Serbyn R. In Defense of an independent Ukrainian socialist movement: Three letters from Serhii Podolynsky to Valerian Smirnov. — Р. 8.

соціалістичні погляди, а загальноросійські соціалісти — через його «націоналізм». Та Драгоманов знайшов свою аудиторію — нове покоління, яке щойно починало політичну активність. У 1880–1890-х рр. у Києві, Чернігові, Херсоні, Катеринославі, Харкові та кількох містах Полтавської губернії виникли таємні студентські гуртки, де читали і обговорювали твори Шевченка, праці Драгоманова, економіста і члена Південно-західного відділу РГТ Миколи Яснопольського, галицьких радикальних авторів¹⁰³. Учасники гуртків перейняли від Драгоманова прагнення до політичної дії та увагу до національної проблематики. Із цих студентських кіл вирости Соціалістична українська партія та Револьюційна українська партія (1900), а згодом Українська соціал-демократична робітничка партія (1905)¹⁰⁴.

Першими, хто наважився критикувати орієнтацію Драгоманова на селян, були члени соціал-демократичного гуртка, який виник у 1893 р. в Києві зусиллями студента історико-філологічного факультету Університету св. Володимира та поета Івана Стешенка. До цього гуртка належали поетка Леся Українка (справжнє ім'я — Лариса Косач, племінниця Драгоманова), письменник Михайло Коцюбинський, історик Павло Тучапський (у майбутньому співзасновник київського Союзу боротьби за визволення робітничого класу). Вони критикували

103 Boshyk G. The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia 1900–1907.

With Special Reference to Social Democracy. — P. 30; Оглоблин О. Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX віків // Червоний шлях. — 1928. — № 9–10. — С. 178; Драгоманов М. Автобіографія // Драгоманов М. Вибрані твори. — С. 57; Borys J. The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine. A study in the Communist Doctrine of the Self Determination of Nations. — Stockholm: n. p., 1960. — P. 75; Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. — К.: Книгоспілка, 1926. — Т. 1. Револьюційна Українська Партія (РУП). — С. 52, 54–55; Бачинський Ю. *Ukraine Irredenta*. — 3-є вид. — Берлін: Видавництво української молоді, 1924. — С. vi–vii.

104 Гермайзе О. 25-ліття РУП // Життя і революція. — 1925. — № 3. — С. 20.

Драгоманова за те, що той не розгледів наприкінці XIX ст. розшарування селянства на батраків, дрібних господарів і заможних селян. За їхніми спостереженнями, селяни, які втрачали землю, здебільшого залишалися в сільській місцевості та працювали як сезонні робітники у великих маєтках, і лише невелика частина розорених селян переходила до лав промислового пролетаріату. Група Стешенка вирішила зосередитися на роботі в середовищі сільського пролетаріату, щоб підготувати його до співпраці з міськими робітниками¹⁰⁵.

У 1897 р. гурток перетворився на нелегальну організацію «Українська соціал-демократія», а у 1900 р. багато його учасників приєдналося до новоствореної Соціалістичної української партії, що вийшла з тогочасних українофільських польських молодіжних кіл. У довготерміновій перспективі партія мала на меті об'єднати сільських та міських робітників у рамках одного політичного руху. Панувало переконання, що для досягнення цієї мети слід використовувати диференційований підхід: підвищувати національну свідомість міських робітників, «аби вони не стали чужинцями у рідній стороні та й супроти своїх же братів, сільських робітників»; водночас серед аграрних пролетарів та дрібних селян ширити передусім соціалістичну пропаганду¹⁰⁶.

Партія не спромоглася створити ширшу соціальну базу, окрім скромної мережі контактів із батраками в околицях Києва. СУП проіснувала до 1903 р., коли влилася до складу

105 Яворський М. Історія України в стислому нарисі. — С. 251; Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. — Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). — С. 43; Boshyk G. The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia 1900–1907. With Special Reference to Social Democracy. — Р. 41–42.

106 Ibid. — Р. 100; Федьков О., Дубінський В. Аграрне питання в програмних документах національних політичних партій Надніпрянської України у 90-х роках XIX ст. // Збірник наукових праць «Політологічні студії». — 2013. — Вип. 3. — С. 131–142.

Революційної української партії, накинувши останній стратегію, вироблену ще в 1890-х роках¹⁰⁷.

Революційна українська партія являла собою більш численний та гетерогенний альянс між драгоманівцями, марксистами й націоналістами. РУП було засновано в Харкові в лютому 1900 р. групою студентів на чолі з Дмитром Антоновичем та Михайлом Русовим¹⁰⁸. На початковому етапі РУП складалася зі студентів університетів, гімназистів, семінаристів — вихідців із дворянства, духовенства та селянства. Відділення партії («Вільні громади») постали в містах північних губерній: Києві, Полтаві, Чернігові, Ніжині, Прилуках, Ромнах, а також у Петербурзі, Львові та Чернівцях. В Австро-Угорщині діяв Закордонний комітет партії, що готував та здійснював видання, які потім контрабандою переправляли через кордон¹⁰⁹.

РУП була тісно пов'язана зі студентським рухом та відіграла помітну роль у студентських заворушеннях 1900 та 1901 рр. Партія отримала нагоду розширити соціальну базу завдяки селянським бунтам 1902 р. та робітничим страйкам 1903 р. Ерупісти попрямували до сільської місцевості ліво- та правобережних губерній, де організували низку успішних страйків сільськогосподарських пролетарів. Сільська активність партії зробила її відомою й у містах, привівши до її лав частину українського міського пролетаріату. Тепер партією зацікавилася політична поліція, яка інфільтрувала туди агентів¹¹⁰.

107 Яворський М. Історія України в стислому нарисі. — С. 251.

108 Borys J. The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine. A study in the Communist Doctrine of the Self Determination of Nations. — P. 72; Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 40; Мазепа І. Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 16.

109 Boshyk G. The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia 1900–1907. With Special Reference to Social Democracy. — P. 106–109; Гермайзе О. 25-ліття РУП. — С. 21.

110 Boshyk G. The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia 1900–1907. With Special Reference to Social Democracy. — P. 106–109, 144–145; Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. — Т. 1. Рево-

Більшість партійних новобранців були заробітчанами із сільської місцевості, що працювали в пекарнях та пральнях, конюхами, носильниками, прислугою. Наприкінці 1902 р. київське відділення організувало гурток, у якому найпомітнішу роль відігравали іконостасні майстри з Подолу — художники, ювеліри, різьбярі. Вони виконували замовлення здебільшого для сільських церков, тому часто їздили у досить віддалені від Києва райони. Іконостасні майстри вже мали досвід членства в російських соціалістичних групах і були непоганими агітаторами. Крім того, київські ерупісти встановили контакти з робітниками розміщених поблизу Києва невеличких фабрик, що спеціалізувалися на виготовленні мережива та виробів із дерева. Майже всі українці на цих підприємствах були сезонними робітниками, тому мали обмежені можливості для самоорганізації на робочому місці, але водночас ставали чудовими розповсюдниками літератури та агітаторами в рідних селах. Влітку 1903 р. ці робітники-мігранти взяли участь у серії страйків, що поширилися в північних губерніях та охопили в момент свого найвищого підйому понад 200 000 робітників поміщицьких маєтків¹¹¹.

Харківське відділення РУП з осені 1902 р. співпрацювало із залізничниками, які мешкали в сусідніх Новій Баварії та Люботині. Один із провідних харківських ерупістів, Андрій Жук, влаштував у їхньому середовищі гурток, члени якого читали партійну літературу, а згодом розповсюджували її на своєму робочому маршруті. Після страйкової хвилі липня 1903 р. до партії долучилася «група, відома під назвою Організаційного комітету служачих на залізницях Півдня

люційна Українська Партія (РУП). — С. 84–85, 98; Яворський М. Історія України в стислому нарисі. — С. 232.

- 111 Шупак С. РУП в період 1905 року на Київщині // Життя і революція. — 1925. — № 11. — С. 80; Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. — Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). — С. 87; Boshyk G. The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia 1900–1907. With Special Reference to Social Democracy. — P. 153–54.

Росії. Учасники групи працювали на кількох лініях <...> машиністами, кочегарами, кондукторами, телеграфістами, клерками, стрілочниками <...>. Головною метою Комітету було поширювати серед залізничників соціалістичні та революційні ідеї, а найбільш свідомих колег об'єднати в одну організацію <...>. Комітет прийняв програму РУП»¹¹².

У 1904 р. видання галицьких соціал-демократів «Воля» повідомляло про наявність у РУП «сильних робітничих організацій» у Харкові, Полтаві, Ніжині, Катеринодарі, Ромнах, Прилуках, Глухові, Кременці, Білій Церкві. Так, при лубенському відділенні числилося три робітничі комітети, до яких належало 150 чоловіків та жінок¹¹³.

Базуючись у містах та працюючи серед міського пролетаріату, РУП усе ж таки мала на меті мобілізацію саме тієї його частини, яка періодично відвідувала сільську місцевість, а отже, могла стати поширювачем радикальних настроїв серед сільських пролетарів. Ідеальний ерупівський активіст — це сільський житель, який протягом тривалого часу перебував у місті та дещо вже знав про робітничий рух. Це була сполучна ланка між найманими робітниками міста та села, стратегічний союз між якими РУП збиралася розбудувати в довготерміновій перспективі¹¹⁴.

В ерупівській літературі обговорювалися головні проблеми незаможних селян і сезонних робітників. Міські відділення, звісно, випускали першотравневі прокламації, листівки, брошури, звернені до міського пролетаріату, але основні партійні видання, що завозилися з-за кордону, втручали переживанням пролетаріату сільського. Крім цього, порушувалися загальні питання: війна з Японією, боротьба за демократичні права; однак уся соціальна проблематика мала сільське забарвлення. Страйк як засіб соціальної

112 Ibid. — P. 157.

113 Ibid. — P. 235, 306.

114 Шупак С. РУП в період 1905 року на Київщині. — С. 45.

боротьби пропагувався на прикладах його успішного проведення в сільській місцевості¹¹⁵.

Робітництво невеликих міських підприємств мало б стати для РУП своєрідним трампліном, який допоміг би нарешті проникнути в середовище промислового пролетаріату. Але робота з цією стратою робітничого класу, що характеризувалася найменшим рівнем згуртованості та найвищим рівнем плинності кадрів, вимагала переосмислення програми партії та терпіння в процесі організації. Цим ерупісти були зайняті протягом усього 1904 р., навколо цього точилися внутрішньопартійні суперечки напередодні та під час Першої російської революції.

Поворот РУП до соціал-демократії розпочався в 1901 р., коли через брак соціальної складової більшість партійців відкинула націоналістичну програму, сформульовану Миколою Міхновським. У 1902 р. центральний друкований орган партії «Гасло» визначив як її головну мету «ідеал самостійної не підлеглої української республіки робочих мас з усупільненням засобів продукції, націоналізацією землі і диктатурою пролетаріату, власне — соціалістична держава <...>. Не відмовляючись від роботи серед промислового робітництва, <...> де агітаційну справу налагоджено вже роботою російських, польських та жидівських¹¹⁶ соціалістів, Р.У.П. головним чином звертається до села»¹¹⁷.

У 1902–1903 рр. керівництво РУП дрейфувало від незалежницьких позицій до боротьби за автономію в складі федеративної Російської республіки. Це мало припасувати партію до

115 Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. — Т. 1.

Революційна Українська Партія (РУП). — С. 174–176; Шупак С. РУП в період 1905 року на Київщині. — С. 50, 79.

116 На початку ХХ ст. екзоетнонім «жиди» ще був нормативним для української мови та не мав негативного, етнофолічного забарвлення. Див.: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/11/28/101907/>. — Прим. перекл.

117 Гермайзе О. 25-ліття РУП. — С. 22.

вимог РСДРП, з якою ерупісти збиралися об'єднатися. Один із провідних членів Закордонного комітету, Дмитро Антонович, пояснюючи автономістську позицію, наголошував на відсутності ознак колоніального становища України в складі Російської та Австро-Угорської імперій, зокрема стримування розвитку української економіки за допомогою нерівномірного оподаткування. Антонович заявляв, що змінить свою думку, щойно йому нададуть докази колоніального статусу України¹¹⁸. Водночас у місцевих осередках РУП ширилися погляди, протилежні прийнятим у Закордонному комітеті. Головним виразником цієї тенденції став 26-річний полтавський активіст Микола Порш. Він не зміг із легкістю Закордонного комітету відкинути ідею незалежності. Навіть прийнявши національну автономію як тимчасове політичне гасло, розмірковував Порш, партії не варто відмовлятися від організаційної незалежності та вливатися в РСДРП на умовах демократичного централізму, які стали пунктами програми російської соціал-демократії на з'їзді 1903 р. Якщо члени Закордонного комітету сподівалися, що входження до РСДРП наблизить ерупістів до робітничого класу, то Микола Порш вважав, що краще наслідувати за Бундом національний принцип організації партії та федерування з РСДРП¹¹⁹.

На початку свого існування Революційна українська партія зазнавала помітного впливу Бунду. Особисті зв'язки партійців були встановлені ще під час перебування в навчальних закладах, здебільшого в лівобережних губерніях, передусім — у Полтавській¹²⁰. Організації співпрацювали, переправляючи через кордон нелегальну літературу. Декілька активістів, зокрема М. Гехтер та М. Гутник, були членами водночас і РУП, і Бунду. Після 1903 р. на РУП дедали більше

118 Boshyk G. The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia 1900–1907. With Special Reference to Social Democracy. — P. 185–186; Яворський М. Історія України в стислому нарисі. — С. 253.

119 Там само. — С. 234.

120 Там само. — С. 199.

впливала російська соціал-демократія, що вилилося в першій великий розкол партії в 1905 р.

Почалося з того, що один із членів Закордонного комітету, Маркіян Меленевський (Басок), заходився утворювати фракцію, яка протистояла б «новому курсу» Порша. Меленевський зовсім не заперечував того, що саме РУП має пріоритет в організації україномовного пролетаріату на селі, а згодом і в містах, проте вважав, що ерупісти, влившись до РСДРП на її умовах, отримають таким чином доступ до промислового робітництва. Меленевський звинуватив Порша в заграванні з ліберальним українофільським середнім класом; на його думку, Порш відмовлявся від створення ширшої пролетарської бази партії заради підтримання гарних стосунків із буржуазією. Меленевський наголошував: у партійних програмах та організаційних принципах промисловий пролетаріат здатен зрозуміти соціальне, економічне і політичне, але аж ніяк не національне. Тому він закликав свою партію об'єднатися з іншими національностями в рамках РСДРП, навіть якщо задля цього доведеться розпустити РУП¹²¹.

1904 рік минув у напружених дебатах. Наприкінці грудня 1904 р., перед самим початком Першої російської революції, було скликано II з'їзд РУП, на якому партія й розкололася. Прихильники Порша мали невелику перевагу. Група Меленевського залишила з'їзд та випустила маніфест від імені «Української Соціал-Демократії», у якому звернулася до «пролетарських елементів» із закликом залишити лави РУП і «зробити початок організуванню українського пролетаріату, звертаючи течії його руху в спільну могутню річку пролетарського руху усієї Росії <...> пособити збудуванню зцентралізованої пролетарської партії усієї Росії, не дати відтягти український пролетаріат в бік буржуазно-радикальної “самостійної України”»¹²².

121 Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. — Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). — С. 255, 275.

122 Там само. — С. 257–258.

Через кілька тижнів Українська соціал-демократична спілка (цю назву зазвичай скорочують до «Спілка») приєдналася до РСДРП. Тоді як на з'їзді РУП проголосували за програму, написану Миколою Поршем: національна автономія як мінімальна вимога та незалежна держава як максимальна, окрема соціал-демократична партія для українців, об'єднання з російською та єврейською партіями на федеративних засадах¹²³.

Уже в грудні 1905 р. РУП провела наступний з'їзд, на якому була реорганізована в Українську соціал-демократичну робітничу партію. Також вирішили під час найближчих зборів РСДРП подаватися на вступ до цієї організації на правах самоврядної групи та «єдиного представника від українського пролетаріату». Проте під час IV з'їзду РСДРП (Стокгольм, 1906) її керівництво не бачило потреби поступатися вимогам УСДРП, адже Бунд та Спілка влилися до лав загальноросійської соціал-демократії на менш вимогливих умовах. Отже, подання УСДРП було відкинута — об'єднання партій не відбулося¹²⁴.

Уже після революції Микола Порш зміг зайнятися систематичним аналізом національного питання, яке було порушене Дмитром Антоновичем у 1904 р. та призвело до розколу РУП. У 1907 та 1908 рр. у Києві побачили світ два його розлогі памфлети¹²⁵, де було розглянуто зв'язок національного питання з розвитком капіталізму, місце держави в цьому взаємозв'язку, можливі політичні форми національного самовизначення. Порш намагався продемонструвати, що національний гніт спирався на соціально-економічний

123 Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 96. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. — Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). — С. 251.

124 Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 68, 69; Boshyk G. The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia 1900–1907. With Special Reference to Social Democracy. — P. 363.

125 Порш М. Про автономію. — К.: Просвещение, 1907; Порш М. Про автономію України. — К.: Просвещение, 1908.

базис, а російська держава була винною в нерівномірності розвитку народів, які її населяли. У памфлетах було досліджено особливості промислового розвитку, розміри мита, зовнішньоторговельного балансу, державних податків і видатків в Україні. Проаналізувавши все це, Порш дійшов таких висновків: головним недоліком української економіки була недорозвиненість виробництва товарів народного споживання, спричинена як політикою держави, так і поведінкою інвесторів, що діяли відповідно до власних короткотермінових інтересів. В Україні промисловість зіштовхувалася з несприятливою митною політикою та відсутністю інвестицій з боку держави, підвищеним оподаткуванням та наслідком довготривалого національно-культурного гніту — нижчою продуктивністю робітничого класу. Такі фактори, як відплив надлишкового капіталу, відсутність національної буржуазії, зростання земельної ренти та зменшення реальних доходів аграрних робітників, стримували довготермінове економічне зростання і диверсифікацію промисловості.

Порш стверджував, що лише автономія змінить ситуацію на краще, а однією з основних цілей набуття Україною автономного статусу вважав припинення відпливу капіталу, який настільки катастрофічно впливав на виробничі сили країни. Уряд автономії мусив узяти стільки влади від центральної адміністрації, скільки зможе, передусім ішлося про збір податків. Внесок України до центральної скарбниці, з якої фінансуватимуться загальнодержавні інституції, та її участь в обслуговуванні державного боргу мали бути строго пропорційні частці України в населенні всієї держави¹²⁶.

Згідно з уявленнями Порша, влада української автономії мала бути наділена широкими повноваженнями у виконавчій та законодавчій сферах, до її компетенції належали б сільське господарство, умови праці, освіта, культура, шляхи сполучення, фінанси й кредит, медицина й статистика. Тоді як центральна влада мала б визначати основні права та

126 Там само.— С. 26–27.

свободи людини й громадянина, займатися законодавством у банківській і страховій сферах, встановлювати мита й податки, систему мір і ваги, контролювати шляхи сполучення і засоби зв'язку федерального значення, видавати патенти¹²⁷.

Проте у схемі Порша функції автономних та центральних державних інституцій часто дублювалися. Наприклад, закони про права людини могли вплинути на умови праці, залізничні тарифи, культурне життя тощо. Тому Порш запропонував чотири принципи, які мали забезпечувати баланс у федерації автономних держав: автономний уряд наділявся правом вето заходи центральної влади, якщо вони гальмували розвиток продуктивних сил регіону; центральна влада могла вето заходи автономного уряду, шкідливі для розвитку продуктивних сил держави в цілому; центральна влада встановлювала мінімум громадянських прав і свобод, які поширювалися на всіх суб'єктів федерації; влада автономії могла розширювати ці права та свободи, але в жодному разі не обмежувати для якоїсь частини населення.

Порш писав під прискіпливим поглядом цензури. Його памфлети цілком легально мала опублікувати київська «Прогресивна». Так само, як інші публіцисти того часу, він вдавався до езопівської мови, підставляючи Ірландію та Індію замість України в численних описах імперіалізму та національних утисків. У памфлетах Порш начебто й стверджував, що автономії можна досягти реформістським шляхом, але водночас не вірив, що великоросійська буржуазія коли-небудь добровільно погодиться реформувати податкову систему та відмовиться від десятків мільйонів рублів, які вона викачувала з України. У будь-якому випадку шлях до автономії здавався більш гладким, натомість боротьба за повну незалежність обов'язково супроводжувалася б тривалими війнами¹²⁸.

127 Порш М. Про автономію. — С. 99–100; Порш М. Про автономію України. — С. 27.

128 Там само. — С. 29–30.

Порш також проаналізував австромарксистську концепцію національно-культурної автономії. Він наголошував, що допоки пригноблена нація не матиме контролю над своєю економікою, над базисом, із якого виростає культура кожної національності — доти зусилля, докладені до розвитку письменності, освіти й культури національною мовою, не принеситимуть адекватного результату. Прихильники національно-культурної автономії вважали, що ресурси на освіту й культуру можна буде отримувати завдяки оподаткуванню зареєстрованих членів національних «публічних корпорацій». Порш вказав на помилковість цього судження: незалежно від свого національного походження, більшість представників буржуазії вступатиме в корпорацію панівної нації, яка вже володіє найкращими освітніми та культурними ресурсами. Буржуазія платитиме податки не на користь тих націй, з яких походить¹²⁹.

За словами Порша, в українському випадку така автономія навіть не марна, а шкідлива. Без територіального самоврядування українці не матимуть змоги контролювати свою економіку, суспільство й культуру. Права ж національних меншин в Україні найкращим чином можна буде забезпечити, застосувавши розподіл бюджетних коштів відповідно до питомої ваги кожної з них. Порш погоджувався з тим, що робітнича партія мусить вимагати надання національним меншинам певної форми самоврядування, близької до національно-культурної автономії, але в межах територіальної автономії, яку отримає титульна нація (тобто українці)¹³⁰.

Посилаючись на Каутського, Порш відзначав, що автономії прагнуть як пролетаріат, так і буржуазія пригнобленої нації. При цьому пролетарі домагаються автономії заради рівності всіх націй, тоді як буржуазія міркує лише про власне майбутнє та можливість домінувати ще над кимось, крім представників своєї нації. На думку марксиста, в Україні була

129 Там само. — С. 30, 53.

130 Порш М. Про автономію. — С. 57–58.

практично відсутня питома буржуазія з національними політичними амбіціями, а дрібна буржуазія та селянство зовсім не були готові виступити в ролі лідерів. Порш стверджував, що боротьбу за автономію зможе очолити лише пролетаріат.

«Український національний рух не буде буржуазним рухом переможного капіталізму, як у випадку чехів. Він скоріше буде схожим на ірландський випадок: рух пролетарських та напівпролетаризованих селянських мас»¹³¹.

Схожі ідеї в своїй книжці «Кляси і суспільство» (Київ, 1913) висловлював Лев Юркевич. Напередодні революції 1917 р. він очолюватиме ліве крило УСДРП. До постулатів Порша Юркевич додав свої міркування з приводу еволюції національного руху. Після поразки революції 1905 р. велика кількість українців поміркованих поглядів, переважно представників міського середнього класу, долучилася до боротьби за демократичні права та українізацію освіти. На селі радикальні та помірковані елементи напрочуд активно включалися в кооперативний рух. Приплив нових елементів у національний рух відбувався в умовах жорсткої політичної реакції та водночас подальшого розвитку в Україні потужної економічної бази, тому створював умови для виникнення прокапіталістичної течії. Юркевич вказував на те, що до національного руху тепер входила й дрібна буржуазія, яка прагнула одного — покращити свої конкурентні позиції порівняно з російською та єврейською дрібною буржуазією. Юркевич закликав УСДРП триматися осторонь табору поміркованих українофілів та створювати їм альтернативу — національний рух у поєднанні з антикапіталізмом та боротьбою проти самодержавства. УСДРП саме переживала важкі часи — більшість її робітничих організацій припинила існування, переважна частина лідерів емігрувала або затаїлася. Щоб підтвердити свій погляд на робітничий клас як основу національного руху, Юркевич із задоволенням цитував

131 Порш М. Про автономію України. — С. 31.

наказ катеринославських пролетарів Григорію Петровському, депутату Державної думи IV скликання від більшовиків:

«Ми вважаємо, що національний гніт — одна з проявів пановання капіталу в сучасному суспільстві — викликає культурний, економічний і політичний занепад поневолених націй і тим стає на перешкоді розвитку класової діяльності пролетаріату цих націй <...>. Нам дорога наша рідна мова, як могутній засіб культурного розвитку, без котрого неможливий поступ класової і політичної свідомості»¹³².

Перша світова війна заскочила Юркевича в Женеві, там він почав видавати журнал «Боротьба» — фактично орган лівого крила УСДРП. У 1917 р. Юркевич випустив памфлет, у якому вщент розкритикував ленінський підхід до національного питання та висловився на користь незалежності українського соціал-демократичного руху. Ленін тоді теж мешкав у Женеві, і стосунки між двома революціонерами були, м'яко кажучи, прохолодними. Ленін схарактеризував Юркевича як «огидного та дурного дрібнобуржуазного націоналіста, який під прапором марксизму пропагував поділ робітників за національністю та, зокрема, відокремлену національну організацію українських робітників»¹³³.

Про іншого лідера українських соціал-демократів, письменника і драматурга Володимира Винниченка, Ленін висловлювався не краще — в листі до Інеси Арманд назвав його «претенциозним махровим дураком», а його останній роман — «ахинеєй и глупостью»¹³⁴. Американський історик Ральф Картер Елвуд¹³⁵ побачив за такими епітетами в листах

132 Юркевич Л. Кляси і суспільство. — С. 49.

133 Elwood R. Russian Social Democracy in the Underground. — P. 262. Див.: Ленин В. Критические заметки по национальному вопросу // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 24. — С. 115–150.

134 Ленин В. Письмо И. Ф. Арманд // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 48. — С. 294–295.

135 Інший американський історик, Пол Ле Бланк, так означив Р. К. Елвуда: «...вельми шановний історик російського більшовизму (з явними

і статтях Леніна «презирство до всього українського <...> та загальну поблажливість до менш розвинених національних меншин». Також Р. К. Елвуд пише: «Можна припустити, що в РСДРП багато великоросів та емансипованих євреїв поділяли його ставлення»¹³⁶.

У своєму памфлеті Юркевич розбирав тези Леніна, надруковані 1916 р. під назвою «Соціалістична революція та право націй на самовизначення». Ленін проголошував принцип самовизначення, але водночас застерігав проти його практичного застосування і красномовно заявляв: «выгоды крупных государств и с точки зрения экономического прогресса и с точки зрения интересов массы несомненны»¹³⁷.

Юркевич вважав, що Ленін сам собі суперечить.

«Схиляння російських соціал-демократів перед “великими державами” і перед централізмом цих держав убиває в них здібність глянути на національне питання з щиро інтернаціоналістичної точки зору <...> Немає сумніву, що це “дальше злиття” висловлює собою не інтернаціоналізм, а сучасну систему централізму “великих держав” і “дальшої” асиміляції й гноблення підпорядкованих їм націй»¹³⁸.

Навіть якщо буде здобуто демократичну республіку, стверджував Юркевич, російська буржуазія, за прикладом західноєвропейської, лише більше централізує державу. Отже, завоювання буржуазної демократії ще нічого не гарантувало для справи національного визволення, а навіть могло призвести до загострення національних конфліктів. З цього погляду ленінське уявлення про те, що зі встановленням у багатонаціональній Росії буржуазної демократії

антиленінськими упередженнями)» (Le Blank P. The birth of the Bolshevik party in 1912. URL: <http://links.org.au/node/2832>). — Прим. перекл.

136 Elwood R. Russian Social Democracy in the Underground. — P. 263.

137 Ленин В. Социалистическая революция и право наций на самоопределение // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 27. — С. 255.

138 Юркевич Л. Російські соціал-демократи і національне питання. — Нью-Йорк: Сучасність, 1969. — С. 21, 24.

«реже и слабее будут на практике стремления к отделению», виглядало як спекуляція.

Юркевич зауважив подібність поглядів на національне питання Леніна та Герцена. У 1859 р. Олександр Герцен на сторінках свого журналу «Колокол» писав, що Польща «имеет неотъемлемое право на государственное существование, независимое от России», але відразу додавав: «мы этого не хотим»¹³⁹. Ленін так само в теорії виступав за самовизначення, але на практиці — проти нього. Юркевич підсумовував, що ленінська програма «є нічим іншим, як повторенням великоросійської ліберальної патріотичної програми, формуваної в епоху звільнення селян»¹⁴⁰.

А це вже, на думку Юркевича, суперечило духові Циммервальдського об'єднання антивоєнних соціалістів, до якого належали обидва. Друга конференція циммервальдців у квітні 1916 р. висловилася за національну автономію та проти анексій, здійснених великими державами до і під час війни. Циммервальдські соціалісти нагадали, що обов'язком європейського робітничого класу є «енергійна відсіч шляхом клясової боротьби проти всякого гноблення слабших націй і вимога оборони національних меншин та автономії на основі повної демократії»¹⁴¹.

Порівняно з цією резолюцією ленінські тези 1916 р. були менш прихильними до нацменшин. Російська соціал-демократія не порушувала систематично питання національного гноблення в Україні, фактично користаючись із нього — маючи полегшений доступ до великої території та численного населення, прихильного до лівих ідей.

Якщо більшовики не достатньо системно, на думку Л. Юркевича, порушували в загальноросійському політикумі українське питання, то інші політичні сили не робили цього

139 Герцен А. Собрание сочинений: в 30 т. — Москва: Наука, 1954–1965. — Т. 10. — С. 37.

140 Юркевич Л. Російські соціал-демократи і національне питання. — С. 12–13.

141 Там само. — С. 24–25.

взагалі. «З партій загальнодержавного масштабу РСДРП була єдиною, яка принципово підтримувала український національний рух»¹⁴². Український історик-емігрант ліберальних поглядів Іван Лисяк-Рудницький писав: «...серед російських керівників того часу Ленін відзначався найширшим поглядом на національне питання і був найбільш реалістичним у сприйнятті України як політичної сили»¹⁴³. У 1916 р. В. Ленін дуже різко висловлювався на підтримку української національно-визвольної боротьби у відкритому листі до Бориса Суваріна, лівого активіста українсько-єврейського походження: «Было бы точно так же смешным нежелание признавать законность войн угнетенных народов против их угнетателей, которые могли бы разразиться в настоящее время, например, восстания ирландцев против Англии, или восстания Марокко против Франции, Украины против России и т. д. <...> Наша партия не боится заявить публично, что она встретит сочувствием войны или восстания, которые Ирландия могла бы начать против Англии, Марокко, Алжир, Тунис — против Франции, Триполи — против Италии, Украина, Персия, Китай — против России и т. д.»¹⁴⁴

Ленін розглядав національні рухи в Російській імперії як ворогів царату, але ненадійних друзів для пролетарів. Він вітав їхню опозиційність російському самодержавству, водночас опонуючи їхньому бажанню повністю розвалити Російську державу. Погляди Юркевича на національний рух і робітничий клас були відмінними — відповідно відрізнялися й програмові та організаційні висновки:

«...національно-визвольні рухи пригноблених націй, і зокрема тоді, коли пролетаріят бере в них активну революційну участь, зв'язуючи своє національне визволення з його

142 Казаков М., Назаренко В. Переосмислюючи Петровського // Спільне.
URL: <http://commons.com.ua/uk/kati-ukrayini-batki-golodomoru/>.

143 Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К.: Основи, 1994. — Т. 2. — С. 13.

144 Ленин В. Открытое письмо к Борису Суварину // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 30. — С. 262, 264.

загальним клясовим визволенням, — без сумніву служить суспільному прогресові <...>. Ми відстоюємо федералістичний принцип як в устрої Російської імперії, так в організації російської соціал-демократії»¹⁴⁵.

1905-Й ТА НАСТУПНІ РОКИ

9 січня 1905 р. понад сто тисяч петербурзьких робітників і членів їхніх родин прямували до Зимового палацу, щоб передати імператору свою петицію. Вони вимагали запровадження політичних свобод та покращення умов праці. Війська, які охороняли підходи до царського палацу, отримали наказ стріляти в народ. Близько 200 осіб було вбито, а кількість поранених сягнула 1000. Новина про розстріл безбройного натовпу облетіла всю країну, викликавши політичні стайки та демонстрації, у яких взяло участь понад 400 000 робітників. Це запустило багатомісячний ланцюг подій, відомий під назвою революції 1905 року¹⁴⁶. По всій імперії робітники висували такі негайні вимоги: 8-годинний робочий день, запровадження основних демократичних прав і свобод, зречення царя, скликання парламенту, завершення війни з Японією.

Січневі страйки мали продовження навесні; пізніше тимчасове літнє затишшя змінилося ще дужчою хвилею страйків у жовтні-листопаді, а кульмінацією стали озброєні повстання в грудні. В українських губерніях робітники збунтувалися в Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві, Харкові, Олександрівську та багатьох містах Донбасу. Ці виступи були придушені армією, після чого революційний підйом пішов на спад. У наступному році багато було зроблено для організації щойно легалізованих профспілок, але вже 1907 р. цей процес було призупинено репресивними заходами уряду.

145 Юркевич Л. Російські соціал-демократи і національне питання. — С. 27, 29.

146 Історія Української РСР: у 8 т. / гол. ред. М. І. Супруненко. — К.: Наукова думка, 1977–1979. — Т. 4. — С. 83.

Протягом першого кварталу 1905 р. в Україні страйкувало 170 000 робітників, у другому кварталі — 83 000, у третьому — 13 000, у четвертому — 203 000. Перша страйкова хвиля завершилася утворенням на найбільших промислових підприємствах фабричних комітетів. Уже в жовтні фабрики в межах окремих міст об'єднувалися в ради робітничих депутатів. В Україні перші ради виникли в Одесі, Катеринославі, Миколаєві й Києві (жовтень 1905 р.), Кам'янському¹⁴⁷, Луганську та інших донбаських містах (листопад-грудень 1905 р.). Ці ради, власне, й організовували грудневі повстання¹⁴⁸.

Ради брали на себе ініціативу утворення профспілок. Цей процес набув інтенсивного характеру ще у вересні 1905 р.; а 4 березня 1906 р. царський уряд видав перший закон про профспілки. Станом на кінець року професійні організації Російської імперії мали загалом близько 246 000 членів, із яких 38 000 працювали в українських губерніях. Практично в усіх профспілках передбачалася можливість членства лише для робітників одного підприємства або одного фаху. У середньому одна професійна організація нараховувала 150–200 осіб¹⁴⁹.

Та того ж 1906 р. влада здійснила наступ на найбільші і найліпше організовані профспілки, менші залишивши в спокої до наступного року. Вістря урядової атаки було спрямовано на профспілки Катеринослава, Луганська, Маріуполя та інших індустріальних центрів Півдня. У жовні 1906 р. було заарештовано 3 000 членів та увесь провід профспілки металургів Катеринослава¹⁵⁰. У її лавах залишилося не більше 200 осіб. Урядові переслідування скорочували чисельність профспілок та зменшували їхню активність.

147 У 1936–2016 рр. — Дніпродзержинськ. — *Прим. перекл.*

148 Історія робітничого класу УРСР. — Т. 1. — С. 305.

149 Голубничий В. Робітництво. — С. 2533–2542; Гриневич В. Профессиональное движение рабочих в России. — Москва: Красная новь, 1923. — С. 210; Садовський В. Праця в УССР. — С. 33.

150 Рада. — 1906. — 24 жовтня. — С. 3.

Наприклад, у 1908 р. в Києві лише 70 із 600 зареєстрованих членів швацької профспілки й надалі платили внески; серед київських пекарів — лише декілька осіб із 250. На початку 1908 р. в Києві законно діяли лише три профспілки, тоді як нелегально — 13¹⁵¹. На Волині губернська влада поводитися особливо брутально, тому там до кінця 1907 р. вціліла тільки одна профспілка — друкарів, але й та «заморозила» свою діяльність. Об'єднання роздрібних торговців, зареєстроване в березні 1906 р., було «прикрито» за обговорення на зібраннях політичних питань — із таким формулюванням царат заборонив безліч профспілок по всій території Російської імперії¹⁵².

Були спроби утворити й профспілки, які б охоплювали цілу галузь: залізничники (1905), працівники пошти й телеграфу, кравці, роздрібні торговці (1906), механіки, металурги, друкарі (1907). Усі ці ініціативи передбачали організацію спілки в загальноімперському масштабі. Проте не було жодних спроб об'єднати робітників певної галузі або фаху в межах України¹⁵³. Ще на початку 1905 р. харківська профспілка механіків ініціювала утворення Центрального бюро профспілок. З цього приводу тричі збиралися конференції в Москві та Петербурзі. Але ніхто не пропонував організувати єдиний провід для профспілок України. У грудні 1906 р. на Донбасі відбулася регіональна конференція профспілкових активістів, на якій було обрано керівний орган; утім, його претензії на лідерство обмежувалися Донецьким басейном¹⁵⁴.

Усі соціал-демократичні партії вигравали від мобілізації робітничого класу в 1905–1906 рр., але найбільше — РСДРП. Це пояснюється тим, що російські есдеки ще до революції вели роботу на великих підприємствах, на яких тепер пе-

151 Шлосберг Д. Професійний рух 1905–07 рр. на Україні // Літопис революції. — 1930. — № 6. — С. 38.

152 Садовський В. Праця в УССР. — С. 32–35.

153 Шлосберг Д. Професійний рух 1905–07 рр. на Україні. — С. 53.

154 Там само.

редусім і виникали фабричні комітети, ради й профспілки. Обидві фракції РСДРП були ґрунтовно задіяні в нових формах робітничої організації: меншовики здебільшого в професійних спілках, а більшовики — в фабкомах і радах¹⁵⁵. Позиції РСДРП в Україні зміцнилися завдяки приєднанню до неї Спілки та Бунду, а також вступу багатьох нових рядових членів. У 1905–1906 рр. чисельність РСДРП в Україні виросла з кількох сотень до 20 000 осіб (з них 7 000 належало до Спілки, приблизно стільки ж — до Бунду). Станом на кінець 1906 р. кількість членів Бунду в усій імперії становила 40 000 осіб. Бунд мав потужні відділення в кількох містах України: Києві (2 000 членів), Одесі (300), Катеринославі (150). УСДРП, яка не змогла влитися до РСДРП на Стокгольмському з'їзді, заявляла у грудні 1905 р. про 6 000 партійців¹⁵⁶.

Утім, ці здобутки виявилися ефемерними, адже партійні лави зрідли так само швидко, як нещодавно поповнювалися. До початку 1907 р. чисельність РСДРП в Україні зменшилася на 50 %, у 1908 р. впала до 1000 осіб, у 1910 р. — до 220. Станом на 1911 р. партійна мережа була майже повністю зруйнована через репресії, еміграцію лідерів та закриття легальних установ, які з'явилися внаслідок революційного підйому 1905–1906 рр. Після 1907 р. РСДРП не проводитиме повноцінних з'їздів аж до 1917-го¹⁵⁷.

У 1907 р. в лавах Бунду залишалось по всій імперії 25 000 членів, через рік — усього кілька тисяч. Ця партія зіштовхнулася з тими самими перешкодами, що й РСДРП; крім цього, бундівський актив був певною мірою деморалізований програмами, хвиля яких прокотилася у жовтні 1905 р., а рецидиви траплялися протягом усього наступного року¹⁵⁸.

155 Історія Української РСР: у 8 т. — Т. 4. — С. 90, 122–124.

156 Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 72; Elwood R. Russian Social Democracy in the Underground. — P. 23.

157 Ibid. — P. 35, 38, 115.

158 Frankel J. Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism and Russian Jews, 1862–1917. — P. 146–149.

Протягом грудня 1905 — березня 1907 рр. кількість членів УСДРП зменшилася вдвічі. Серед тих, хто залишився, близько 1000 мешкало в містах, а близько 500 до того ж були членами профспілок¹⁵⁹. III з'їзд УСДРП зібрався в березні 1907 р., наступний відбудеться у 1917 р. В міжчассі кілька сотень партійних активістів гуртувалися навколо двох потужних робітничих осередків (у Катеринославі та Харкові) та чотирьох видань: «Дзвін» (Київ), «Украинская жизнь» (Москва), «Наш голос» (Львів), «Боротьба» (Женева). Занепад УСДРП можна пояснити, крім загальних обставин політичної реакції, специфічними чинниками: досить слабкими результатами партії в 1905 р., коли її спроби розгорнути агітацію серед міського пролетаріату зазнали невдачі¹⁶⁰; відколом Спілки, яка приєдналася до РСДРП; переходом багатьох зневірених соціалістів у табір поміркованих лібералів-українофілів¹⁶¹.

Уряд позакривав україномовні періодичні видання (крім одного — київської газети «Рада», якій вдалося проіснувати до початку Першої світової війни), товариство «Просвіту» та інші народні культурно-освітні інституції, що виникли в 1905–1906 рр. Інтелектуали, які в свій час прийшли туди працювати з середовища УСДРП, не повернулися до партії, коли репресії обмежили можливості для легальної роботи. Якщо РСДРП напередодні війни усе ж таки була здатна розвивати певні ініціативи, то УСДРП залишалася групою, цілковито ізольованою від робітничих мас. У роки реакції провідні члени партії полишили політичну діяльність. Так, Микола Порш мав юридичну практику в Києві, Дмитро Антонович поїхав до Італії вивчати історію мистецтв, Володимир Винниченко писав романи і п'єси. До Західної Європи виїхали Андрій Жук, Оксен Лола, Михайло Русов та ін. У статті 1913 р.

159 Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 72.

160 Шупак С. РУП в період 1905 року на Київщині. — С. 77.

161 Робітничий прапор (Софія). — 1915. — № 2. — С. 4; Боротьба. — 1915. — № 1. — С. 4.

для журналу «Дзвін» Лев Юркевич зображував становище української соціал-демократії у вельми темних тонах:

«...українська марксівська інтелігенція майже не виявляє інтересу до пресових робітничих справ, хоч праця її в сьому напрямку дуже потрібна і принесла-б неоціниму користь українській робітничій справі. Взагалі українська марксівська інтелігенція зійшла, як кажуть галичане, “на пси”. Серце в’яне, коли думати над тим, як здичавіла вона в сенсі занепаду інтересу до робітничого руху, як мертво з сього боку серед неї»¹⁶².

Робітничі організації, які виникли в 1905 р., начебто підтверджували правильність політичної стратегії Спілки. Фабричні комітети, ради і профспілки об’єднали пролетарів різних національностей. Як складова частина РСДРП Спілка тепер отримала доступ до тисяч українських пролетарів, радикалізованих останніми подіями. Але можливості для ґрунтовної роботи в цьому середовищі швидко щезли. Якщо в 1905–1906 рр. Спілка була в кращому становищі, ніж УСДРП, то після — занепадала швидше від неї. Найбільшої чисельності Спілка сягнула в 1906 р. — 7 000 осіб, у 1907 р. мала 4 500 членів, у 1908 р. — лише 200¹⁶³. Спілківці зневірилися у власній стратегії — вони влилися до відділень РСДРП, але не змогли об’єднати в їхніх рамках україномовних робітників. Водночас лідери РСДРП вважали спілківців ідеальними активістами для сільської місцевості (адже в лавах партії лише вони володіли українською мовою) та навіть підштовхували їх поширювати свою роботу на сусідні великоруські губернії. Спілка розпорошилася всередині російської соціал-демократії та не мала окремого керівництва — через це її члени не бачили перспектив подальшого розвитку¹⁶⁴.

162 Юркевич Л. В справі української робітничої газети // Дзвін. — 1913. — № 14. — С. 277.

163 Elwood R. Russian Social Democracy in the Underground. — P. 38.

164 Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 64–66; Boshyk G. The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia 1900–1907. With Special Reference to Social Democracy. — P. 334.

Станом на 1909 р. Спілка припинила існування: частина повернулася до УСДРП, частина поповнила більшовицьку фракцію¹⁶⁵. У роки війни деякі з екс-лідерів Спілки утворили Союз визволення України — організацію, що закликала підтримувати Австро-Угорщину у війні з Росією, працювала в австрійських таборах з українськими військовополоненими та пропагувала ідею незалежності України в столицях Центральних держав.

Револуція 1905 року була «генеральною репетицією» подій 1917-го; вона продемонструвала досить високу готовність робітничого класу до консолідованих дій. Ради і профспілки були переконливими виявами цієї готовності. Осередки РСДРП, Бунду та УСДРП, співпрацюючи на низовому рівні, на той час уже виробили спільну програму дій¹⁶⁶. У січні 1905 р. представники цих та інших соціал-демократичних партій зібралися в Ризі і там сформулювали програму-мінімум, яка включала пункти про скасування будь-якої дискримінації за національною ознакою і запровадження освіти рідною мовою¹⁶⁷.

Робітничий рух і соціал-демократія в цілому не приділяли національному питанню достатньої уваги, адже ще не створювали на практиці конструктивних альтернатив чинній державній владі, за винятком низки повстань наприкінці 1905 р., у підсумку придушених. Робітничий рух і соціал-демократія не встановили в 1905 р. міцних зв'язків із селянським рухом, який висував досить сміливі національні вимоги, аж до територіальної автономії України. Ніхто не квапив РСДРП сформулювати позитивну програму національного самовизначення: українська і єврейська секції партії підпорядкували національне політичним і соціальним потребам сьогодення, а УСДРП була надто слабкою, щоб від власного імені просувати це питання в робітничому

165 Яворський М. Револуція на Україні в її головніших етапах. — С. 29.

166 Степанюк В. З спогадів робітника // Наш голос. — 1911. — № 6–8. — С. 337.

167 Tobias H. The Jewish Bund in Russia from its Origins to 1905. — P. 303.

русі. Революція 1905 року стала для соціал-демократичних партій першою серйозною можливістю для випробування стійкості царату. Момент вимагав максимальної єдності дій. Задля цього, зі зрозумілих причин, слід було тимчасово залишити осторонь політичні суперечності. Така тенденція була особливо потужною серед звичайних робітників, які вступали в боротьбу, щоб здобути базові права, реалізувати загально визнану програму-мінімум.

Після поразки революції та встановлення в 1907 р. реакційного «третьочервневого» режиму розплата чекала на всі ліві партії. З їхніх лав масово дезертирували новобранці: дехто з них принаймні залишався в легальних організаціях, більшість — зовсім кидала політичну діяльність. Для передвоєнних років було властиве зростання націоналістичних настроїв серед української, єврейської і російської інтелігенції. Російський націоналізм посилювався у відповідь на виниклу загрозу розпаду імперії. Український і єврейський націоналізми займали оборонні позиції та були реакцією на реакцію — погроми, заборони національної преси й організацій, але також і результатом зневіри у можливість досягти національних прав і свобод за допомогою інтернаціоналістської стратегії.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА

Наступним випробуванням робітничого руху і партій на єдність стала Велика війна. До 1914 р. європейські соціалісти вже виробили спільну позицію та план дій на випадок її початку. Антивоєнні резолюції неодноразово ухвалювали на конгресах Другого Інтернаціоналу — у Парижі (1889), Брюсселі (1891), Цюриху (1893), Штутгарті (1907), Копенгагені (1910) та Базелі (1912)¹⁶⁸. Так, Цюрихський конгрес закликав усі соціал-демократичні партії боротися за ліквідацію постійних армій та вимагати роззброєння. Резолюція стверджувала:

168 Ленин В. Воинствующий милитаризм и антимилитаристская тактика социал-демократии // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 17. — С. 187-188.

«Представникам робітників у парламенті ставиться в обов'язок голосувати проти військового бюджету...»¹⁶⁹ На Штутгартському конгресі есдеки досягли домовленості, що всі пролетарські організації мають докласти зусиль для запобігання війні, а якщо вона все ж таки розпочнеться — використати кризу, яку викличе війна, щоб пришвидшити падіння капіталізму. У 1912 р. Базельський конгрес, чиї рішення було визнано «всіма соціалістичними партіями світу», визначив майбутню війну як продукт змагання імперіалістичних сил за нові території та переділ світового ринку.

«Война не может быть “оправдана ни самонаименьшим предложением какого бы то ни было народного интереса”, война готовится “ради прибылей капиталистов и честолюбия династий”»¹⁷⁰, — так підсумовував загальноприйнятий довоєнний підхід В. Ленін.

Та коли в липні 1914 р. світова війна таки розпочалася, депутати-соціалісти у Франції, Бельгії, Британії та Німеччині голосували за воєнні кредити для своїх урядів. У Росії про підтримку уряду заявили меншовики. Усюди в Європі, крім Болгарії, Сербії та Італії, антивоєнні соціалісти опинилися в меншості у власних партіях. «Захист батьківщини» став спільною платформою для соціал-демократів і буржуазних партій. Пролетарі різних національностей, перевдянені у відповідні однострої, стріляли один в одного, щоб задовольнити зазіхання Німецької імперії на британські й французькі колонії, Австро-Угорщини — на Балкани, Великобританії — на Ірак і Палестину, Франції — на Ельзас і Лотарингію, Росії — на Дарданелли, турецьку Вірменію і Галичину. Свої територіальні претензії великі держави виправдовували допомогою уярмленим націям, прагнучи

169 Троцкий Л. Перед историческим рубежом. Политические силуэты.

URL: https://www.marxists.org/russkij/trotsky/1926/historical_boundary/footnotes.htm.

170 Ленин В. Оппортунизм и крах II Интернационала // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 27. — С. 100.

тепер використати у своїх інтересах усі національні рухи у ворожому таборі. Так, Німеччина «опікала» ірландців, Франція — чехів, Австро-Угорщина — підросійських українців¹⁷¹.

Хвиля патріотичної істерії затопила країну в серпні 1914 р., коли Російська імперія вступила у війну. У Петербурзі, чию назву на німецький манір тоді ж було змінено на Петроград, тисячі робітників вийшли на вулиці з триколорами¹⁷². У Державній думі депутати урочисто заявляли про лояльність цареві тих національностей, які вони представляли. Українські парламентарі залишилися єдиними, хто так і не спромігся висунути від себе промовця. П'ятеро депутатів-більшовиків мали сміливість протестувати проти вступу Російської імперії у війну. Це були Григорій Петровський, Олексій Бадаєв, Матвій Муранов, Микола Шагов, Федір Самойлов. Їх заарештували, судили та пожиттєво заслали до Сибіру¹⁷³.

У Києві панували настрої, подібні до столичних. Місцеві більшовики намагалися втриматися в деяких профспілках, що досі функціонували, але переважали там меншовики-оборонці, які спиралися передусім на залізничників, старше покоління друкарів та робітників чавуноливарно-машинобудівельного заводу Гретера, Криванека й К°. Ця фракція РСДРП встановила контроль над виконавчими комітетами профспілок, робітничими кооперативами і клубами Києва. Від цих організацій вони надіслали своїх представників до проурядового Центрального воєнно-промислового комітету. Уряд оцінив старання меншовиків, припинивши у роки війни будь-які переслідування проти них.

«Похід у Галичину надав патріотичну душу навіть меншовикам, що під впливом свого лояльного патріотизму мовчки годяться на політику Бобринського в Галичині, не

171 Ленин В. Итоги дискуссии о самоопределении // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 30. — С. 56.

172 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле, 1914–1920. — С. 18.

173 Ленин В. Речь на интернациональном митинге в Берне // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 27. — С. 232–233.

зважаючи на то, що вона в основі своїй мала погроми євреїв та заслання галицьких самостійників»¹⁷⁴.

Більшість активу УСДРП не підтримала війну¹⁷⁵. Серед партійних лідерів помітним винятком був Симон Петлюра. З 1912 р. він жив у Москві і видавав там журнал «Украинская жизнь», орієнтований на українську діаспору Великої Росії. Дмитро Дорошенко описує, як Петлюра, дізнавшись про те, що жоден українець-депутат Держдуми не висловив підтримки царському урядові, підготував позачерговий номер свого видання, де сам відкрито це зробив. На передовиці було сказано прямо, що українці Російської імперії не мають іншого вибору, крім як підтримати Російську державу в цій війні¹⁷⁶.

У Катеринославі осередок УСДРП намагався проводити антивоєнну пропаганду, через що постійно страждав від нальотів поліції. Разом із місцевими більшовиками, есерами та анархістами уєсдеки планували наприкінці 1916 р. влаштувати антивоєнний страйк. Щоправда, це їм не вдалося. Зате на момент початку Лютневої революції катеринославіці вже мали певні запаси зброї, прихованої «для майбутньої битви» проти режиму¹⁷⁷.

Женевський часопис «Боротьба», який редагував Лев Юркевич, зосередився на антивоєнній пропаганді та полеміці з проросійською орієнтацією Петлюриної «Украинской жизни» в Москві, з одного боку, та проавстрійською — Союзу визволення України у Відні, з другого¹⁷⁸. Юркевич заявляв зі сторінок свого журналу:

174 Яворський М. Революція на Україні в її головніших етапах. — С. 30.

175 Сушино-Хоменко В. З приводу особливостей пролетарської революції на Україні. — С. 91.

176 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле, 1914–1920. — С. 19.

177 Кирьянов Ю. Рабочие Юга России, 1914 — февраль 1917 г. — С. 133–136.

178 Боротьба. — 1915. — № 1. — С. 5; Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 99.

«Нам українським соціалдемократам належить з підвійною енергією виступити, як проти порядків, котрі викликали війну, так і проти тих наших кляс і їх партій, котрі провадять політику “помирень” з сучасними порядками. <...> боротьба в наші часи за українське визволення рівна боротьбі проти війни, в цілях революційного повороту у Росії <...> Наші надії не на його ласку, а на його смерть»¹⁷⁹.

Війна тривала, кількість жертв зростала, а національна економіка починала руйнуватися під тиском перевантажень мілітаризації — унаслідок цього дедалі більше людей змінювали своє ставлення до війни. Серед українців, зокрема, зростали національні почуття. Популярність поразництва в українському національному русі легко зрозуміти: на початку війни уряд заборонив будь-які публікації українською мовою навіть раніше, ніж німецькою. Київська газета поміркованого напрямку «Рада» офіційно заявила про свою лояльність урядові, а через два тижні її закрили. Після окупації Імператорською армією Галичини та Буковини там припинили свою діяльність усі україномовні школи, газети й журнали, книгарні, культурні та освітні заклади, а частину їхніх працівників вислали вглиб Росії. У Львові, Чернівцях і Станіславові (сучасний Івано-Франківськ) запалали вогнища з українських книжок, конфіскованих військовою адміністрацією. Галицькі поштамти не приймали листи, написані українською, тоді як кореспонденція польською, німецькою, французькою або англійською вільно надсилалася¹⁸⁰.

Територія України була одним з основних театрів військових операцій Першої світової війни. Значні гарнізони стояли в українських містах неподалік Південно-Західного та Румунського фронтів, на яких перебували 45 із 76 дивізій Імператорської армії. Галичина зазнавала величезних втрат у людських і матеріальних ресурсах; зокрема в краї

179 Боротьба. — 1915. — № 1. — С. 4.

180 Боротьба. — 1915. — № 2. — С. 2; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле, 1914–1920. — С. 24.

було зруйновано 60 % будівель. Після багатьох місяців війни до народних мас нарешті почало приходити розуміння, у чиїх інтересах та чиїм коштом вона ведеться. Відповідно й апелювання урядів до лояльності українців ставали дедалі менш ефективними по обидва боки фронту. Українці вже не хотіли підтримувати жодну з воюючих сторін, вони відчували іншу, неімперську ідентичність та зрозуміли свої правдиві інтереси: завершення бойових дій, захист життів і території свого проживання від нищення, виведення звідси чужинницьких військ.

ПЕРШИЙ РІК РЕВОЛЮЦІЇ: ВІД ЛЮТОГО ДО ЛИСТОПАДА

Зимом 1916–1917 рр. тяготи війни стали нестерпними і для незаможних цивільних у тилу, і для солдатів на лінії фронту. У Петрограді черги по хліб ставали довшими з кожним днем. Катастрофічно не вистачало палива. Жінки та підлітки виходили на вулиці, вимагаючи хліба, риби, хоч якоїсь їжі. Навіть армія не отримувала хлібні пайки повною мірою, не кажучи вже про інші види провіанту. Після відзначення 9 січня 1917 р.¹ чергової річниці «Кривавої неділі» страйки робітників не вщухали, а навпаки поширювалися на щораз нові регіони імперії. За офіційними відомостями чверть мільйона осіб страйкували в січні, удвічі більше — в лютому. У столиці зупинка виробництва досягла апогею до Міжнародного дня жінок, який за старим стилем припадав на 23 лютого. Страйки збіглися з голодними вуличними протестами. Через чотири дні Волинський полк, що складався з призовників із середовища українського селянства, повстав та перейшов на бік голодних пролетарів. До них долучилися й інші полки. До вечора 27 лютого під контролем повстанців опинилися декілька основних стратегічних пунктів столиці, у тому числі

1 Усі дати до 16 лютого 1918 р. наведено за юліанським календарем (за старим стилем). Згодом його замінює григоріанський календар (новий стиль).

поліцейські дільниці, суди, міністерство внутрішніх справ, Петропавлівська фортеця. Влада кинула проти повстанців каральні батальйони, але придушити революцію не змогла.

П'ять днів стрілянини принесли 313 загиблих та понад 1400 поранених². Ситуація видавалася настільки загрозливою, що 2 березня думська «опозиція Його величності», намагаючись відновити законність і порядок, сформувала Тимчасовий уряд. Цар Микола II, втративши підтримку власних міністрів та лояльність армії, мусив зректися престолу.

27 лютого солдати звільнили лідерів робітничого руху, які від початку січня були ув'язнені у Петропавлівській фортеці. Того самого дня відбулося перше засідання Петроградської ради робітничих депутатів. Активісти УСДРП запропонували залучити до роботи новоутвореного органу на паритетних засадах і членів Ради солдатських депутатів. Ця пропозиція була схвалена, а 1 березня зібралася вже Рада робітничих і солдатських депутатів³.

Таким чином, у столиці Росії було сформовано два центри політичної влади — Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів і Тимчасовий уряд. Кожна з нових інституцій користувалася певною народною підтримкою, яка зі свого боку базувалася на обіцянках, зроблених у момент їхнього утворення. Жоден із полюсів «двовладдя» не міг ані встановити верховну владу над іншим, ані отримати абсолютну підтримку з боку пробуджених мас. У Петроградській раді домінувала коаліція з меншовиків, соціалістів-революціонерів, бундівців і представників дрібних соціалістичних партій, об'єднаних гаслом «революційного оборончества» — під цим словосполученням мали на увазі військову оборону Російської імперії, пошук виходу з війни

2 Солдатенко В. Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки: 4 т. — К.: Світогляд, 2010. — Т. 1. — С. 25–33.

3 У першому скликанні Ради понад 60 депутатів були членами УСДРП. Див.: Авдієнко М. Лютнева революція в Петрограді і УСДРП // Літопис революції. — 1928. — № 1 (28). — С. 229–230.

шляхом мирних переговорів, а не перемоги на фронті, радикальні соціальні та економічні перетворення, співпрацю з Тимчасовим урядом задля досягнення перерахованих цілей. До вересня 1917 р. така коаліція мала чисельну перевагу в Петроградській, Московській і більшості провінційних рад.

Тимчасовий уряд являв собою низку коаліційних кабінетів, у яких брали участь ліберально-буржуазні кадети (Конституційно-демократична партія), меншовики, соціалісти-революціонери та дрібні помірковані соціалістичні партії на кшталт «трудовиків» (Трудова група) або «народних соціалістів».

Спочатку Тимчасовий уряд користувався широкою підтримкою, адже від нього очікували скликання демократично обраних Установчих зборів — законодавчого органу, що міг би рішуче розв'язати головні проблеми країни, а саме: війну, земельне питання, колапс промисловості, вимоги нетитульних народів імперії щодо національного самовизначення. Але уряд розгубив популярність через те, що ані призначав вибори, ані вирішував внутрішні питання самотужки, до того ж і далі воював на боці союзників царської Росії. Перебуваючи під тиском радикальних рухів солдатів, робітників і селян, Тимчасовий уряд вагався, саморозпускався і переформатовувався; але його справжньою метою було приборкання навколишньої радикалізації.

Для Тимчасового уряду Петроградська рада стала сторожовим псом, чи то пак сумлінням, адже її депутати виражали інтереси сотень тисяч виборців, а після скликання I Всеросійського з'їзду рад (червень 1917 р.) — мільйонів. З часом ці мільйони зрозуміли, що уряд не дотримується цілей Лютневої революції, насамперед не намагається завершити війну, а отже, ініціатива перейшла до Петроградської ради, і між інституціями розгорнулася політична боротьба. Блоку революційних оборонців кинули виклик партії, чия популярність стрімко зростала — більшовики, меншовики-інтернаціоналісти, ліві соціалісти-революціонери. Вони виступали проти коаліції соціалістичних і буржуазних партій

у рамках Тимчасового уряду та вимагали негайного припинення війни. Вони запропонували замість буржуазно-демократичних Установчих зборів цілковито нову форму державної влади, що спиралася б виключно на ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. У жовтні 1917 р. II Всеросійський з'їзд рад усунув від влади Тимчасовий уряд, щойно скинутий внаслідок точкових збройних акцій у Петрограді, та обрав натомість Раду народних комісарів. Новий уряд було сформовано більшовиками.

Хитка рівновага двовладдя, яке оформилося влітку 1917 р., ускладнювалася ще двома нюансами. По-перше, це участь центристських і правих меншовиків та есерів як у Тимчасовому уряді (разом із кадетами), так і в радах (разом із більшовиками та іншими радикальними соціалістами). По-друге, у неросійських регіонах з'являється додатковий, третій центр політичної влади — визвольні рухи пригнічених Російською імперією націй.

Так і у випадку України найбільш адекватне визначення періоду з лютого по жовтень 1917 р. — троїста боротьба за владу поміж Тимчасовим урядом, міськими радами робітничих депутатів, що визнавали першість Петроградської ради, та українським національним рухом, інституційним осердям якого була Центральна Рада.

Центральна Рада була сформована в Києві 3–4 березня 1917 р. та висунула як програму-мінімум здобуття «територіальної автономії України з державною українською мовою, з забезпеченням прав національних меншостей — Росіян і інших»⁴. У наступні місяці переважна частина солдатських і селянських рад України стали на бік Центральної Ради. Представники цих рад, разом зі скромнішою кількістю делегатів від робітничих депутатів, становили більшість її пленарного складу. Центральна Рада користалася значною народною підтримкою — це змусило Тимчасовий уряд ви-

4 Вісті Української Центральної Ради. — 1917. — № 1. — С. 1; Там само. — 1917. — № 4. — С. 3.

знати право України на територіальну автономію в липні 1917 р., а згодом, у жовтні 1917 р., допомогло скинути його владу. У дні, коли мінялася влада в Петрограді, згідно з вимогою та за збройної підтримки III Всеукраїнського військового з'їзду Українська Центральна Рада взяла владу в Києві.

Безсумнівно, селяни та напівпролетарі села й армії стали найвідданішими прихильниками Центральної Ради, її опорою. А от робітничий клас був від самого початку неоднорідний та довгий час дивився у бік Петрограда, очікуючи звістки політичного вирішення кризи 1917 р. Робітничий рух не був готовий до того, що Центральна Рада візьме владу в Україні. Лише після того, як це сталося, робітничі ради великих міст перейнялися національним питанням і національним рухом — як проблемою державної влади.

У наступних розділах буде розглянуто, як саме робітничий клас взаємодіяв із різними втіленнями державної влади. Ми простежимо за надзвичайними можливостями, провалами та уроками, принесеними в цьому плані революцією і Громадянською війною. Увагу дослідження буде зосереджено насамперед на двох потужних рухах, що мали «ключі» до влади — це рух робітничого класу, організований у фабричні комітети, ради й профспілки, та солдатський рух, зосереджений у тилових гарнізонах і на лінії фронту. Першорядне значення для нас має відповідь на питання, яким чином ці масові рухи вплинули на підсумок боротьби за державну владу. Багато було написано про політичних лідерів, партії й уряди, тоді як масову мобілізацію, що приводила їх до влади та скидала, вивчено слабше. Маємо дослідити темпи і цикли цієї мобілізації, визначити кількість людей, залучених до неї, виявити схеми взаємодії між окремими рухами — робітників, солдатів, селян. Саме ці рухи нижчих класів під час кризи 1917 р. стали арбітрами революції, джерелом її можливостей та обмежень.

Перший рік революції охоплює не календарний рік, а період з моменту падіння царату в лютому 1917 р. до австро-німецької окупації та розгону Центральної Ради в квітні

1918 р. У ньому можна виокремити 4 періоди: мобілізація та самоорганізація нижчих класів (лютий–липень); боротьба за державну владу та її захоплення (серпень–жовтень); спроби примирити інтереси масових рухів у рамках нової державної влади (листопад–грудень); провал цих спроб, Громадянська війна й іноземна інтервенція (січень–квітень 1918 р.).

ПЕРШІ ДНІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Слідом за падінням царату на кілька днів припинили роботу практично всі громадські установи та підприємства. Люди висипали на вулиці, щоб обмінятися новинами та обговорити майбутнє. У багатьох містах відбувалися масові демонстрації, здійснювалися атаки на державні будівлі. Так, 1 березня в Києві натовп зібрався поблизу міської думи, рушив до гарнізону, розніс там штабні приміщення та, зрештою, звільнив політв'язнів із Лук'янівської в'язниці. Протягом першого весняного тижня виникли ради робітничих депутатів у Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Маріуполі та багатьох містах Донбасу. Подекуди ради роззброювали поліцію, змушували реакційних службовців старого режиму йти у відставку, займали міські думи й земські управи⁵.

В Одесі міську думу витурили із власного приміщення та заарештували її голову, чорносотенця Бориса Пелікана, разом із помічниками. Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів закликала солдатів і матросів утворювати комітети й ради та виконувати лише накази останніх; після цього з військових частин вигнали офіцерів-монархістів. На «передку» став нормою пасивний опір війні під гаслом: «Фронт тримати, але не наступати». Солдати, які поверталися з фронту додому, влаштовували мітинги в містах і селах на своєму шляху, часто прямо на залізничних станціях, та переповідали новини з великих міст і передової. Кореспондент Петроградського телеграфного агентства, відвідавши

5 Рубач М. Треба дійсно виправити (Про брошуру Андр. Річицького «Центральна Рада») // Літопис революції. — 1930. — № 3–4. — С. 265.

Правобережжя — Житомир, Луцьк і Новоград-Волинський, повідомляв: «Скрізь без сліз і жалю село розлучилося з минулим політичним ладом. Як належне, неминуче, зустріло воно повідомлення про переворот <...> Коли прокотилось повідомлення, що повалено царя, всі з полегшенням зітхнули. Село ожило. У кожного в очах світилась надія на краще, яке врешті прийшло. Будуть земля, випаси, воля»⁶.

З Сибіру та з-за кордону поверталися політичні засланці й емігранти. Відновлювали свою діяльність заборонені політичні партії, знову відкривалися опозиційні видання. Стартував період інтенсивної самоорганізації студентів, солдатів, робітників, інтелігенції, різноманітних професійних груп, наслідком чого стало виникнення безлічі культурних асоціацій, будинкових комітетів, професійних спілок, рад. Активна низова розбудова демократії швидко запровадила в масовий обіг нові вислови, що мали позначити нові явища. Найбільшою популярністю користувалися три терміни. «Соціальна революція» — найрізноманітніші вияви процесу, під час якого нижчі класи перебирали контроль, втрачений старим режимом, над робочими місцями, навчальними закладами, державними установами тощо. «Демократією» називали ту частину громадськості, що в позитивному сенсі була залучена до революції — на відміну від прихильників старого режиму, які на деякий час припинили. «Національна автономія» стала вираженням прагнення пригнічених національних меншин до самоврядування в межах майбутньої федеративної республіки.

В Україні боротьбу за національну автономію очолила Центральна Рада. 1 березня в Києві зібралося помірковане Товариство українських поступовців, члени якого запланували сформувати Раду як національний координаційний орган власної організації. Але на зібрання тупівців прийшли представники інших українських організацій міста, що також воліли увійти до складу Ради. 3 березня

6 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 79.

понад 100 осіб відвідали наступне зібрання в приміщенні клубу «Родина». Тут і було утворено Центральну Раду— вже як провідний орган, уповноважений координувати діяльність організацій-членів з усієї України. Центральна Рада мала працювати як коаліція українського національного руху. Початково до її складу входили кооперативи, культурні й освітні товариства, студентські, педагогічні, солдатські, робітничі організації. В усіх цих об'єднаннях помітну роль відігравали українські соціал-демократи та соціалісти-революціонери.

7 березня Центральна Рада обрала голову, президію та керівників дев'яти комісій, що мали опікуватися різними сферами політичного життя. Головою став видатний історик Михайло Грушевський. На той момент він ще перебував у Москві, куди царська влада в 1916 р. перевела засланого вченого. Фактично Грушевський обійняв посаду 13 березня, після повернення до Києва. Інші керівні позиції дісталися членам ТУП, УСДРП та УПСР. Наприкінці березня українські есдеки й есери офіційно заявили про свою підтримку Центральної Ради. Саме ці партії долучилися до ТУП (незабаром перетвореного на Українську партію соціалістів-федералістів), формуючи разом виконавчі органи Центральної Ради. Через деякий час поміркована УПСФ поступилася лідерством українським соціал-демократам. У своїй програмі есефи декларували відданість справі робітників і селян, але насправді побоювалися масових рухів і намагалися стримати їхній радикалізм. За своїм політичним профілем есефи нагадували російських кадетів, проте включили до назви партії слово «соціалізм», щоб відповідати дедалі революційнішим настроям народних мас.

Отже, Центральна Рада була створена як громадське об'єднання, свідомо змодельоване за зразком комітетів громадських організацій, що саме тоді формувалися з метою підтримки губернських, міських і повітових органів Тимчасового уряду. Але на відміну від згаданих комітетів Рада задумувалася як національна організація, що об'єднає кіль-

ка губерній, не визнаних ані російським законодавством, ані офіційною адміністрацією як щось цілісне. Рада почала домагатися від Тимчасового уряду такого визнання і в процесі домагання перетворилася з громадської організації на автономний уряд.

Петроградський Тимчасовий уряд розпочав утвердження своєї влади з відставки царських губернаторів і віце-губернаторів та призначення губернських і повітових комісарів. У Києві урядовий представник з'явився 1 березня, у Харкові — 3 березня, а незабаром і в усіх інших губернських центрах України. Комісари зазвичай належали до кіл міської буржуазії та великого поміщицтва. У своїй діяльності комісаріати спиралися на створені під їхнім наглядом комітети громадських організацій. Часто комісар був водночас головою комітету. Представники центристського і правого крила меншовиків та есерів активно залучалися до комітетів, працюючи там поруч із підприємцями, юристами, педагогами, держслужбовцями й представниками робітничих організацій.

У тих місцевостях, де українські політичні партії, кооперативи й культурні організації були добре розвинені, національний рух увів своїх представників до таких комітетів, а подекуди навіть забезпечив для них керівні посади. Скажімо, обраний у середині березня київський губернський виконком Ради об'єднаних громадських організацій «майже цілком опинився в руках українців»⁷. Попри зміни в персональному складі влади та залучення громадськості, в адміністративних установах животів старий режим, а професійні урядовці зберігали тісні зв'язки з великими землевласниками, підприємцями й промисловцями. Тимчасовий уряд і надалі брав участь у війні на боці Антанти, для чого мав відшуковувати ресурси та підтримувати активну взаємодію з вищими класами, пресою й офіцерством. Ситуація в економіці була катастрофічною, хоч

7 Там само. — С. 108.

повалення царату й викликало масові сподівання на позитивні зміни. Вочевидь, попри заміну на вершині владної вертикалі царя на Тимчасовий уряд, ситуація могла у будь-який момент вийти з-під контролю. Нікуди не зникли прихильники старого ладу, противники розчленування «єдиної та неподільної» Росії. Зокрема, в українських губерніях налічувалося близько 190 000 чорносотенців — членів Союзу російського народу, що становило половину чисельності цієї організації по всій імперії⁸.

Прихильники старого режиму справді мали всі причини для занепокоєння. Протягом першої половини березня в Києві відбулися чотири масові демонстрації солдатів під лозунгами скликання Установчих зборів, надання Україні територіальної автономії у складі федеративної демократичної Російської республіки, українізації освіти й держустанов, організації окремих українських полків під командуванням обраних офіцерів⁹. У Петрограді мітинг з аналогічними вимогами зібрався 12 березня, у ньому взяли участь 25 000 робітників і солдатів¹⁰. Через тиждень, 19 березня, в Києві пройшла стотисячна хода, третину якої становили солдати. Учасники вимагали національної автономії та висловили підтримку Центральній Раді як представницькому органу українського народу¹¹.

Про цю демонстрацію Грушевський згадував у своїх споминах: «вона виявила наглядно й імпозантно, що українство — се не фікція в головах гуртка романтиків чи маніяків-інтелігентів, а жива сила, яка має силу над масами, їх рушає й підіймає»¹². За загальним визнанням саме ця

8 Реєнт О. Робітництво України і Центральна Рада. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1993. — С. 20–26.

9 Вісті Української Центральної Ради. — 1917. — № 1 (19 березня). — С. 1–2.

10 Авдієнко М. Лютнева революція в Петрограді і УСДРП. — С. 230.

11 Шахрай В. Революция на Украине / под ред. А. Здорова. — 3-е изд. — Одесса: ТЭС, 2017. — С. 47.

12 Грушевський М. Спомини. Ч. 11 // Київ. — 1989. — № 8. — С. 143.

демонстрація стала початком демократичної революції в Україні; вона була потужним відлунням розвитку подій у Петрограді та надійною гарантією супроти можливості реставрації старого ладу. У загальноросійській революції виокремилася, насправді досить неочікувано, ще одна течія. Це, безумовно, примножувало варіативність можливого розвитку революційних подій, над якою розмірковував російський демократичний табір.

На початку квітня Центральна Рада зібрала в Києві Національний конгрес. За словами Грушевського, його організатори прагнули продемонструвати Тимчасовому урядові поважність українських національних вимог, які не можна було надалі ігнорувати:

«Тимчасовий уряд мав тенденцію відкладати все до Установчих зборів і туди пакував українську справу в комплексі національного питання взагалі. Але справи Фінляндії, Польщі, Полудневого Кавказу він признавав постільки ясними самі собою, що уважав можливим негайно, своєю властю декретувати їм політичні права, не чекаючи Установчих зборів. Нам, значить, треба було продемонструвати загальнонародний імперативний характер українських домагань, можливо яскраво і недвозначно, — коли ми хотіли добитись розв'язки українського питання»¹³.

Якщо брати кількісні показники, то Національний конгрес, безумовно, мав великий успіх — його відвідало 900 делегатів, більшість із яких належала до солдатів, робітників і селян¹⁴. До конгресу надійшли вітання від російських, єврейських, польських і естонських організацій. Після

13 Там само. — С. 144.

14 Робітнича газета. — 9 квітня 1917. Оцінки чисельності делегатів варіюються від 700 до 1500. Див.: Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. — Т. 1. — С. 38–41; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — С. 78; Винниченко В. Відродження нації: 3 т. — К. — Відень: Дзвін, 1920. — Т. 1. — С. 92–93.

обговорень делегати прийняли резолюцію на підтримку національно-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної Російської республіки та на захист прав національних меншин, що мешкали в Україні, й українців, які проживали поза її межами. Кордони України визначатимуться шляхом плебісцитів у спірних районах; національно-територіальна автономія буде запроваджена після скликання Всеросійських установчих зборів, що супроводжуватиметься утворенням регіонального органу для України — Краєвої Ради; зрештою, недержавні народи так само, як і держави, повинні брати участь у мирних переговорах, які завершать Першу світову війну.

Під час таємного голосування Грушевського майже одностайно перебрали головою Центральної Ради. Заступники голови обиралися шляхом відкритого голосування; ці посади обійняли письменник і драматург Володимир Винниченко (УСДРП) та журналіст, історик літератури Сергій Єфремов (УПСФ). Разом вони очолювали виконавчий комітет Центральної Ради — Малу Раду, до складу якої загалом увійшло 20 осіб, здебільшого інтелігентів і представників поміркованої УПСФ. Українських соціалістів-революціонерів у Малій Раді представляла лише одна особа (Павло Христюк).

На конгресі було дообрано депутатів до Центральної Ради: 30 — від громадських організацій Києва, 8 — від солдатських організацій Києва, по 5 — від кооперативів, Селянської спілки, студентства і вчителства, 1 — від Українського жіночого союзу, 5 — від УПСФ, 4 — від УСДРП, по 3 — від УПСР та Української революційно-демократичної партії, 1 — від невеликого угруповання націоналістів-самостійників. Кожне губернське місто надсилало 3 депутатів, а населення губерній (без губернських міст) — 4 депутатів. Своїх представників до Центральної Ради також відправили українські громади Кубані, Бессарабії, Петрограда, Москви, Ростова-на-Дону, Саратова¹⁵.

15 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 193–213.

Таким чином, перше виборне керівництво Центральної Ради видавалося поміркованим, ба більше — консервативним, у порівнянні із радикальним загалом її депутатів.

СЕЛЯНСТВО В МІСТІ

Першому року революції (але не наступним) були притаманні потужність солдатського руху в містах та зв'язок, що встановився між міськими робітниками і селянами завдяки цьому рухові. Нова сила, яка нещодавно з'явилася в містах, змістила соціальний баланс від вищих класів у бік пролетаріату. Це спрацьовувало від самого початку революції: призвані до армії селяни долучилися до хлібних бунтів у Петрограді, чим сприяли падінню царату. У 1917 р. саме вони були гордістю революційного руху. «Солдат був *persona grata*; він “зробив” революцію; йому скрізь відводилося перше місце»¹⁶.

Станом на 1917 р. у фронтових частинах російської армії перебували 4,5 млн українців. Вони вже встигли зненавидіти війну в інтересах держави, яка не давала їм ані землі, ані прав, натомість відправила стріляти в дуже схожих на них чоловіків — зокрема українських солдатів австро-угорської армії. Сільські вчителі, які проходили службу в лавах діючої армії, навчили солдатів перековувати свою ненависть у конкретні вимоги — завершення війни, національна рівність і самовизначення. Український солдатський рух був одним із національних рухів 1916–1917 рр. усередині російського війська, що вимагали реорганізації останнього в національні армії, призначені для захисту виключно власної національної території проти всіх воюючих держав¹⁷. Солдати утворювали клуби та асоціації, читали один одному

16 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле, 1914–1920. — С. 156.

17 von Hagen M. A Socialist Army Officer Confronts War and Nationalist Politics: Konstantin Oberuchev in Revolutionary Kyiv // *Journal of Ukrainian Studies*. — 2008–2009. — Vol. 33–34. — P. 171–197; Френкин М. Русская армия и революция, 1917–1918 гг. — Мюнхен: Логос, 1978;

газети, щоб бути в курсі воєнних новин, обговорювали за-
соби захисту своїх інтересів. Вони агітували за виборність
офіцерського складу, вимагали перевести себе на укра-
їнські терени, принаймні на якомога ближчу до України
ділянку фронту.

У перші дні існування солдатського руху розгорілася бо-
ротьба — між, з одного боку, українськими націоналістич-
ними офіцерами російської армії, що прагнули власноруч
зорганізувати з підлеглих солдатів національні частини й
очолити їх, та українськими есерами й есдеками, з другого.
Останні підтримували вимоги рядового складу щодо ви-
борності офіцерів та їхньої підзвітності радам солдатських
депутатів¹⁸. Ця внутрішня боротьба швидко завершилася
перемогою прихильників соціалістичного варіанту: сол-
датський рух розрісся до масового та міг дозволити собі не
визнавати владу офіцерів, якщо її не контролювали й не
схвалювали рядові.

Одним з перших прикладів солдатського руху став ви-
ступ у квітні 1917 р. у Києві 3000 рекрутів, ще не розподіле-
них до конкретних частин. Вони заявили про своє бажання
вирушити на фронт разом — як Перший український полк
імені Богдана Хмельницького. Рекрути обрали собі офіце-
рів та відправили їх до штабу Київського військового ок-
ругу, але там їхні домагання було відкинуто. Тоді солдати
звернулися до Центральної Ради, прохаючи вплинути на
військове командування. Центральна Рада вступилася за
них, тоді як Київська рада робітничих депутатів та місцеві
органи Тимчасового уряду висловилися категорично про-
ти. Зрештою полк імені Богдана Хмельницького увійшов до
складу російської армії на власних умовах. У липні 1917 р.,
після виступу полуботківців, про який ітиметься нижче,

Wildman A. The End of the Russian Imperial Army: 2 vols. — Princeton,
N.J.: Princeton University Press, 1980, 1987.

18 Попов М. Московська група «лівих» в УСДРП // Літопис революції. —
1928. — № 6.

полк відправили на фронт; під час від'їзду з Києва ешелони богданівців обстріляли з кулеметів російські офіцери-націоналісти. Загинуло 16 солдатів¹⁹.

Згодом з'явилися нові подібні частини: у Бердичеві — важкий артилерійський полк імені Тараса Шевченка, в Умані — полк імені Івана Гонти, у Чернігові — полк імені Павла Полуботка, у Петрограді — полки, названі на честь Шевченка, Орлика, Наливайка та ін. Загальна кількість українізованих частин становила в гарнізонах — 30, а на фронті — 27; у їхніх лавах несло службу 1,5 млн солдатів. Наприкінці червня 1917 р. у Києві українізовані частини нараховували 55 тисяч багнетів²⁰. У радах солдатських депутатів українські вояки співпрацювали головно з Українською партією соціалістів-революціонерів. Солдатські ради надали Центральній Раді конче потрібні важелі політичного тиску в її взаємовідносинах із Тимчасовим урядом, а згодом — і військову підтримку під час його повалення.

Сімсот делегатів, які представляли 993 400 військово-службовців, зібралися на I Всеукраїнському військовому з'їзді (Київ, 5–8 травня 1917 р.). Вони затвердили резолюцію, у якій закликали Тимчасовий уряд визнати принципову можливість української національної автономії та розпочати з Центральною Радою переговори стосовно її практичного запровадження. Військові висловилися на користь завершення війни, також вони вимагали реорганізації всієї російської армії на основі національних частин, підготовки власного офіцерського корпусу для українців та забезпечення фронту українською пресою. З'їзд визнав Центральну Раду як свого політичного виразника, а себе

19 Христюк П. Революція на Україні в її головніших етапах. — Харків: Державне видавництво України, 1923. — Т. 1. — С. 48.

20 Курас І. Боротьба більшовиків за зміцнення союзу сил соціалістичної революції і національно-визвольного руху (березень-жовтень 1917 р.) // Український історичний журнал. — 1976. — № 12. — С. 40; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. — Т. 1. — С. 29.

охрестив «підвалинами організованої збройної сили української демократії». Також було обрано Український генеральний військовий комітет на чолі із соціал-демократом Симоном Петлюрою; новий орган мав консультувати Центральну Раду з усіх питань, що стосувалися армії та війни²¹.

Поза межами міст Центральну Раду підтримували «селянські спілки» — об'єднання мало- і середньозаможних селян, створені УПСР в усіх українських губерніях протягом квітня–травня 1917 р. Близько 1500 спілок надіслали від себе 2500 делегатів на I Всеукраїнський селянський з'їзд (Київ, 28 травня — 2 червня)²². Селянські депутати виробили програму: конфіскація всіх маєтків без викупу; передача конфіскованих угідь в Український земельний фонд та їхній розподіл за рішеннями місцевих земельних комітетів; заборона використання найманої праці та продажу землі; прогресивне оподаткування; завершення війни без анексій і контрибуцій; визнання Тимчасовим урядом Центральної Ради та утворення автономного ладу в Україні²³.

Обрана делегатами з'їзду Тимчасова всеукраїнська рада селянських депутатів запропонувала Центральній Раді негайно підготувати проект української автономії в складі демократичної Російської республіки. З'їзд закликав Центральну Раду організувати конференцію представників недержавних націй імперії, що підтримували перебудову країни на ґрунті федералізму, а також докласти максимум зусиль для найскорішого проведення в Україні всезагаль-

21 Христюк П. Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 1. — С. 53–54; Здоров А. Український Жовтень: Робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917 — лютий 1918 рр.). — Одеса: Астропринт, 2007. — С. 66–69.

22 Христюк П. Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 1. — С. 65; All Ukrainian peasant congresses // Encyclopedia of Ukraine: 5 vol. / ed. V. Kubijovyc. — Toronto: University of Toronto Press, 1984. — V. 1.

23 Робітнича газета. — 3 травня 1917; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — С. 80.

них виборів. Останні мали б демократизувати всі суспільні інституції та місцеві органи влади, забезпечити представленість у них інтересів більшості населення.

У 1917 р. жоден з'їзд, на якому були присутні представники селянства, не обійшовся без резолюцій на підтримку конфіскації землі без викупу та негайного завершення війни. Нетерпіння й наполегливість, які відчувалися в цих вимогах, змушували Центральну Раду не зволікати та робити щось задля їх реалізації. За словами Ковалевського, делегата I Всеукраїнського селянського з'їзду від Уманського повіту, якщо Тимчасовий уряд не задовольнятиме вимогу національного самоуправління, «ми повинні взяти його самі, спираючись на революційну організацію всього українського народу і зокрема селянства». Інший делегат промовляв: «Діти нам не простять, коли ми не доб'ємося найменшого — національно-територіальної автономії. Коли не допомагають слова, то допоможуть шаблі! Прийшов час, коли ми мусимо взяти своє! Просити, кланятись ми не будемо, бо то — наше!»²⁴

Центральна Рада відреагувала на резолюції Селянського з'їзду, підготувавши «Декларацію», звернену до Тимчасового уряду та Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів. 13 травня з Києва до Петрограда вирушила делегація на чолі з Володимиром Винниченком. Як уповноважений орган українців Центральна Рада нарівні промовляла до тих, кого вважала своїми політичними партнерами в Росії:

«Зріст українського руху, що так інтенсивно проявився в днях революції, вимагає нових методів для його оцінки, нових підхідних шляхів, не говорячи вже про саме фактичне познайомлення з його висловом <...> Між тим у цій сфері лишилося все по-старому, і російські громадянські круги в більшості стоять на давній неозначеній позиції.

Це вже й тепер сумно відбивається на взаємних відносинах двох братніх народностей, а на будуче грозить це дуже й дуже небажаними ускладненнями, і щоб їх уникнути та

24 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 360–361.

злагіднити, обидві сторони повинні поробити заходи державного та громадянського значення.

А як відноситься до того справді казкового пробудження 35-мільонового народу російське громадянство там, на Україні? Треба зараз спочатку сказати: відношення неглибоке, незв'язане з інтересами революційної Росії, навпаки — таке, що грозить багатьма ускладненнями для усїєї справи свободи. Причин цього багато. А головна з них — це класові інтереси. Пануючі класи на Україні — не українці. Промисловість в руках буржуазії російської, жидівської, французької; торговельну, а також велику частину аграрної буржуазії творять поляки, росіяни й українці, що давно називають себе “руськими”. Там само всі адміністративні посади в руках неукраїнців <...>

До цього необхідно додати ще в цілості національний момент. Усмоктавши з молоком самодержавності ідею централізму, звикнувши дивитись на Україну тільки як на полуднево-західний край Російської імперії, а на українців, як на “хахлов”, що відрізняються від росіян тільки деякими маленькими побутовими окремішностями, ніколи не турбуючись про те, щоб познайомитися з життям цих “хахлов” та їх ідеалами, що ніколи не завмирили, навіть під гнітом царизму, буржуазна інтелігенція не змогла, не знайшла в собі сили піднятися до правильного розуміння процесу, який відбувався цілий час. І піддаючися цим двом силам — класовому і національному егоїзмові — пішла дорогою енергійного опору організації української демократії. Для цього вживалися всі можливі способи.

Перекручуючи факти, як в пресі, так і в громадських розмовах, розпускають чутки про те, що “хахлы” хочуть відокремитися від Росії, що вони збираються прогнать з України всіх неукраїнців, бо, мовляв, їх гасло — “Україна тільки для українців”, що загалом увесь український рух без різниці соціально-політичних окремішностей — це контрреволюційний рух, який вимагає негайного припинення. І так дуже настрахав їх величезний зріст цього руху, що вони

заразили своїм переляком навіть демократичні верстви неукраїнців <...>

Але наскільки заразилася і російська демократія настроями російської буржуазії, наскільки ідея національного панування на Україні російського (московського) народу, ідея господаря, власника, в'їлася у свідомість навіть демократичних елементів, показує цей незвичайно підвищений ворожий настрій, під впливом якого, наприклад, у голови Київської ради робітничих і солдатських депутатів на нараді соціалістичних організацій всіх національностей вивалася погроза розігнати багнетами український з'їзд»²⁵.

У Центральній Раді вірили, що ані Тимчасовий уряд, ані Петроградська рада не отримують від своїх представників в Україні правдивої інформації, тому збиралися вразити столичні органи масовістю, якої набув український національний рух, а також вказати на занепокоєння і ворожість стосовно нього, що ширилися серед російської меншини. Делегація Центральної Ради отримала інструкцію загасити конфлікт, який насувався, запропонувавши Тимчасовому урядові «видання акту з принципіальною згодою на право України мати національно-персональну автономію, призначення комісара по справах України при Тимчасовому правительстві і правительственного комісара на всю Україну з Крайовою при ньому радою, асигновки грошей на культурно-національні потреби українського народу і інші справи»²⁶.

Прем'єр-міністр кн. Георгій Львов прийняв делегатів, але відмовився надати їм можливість виступити перед урядом. Згодом киян відправили на зустріч зі спеціальною урядовою комісією, яка після нетривалих перемовин заявила, що не може задовольнити такі вимоги. Представники Центральної Ради натомість зауважили, що в такому разі не можуть нести відповідальність за лад і спокій в Україні. Також делегати зустрілися з Миколою Чхеїдзе, головою

25 Реєнт О. Робітництво України і Центральна Рада.

26 Вісті Української Центральної Ради. — 1917. — № 8.

Петроградської ради. Остання так і не надала жодної формальної відповіді на пропозиції Центральної Ради. Після трьох тижнів безрезультатного очікування офіційної заяви від Тимчасового уряду решта делегації повернувся до Києва з порожніми руками.

Тепер Центральна Рада скликала до Києва солдатських депутатів. Незважаючи на пряму заборону, накладену військовим міністром Олександром Керенським, до міста прибули 2308 делегатів, які представляли понад 1,6 млн солдатів. II Всеукраїнський з'їзд військових розпочав свою роботу 5 червня 1917 р. Тимчасовий уряд було звинувачено в тому, що офіційний Петроград «цілковито не розуміє національних відносин на Україні й не оцінює як слід великої зорганізованої та стихійної сили пробуженої української демократії <...> коли він дорожить збереженням здобутків революції по всій Росії <...> то першим засобом для сього є одміна постанови уряду в справі домагань, які були представлені йому Центральною Українською Радою, і негайне признання тих домагань»²⁷.

З'їзд обіцяв Центральній Раді повну підтримку, коли вона припинить переговори з Тимчасовим урядом, проголосить в односторонньому порядку автономію України та почне її втілювати. Крім цього, з'їзд вимагав від Тимчасового уряду визнати Український генеральний військовий комітет командним органом над українізованими частинами російської армії. На завершальний день роботи з'їзду Володимир Винниченко, повертаючись із засідання Малої Ради, приніс текст Першого універсалу — жаданого самовільного проголошення автономії. Він зачитав учасникам зборів:

«Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні

27 Винниченко В. Відродження нації. — Т. 1. — С. 201.

Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори. Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті»²⁸.

Солдатські депутати схвалили Перший універсал, після чого навколішках заспівали революційний вірш Тараса Шевченка «Заповіт». Через кілька днів Універсал виголосили перед киянами на Софійській площі, під пам'ятником Хмельницькому²⁹.

УКРАЇНСЬКІ РОБІТНИКИ

У перші місяці революції щоденне видання УСДРП, «Робітнича газета», постійно публікувало матеріали, які висвітлювали бурхливе зростання національної свідомості серед українського робітництва. До 1917 р. партія виховала в національному дусі жменьку робітників-активістів, але тепер це був значною мірою спонтанний процес політизації, викликаний падінням царату й підживлюваний очікуванням фундаментальних змін.

19 березня 1917 р. на першу масову демонстрацію в Києві вийшли тисячі робітників заводів та залізниці, пошти й телеграфу, навчальних закладів, висловивши свою підтримку Центральній Раді³⁰. Такого штибу заходи розпочалися і в інших містах України.

У Кальнику (Київська губернія) вчителі та працівники цукроварень організували на другий день Великодня демонстрацію під червоними й жовто-блакитними прапорами, вимагаючи національної автономії для України³¹.

28 Там само. — С. 219–220.

29 Там само. — С. 202, 225.

30 Manning C. Twentieth Century Ukraine. — New York: Bookman Associates, 1951. — Р. 37; Христюк П. Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 1. — С. 29.

31 Робітнича газета. — 6 квітня 1917. — С. 4.

У містечку Миропілля (Курська губернія) три сотні шевців і селян склали 3 квітня 1917 р. резолюцію, у якій апелювали до «права на вільне самовизначення, цебто, щоб кожна нація сама визначила, як і з якою нацією вона хочить жить». Ця резолюція свідчила про бажання миропільців, які жили на віддаленій північно-східній околиці українських етнографічних земель, з'єднатися з Києвом. Не забули вони навіть про частково окуповану армією Російської імперії австрійську Галичину, «де живуть наші земляки — українці»³².

У Харкові українські пролетарі сформували окремі колони під час першотравневої демонстрації. Працівники заводів Гельферіх-Саде і Шиманського та Південних залізниць, поруч із якими крокували солдати, несли національні стяги з гаслами «Хай живе соціалізм», «Геть мілітаризм». Після урочистостей, які відбулися на харківському іподромі, всі вони знов промаршували вулицями міста під звуки воєнного оркестру³³.

У Катеринославі українці вперше організовано виступили також під час першотравневої демонстрації, зірвавши оплески спостерігачів³⁴. У Полтаві УСДРП залучила у свою колону чималу кількість демонстрантів³⁵. У Петрограді під прапорами УСДРП пройшлися 40 000 робітників і солдатів³⁶. Місто Лубни (Полтавська губернія) напередодні свята трудящих було обвішане червоними і жовто-блакитними прапорами. 87 різних груп, що взяли участь у тамтешньому марші, несли транспаранти з написами «Да здравствуєть интернаціональ», «Да здравствуєть соціалізмъ», «Хай живе вільна Україна», «Да здравствуєть автономія України». «Годі було сказати, — писав лубенський кореспондент

32 Робітнича газета. — 22 квітня 1917. — С. 3.

33 Робітнича газета. — 2 травня 1917. — С. 3.

34 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. — Т. 1. — С. 18.

35 Робітнича газета. — 4 травня 1917. — С. 4.

36 Авдієнко М. Лютнева революція в Петрограді і УСДРП. — С. 231.

«Робітничої газети», — де кінчалось робітниче свято і де починалось національне»³⁷.

У Луганську перша демонстрація українців відбулася 11 травня. Захід був присвячений пам'яті Тараса Шевченка. Чотири з десяти прапорів, які принесли демонстранти, були червоного кольору, на них було накреслено соціалістичні гасла й вимоги національної автономії. Перед учасниками виступили промовці від УСДРП, УПСР та Луганської ради робітничих і солдатських депутатів³⁸. Такого плану демонстрації ясно свідчили про те, що національна свідомість українських робітників зростала впродовж війни, а тепер була підбурена їхньою рефлексією над перспективами, що відкривалися після падіння царизму. Національне питання актуалізувалося в лавах робітничого руху і тепер повсюдно обговорювалося пролетарями.

У Києві близько тисячі залізничників і солдатів зібралися на пасажирській станції № 2, щоб обговорити розбіжності в поглядах українських і російських пролетарів на національне питання й майбутнє України. Винниченко назвав ці збори «стихийним відродженням національної свідомості українського народу». Гортинський, член Київської ради робітничих депутатів (найімовірніше, від УСДРП), говорив про «необхідність для успішної боротьби робітничого класу з капіталістичним ладом вільного розвитку усіх духовних сил робітництва, і як першу та необхідну умову для цього, навчання на рідній мові по школах». Не вирізнявся й промовець від меншовиків, який заявив про підтримку принципу національної автономії та українізації шкіл. «Робітнича газета» повідомила: «Дружний, то й товариський тон товаришів з обох партій зробив гарне бадьоре вражіння на робітників, як українців так і руських»³⁹.

37 Робітнича газета. — 30 квітня 1917. — С. 4.

38 Робітнича газета. — 25 травня 1917. — С. 4.

39 Робітнича газета. — 2 травня 1917. — С. 4.

На початку квітня робітники зібралися в київському «Арсеналі», щоб послухати депутатів-українців з Петроградської, Катеринославської й Одеської рад. Присутні проголосували за резолюцію на підтримку Петроградської ради та «перебудови держави російської в демократично-федеративну республіку»⁴⁰. 15 квітня полтавське відділення УСДРП зорганізувало мітинг, на який прийшло близько тисячі залізничників; вони жваво дискутували про національне питання разом із представниками всіх соціалістичних партій міста⁴¹. Приблизно в той самий час на харківському заводі Шиманського, де половина працівників були українцями, розгорілася суперечка, яку ж літературу збирати й надсилати військовим частинам на фронт. Українські робітники вимагали, щоб принаймні 30 % літератури було їхньою рідною мовою, «бо в армії є цілі українські полки й їм потрібна газета й книжка, нашою мовою писані». Проте місцеві більшовики виступили проти такої ідеї, звинувативши українців у шовінізмі та прагненні розколоти робітничий рух. Зрештою, склали дві окремі добірки книжок — російською та українською⁴².

На підтримку I Універсалу Центральної Ради було ухвалено резолюції робітників залізниці Москва — Київ — Воронеж, катеринославських металургійних заводів, одеської водопровідної станції, чернігівських цукроварень тощо⁴³. 13 червня Миргородська рада робітничих, солдатських і селянських депутатів постановила, що «виконуватиме всі постанови Центральної Ради щодо проведення автономії України»⁴⁴. Виконавчий комітет Зінківської ради

40 Робітничая газета. — 12 квітня 1917. — С. 3.

41 Робітничая газета. — 27 квітня 1917. — С. 3.

42 Робітничая газета. — 25 квітня 1917. — С. 4.

43 Робітничая газета. — 20 червня 1917. — С. 4; Робітничая газета. — 24 червня 1917. — С. 4; Робітничая газета. — 29 червня 1917. — С. 4.

44 Гамрецький Ю. Ставлення рад робітничих і солдатських депутатів у період двовладдя до питань національно-визвольного руху // Український історичний журнал. — 1966. — № 7. — С. 13.

робітничих і солдатських депутатів вирішив «вітати Центральному Раді, визнати її <...> своїм народним урядом, підлягати її приказам і вживати всіх засобів, щоб зміст універсалу негайно і цілковито проводити в життя міста і повіту»⁴⁵. Підтримку з боку Полтавської ради робітничих і селянських депутатів висловив Леонард Бочковський (УПСР), виступивши перед пленумом Центральної Ради. До складу останньої Бочковський пропонував зарахувати делегатів від усіх робітничих, солдатських і селянських рад України⁴⁶.

ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ З'ІЗД

На початковому етапі революції Центральну Раді підтримували ті робітничі ради, в яких значну кількість депутатів становили етнічні українці. До середини 1917 р. окреслилася явна тенденція до співпраці між лідерами окремих рад та координації їхньої локальної діяльності на загальнонаціональному рівні. У червні члени Київської ради робітничих депутатів від УСДРП та УПСР взяли за організацію національного форуму українських активістів робітничого руху. З'їзд відбувся в Києві 11–14 липня; участь у ньому взяли 400 осіб, що представляли близько 40 000 робітників. УСДРП мала в підпорядкуванні найбільшу фракцію з 175 делегатів, на другому місці була фракція УПСР — 75 делегатів. З'їзд отримав привітання від Бунду, Поалей-Ціону та Польської соціалістичної партії. Переважна частина його учасників були активістами, що працювали в середовищі українського аграрного пролетаріату та робітництва промислових підприємств, тісно пов'язаних із сільським господарством. Робітничий з'їзд був значно скромнішим, ніж уже проведені селянський та солдатський, проте це була надзвичайно важлива перша спроба розбудувати місток між українським національним рухом і багатонаціональним робітничим рухом України.

45 Там само.

46 Вісті Української Центральної Ради. — 1917. — № 10. — С. 3.

На початку роботи з'їзд, дотримуючись традицій інтернаціонального робітничого руху, затвердив резолюцію солідарності з боротьбою ірландських трудящих проти британської буржуазії⁴⁷. Далі, заслухавши доповіді, делегати обговорили вісім питань, щоб прийняти резолюції з кожного: поточна політична ситуація в Росії, війна, автономія України в складі федеративної Росії та вибори до Установчих зборів, земельне питання, забезпечення населення продовольством, політика в сфері трудових відносин, робітничі організації, освіта. Резолюції містили заклики до негайного припинення війни, конфіскації маєтків без компенсації й заборони продажу землі. Отже, робітники звернулися до тих самих ключових питань, що й перші селянський і солдатський з'їзди, та ухвалили дуже схожі за змістом рішення.

Диявол, як завжди, ховався у дрібницях дебатів, що точилися в залі з'їзду. Делегати так і не дійшли згоди поміж собою, а також із представниками Центральної Ради, яких запросили для обговорення стратегічних питань. Дискусії розгорілися навколо трьох тісно пов'язаних між собою тем: по-перше, природи тогочасних революційних процесів; по-друге, класової природи самої Центральної Ради, її готовності й здатності взяти на себе виконання всіх завдань революції; по-третє, завдань українського пролетаріату та його зв'язків з багатонаціональним робітничим класом України.

УСДРП, члени якої посідали провідні позиції в Центральній Раді, домінувала й під час цих дебатів, витіснивши на маргінес як радикальніших і молодших соціалістів-революціонерів, так і членів лівого крила власної партії. Провідне центристське крило УСДРП вбачало кульмінацію революційного процесу в демократичних виборах до Установчих зборів федеративної Російської республіки та автономної Української республіки. Тільки ці два органи могли

47 Гриценко А. Українські робітники на шляху творення національної держави: перший Всеукраїнський робітничий з'їзд 11–14/24–27 липня 1917 р. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1992. — С. 5, 18.

остаточно вирішити головні проблеми, висунуті революцією: завершення війни, проведення земельної реформи, встановлення робітничого контролю над промисловістю, реалізація права націй на самовизначення. Уесдеки-центристи визнавали той факт, що Центральна Рада виражала інтереси не тільки робітників і селян, але й буржуазії; утім, на їхню думку, так було потрібно, адже вирішення національного питання вимагало спільних зусиль усіх класів. Та й економічну кризу, вважали вони, аж ніяк не можна подолати без участі промисловців і великих землевласників. У своєму зверненні до з'їзду Винниченка висловився проти перетворення Центральної Ради в орган представництва самих лише робітників, селян і солдатів. Лідер УСДРП застерігав революційну демократію від взяття на себе всієї повноти урядової відповідальності, що її слід було розділити з представниками інших суспільних класів. Буржуазію можна вигнати з Центральної Ради, та якщо після цього Рада не спроможеться сформуванати дієздатний національний уряд — настане хаос. Вибори до Установчих зборів федеративної Російської республіки теж мають привести до влади загальнокласовий уряд. За словами Винниченка, соціалізм залишався справою далекого майбутнього:

«...ніхто не дасть собі ради з тою руїною, яка тепер панує. Бо і самі соціалісти, і Рада Роб. депутатів не нароблять паровозів, не дадуть хліба і не привезуть товарів. Задля того, щоб відповідальність розділити на всі класи, треба, щоб і в нашому парламенті всі вони мали своїх представників»⁴⁸.

Лідери УСДРП не бачили далі горизонту, встановленого для них пріоритетністю національних завдань революції. Водночас, за їхніми уявленнями, уряд національної автономії та навіть Центральна Рада як його нинішній прототип, безумовно, мусили відіграти важливу роль у боротьбі проти соціальної, економічної та політичної нерівності. Отже, есдеки, вважаючи себе поборниками інтересів українського

48 Там само. — С. 22–23.

робітничого класу, планували і співпрацювати з буржуазією, і боротися проти неї.

Такий погляд суперечив очікуванням радикальніших учасників з'їзду, які воліли, щоб Центральна Рада негайно почала приймати і задовольняти робітничо-селянські соціальні й економічні вимоги. Як і більшовики, радикали налягали на невідкладності цих вимог. Проте, на відміну від більшовиків, вони очікували, що політичним центром, який зможе вирішити ці питання, стане Київ, а не Петроград.

«Рада мусить добути владу, — заявив делегат Дубовий, — та прийнятися за нову боротьбу — за боротьбу соціально-економічну». Микола Порш відповів йому: «І от з цього боку ми можемо бути спокійні — коли влада буде в руках Центральної Ради, а в Росії — в надійних руках представників революційної демократії». На це делегат УСДРП з Москви Анатолій Пісоцький (більше відомий під псевдонімом Андрія Річинського) заперечив: «Тільки тоді вона матиме міцну владу, коли перебудується цілком на зразок Р(ади) Р(обітничих) і С(олдатських) Д(епутатів)»⁴⁹.

Ухвалена після дебатів Декларація відбивала в собі дилему, що поставала перед адептами позиції й стратегії центристської фракції УСДРП:

«Але в Українську Центральну Раду входить не тільки робітництво, а ще й буржуазні класи українського й неукраїнського населення. Примушений боротися разом з ними за національне, культурне і політичне визволення український пролетаріат мусить одночасно боротися, як клас проти всякої буржуазії, а значить і проти української. Отже знову шлях слизький, шлях небезпечний, бо не має права і змоги українське свідоме робітництво поступитися своїми класовими інтересами та потребами, але не повинно воно й одштовхувати українську буржуазію від себе в спільній боротьбі за національну волю, за автономію України»⁵⁰.

49 Там само. — С. 17.

50 Там само. — С. 8 (2-а паг.).

Які невідкладні завдання бачили перед собою представники українського пролетаріату, що зібралися на цей форум? На середину 1917 р. більшість українських робітників уже належала до профспілок, а їхні підприємства обрали й вислали своїх делегатів до рад робітничих (і солдатських) депутатів. Українська фракція Київської ради робітничих депутатів, ініціювавши робітничий з'їзд, звернулася із закликом надіслати своїх делегатів до аналогічних фракцій інших робітничих рад, а також до організацій, де були зосереджені пролетарі-українці — на кшталт профспілок на цукроварнях. Однією із цілей було просто-таки з'ясувати кількість організованих та неорганізованих українських робітників в окремих районах.

Резолюція стосовно організації робітництва, ухвалена під час з'їзду, закликала українських пролетарів розбудувати нові й вступати до наявних професійних спілок за галузями промисловості та професіями. Ці організації мали зрештою сполучитися в єдину «промислому Робітничу спілку України». Професійні організації мали виконати три завдання: скорочення робочого дня, покращення економічного становища робітників та шляхом тренування й просвіти «підготовка до переведення в життя соціалізації засобів продукції». Під останнім малося на увазі встановлення робітниками контролю над економікою, володіння й управління нею.

До загальних цілей резолюція з'їзду додавала специфічне завдання профспілок щодо їхніх членів-українців: «З огляду на важність піднесення культурного рівня українського робітництва, яке внаслідок довгих років національного гніту стоїть на ступні великого занепаду — з'їзд закликає робітництво до заснування культурно-просвітніх робітничих товариств <...> вважає необхідним <...> утворення Всеукраїнського центрального бюро просвітніх робітничих організацій яке б керувало загальною роботою окремих

товариств, освітлюючи клясове становище пролетарських мас в сучасному суспільному ладі»⁵¹.

З'їзд обрав 100 депутатів (70 від УСДРП та 30 від УПСР), які мали представляти робітництво на загальних зборах Центральної Ради, починаючи з 5 серпня 1917 р. Депутати отримали наказ зберігати незалежність та єдність під час голосувань, а також виробити спільну лінію з робітниками інших національностей⁵². У своїй промові Винниченко запевняв з'їзд: «В тій Раді зустрінеться українське робітництво з робітництвом з других народів на Україні і представлятиме увесь робочий клас України. Треба, щоб у нас не було незгоди, щоб все робітництво України стало в Центральній Раді до боротьби з українською і неукраїнською буржуазією <...> В тому парламенті стане робітничий народ до боротьби за свою долю без ріжниці національності. Він буде активно творити наше національно-політичне життя во ім'я ясної будуччини нашої — соціалізму»⁵³.

До кінця роботи з'їзду багато хто з присутніх встигнув засумніватися в стратегії УСДРП, й оптимізм Винниченка навряд чи здатен був змінити це. У Центральній Раді ще зовсім не були представлені інші національності, не кажучи вже про їхнє робітництво. Чи був ефективним запропонований шлях, якщо в центрі пролетарської самоорганізації та репрезентації безумовно перебували ради робітничих депутатів? На I Всеукраїнському робітничому з'їзді навіть не обговорили це питання, тим паче не виробили певної політики стосовно робітничих рад та не визначили роль, яку мали відігравати українські фракції всередині них.

51 Там само. — С. 7 (2-а пар.).

52 Христюк П. Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 1. — С. 10.

53 Гриценко А. Українські робітники на шляху творення національної держави: перший Всеукраїнський робітничий з'їзд 11–14/24–27 липня 1917 р. — С. 11.

СВОЄРІДНА НАЦІОНАЛЬНА АВТОНОМІЯ

Було цілком зрозуміло, чому українські соціал-демократи та близькі до них кола з обережністю, якщо не сказати — з песимізмом, дивилися на справу популяризації власної програми серед ширших робітничих мас. Річ була не тільки у відносно малій кількості уесдеків, але й у тому, що так званий «демократичний табір» досить вороже ставився до їхніх національних вимог. Коли ліберально й консервативно налаштовані росіяни закликали петроградський уряд на захист своїх національних прав, яким начебто загрожував український національний рух, то російські соціал-демократи вимагали не розколювати робітничий клас. «Чимало гучних висловів, на кшталт — “українцями завдається удар у спину революції, демократії” — готували суспільну свідомість до того, що головними винуватцями за будь-які наявні та й майбутні негаразди будуть саме українці, їхні непомірні домагання»⁵⁴. Праві російські газети Києва нарекли Перший універсал німецькою інтригою, а ліві — «буржуазним націоналізмом»⁵⁵. У Катеринославі міська дума розгорнула цілу кампанію проти «українського сепаратизму»⁵⁶. Вивчивши Перший універсал, виконком Всеросійської ради селянських депутатів, у якому хазяйнували російські есери, заявив про підтримку національної автономії й федералізму *в принципі*, але закликав Центральну Раду Універсал *скасувати*.

«Видання Універсалу небезпечне тому, що негайне здійснення його основ вносить нові величезні комплікації в державне життя, грозить витворенням національної ворожнечі, помагає національним конфліктам, ослаблює силу спротиву держави, яка необхідна з огляду на небезпеку зовнішнього ворога, підриває авторитет Тимчасового

54 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 360.

55 Христюк П. Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 1. — С. 82–83.

56 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. — Т. 1. — С. 18.

Правительства, дає понуку для подібних домагань іншим національностям, а в сумі всього того — розриває й ослаблює революцію»⁵⁷.

Але на лівому фланзі «революційної демократії» не всі погоджувалися з таким підходом. Через одинадцять днів після проголошення І Універсалу в Петрограді розпочав роботу І Всеросійський з'їзд рад, що висловився за надання Україні автономії, але з остаточним її затвердженням загальноросійськими Установчими зборами. Підтримка з'їздом зусиль Центральної Ради була досягнута завдяки передусім агітації більшовиків серед делегатів, тоді як застереження про Установчі збори було додане меншовиками і російськими есерами, які хотіли унеможливити подальші односторонні кроки українського національного руху.

Та й більшовики насправді не були одностайними щодо цього питання. Ленін гостро критикував за намагання заборонити проведення Всеукраїнського військового з'їзду міністра Керенського та загалом Тимчасовий уряд, який відмовлявся визнавати слушність вимог Центральної Ради.

«Ни один демократ, не говоря уже о социалисте, не решится отрицать полнейшей законности украинских требований. Ни один демократ не может также отрицать права Украины на свободное отделение от России: именно безоговорочное признание этого права одно лишь и дает возможность агитировать за вольный союз украинцев и великороссов, за добровольное соединение в одно государство двух народов. Именно безоговорочное признание этого права одно лишь в состоянии разорвать на деле, бесповоротно, до конца, с проклятым царистским прошлым, которое все сделало для взаимоотчуждения народов, столь близких и по языку, и по месту жительства, и по характеру, и по истории. Проклятый царизм превращал великороссов в палачей украинского народа, всячески вскармливал в нем нена-

57 Винниченко В. Відродження нації. — Т. 1. — С. 237.

висть к тем, кто запрещал даже украинским детям говорить и учиться на родном языке»⁵⁸.

Однак Ленін мав меншість у власній партії. Скажімо, лідер київських більшовиків Георгій П'ятаков опонував українцям, прямо заявляючи, що «пролетариату это движение невыгодно».

«В этом движении можно усмотреть и борьбу национальной буржуазии против элементов социальной революции; она старается национальными узами связать революционное движение и повернуть вспять колесо истории. Это — движение против социальной революции <...> Перед нами — две задачи: протестовать против мер правительства и, в частности, Керенского, с одной стороны, и бороться с шовинистическими стремлениями украинцев, — с другой»⁵⁹.

Г. П'ятаков також стверджував, що тільки всенародний плебісцит може уповноважити орган на кшталт Центральної Ради вимагати зміни статусу України. Допоки не буде такого уповноваження, київські більшовики всіляко протидіятимуть Центральній Раді, навіть із застосуванням за потреби сили.

Відсутність єдності стосовно українського питання у «демократичному таборі» особливо була помітна серед інтелігенції та дрібної буржуазії, які після Лютневої революції охоче вливалися в політичні процеси й, посівши місця в усіх нових інституціях, у тому числі в радах робітничих і солдатських депутатів, змагалися за владу. Відтак, їхня присутність не дозволяла радам керуватися лише економічними й соціальними інтересами пролетаріату й селянства; завжди бралися до уваги національні інтереси, сентименти і, звісно, упередження. Український більшовик Сергій Мазлах зазначав, що ради депутатів не були виключно класовими органами так само, як Центральна Рада — виключно національним.

58 Ленин В. Украина // Ленин В. Полное собрание сочинений. — Т. 32. — С. 341–342.

59 1917 год на Киевщине: хроника событий. — К., 1928. — С. 103–106.

Із самого початку революції у робітничих радах провідні позиції посіла російська дрібна буржуазія, більшість якої належала або була прихильною до меншовиків⁶⁰. Так зобразив ситуацію Андрій Річицький: «Ради робітничих депутатів на кілька місяців цієї мінливої доби стали за підпору і притулок для великодержавно-націоналістичного міського міщанства (меншовиків, есерів, бундовців) у його боротьбі за збереження національного стану посідання на Україні, за російським елементом, виступаючи під фіговим листком демократії, революції і навіть інтернаціоналізму. Тимчасом, як у центрах Росії навіть угодівські ради під впливом пролетаріату цілий час перебувають у досить напружених відносинах з Тимчасовим урядом, утворюючи ненависне для буржуазії двовластя, то на Україні (до Корніловського повстання) <...> вони цілком стають за провідників “общерусской” точки погляду і політики Тимчасового уряду, натомість стаючи в напружені відносини до Центральної Ради <...> животіли коштом боротьби міського міщанства, як сили консервативної, та ще і у спілці з великою буржуазією проти національно-селянської дрібної буржуазії»⁶¹.

У своїй «Історії Російської революції» Лев Троцький пише:

«Национальная разнородность города и деревни болезненно давала о себе знать и через советы как преимущественно городские организации. Под руководством соглашательских партий советы сплошь да рядом игнорировали национальные интересы коренного населения. В этом была одна из причин слабости советов на Украине. <...> Под фаль-

60 Шахрай В. Революция на Украине. — С. 123; Яворський М. Революція на Україні в її головніших етапах. — С. 39; Рубач М. Проти ревізії більшовицької схеми рушійних сил та характеру Революції 1917 року на Україні // Літопис революції. — 1930. — № 5. — С. 42; Гамрецький Ю., Тимченко Ж., Щусь О. Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.). — К.: Наукова думка, 1974. — С. 19, 83.

61 Рубач М. Треба дійсно виправити (Про брошуру Андр. Річицького «Центральна Рада»). — С. 263–264.

шивим знаменем інтернаціоналізма советы вели нередко боротьбу против оборонительного украинского или мусульманского націоналізма, прикрывая угнетательское русификаторство городов»⁶².

Ще навесні 1917 р. Винниченко вказував на укладення між російською буржуазією та дрібною буржуазією тактичного союзу, спрямованого проти українського національного руху. Над утворенням цього союзу активно працювала київська чорносотенна газета «Киевлянин», просуваючи думку: Центральна Рада є агентом Берліна, — у що починали вірити й це поширювати демократи. «Руський інтелігент потребував якогось оправдання свого консерватизму й шовінізму»⁶³.

А ось підхід Тимчасового уряду істотно змінився після I Універсалу. Непогора II Всеукраїнського військового з'їзду та одностороннє проголошення Центральною Радою автономії спочатку викликали в Петрограді шок, який незабаром змінює більш прагматична поведінка. Червневий наступ російської армії на австро-німецькому фронті провалився; в армії зростала деморалізація та падала дисципліна. Український солдатський рух щойно визнав владу Центральної Ради, і Тимчасовий уряд сподівався використати це для підтримання порядку в армійських підрозділах, розташованих на території України. Але треба було брати до уваги й російську меншину, яка висловлювала занепокоєння з приводу розростання українського руху. Уряд здобув прихильність російських партій до свого плану деволюції в Україні, гарантувавши їм місця у виконавчих органах Центральної Ради. За таких умов уряд зміг би використовувати російські партії в Центральній Раді як певну протизвагу її українській більшості. Лідери Центральної Ради і собі були налаштовані співпрацювати з урядом, прагнули визнання і схвалення

62 Троцкий Л. История русской революции. — Т. 2, ч. 2. — Москва: Директ-Медиа, 2015. — С. 76.

63 Винниченко В. Відродження нації. — Т. 1. — С. 106.

з його боку. Одного разу вони «отримали гарбуза», після чого встигли забезпечити собі ще більшу народну підтримку, але й досі чекали формальної легітимізації від Петрограда.

У переході Тимчасового уряду на нові позиції важливу роль зіграв Бунд. На відміну від меншовиків і російських есерів, що обстоювали «общерусскую» позицію як проти вагу українському автономізму, бундівців в Україні занепокоїли передусім зростання націоналістичних настроїв і конфронтація націоналізмів. Щоб ситуація не переросла у відкритий збройний конфлікт, Бунд пропонував запровадити автономне урядування на умовах, прийнятних як для Тимчасового уряду, так і для всіх фракцій революційної демократії в Україні. У резолюції Бюро Південного обласного комітету Бунду зазначалося, що розлам, який утворився в таборі революційної демократії поміж Центральною Радою і радами депутатів, може стати каталізатором для національного конфлікту. Для запобігання цьому та водночас для «удовлетворения законных желаний как украинской нации, так и всех других наций, живущих на территории Украины» петроградський уряд має утворити «общественный территориальный орган в качестве представителя Всероссийского Временного Правительства».

«...осуществляют последовательную демократизацию всех сторон жизни Украины, но и сочетать территориальную автономию Украины с автономией национальных меньшинств, обеспечив каждому из них право на национально-культурную автономию и равенство с прочими нациями во всех вопросах национальной и государственной жизни <...> выработанный (территориальным) съездом проект статута территориальной автономии края, с обозначением национальных прав меньшинств, представляется на утверждение Всероссийского Учредительного Собрания»⁶⁴.

Резолюція Бюро із незначними змінами була схвалена на Південній конференції Бунду та остаточно затверджена на

64 Рафес М. Два года революции на Украине. — Москва: ГИЗ, 1920. — С. 38.

липневих зборах його Центрального комітету, які відбулися в Києві. Бунд визнавав «безумовно необхідним» запровадження автономного уряду, що став би єдиною владою в краї. ЦК окремо наголошував на тому, що залучення соціал-демократів до Центральної Ради зумовлено їхньою компетентністю та наявністю в них програми дій, спрямованої на забезпечення прав усіх національних меншин.

21 червня 1917 р. Бунд презентував цю резолюцію перед I Всеросійським з'їздом рад, який її ухвалив та з метою «укреплення завоеваної революції и для об'єднання трудової демократії всіх націй» направив до Тимчасового уряду. Провідний бундівець Мойсей Рафес пізніше стверджував, що саме ці дії стали в очах «тимчасових» остаточним аргументом «для заключення мира с Україною»⁶⁵.

Наприкінці червня до Києва прибули, щоб виробити компроміс із Центральною Радою, чотири міністри Тимчасового уряду: Олександр Керенський, Іраклій Церетелі, Михайло Терещенко, Микола Некрасов. Результатом переговорів стали оприлюднені 3 липня декларація Тимчасового уряду та Другий універсал Центральної Ради. Отже, уряд автономії мав опікуватися фінансами, продовольством, земельною реформою, судочинством, справами національностей, торгівлею й промисловістю, транспортним зв'язком, поштою й телеграфом. Натомість Центральна Рада призупиняла «самочинне здійснювання автономії», доки не будуть скликані загальноросійські Установчі збори. Крім цього, Центральна Рада передавала всі справи, які стосувалися військових, у відання Тимчасового уряду, щоб очистити український національний рух від наклепів у підриві боєздатності армії⁶⁶.

Одним із головних питань на переговорах стала кількість місць у Малій Раді та Генеральному секретаріаті, виділених для представників російської, єврейської, польської меншин. У дискусії з посланцями Тимчасового уряду звучали

65 Там само. — С. 39.

66 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 481.

різні цифри: від третини до половини крісел у виконавчих структурах Центральної Ради⁶⁷. Утім, конкретних домовленостей так і не досягнули.

Делегація повернулася до Петрограда; домовленості з Центральною Радою загострили затяжну урядову кризу. Громадська підтримка й авторитет «тимчасових» стрімко падали. Економічний хаос і безладдя призвели до зростання безробіття; уряд не дослухався до рекомендацій фабричних комітетів щодо регулювання виробництва та заборони закривати підприємства і проводити масові звільнення (локауту). Червневий наступ російської армії швидко провалився. Військове командування спробувало скористатися наступом для обмеження влади солдатських комітетів, і це тільки погіршило ситуацію в армії. У Петрограді частини відмовлялися їхати на фронт. Вояки одного із таких з'єднань — Першого кулеметного запасного полку — зайняли стратегічні пункти столиці і виставили там караули. 3–5 липня 1917 р. відбувалися масові демонстрації. Озброєні солдати й робітники підійшли до Таврійського палацу, де засідав Всеросійський центральний виконавчий комітет рад депутатів, та вимагали, щоб цей орган узяв на себе владу в державі замість Тимчасового уряду. На той час більшовики й анархісти вже мали значний вплив на пролетарів і солдатів, а РСДРП(б) посідала перше місце в робітничій секції Петроради. Більшовики підтримували демонстрантів, але дистанціювалися від їхніх вимог захоплення влади, добре розуміючи, що досі мають доволі слабку підтримку в регіонах.

Петроградська криза мала сильне відлуння в Києві. 4–5 липня влада Тимчасового уряду й здатність Центральної Ради контролювати ситуацію в місті пройшли серйозне випробування. Близько 5000 новобранців, які входили до складу самопроголошеного Другого українського полку імені Павла Полуботка, здійснили збройний виступ. Вони вимагали від армійського командування офіційного визнан-

67 Там само. — С. 96.

ня полку як самоврядної частини та опиралися відправці на фронт. Полуботківці розставили вартових біля державних установ, заарештували начальника міліції Києва, захопили кілька міліцейських дільниць та погромили квартиру командувача КВО. Політичним «дахом» бунтівних солдатів були націоналісти-самостійники, незадоволені угодовським, на їхній погляд, II Універсалом; було виголошено вимоги негайної реалізації I Універсалу та переходу всієї повноти влади до Центральної Ради. Остання ж спрямувала проти повсталих інші частини, яким вдалося роззброїти полуботківців та відновити порядок у центрі Києва. Та цей інцидент посилив страх і недовіру до українського національного руху. Українські солдати мають виконувати накази і вирушити на фронт— наполягали армійське командування в Києві та міністр Керенський у Петрограді. Вони не хотіли бачити Центральну Раду в оточенні військових з'єднань, що підтримували надання їй ще більшої влади. Жажливим чином відреагували на повстання полуботківців російські офіцери-націоналісти. Вони наказали обстріляти ешелони, у яких Перший український полк імені Богдана Хмельницького від'їздив з Києва на фронт. 16 солдатів загинуло, а 30— дістали поранення. Нападники не зазнали жодних втрат. Було вкрадено частину полкової зброї, а українські солдати зазнали принижень⁶⁸.

Ці події підкреслили амбівалентне, якщо не відкрито негативне, ставлення УСДРП, провідної політичної сили в Центральній Раді, до українізації війська. Українські соціал-демократи були антимілітаристами, тому принципово виступали проти утримання постійної армії. Натомість вони підтримували ідею створення на місцях народної міліції, але не бачили засобів, як реорганізувати відповідно до своєї концепції наявні частини екс-Імператорської армії, навіть враховуючи поширення там солдатського контролю над офіцерами. Українські соціал-демократи були

68 Там само.— С. 499–618.

федералістами, тому зараховували збройні сили і зовнішню політику до компетенції федерального, а не українського уряду. Так, УСДРП клопотала за українізовані полки перед Тимчасовим урядом та Генеральним штабом, але робила це неохоче і завжди під тиском з боку самих українських солдатів та інших груп у Центральній Раді— УПСР, поміркованої УПСФ, невеликої фракції націоналістів-самостійників⁶⁹. Після виступу полуботківців склалося враження, що Центральній Раді буде важко стримувати масову мобілізацію навколо себе, не маючи ані бажання власноруч командувати збройними частинами, ані доручення на це з боку Тимчасового уряду.

Отже, урядова делегація, маючи в кишені угоду про автономію України, повернулася до Петрограда напередодні так званих Липневих днів. Кадети засудили поступки Центральній Раді та вийшли зі складу уряду (за винятком члена делегації Миколи Некрасова). Постає питання заміщення міністрів-кадетів та прем'єра князя Львова, який подав у відставку через незгоду в питанні земельної реформи. Саме в цей час прибули посланці Центральної Ради (Мойсей Рафес, Володимир Винниченко, Християн Барановський), які мали завершити переговорний процес. Кияни привезли чорновий варіант «Статуту вищого управління Україною». Але «тимчасовим» було не до них: навколо вирували демонстрації озброєних солдатів і робітників, які вимагали від ВЦВК Рад робітничих і солдатських депутатів перебрати на себе верховну владу та врятувати ситуацію в економіці й на фронті. Через це делегацію Центральної Ради навіть не було кому прийняти. Напрошувалися асоціації з травневим візитом: ігнорування з боку вищих урядовців та спілкування з чиновниками нижчого рангу, які жалілися на брак юридичної експертизи. Після трьох тижнів марних зусиль Рафес і Винниченко повернулися до Києва, а Барановський залишився чекати реакції уряду на проєкт статуту.

69 Там само.— С. 336–339.

Нарешті, 4 серпня оновлений уряд виголосив свою безапеляційну відповідь — «Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні». Генеральний секретаріат було названо органом Тимчасового уряду, тоді як Центральну Раду зовсім не згадано — ані як представницьке зібрання, ані як партнера уряду в попередніх переговорах. 4 із 9 крісел секретаріату мали бути надані представникам національних меншин. Було передбачено посади генеральних секретарів внутрішніх справ, хліборобства, фінансів, освіти, торгівлі й промисловості, праці, з національних справ, генерального писаря. Таким чином, військо, залізниця, пошта й телеграф, продовольчі справи лишалися під контролем Тимчасового уряду. Юрисдикція Генерального секретаріату поширювалася не на 9 губерній, на які претендувала Центральна Рада, а на 5 — Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, Чернігівську. Секретарі не отримали влади на території Харківської, Катеринославської, Херсонської та півночі Таврійської губерній. Будь-які їхні рішення мали затверджуватися в Петрограді.

На пленарному засіданні Центральної Ради, що розпочалося 5 серпня, «Тимчасову інструкцію» зустріли з відчутною ворожістю. Документ, безумовно, відхилили б, якби не енергійні наполягання Винниченка. 9 серпня Рада таки проголосувала: 247 голосів «за», 16 — «проти». Депутати додали від себе коментар, зазначивши, що інструкція «продиктована недовір'ям до змагань всієї демократії України, пересякнена імперіалістичними тенденціями російської буржуазії <...> зовсім не відповідає потребам і бажанням не тільки українського народу, але й національних меншостей, що живуть на Україні»⁷⁰.

Всеукраїнські з'їзди вже надіслали до Центральної Ради депутатів: 158 — від солдатів, 212 — від селян, 100 — від робітників⁷¹. Найбільші українські політичні партії (УПСР,

70 Винниченко В. Відродження нації. — Т. 1. — С. 339–340.

71 Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — С. 94.

УСДРП, УПСФ) мали в Раді окреме представництво, до того ж їхніми членами рясно були наповнені делегації з'їздів.

25 липня відбулося перше засідання Центральної Ради за участі представників національних меншин. Після прийняття умов «Тимчасової інструкції» кількість депутатів підстрибнула до 822. Нижче наведено їхній розподіл за групами⁷².

Таблиця 4.1. Склад Центральної Ради

Всеукраїнський селянський з'їзд	212
Всеукраїнський військовий з'їзд	158
Всеукраїнський робітничий з'їзд	100
Ради робітничих і солдатських депутатів	50
Російські партії	40
Єврейські партії	35
Українські партії	20
Польські партії	15
Представники міст і губерній	84
Профспілки, освітні товариства, кооперативи, громадські організації	108
Усього	822

Окрім УСДРП, УПСР і УПСФ, у Центральній Раді відтепер працювали такі політичні партії: російські — ПСР, РСДРП (меншовики), Трудова народно-соціалістична партія («трудовики»), польські — Демократичний централ, Соціалістичне об'єднання, єврейські — Бунд, Поалей-Ціон, Фарейнікте (Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія), сіоністи, Фолкспартей⁷³. Більшовики відмовилися увійти до

⁷² Там само.

⁷³ Там само.— С. 83.

складу Центральної Ради, не погоджуючись із національним принципом формування її складу⁷⁴.

УПСР, яка мала вирішальний вплив на військовому та селянському з'їздах, відповідно отримала найбільшу кількість місць. Але партія молоді, середній вік депутатів від якої становив 25 років, виявилася менш придатною до парламентських маневрів, ніж УСДРП (середній вік — 35 років). Унаслідок цього українські есери не змогли конвертувати свою кількісну перевагу в політичне лідерство. До кінця 1917 р. «першу скрипку» в Центральній Раді грала УСДРП⁷⁵. Щоб втримувати контроль над Малою Радою і Генеральним секретаріатом, уседеки часто вдавалися до блокування з поміркованими есефами. Знехтувавши розбудовою союзу з потужнішою масовою селянською партією, УСДРП перетворювалася на лівий фланг УПСФ та її епізодичного критика⁷⁶. Молодих есерів дратувала непропорційна впливовість своєї партії в Центральній Раді, а також безпринципний, на їхній погляд, союз соціал-демократів зі старшим поколінням консерваторів і поміркованих; кілька разів есери залишали зал засідань Ради на день чи два. Але ці демарші не мали помітного результату, тим паче не могли похитнути позиції УСДРП.

РОБІТНИЧИЙ РУХ

У 1917 р. промисловий пролетаріат України організовувався на трьох рівнях: на окремих підприємствах виникали фабричні комітети, у містах — ради робітничих депутатів, у рамках цілих галузей промисловості або певних професій — профспілки. Ці інституції робітничого руху залучали

74 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 628.

75 Яворський М. Революція на Україні в її головніших етапах. — С. 45; Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 109–110.

76 Христюк П. Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 3. — С. 117.

пролетарів до боротьби за владу, але головним чином у площині економіки та в масштабах міської політики. Робітничі активісти, які хотіли бачити ширшу картину та цікавилися боротьбою за державну владу, придивлялися у бік столиці Росії, де відбувалося протистояння між Тимчасовим урядом і Петрорадою. Спочатку Центральну Раду зовсім не брали до уваги, але вона продемонструвала популярність серед солдатів і селян, кинула виклик Тимчасовому уряду та почала набирати підтримку з боку нижчої, україномовної страти робітничого класу. Влітку 1917 р. вже було зрозуміло, що боротьба за владу в Україні включатиме три сторони. Промисловий пролетаріат мусив досягнути порозуміння як із представленими в Центральній Раді селянством і солдатством, так і всередині власних багатонаціональних лав.

Фабричні комітети були базовою організацією робітничого руху. З початком Першої світової війни керівництво державних підприємств воєнно-промислового комплексу, взявши за взірць тогочасні західноєвропейські практики, створювало фабричні комітети, до складу яких входили представники адміністрації та робітників. Нові утворення мали на меті підвищити трудову дисципліну й викликати загальне піднесення воєнного виробництва. До складу комітетів обов'язково входили кваліфіковані робітники (слюсарі, токарі, механіки, електрики), адже вони і без того виконували роль наставників і наглядачів над некваліфікованими колегами по цеху. Зі зростанням серед пролетаріату відповідних настроїв фабкоми почали озвучувати антивоєнну позицію, що призвело до їх розпуску в 1916 р. Тоді ж було ув'язнено велику кількість меншовиків і анархістів, а також окремих більшовиків, які брали участь у їхній діяльності⁷⁷.

Після падіння царату фабричні комітети відновили роботу, але вже без участі адміністрації. До справи повернулися тисячі звільнених за амністією політ'язнів. Фабкоми

77 Goodey C. Factory Committees and the Dictatorship of the Proletariat // Critique. — 1974. — № 3. — P. 31-40.

прагнули здобути на окремих підприємствах базові права для робітників: можливість ведення колективних переговорів, 8-годинний робочий день, дотримання санітарних норм⁷⁸. Водночас ці організації намагалися виробити спільну політику щодо власників і Тимчасового уряду. У квітні 1917 р. перша нарада фабричних комітетів Петрограда постановила, що вони на своїх фабриках мають узяти відповідальність за організацію виробництва, тривалість робочого дня, найм, звільнення, відпустки, «про що сповістити заводську адміністрацію»⁷⁹. 23 квітня Тимчасовий уряд визнав законність існування комітетів на будь-яких приватних або державних підприємствах. Урядова постанова визначала, що комітети мають бути обрані всім трудовим колективом і можуть провадити від його імені переговори стосовно зарплати, тривалості робочого дня й умов праці. Постанова не визнавала за фабкомами функцій управління або контролю над виробництвом⁸⁰.

Острах промисловців перед рухом фабричних комітетів знаходив своє вираження у локаутах та виведенні капіталу за межі країни. Але це лише штовхало фабкоми, члени яких прагнули врятувати свої робочі місця, на радикальніший шлях. Крім своїх початкових вимог, фабкоми тепер прагнули щільнішого контролю над виробництвом. Спершу під цим мали на увазі примус капіталістів до співпраці; згодом усе набуває форм відкритого захоплення їхньої власності з вигнанням їхніх менеджерів із заводів⁸¹.

78 Ibid.

79 Brinton M. *The Bolsheviks and Workers' Control 1917–21*. — Montreal: Black Rose Books, 1972. — P. 2.

80 Kaplan F. *Bolshevik Ideology and the Ethics of Soviet Labour 1917–20. The Formative Years*. — New York: Philosophical Library, 1968. — P. 47–48.

81 Колос Б. Професійний рух на Україні // Вперед. Календар для українського робітництва на рік 1925. — Нью-Йорк: Союз українських робітничих організацій в Злучених державах, 1925. — С. 194; Brinton M. *The Bolsheviks and Workers' Control 1917–21*. — P. 12.

Переважна частина учасників Першої конференції петроградських фабричних комітетів, що відбулася 30 травня — 3 червня 1917 р., висловилися проти будь-якої співпраці з Тимчасовим урядом та буржуазією⁸². 568 делегатів конференції представляли близько третини мільйона робітників, зайнятих на 236 фабриках. Ухвалені резолюції надавали справі робітничого контролю всеосяжного характеру: заповнення половини або двох третіх місць у Тимчасовому уряді представниками організацій пролетаріату (фабкоми, ради, профспілки), обов'язкова подальша участь власників і технічних спеціалістів у виробничому процесі, відкриття бухгалтерія підприємств, утворення комітетів банківських службовців та встановлення з їхнього боку контролю над банками⁸³.

Протягом березня-квітня фабричні комітети було створено на більшості промислових підприємств України⁸⁴. 29 травня в Харкові відбулася регіональна конференція фабкомів, на якій звучали формулювання, дуже близькі до виголошених раніше в Петрограді.

«Фаб.-зав. к-ты должны будут взять на себя охрану производства, содействие максимальной производительности своего предприятия <...> на фабзавкомы возлагается: разработка заработной платы, вопросы санитарии и гигиены, определение технических недостатков предприятия, разработка правил внутреннего распорядка, разрешение конфликтов»⁸⁵.

82 Kaplan F. *Bolshevik Ideology and the Ethics of Soviet Labour 1917–20. The Formative Years.* — P. 57–58.

83 Dewar M. *Labour Policy in the USSR 1917–28.* — London: Oxford University Press, 1956. — P. 8.

84 Історія Української РСР: у 8 т. / гол. ред. М. І. Супруненко. — К.: Наукова думка, 1977. — Т. 5. — С. 57–58.

85 Панкратова А. *Фабзавкомы России в борьбе за социалистическую фабрику* / под ред. М. Н. Покровского. — Москва: Красная новь, 1923. — С. 186–187.

Ради робітничих депутатів уперше з'явилися наприкінці революції 1905 року та активно відроджувалися від самого початку революції 1917-го. Протягом першого тижня березня в Україні постало 11 рад: у Києві, Харкові, Катеринославі, Луганську, Полтаві, Одесі, Миколаєві, Вінниці, Херсоні, Житомирі. Невдовзі ради було утворено в різних куточках Донбасу, починаючи з Макиївки, Краматорська, Горлівки, Щербинівки, Лисичанська⁸⁶.

До складу рад робітничих депутатів входили делегати від фабричних комітетів, професійних спілок і соціалістичних партій. Як організації міського масштабу ради змагалися з місцевими виконавчими комітетами Тимчасового уряду за муніципальну владу та лояльність солдатів гарнізону. У багатьох випадках першими справами робітничих рад стали роззброєння поліції, відсторонення реакційних старорежимних посадовців та встановлення контролю над міською думою і земською управою. Так вчинили у Харкові, Катеринославі, Одесі, Полтаві, Маріуполі⁸⁷.

Уже на першому тижні революції ради робітничих та ради солдатських депутатів об'єдналися в один орган у Харкові, Полтаві, Чернігові, Вінниці, Херсоні. У квітні це сталося в Миколаєві, у травні — в Катеринославі, у серпні — в Кременчуці, у вересні — в Житомирі, Умані та багатьох містах Півночі. У Києві та Одесі робітничі та солдатські ради не зливалися аж до жовтневих подій⁸⁸; на той момент ради вже існували в приблизно 320 містах України, і більшість із них складалася як з робітничих, так і з солдатських депутатів⁸⁹. Ради об'єднувалися в три регіональні організації, кожна з яких мала керівний орган: у Києві перебував виконавчий

86 Історія Української РСР: у 8 т. — Т. 5. — С. 25.

87 Рубач М. Треба дійсно виправити (Про брошуру Андр. Річицького «Центральна Рада»). — С. 265.

88 Історія Української РСР: у 8 т. — Т. 5. — С. 25.

89 Гамрецький Ю., Тимченко Ж., Щусь О. Ради України в 1917 р. (липень— грудень 1917 р.). — С. 13, 282.

комітет рад Південно-західного краю, у Харкові — Донецько-Криворізької області, в Одесі — Румунського фронту, Чорноморського флоту й Одеської округи (Румчерод). Ці територіальні об'єднання приблизно співвідносилися із генерал-губернаторствами царських часів — Київським, Харківським та Новоросійським. Регіональні радянські організації не координувалися між собою, а підтримували зв'язок безпосередньо з Петроградом⁹⁰.

Баланс партійних впливів на робітничий рух постійно змінювався, у цьому плані досить важко наводити точні цифри. Тим паче депутати робітничих рад не завжди голосували згідно з партійною лінією, особливо в перші місяці революції, коли політичні розходження були розмиті загальним бажанням об'єднати клас і підтримати Тимчасовий уряд. Навіть більшовики з меншовиками «мріяли про єдність» та не виявляли того гострого антагонізму, що був властивим дореволюційній історії РСДРП⁹¹. Рішення рад ставали результатом приведення до спільного знаменника широкого спектру поглядів незалежних депутатів і партійців. Така ситуація зберігалася до виходу кадетів, які протестували проти надання Україні самоврядування, зі складу Тимчасового уряду, після чого в Петроградській раді намітився розкол по лінії припустимості/неприпустимості співпраці з буржуазними партіями.

В Україні більшовики зосередили свої зусилля на розбудові фабричних комітетів. Вони були найпослідовнішими їхніми організаторами та лідерами. На Півдні тільки анархісти могли змагатися з ними за вплив у фабкомах⁹². Та позаяк анархісти з підозрою ставилися до будь-яких проектів вседержавного масштабу, більшовики залишилися єдиною партією, що пропонувала лідерські кадри для фабричних

90 Здоров А. Український Жовтень. — С. 138.

91 Лапчинський Г. Зародження радянської влади та перші її кроки в одному з міст українських // Червоний шлях. — 1925. — № 1-2. — С. 121.

92 Історія Української РСР: у 8 т. — Т. 2. — С. 14.

комітетів та могла координувати їхню діяльність з радянським і профспілковим рухами. У квітні 1917 р. більшовики домінували у фабкомах Харкова, Києва, Луганська, Катеринослава, багатьох міст Донбасу. Вони мали вкрай сильні позиції у вугільній і сталеливарній галузях та на залізницях. Станом на серпень 1917 р. більшовики контролювали 70 % фабричних комітетів України⁹³.

У радах робітничих депутатів переважали меншовики, що пояснюється низкою факторів: сильні позиції цієї партії в профспілках; наявність кадрів, що мали досвід роботи в міських думах; безумовна підтримка Тимчасового уряду, який протягом перших місяців революції був вельми популярним серед дрібної буржуазії та робітничого класу. На літніх виборах меншовики вже зіштовхнулися із серйозною конкуренцією з боку більшовиків, але їм таки вдалося втримати більшість рад, навіть на Донбасі⁹⁴.

УСДРП мала дуже слабкі позиції в радах та не отримала, на відміну від більшовиків, великих політичних дивідендів від політичної кризи літа 1917 р. Усе ж таки протягом вересня-листопада українським соціал-демократам вдалося провести помітну кількість своїх делегатів до робітничих рад у Катеринославі, Харкові й Києві (близько 10 %) та отримати місця в їхніх виконавчих комітетах. В Одеській раді наприкінці 1917 р. УСДРП мала всього 6 % місць⁹⁵.

З перших днів революції розпочалося утворення професійних спілок⁹⁶. Станом на травень 1917 р. у більшості міст

93 Там само. — Т. 5. — С. 57–58.

94 Там само. — Т. 5. — С. 19, 83; Яворський М. Революція на Україні в її головніших етапах. — С. 39.

95 Гамрецький Ю. Криза дрібнобуржуазних партій на Україні в 1917 р. // Український історичний журнал. — 1976. — № 12. — С. 79.

96 Колесников Б. Профессиональное движение и контрреволюция. Очерки из истории профессионального движения на Украине. — Б. м.: Державне видавництво України, 1923. — С. 17.

України вже існували свої центральні бюро профспілок, створені делегатами від місцевих організацій⁹⁷. Кількість членів профспілок в Україні виросла до 275 000 осіб (літо 1917 р.), а згодом — до 617 000 осіб (січень 1918 р.). В усій Російській республіці на той час профспілки охоплювали близько 3 000 000 осіб⁹⁸. На півночі України спілки часто об'єднували трудящих за фаховим принципом. На півдні, де набагато вищою була концентрація робітників на підприємствах та вже панувало конвеєрне виробництво, на зміну цеховому менталітету приходив індустріальний тред-юніонізм. Наймасовіші та найліпше організовані галузеві профспілки створили шахтарі, металурги й машинобудівельники⁹⁹.

Серед політичних партій найбільший вплив на профспілковий рух як у Росії, так і в Україні мали меншовики. Їхні позиції були сильними і в менших профспілках на дрібних підприємствах, і у великих індустріальних профспілках. За лідерство в останніх вони змагалися з більшовиками¹⁰⁰. Загалом профспілки зсувалися в бік більшовизму під час суспільних криз, але неодмінно поверталися під впливи меншовиків, коли криза минала.

На всіх рівнях економічної та політичної боротьби українці лишалися найгірше організованою з трьох основних національних груп робітничого класу. Обмаль українців входило до складу фахових профспілок, адже вони переважно були некваліфікованими робітниками. На Півдні поширення індустріального тред-юніонізму залучило до профспілок більше українців, але і там вони перебували в меншості по-

97 Скляренко Є. Нариси історії профспілкового руху на Україні, 1917–1920 рр. — С. 13.

98 Там само. — С. 13, 18.

99 Там само. — С. 15–16; Колесников Б. Профессиональное движение и контрреволюция. — С. 17.

100 Шлосберг Д. Профессиональные союзы в борьбе за Октябрь // Літопис революції. — 1928. — № 1. — С. 9–10; Історія Української РСР: у 8 т. — Т. 5. — С. 143.

рівняно з іншими національностями. Російська була мовою профспілкового руху, і ті, хто погано нею володів, навряд чи могли претендувати на лідерські позиції або відігравати помітну роль на мітингах, освітніх і культурних заходах. У поєднанні з негативним ставленням меншовиків і значної частини більшовиків до національних вимог це призвело до розколу в профспілковому русі — розпочалася агітація за його реорганізацію на основі територіального і федеративного принципів. Міжнародна напруга стала помітною серед залізничників, фельдшерів і акушерок, службовців пошти й телеграфу, робітників цукроварень. Спроби організувати відповідні всеукраїнські профспілки 1917 р. виявляються прообразом для більш ефективних заходів 1918-го.

Офіційна «Історія Української РСР» (1977) зображувала виокремлення цих профспілок у негативних тонах та засуджувала як спробу роздробити профспілковий рух на окремі організації, утворені за національним принципом¹⁰¹. Але якщо ми звернемося до першоджерел, то побачимо, що все було не зовсім так. Правильніше казати про намагання створити територіальні професійні організації, які були б автономними елементами загальноросійського профспілкового руху. Подібна стратегія була виголошена в липні 1917 р. на I Всеукраїнському робітничому з'їзді; там попросту переформулювали резолюцію з національного питання, ухвалену місяцем раніше на Третій всеросійській конференції профспілок, та додали згадку про територіальну автономію¹⁰². УСДРП не сприйняла ідею етнічних профспілок та засудила мляві спроби створити організацію українських пролетарів Києва як «панський націоналізм»¹⁰³.

101 Там само. — С. 56.

102 Милонов Ю. Путеводитель по резолюциям всероссийских съездов и конференций профессиональных союзов. — Москва: ВЦСПС, 1924. — С. 59.

103 Робітничая газета. — 2 травня 1917. — С. 1; Робітничая газета. — 17 травня 1917. — С. 3; Робітничая газета. — 23 грудня 1917. — С. 7.

Разом з тим, коли в 1917 р. українські робітники вперше почали самоорганізовуватися за національним принципом, утворюючи освітні товариства й клуби, то саме українські соціалісти допомогли пролетаріатові в цьому та першими порушили питання територіальних профспілок і загальноукраїнського керівного органу для них. До квітня 1918 р. більшість існуючих профспілок залишалася глухою до цих закликів, тому втіленням реформаторських ідей ставали новоутворені профспілки, що були відкритими для робітників усіх національностей, але заповнювалися переважно українцями¹⁰⁴. У квітні 1917 р. сформовано Всеукраїнську спілку залізничників, яка склала конкуренцію загальноросійським організаціям (таких нараховувалося 5) на всіх напрямках сполучення¹⁰⁵. За твердженням лідерів нової спілки, потреба в її утворенні зумовлювалася тим, що старі не представляли адекватно інтереси працівників-українців та не переймалися їхніми проблемами. Як приклад: українці становили понад 50 % персоналу Південно-західної залізниці, але жодного українця не було обрано до виконавчого комітету її профспілки¹⁰⁶. Також профспілковці висловлювали бажання об'єднати всі залізниці та інший міжміський транспорт у рамках однієї організації, що мало б слугувати «до осягнення одної мети: автономії України в спільці вільних держав Російської республіки»¹⁰⁷.

І Всеукраїнський з'їзд залізничників відбувся 29 червня — 1 липня 1917 р. у Харкові за участю понад 300 делегатів. Залізничники визнали владу Центральної Ради та висловилися на користь національно-територіальної автономії в складі федеративної демократичної республіки. Вони вимагали

104 Робітнича газета. — 24 грудня 1917. — С. 1.

105 Робітнича газета. — 22 квітня 1917. — С. 3; Христюк П. Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 1. — С. 185.

106 Редін М. До історії всеукраїнського залізничного страйку 1918 року // Літопис революції. — 1928. — № 6. — С. 26.

107 Робітнича газета. — 30 квітня 1917. — С. 4

українізації системи підготовки працівників та обслуговування на залізниці¹⁰⁸. Другий з'їзд зібрався в Києві незабаром після невдалого заколоту генерала Корнілова, тому там закликали «усунути з посад тих служащих, які виявили себе ворогами нового політичного ладу або ворогами українського руху», а вакансії замістити кандидатами, що їх запропонує профспілка. Цей з'їзд ухвалив домагатися негайного завершення війни із дотриманням принципу самовизначення націй, поширення юрисдикції Центральної Ради на Харківську, Катеринославську і Херсонську губернії, а також утворення робітничої міліції, яка б охороняла залізниці від саботажників¹⁰⁹. Можна зустріти досить різні оцінки чисельності Всеукраїнської спілки залізничників. На Харківському з'їзді було заявлено, що його делегати представляють 200 000 працівників з 12 залізниць. «Encyclopedia of Ukraine» наводить цю саму цифру, але вона є надмірно високою та, найімовірніше, хибною¹¹⁰. У номері від 25 квітня 1917 р. «Робітнича газета» повідомляла, що на Московській залізниці до нової профспілки вступили 15 000 із 50 000 працівників українського походження. На Південно-західній залізниці в грудні 1917 р. нараховувалося 5 000 членів профспілки¹¹¹.

Невдовзі після Лютневої революції в Києві місцеві кадри створили Всеукраїнську спілку робітників пошти і телеграфів. Профільний з'їзд відбувся 22 серпня, попри протести з боку загальноросійської організації. Нова профспілка

108 Робітнича газета. — 10 липня 1917. — С. 3; Робітнича газета. — 15 липня 1917. — С. 2.

109 Робітнича газета. — 22 вересня 1917. — С. 2; Христюк П. Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 2. — С. 8.

110 Літопис революції. — 1928. — № 3. — С. 327; All Ukrainian Railway Workers' Congresses // Encyclopedia of Ukraine. — V. 1.

111 Солдатенко В., Полохало В. Борьба большевиков Украины за середні верстви міського населення як резерви соціалістичної революції // Український історичний журнал. — 1977. — № 2. — С. 21; Робітнича газета. — 25 квітня 1917. — С. 4.

підтримувала Центральну Раду та прагнула стати автономною секцією всеросійської профспілки¹¹².

9 липня в залі катеринославського відділення товариства «Просвіта» відбулося установче зібрання профспілки телеграфістів Одеської залізниці. Періодичне видання «Просвіти» детально описало обставини її утворення. Під час обговорення статуту росіяни заперечували проти передбаченої українізації роботи телеграфу. Українська більшість проігнорувала ці протести. До складу комісії з підготовки тексту статуту увійшли телеграфісти Черномаз та Зубковський. Останній порадив російським колегам «не суватися зі своїм законом до чужого монастиря». У фінальному варіанті статуту йшлося про те, що до профспілки як політичної та економічної організації можуть належати росіяни, поляки і представники будь-яких інших національностей; усі члени організації мають активно обстоювати національно-територіальну автономію України та визнавати верховну владу Центральної Ради¹¹³.

Схожі принципи було покладено в основу діяльності Всеукраїнської спілки фельдшерів і акушерок, відкритої в Києві в серпні 1917 р. Учасники профспілки належали до різних національних груп та працювали в усіх українських губерніях, окрім Північної Таврії¹¹⁴.

Всеукраїнська учительська спілка не була «розкольницькою» організацією, на кшталт профспілок залізничників або телеграфістів, але її також слід зарахувати до національно-територіальної течії всередині профспілкового руху. До неї належали переважно сільські вчителі, що становили наймасовішу групу в межах своєї професії та мали тривалу традицію самоорганізації. У цьому випадку радше міські

112 Христюк П. Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 1. — С. 186; Робітничая газета. — 27 серпня 1917. — С. 2.

113 Вісник товариства «Просвіта» в Катеринославі. — 1917. — 23 липня. — С. 3.

114 Робітничая газета. — 3 серпня 1917. — С. 3.

вчителі відкололися від сільських колег, а не навпаки, і цей розкол мав політичне підґрунтя. Українські сільські вчителі одними з перших утворили власні каси допомоги — страхові кооперативи, що на ранньому етапі робітничого руху виконували й деякі додаткові функції. Так, під прикриттям діяльності цих кас вчителі проводили в сільській місцевості ліву агітацію та збирали регіональні фахові конференції. Всеукраїнська учительська спілка, утворена навесні 1905 р., продовжувала ці традиції. У роки реакції та війни спілка агітувала й далі за розширення доступу до державної освіти та шкільне викладання рідною мовою. Багато сільських вчителів потрапило до армії, а згодом долучилося до солдатського руху¹¹⁵. Якщо сільські педагоги тяжіли до радикальних селянських партій, то їхні міські колеги переважно були лібералами, часто входили до партії кадетів. Більшість університетських професорів належали до числа консерваторів та лише в останній момент виступили проти царського режиму¹¹⁶.

Після Лютневої революції сільські вчителі провели повітові та губернські конференції. Переважна частина цих зібрань висловила свою підтримку Центральній Раді¹¹⁷. І Всеукраїнський з'їзд учителів і професорів відбувся в Києві на початку квітня 1917 р. У його роботі взяли участь 600 делегатів з усіх куточків Наддніпрянщини, а також з регіонів, де проживала значна українська меншина — Дону та Кубані. З'їзд постановив запровадити в школах викладання української мови, а в районах масового проживання національних меншин — також викладання відповідних мов. Учителі висловилися за створення мережі державних

115 Вісті Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. — 1925. — 13 січня. — С. 3; All Ukrainian Teachers' Association // Encyclopedia of Ukraine. — V. 1.

116 Ibid.

117 Вісті Української Центральної Ради. — 1917. — № 5. — С. 3; Літопис революції. — 1928. — № 4. — С. 9.

педагогічних інститутів і відновлення діяльності товариств «Просвіта»¹¹⁸. Станом на кінець 1918 р. Всеукраїнська учительська спілка мала 78 місцевих відділень та 20 000 членів. Першим її президентом після відновлення в 1917 р. було обрано Софію Русову¹¹⁹.

У сільській місцевості найчисельнішу групу найманих працівників становили робітники цукроварень. Майже весь цукровий буряк Російської імперії вирощувався на території України, чий кліматичні умови та ґрунти робили цю справу прибутковою. Цукроварні ж будували як в Україні, так і в Росії — ближче до портів Балтійського узбережжя та місцевих ринків. Якщо сезонними робітниками бурякових плантацій і цукроварень зазвичай ставали напівпролетаризовані українські селяни, то кваліфікований і адміністративний персонал набирали переважно із числа росіян, поляків, євреїв та білорусів.

Після Лютневої революції українські робітники цукрової галузі взялися за організацію культурних товариств, читалень, бібліотек. За допомогою вони звернулися до УСДРП, сподіваючись і на підтримку партії в трудових конфліктах із власниками підприємств¹²⁰. Також уседеки активно залучалися до організації «цукрових» профспілок. Проте результати співпраці з УСДРП не задовольнили пролетарів.

У травні 1917 р. в Києві зібрався I Всеросійський з'їзд робітників і служачих цукрових заводів, метою якого було утворення нової професійної спілки. У роботі з'їзду взяли участь 200 делегатів, що представляли близько 100 000 найманих працівників із 140 підприємств¹²¹. Під час обговорення ста-

118 Робітнича газета. — 6 квітня 1917. — С. 4; Христюк П. Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 1 — С. 21.

119 All Ukrainian Teachers' Association // Encyclopedia of Ukraine. — V. 1.

120 Робітнича газета. — 27 червня 1917. — С. 3; Робітнича газета. — 9 жовтня 1917. — С. 3.

121 Історія Української РСР: у 8 т. — Т. 5. — С. 56; Робітнича газета. — 17 травня 1917. — С. 4; Вісті Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. — 16 червня 1925. — С. 1.

туту уесдек Слонимський наполягав на тому, що найбільш адекватною формою організації є не централізована спілка, а федерація територіальних. Інший член УСДРП, Довженко, переконував: структура профспілки має відбивати політичну й економічну реорганізацію колишньої імперії, яка, за його переконанням, завершиться запровадженням федеративної республіки із широкою автономією національностей. Отже, робітники цукрової галузі України потребують територіальної спілки, що захистить їхні економічні й культурні інтереси. Утім, втручання УСДРП ні до чого не привело. Як рапортував Довженко в «Робітничий газеті», більшість делегатів з'їзду були українцями, але в робочих комісіях переважали російські меншовики, які категорично відкидали ідею федеративної організації та автономних секцій¹²².

Через два місяці 500 делегатів від 220 цукроварень відвідали II з'їзд. Українці становили 47% учасників форуму, росіяни — 26%, поляки — 16%, євреї — 7%. (Двоє делегатів вказали в реєстраційних бланках у графі національність «інтернаціоналіст».) Штатні працівники («служачі») становили 43% учасників заходу. «Робітничая газета», на сторінках якої активно висвітлювалися обидва з'їзди, без коментарів повідомляла: на цей раз національне питання взагалі не обговорювали¹²³.

УЗЯТТЯ ВЛАДИ

У липні 1917 р. перший період революції добігав кінця. Мирна фаза самоорганізації та формування позицій характеризувалася дотриманням динамічної рівноваги між Тимчасовим урядом, Центральною Радою і робітничим рухом; вона завершилася із початком нової хвилі низової мобілізації, першими прикладами якої стали практично одночасні солдатські бунти в Петрограді та Києві. Тепер солдати й робітники розуміли, що цілі Тимчасового уряду відрізняються

122 Робітничая газета. — 21 травня 1917. — С. 3–4.

123 Робітничая газета. — 7 липня 1917. — С. 1; Робітничая газета. — 10 липня 1917. — С. 2.

від їхніх. Лояльність мас дедалі більше зміщувалася в бік двох інших полюсів системи «тривладдя».

Провал червневого наступу російської армії на Південно-Західному фронті поховав останні надії на швидке завершення війни. Тимчасовий уряд потребував стабільності в українських губерніях, близьких до лінії фронту з Австро-Угорщиною та Німеччиною. Але тут діяла Центральна Рада, яка вимагала територіальної автономії та, відповідно, певної частки контролю над ресурсами й інфраструктурою, такими необхідними для ведення військових дій. У той самий час українізація армії послаблювала владу генералітету. У зоні боїв виникали нові й нові ради солдатських депутатів. Вони почали погрожувати, що виведуть свої полки в тил — на територію України. Це було виявом невдоволення урядовою політикою продовження війни, а водночас і побоювань, що Центральну Раду розженуть силами лояльних «тимчасовим» військових частин¹²⁴.

Переважна частина солдатів були селянами, тому демобілізація (байдуже, офіційна чи стихійно-дезертирська) посилювала рух за земельну реформу, очолюваний на той момент селянськими спілками. Цей рух набирив щораз більшого розмаху, застосовуючи нові форми боротьби на кожному етапі сільськогосподарського циклу. Під час сівби селяни вимагали у великих землевласників, щоб ті здавали в оренду більші ділянки та заморозили орендну плату. У липні й серпні селяни виборювали для себе більшу частку у врожаї, зібраному з панських полів. Примусові конфіскації та переділ землі розпочалися протягом серпня-жовтня 1917 р. У багатьох місцевостях селяни створили власні озброєні загони, що охороняли їхні райони від бандитизму; також вони чинили спротив армійським частинам, які уряд надсилав для захисту поміщицької власності¹²⁵. Станом на

124 Христюк П. Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 1. — С. 59.

125 Там само. — Т. 2. — С. 14; Сушино-Хоменко В. З приводу особливостей пролетарської революції на Україні. — С. 92–95.

жовтень селяни прифронтових повітів Подільської та Волинської губерній захопили і перерозподілили 50–60 % помість. У східних повітах цих губерній та на Київщині цей показник сягнув 20–25 %. На Лівобережжі акти конфіскації маєтків та знищення поміщицького майна найчастіше траплялися в перенасиченій безземельними батраками Чернігівській губернії. Тут великі землевласники втратили 15–20 % землі. У степових й індустріальних південно-східних губерніях селяни захопили 5–10 % помість. Загалом на момент повалення Тимчасового уряду селянські спілки вже конфіскували з метою перерозподілу 25–30 % поміщицьких земель¹²⁶.

Інтереси селянських спілок не обмежувалися земельним питанням. На регіональних і національних з'їздах селянські депутати говорили про війну, автономію України та освіту. Їхні вимоги завжди були радикальнішими, ніж позиція УСДРП та Центральної Ради в цілому. Вище вже йшлося про ухвали I Всеукраїнського селянського з'їзду (28 травня — 2 червня 1917 р.). Вони знайшли свій розвиток у діяльності II пленуму Всеукраїнської ради селянських депутатів (2 вересня 1917 р.). Представники селянства висловилися за негайне припинення війни та укладення миру без анексій і контрибуцій. Робітничий контроль над промисловістю було названо найкращим способом підтримання виробництва й розподілу споживчих товарів, стримування росту цін та відновлення роботи заводів, зупинених власниками¹²⁷.

Селяни досі розглядали Центральну Раду як представницький орган, у якому вони висуватимуть і вирішуватимуть проблеми, що їх непокоїли. Володимир Винниченко писав:

126 Holubnychy V. The Agrarian Revolution in Ukraine // Selected Works. Soviet Regional Economics. — P. 56.

127 Majstrenko I. Borotbism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism. — New York: Research Program on the USSR, 1954. — P. 45; Христюк П. Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 2. — С. 24–25.

«Реалістичний, моністичний розум селянина ці дві категорії — національне й соціальне, — зараз же зливав в одну, неподільну, органічно пов'язану між собою цілість. Хто за землю, той й за Автономію. Хто проти Автономії, той і проти землі»¹²⁸.

Між тим, відносини між Центральною Радою і Тимчасовим урядом погіршувалися далі й після прийняття Києвом принизливих умов «Тимчасової інструкції». Рада бойкотувала Московську державну нараду (12–15 серпня 1917 р.), скликану Тимчасовим урядом з метою забезпечити підтримкою його новий склад — чергову коаліцію соціалістичних і буржуазних партій на чолі з прем'єр-міністром Олександром Керенським. Обговорення в Малій Раді запрошення до Москви продемонструвало, що українська сторона попросту не довіряє всеросійському урядові. Першим думку про доцільність цілковитого усунення Тимчасового уряду озвучив депутат-уєсдек Михайло Ткаченко:

«Російська буржуазія показала цілковиту нездатність організувати життя. Тому її треба усунути, а влада повинна перейти до рук селянства та пролетаріату <...> Автономію ж України треба здійснити фактично й у повному об'ємі»¹²⁹.

У реальності Тимчасовий уряд намагалися усунути зовсім інші сили. 25 серпня 1917 р. Верховний головнокомандувач Російської армії Лавр Корнілов підняв заколот. Офіційно Корнілов заявив, що просто збирається відновити порядок у столиці та в лавах армії. Він висловився за поширення смертної кари і військових судів за межі фронтової зони, посилення репресій проти більшовиків. Підрозділи, вірні Корнілову, розпочали марш на Петроград. Але прем'єр Керенський побачив у цьому спробу повалити Тимчасовий уряд і встановити військову диктатуру. «Міністрам-соціалістам» бракувало влади й популярності, щоб самотужки мобілізувати маси для опору путчистам, тому було вирішено звер-

128 Винниченко В. Відродження нації. — Т. 1. — С. 178.

129 Там само. — Т. 2. — С. 31.

нутися за підтримкою до Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів. Керенський погодився звільнити ув'язнених більшовиків та озброїти робітників для оборони підступів до столиці. Через кілька днів путч зазнав повного краху. Його наслідками стали подальше падіння авторитету Тимчасового уряду та посилення Петроградської ради. У ті дні на заклик Петроради всієї країною прокотилася хвиля народної мобілізації для спротиву корніловцям.

Головнокомандувач, звісно, спирався на підтримку генералітету, в тому числі начальника штабу КВО Олександра Оболешева, отамана Війська Донського Олексія Каледіна та командувача Південно-Західним фронтом Антона Денікіна. В Україні також розцінили виступ Корнілова як пряму атаку проти демократичних досягнень революції. На Лівобережжі ради робітничих і солдатських депутатів брали під контроль пошту і телеграф, виставляли караули на шахтах і заводах. Ради Донбасу відправили своїх агітаторів до калединських козаків, намагаючись пояснити їм справжні цілі Корнілова та його посіпак. На Південно-Західному фронті солдатські комітети вимагали арешту й суду над офіцерами, причетними до путчу. Бердичів був другим за важливістю осередком корніловців після Ставки Верховного головнокомандувача у Білорусі. Місцеві солдати заарештували та утримували під вартою генерала Денікіна та інших старших офіцерів. У Харкові Комітет захисту революції встановив контроль над міським комісаріатом Тимчасового уряду, а також вислав свої збройні загони на залізничні шляхи.

У Києві в цей час було створено Особливий комітет з охорони революції, куди увійшли генеральні секретарі, комісари Тимчасового уряду, міський голова, начальник міліції, представники Київської ради робітничих і солдатських депутатів, профспілок та практично всіх партій революційної демократії: більшовики, меншовики, російські есери, українські есери, УСДРП, Бунд, Фарейнікте. Сили комітету заарештували генерала Оболешева та урядового комісара Києва, кадета Миколу Страдомського.

Ради робітничих депутатів Донбасу чинили дієвий спротив заколоту і, усунувши симпатиків Корнілова й опортуністів, фактично перебрали на себе місцеву владу на початку вересня¹³⁰.

Центральна Рада проігнорувала серпневу Державну нараду, але прийняла запрошення на Демократичну нараду 14–22 вересня, організовану ВЦВК Рад робітничих і солдатських депутатів разом із Виконавчим комітетом Всеросійської ради селянських депутатів. Нарада мала забезпечити Тимчасовий уряд підтримкою у боротьбі з прихильниками старого режиму, які тяжіли до генерала Корнілова. Її перебіг засвідчив наявність у демократичному таборі дуже різномірних політичних течій. Центральна Рада відправила в Петроград 12 делегатів, надавши їм такий імперативний мандат: «сформування однорідного, революційно-соціалістичного уряду, відповідального перед демократіями усіх народів Росії <...> передача усіх поміщицьких, монастирських і церковних земель до Установчих зборів в завідування земельних комітетів <...> встановлення контролю державної і крайової власті над продукцією і поділом <...> передача в завідування крайових органів власті найважливіших галузей промислу <...> скликання для кожного краю, який того домагається, національно-крайових суверенних Установчих зборів <...> передача власті на Україні в руки Української Центральної Ради і її Генерального секретаріату, складеного на основі статуту Центральної Ради з 16 липня цього року»¹³¹.

Згадуваний статут підготували ще під час київських переговорів з посланцями Тимчасового уряду, потім невдало звозили його до Петрограда, звідки навзаєм отримали злочасну «Тимчасову інструкцію».

Делегація Центральної Ради виголосила свої вимоги перед двома тисячами депутатів, але підтримку здобула тільки з боку більшовиків і російських есерів. Більшість з'із-

130 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 710–718.

131 Там само. — С. 767.

ду відкинула українську програму, а праві соціалісти навіть заговорили про вигідність українського сепаратизму для ворожої Німеччини. Натомість кияни приєдналися до РСДРП(б), лівого крила ПСР та інших національних делегацій, проголосувавши проти коаліціювання лівих партій з буржуазними в уряді¹³². Ленін з цього приводу написав:

«После аграрного вопроса в общегосударственной жизни России особенно большое значение имеет, особенно для мелкобуржуазных масс населения, национальный вопрос. И мы видим, что на “Демократическом” совещании, подта-сованном господином Церетели и К°, “национальная” курия по радикализму становится на второе место, уступая только профессиональным союзам и стоя выше курии Советов рабочих и солдатских депутатов по проценту голо-сов, поданных против коалиции (40 из 55). <...> На Украине конфликты украинцев вообще и украинских войск в част-ности с правительством все учащаются»¹³³.

Стрімка деградація Тимчасового уряду восени 1917 р. поділила революційну демократію на три політичні та-бори: прихильників збереження коаліції соціалістичних і буржуазних партій; прихильників утворення однорідно-го соціалістичного уряду «від трудовиків до більшовиків»; тих, хто вже не вірив у можливість реорганізації уряду, яка б поставила його на службу революції, та підтримував побудову знизу цілком нової системи державної влади. Тре-тій табір складався з більшовиків і лівого крила соціалістів-революціонерів. Їхній вплив у радах стрімко зростав. Нехай більшовики перебували в середовищі революційної демо-кратії у меншості, але вони відчували потужну підтримку

132 Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — С. 87–88; Винниченко В. Відродження нації. — Т. 2. — С. 34; Сухино-Хоменко В. З приводу особливостей пролетарської революції на Укра-їні. — С. 101.

133 Ленін В. Кризис назрел // Ленін В. Полное собрание сочинений. — Т. 34. — С. 277–278.

з боку робітничого руху, надто — промислового пролетаріату. В Україні на вересневих перевиборах до рад найвищі результати більшовики продемонстрували на Донбасі: Горлівка-Щербинівка — 79% мандатів, Луганськ — 70%, Боківка — 60%, Лозова-Павлівка та Макіївка — по 58%, Маріуполь — 44%. РСДРП(б) посилила свою присутність у радах Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Миколаєва, Кривого Рога, але ще не змогла усунути меншовиків і правих есерів від керівництва в них. Під тиском більшовиків ради Донбасу перебирають на себе владу на місцях від початку вересня, тобто задовго до скликання II Всеросійського з'їзду рад¹³⁴.

Цей з'їзд відкрився 25 жовтня 1917 р. 128 делегатів з України представляли в Петрограді 12 рад робітничих депутатів, 12 робітничих і солдатських, 9 робітничих, солдатських і селянських, 3 солдатські, 1 раду селянських депутатів. Серед них були 60 більшовиків, 30 російських есерів, 20 меншовиків, 6 уесдеків, 4 українські есери та 7 безпартійних¹³⁵. 55% українських делегатів підтримали більшовицьку пропозицію оголосити Тимчасовий уряд поваленим та затвердити новий, відповідальний перед радами робітничих і солдатських депутатів. Загалом за більшовиків голосували 70% з понад 600 делегатів, які взяли участь у роботі з'їзду¹³⁶.

Але значна кількість рад Російської республіки не була там представлена зовсім. Якби II з'їзд був більш репрезентативним, то проголосував би, найімовірніше, за реформатування Тимчасового уряду на основі коаліції всіх соціалістичних партій. Утім, революції не роблять за парламентською процедурою. Їх здійснюють ініціативні маси,

134 Гамрецький Ю., Тимченко Ж., Щусь О. Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.). — С. 107–108; Історія Української РСР: у 8 т. — Т. 5. — С. 141; Історія Української РСР: у 2 т. / гол. ред. К. К. Дубина. — К.: Наукова думка, 1967. — Т. 2. — С. 34.

135 Гамрецький Ю., Тимченко Ж., Щусь О. Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.). — С. 189.

136 Там само. — С. 188.

а лідери шукають формального схвалення і затвердження вже після захоплення «командних висот». РСДРП(б) зважилася взяти на себе ініціативу в усуненні Тимчасового уряду. Контрольований більшовиками Військово-революційний комітет Петрограду очолював солдатів, які атакували ключові цивільні й війські установи старого уряду. Серед повсталих було досить багато українців, що служили в частинах 1, 2 й 3 гвардійських піхотних дивізій або на Балтійському флоті та визнавали політичний провід петроградського комітету УСДРП¹³⁷.

Наприкінці жовтня владу Тимчасового уряду було скинуто також і в Києві. Головна відмінність від ситуації в Петрограді полягала в тому, що тут, як і в усіх інших великих містах України, його місце заступила Центральна Рада.

20–29 жовтня 1917 р. в Києві засідав III Всеукраїнський військовий з'їзд. Від 1,5 мільйона солдатів було делеговано понад 3000 представників, 2/3 із них — члени УПСР. Учасники з'їзду не лише надали Центральній Раді вагому політичну підтримку, а й допомогли в суто воєнному плані. У певний момент вони оголосять перерву в засіданнях, сформують збройний загін та протистоятимуть частинам, вірним Тимчасовому урядові¹³⁸.

Дізнавшись про те, що більшовики захопили владу в Петрограді, з'їзд переважною частиною голосів висловив їм свою підтримку та побажав Центральній Раді й новоутвореній Раді народних комісарів успішної співпраці. Коли на з'їзді пролунало питання «З ким іти? З Леніним чи з Керенським?» — то зал відповів: «З Леніним! З Леніним!»¹³⁹ Було ухвалено резолюцію: «виступ большевиків З'їзд не може лічити вчинком антидемократичним і вживе всіх заходів, щоб війська з України, а також українські військові одиниці

137 Авдієнко М. Лютнева революція в Петрограді і УСДРП // Літопис революції. — 1928. — № 1 (28).

138 Шахрай В. Революція на Україні. — С. 74–75.

139 Там само.

з фронту і з тилу, не посилались для боротьби з представниками інтересів трудового народу»¹⁴⁰.

Отримавши новини зі столиці, Центральна Рада ініціювала утворення Крайового комітету з охорони революції, а при ньому — Революційного штабу. Останній мав організувати надійні військові частини. Від Центральної Ради місця в комітеті посіли уесдеки Михайло Ткаченко і Микола Порш, українські есери Олександр Севрюк, Микита Шаповал і Микола Ковалевський, есефи Андрій Ніковський і Федір Матушевський, більшовик Георгій П'ятаков, член Поалей-Ціону Соломон Гольдельман. Політичні партії ще й окремо делегували своїх представників. Це були: від Соціалістичної єврейської робітничої партії (СЕРП) — Мойсей Зільберфарб, від ПСР — С. Сараджев, від Бунду — Мойсей Рафес, від УСДРП — Андрій Річицький, від РСДРП(б) — Володимир Затонський. Від інших організацій до комітету потрапили більшовик Ісак Крейсберг (Київська рада робітничих депутатів), Микола Шумицький (Центральний комітет Всеукраїнської спілки залізничників), уесдек Симон Петлюра (Український генеральний військовий комітет), Михайло Тележинський та уесдек Євген Касьяненко (обидва — Всеукраїнська рада військових депутатів). Нарешті, там були також представлені Київська рада солдатських депутатів, ради робітничих і солдатських депутатів Одеси, Харкова, Катеринослава. Не долучилися меншовики, які заявили, що єдиним легітимним органом захисту революції й підтримання порядку в Києві лишається міська дума¹⁴¹.

26 жовтня Комітет, у рамках якого об'єдналися «всі органи революційної демократії, всі революційні і соціалістичні партії нашого краю, як українські, так і неукраїнські», звернувся до населення України. Відозва наголошувала:

140 Христюк П. Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 2. — С. 47.

141 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 790–792; Волин С. Меншевики на Україні // Inter-University Project on the History of the Menshevik Movement. — 1962. — № 11. — С. 20.

«всі громадські, військові тиліві власті, а також і всі організації революційної демократії мусять твердо і непохитно виконувати всі його накази і приписи». Комітет заявив, що нещадно буде придушувати будь-які контрреволюційні дії, навіть якщо задля цього доведеться застосувати зброю, та висловив сподівання, що «населення краю зуміє оцінити серйозність становища й прикладе всіх сил до охорони революції і спокою»¹⁴².

Та невдовзі стрункість лав Комітету була порушена виходом із його складу РСДРП(б). Перед цим більшовики наполягали на тому, що їхні делегати (Володимир Затонський і Георгій П'ятаков) мають, за попередніми домовленостями, увійти до Малої Ради¹⁴³. Остання слугувала політичним форумом, де й визначався порядок денний для Комітету. Однак 26 жовтня Мойсей Рафес запропонував на розгляд Малій Раді підготовлену Бундом резолюцію, що містила «рішучий осуд повстанню більшовиків» у Петрограді та закликала протистояти спробам встановлення радянської влади в Україні¹⁴⁴. Ця резолюція спровокувала запеклу суперечку. Представники УСДРП озвучили позицію своєї партії:

«Ніякої коаліції з буржуазією не може бути, влада повинна перейти до рук революційної демократії, що зовсім не значить передавати її до рад робітничих і солдатських депутатів. Ми проти повстання петербурзького пролетаріату, коли воно має перевести саме цю формулу. Але разом з тим ми рішуче проти ліквідації його збройною силою. В нинішніх умовах це означало би в дійсності передавати всю владу справжній контрреволюції. Петербурзький конфлікт має бути розв'язаний виключно мирним шляхом»¹⁴⁵.

Усдеків підтримали й українські есери. Ця позиція вельми відрізнялася від запропонованої бундівцями

142 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 793.

143 Рафес М. Два года революции на Украине. — С. 46–48.

144 Робітничая газета. — 28 жовтня 1917. — С. 1.

145 Там само.

інтерпретації, у якій події в Петрограді були описані як більшовицький заколот, а соціальні мотиви, залучення столичних робітників, солдатів і матросів, підтримка, висловлена ІІ Всеросійським з'їздом рад — замовчувалися або заперечувалися. Отже, Мала Рада не засудила Жовтневе повстання, але й не схвалила, прийнявши резолюцію УСДРП.

Київські більшовики усе ж таки вважали за потрібне залишити як Комітет, так і Центральну Раду. Участь РСДРП(б) у роботі цих організацій пояснювалася передусім бажанням захистити владу партії в центрі від можливого наступу контрреволюції. Через три роки Володимир Затонський напише у спогадах:

«Основна наша вимога до Ради була така — не випустити з України, а також з Південно-Західного і Румунського фронтів жодної військової частини на придушення революції в Москві і Петрограді. Річ у тому, що ці фронти були для нас найбільш ненадійними і ми знали, що керенщина, яка об'єдналася в боротьбі проти революції з корніловщиною, робить спробу спертися на частини, які стоять на Україні. Це завдання, так би мовити, пасивної допомоги революційним центрам, ми могли б легко здійснити в союзі з Радою, коли б вона чесно виконувала свої зобов'язання»¹⁴⁶.

Отже, найголовнішим завданням київських більшовиків була підтримка («пасивна допомога», за висловом самого Затонського) революції у Росії. УСДРП та УПСР взяли участь у формуванні Комітету з охорони революції, маючи зовсім інші мотиви, а саме: прагнути розбудувати в Україні альтернативну інституцію державної влади. Українські партії навіть якщо не засуджували відкрито Жовтневий переворот, то висловлювали помітне занепокоєння стосовно нього. Не дивно, адже більшовицькі норми представництва в органах влади були дискримінаційними щодо селянства — основної соціальної бази Центральної Ради. Крім цього, важко

146 У дні Жовтня. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. — К.: Політвидав України, 1987. — С. 3.

було зрозуміти, що на практиці означатиме більшовицьке «право націй на самовизначення».

На засіданні Малої Ради Георгій П'ятаков, коментуючи вихід своєї партії зі складу Комітету, заявив:

«Бій на вулицях Петрограда продовжується уже 3 дні. Це свідчить, що там повстання не більшовиків, а революційного пролетаріату і війська <...> Висловлюючись тут проти повстання петербурзького пролетаріату і війська, ви цим самим ударили і по нашій партії, і тому ми виходимо із М. Ради, вважаючи себе вільними. Але знайте, що, незважаючи на все це, в той момент, коли ви будете гинути під ударами російського імперіалізму, ми будемо з вами зі зброєю в руках»¹⁴⁷.

Один із уєсдеків відповів на це, що український народ ніколи не забуде допомоги з боку більшовиків. У залі залунали оплески¹⁴⁸.

27 жовтня більшовики ініціювали об'єднане засідання київських Ради робітничих і Ради солдатських депутатів. Г. П'ятаков гостро критикував Центральну Раду, яка, мовляв, встромила ножа в спину Петроградському повстанню. На той момент ще тривали бої за Петроград і Москву. Г. П'ятаков виголосив, що українці можуть забути про національне самовизначення, якщо прихильники Тимчасового уряду переможуть, втопивши повстання в крові. Учасники зустрічі ухвалили запропоновану більшовиками резолюцію, у якій солідаризувалися із робітниками і солдатами Петрограда та висловили намір «організувати ревком Рад, передати йому всю повноту влади по Києву, доручити йому всемірно проводити в життя постанови з'їзду Рад і підкорити його дії вищому контролю Київських Рад Р. і С. Д., які мають право переобрати його в будь-який момент»¹⁴⁹.

147 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 799–800.

148 Майоров М. З історії революційної боротьби на Україні, 1914–1919. — Харків: Державне видавництво України, 1928. — С. 46; Петровський Д. Революция и контрреволюция на Украине. — Москва: Государственное издательство, 1920. — С. 14.

149 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 800–805.

28 жовтня революційний комітет, до складу якого увійшли більшовики та ліві російські есери, зайняв Маріїнський палац у центрі Києва. Туди знесли кілька сотень гвинтівок. Але ніяких подальших дій ревкомівці вчинити не встигли. До них прибула делегація з представників Центральної Ради, міської думи, правих есерів, меншовиків і Бунду; водночас палац було оточено солдатами. Розташовані віддалік пролетарських кварталів Києва ревкомівці не могли сподіватися на підкріплення, тому здали зброю і відразу були заарештовані. Але більшовиків це не зупинило: уже наступного дня створено новий ревком, який закликав київських робітників виступити проти Тимчасового уряду (про Центральну Раду мова не йшла). Увечері 29 жовтня на Печерську розпочалося повстання проти сил КВО.

Три дні тривали бої за Київ у форматі «два на одного». Вірність Тимчасовому уряду зберігали до 10 тисяч вояків, включно із частиною міського гарнізону. Червона гвардія та пробільшовицькі армійські підрозділи разом нараховували 6,6 тисяч багнетів. Сили Центральної Ради виявилися найпотужнішими (16 тисяч багнетів): полк, сформований III Всеукраїнським військовим з'їздом, ті з'єднання міського гарнізону, які орієнтувалися не на проурядових офіцерів, а на Київську раду солдатських депутатів, та 34-й армійський корпус, очолюваний генералом Павлом Скоропадським¹⁵⁰.

Перебіг цієї боротьби досі залишається предметом дискусії серед істориків. Зокрема, неясно, чи то сили більшовиків і Центральної Ради координувалися між собою, чи то діяли проти захисників Тимчасового уряду цілком самостійно. Так, Г. П'ятаков після звільнення телеграфував у Петроград Раді народних комісарів:

«Дружним зусиллям більшовицьких і українських солдатів і озброєних червоногвардійців штаб примушений зда-

150 Гамрецький Ю., Тимченко Ж., Щусь О. Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.). — С. 192; Рафес М. Два года революции на Украине. — С. 46; Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1.

тися. Бунтівники роздавлені після великої рушничної, кулеметної та артилерійської перестрілки <...> Лакеї Керенського спробували посилати різні частини військ проти українців і більшовиків, але жодна не пішла»¹⁵¹.

Київські події продемонстрували, що результат збройного протистояння визначається не тільки чисельністю сторін, але й ступенем переконаності залучених до нього робітників і селян у тому, що на кону питання життєвої ваги. У цьому плані загони Тимчасового уряду виявилися найменш вмотивованими. Схожа аргументація дозволила Михайлові Грушевському схилити грізні загони донських козаків, що перебували в Києві, до нейтралітету: мовляв, навіщо втручатися у конфлікт, який розгортається вже практично в чужій для них країні¹⁵².

Переможцем із цієї триденної борні, без жодного сумніву, вийшла Центральна Рада. Її сили встановили контроль над містом, зокрема армійськими казармами, дільницями міліції, Лук'янівською в'язницею, державними будівлями, банками, залізницею, поштамтом. Більшовики не мали достатньо сил, щоб кинути виклик Центральній Раді, тому їхні загони залишали вулиці. Частину штабістів КВО

151 Там само. — С. 860–861.

152 Рафес М. Два года революции на Украине. — С. 46; Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 752–756. Під патронатом Центральної Ради 8–15 вересня в Києві відбувся 3'їзд поневолених народів Росії. 84 делегати представляли 20 національних рухів з терен колишньої імперії, які, подібно до українців, прагнули переоблаштувати Російську державу згідно з принципами національно-територіальної автономії й федералізму. На з'їзді були присутні 9 представників козацтва — від Терського, Донського, Кубанського, Уральського, Оренбурзького, Амурського, Забайкальського військ. 21 жовтня — 1 листопада в Києві працював Всеросійський загальнофронтний козацький з'їзд. Його учасники могли стати підкріпленням для якоїсь зі сторін збройного протистояння, що тривало у місті. 1 листопада козаки ухвалили рішення про перенесення місця засідань до Новочеркаська (Область Війська Донського).

заарештували, іншим — вдалося втекти. Дехто з них відправився на Дон, щоб приєднатися до генерала Каледіна¹⁵³.

1 листопада 1917 р. Центральна Рада проголосила себе крайовою владою в Україні. У відозві, випущеній Генеральним секретаріатом, наголошувалося на тому, що Центральна Рада обрана всім народом України, виражає волю всієї революційної демократії та за своєю суттю є всеукраїнською радою селянських, робітничих і солдатських депутатів¹⁵⁴. Завдяки підтримці з боку солдатського руху Центральна Рада переважала і більшовиків, і прихильників Тимчасового уряду у військовому плані, тому тепер вона отримувала визнання по всіх українських губерніях як керівний орган. Процес перебирання влади здебільшого був цілком мирним, за винятком Києва та Вінниці, де відбулися зіткнення сил Центральної Ради, робітничих загонів, очолюваних більшовиками, та підрозділів регулярної армії, досі вірних поваленому Тимчасовому урядові. У Вінниці перемогу здобула також Центральна Рада¹⁵⁵.

29 жовтня III Всеукраїнський військовий з'їзд звернувся до Центральної Ради з вимогою проголосити Українську Народну Республіку. Деталі федеративних зв'язків з іншими республіками Росії мали визначити майбутні українські Установчі збори. З'їзд відкинув претензії більшовиків на встановлення влади, що спиралася б виключно на ради робітничих і солдатських депутатів. Але водночас делегати зовсім не бажали засуджувати Жовтнєве повстання як «антидемократичне». Заявлено було, що військовики мусять не допустити надсилання з території України підрозділів «для боротьби з представниками інтересів трудового народу»¹⁵⁶.

153 Гамрецький Ю., Тимченко Ж., Щусь О. Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.). — С. 214; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — С. 91.

154 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 809.

155 Здоров А. Український Жовтень. — С. 60–64.

156 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 885.

7 листопада Центральна Рада ухвалила Третій універсал. Отже, проголошувалася Українська Народна Республіка, яка охоплювала всі українські етнічні території. Точні кордони мали бути визначені за допомогою плебісцитів. Нова республіка прагнула залишитися у федерації з Великоросією й іншими національними утвореннями, що поставали з уламків колишньої імперії. Центральний уряд, сформований демократичним шляхом, мав розпочати мирні переговори, які б поклали край Першій світовій війні. Також Універсал окреслив внутрішньополітичну програму УНР: поєднання державного і робітничого контролю над промисловістю, конфіскація поміщицьких маєтків без викупу, 8-годинний робочий день, національно-персональна автономія для меншин, захист основних демократичних прав і свобод, скасування смертної кари, повна амністія політв'язням. Вибори до українських Установчих зборів були призначені на 27 грудня 1917 р., а їх скликання — на 9 січня 1918 р.¹⁵⁷

Підготовлений українськими есдеками та есерами чорновий варіант III Універсалу треба було узгодити з бундівцями, меншовиками, російськими есерами, щоб отримати їхні голоси у Малій Раді. За наполяганням цих партій в Універсалі з'явився пасаж про бажання українського народу залишатися в складі оновленої Росії, а також застереження, що УНР не буде самостійно провадити мирні переговори або брати участь у мирній конференції, лише «через центральне правительство». Неукраїнські партії воліли б залишити всі суверенні права за Російською державою, яка могла б згодом делегувати певну їх частину Україні. Загалом вони побоювалися, що український національний рух, самовільно сказавши «автономна республіка», скаже й «суверенна незалежна держава». А цей крок, на їхню думку, загрожував не тільки територіальній цілісності Росії в її дореволюційних кордонах, але й підривав політичну впливовість російської та єврейської меншин в Україні. «Но для Бунда в то же время

157 Робітнича газета. — 8 листопада 1917. — С. 2-3.

было ясно, — писав Мойсей Рафес, — что эта “украинская демократия” сохранит свою революционность только при тесной связи со всей революционной Россией. Провозглашение “самостийности” означает открытый шлюз националистической мелкобуржуазной реакции, немедленное ослабление влияния «национальных меньшинств», сильных только своей связью с революционной Россией, именем которой они и дают на У.Ц.Р [виділення моє. — М. Б.]».

Щоб забезпечити собі майбутню політичну вагу, ці партії зажадали збільшення представництва у Генеральному секретаріаті. Посади товаришів (заступників) генеральних секретарів з великоруських, єврейських і польських справ було перетворено на повноцінні секретарства. За результатами цієї реорганізації національні меншини отримали третину голосів (6 з 18) та четверту частину місць (6 з 24) в уряді¹⁵⁸.

Зрештою Бунд проголосував за Універсал із внесеними правками, а меншовики, російські есери, народні соціалісти і Польський демократичний централ — утрималися. Меншовики виправдовували свою позицію тим, що, мовляв, не бажають послаблювати «революційний фронт». На словах вони поділяли ідею самовизначення націй, але досі вважали, що тільки всеросійські Установчі збори матимуть повноваження, щоб визначити форми її втілення¹⁵⁹. Київські більшовики дали актові негативну оцінку: «Весь універсал складається зі звичайної буржуазної демократичної мелодрамації, яку можна тлумачити і так, і так». На їхню думку, суть справи полягала в тому, яким чином та з участю яких класів втілюватимуться гасла III Універсалу. Чи Центральна Рада залишатиметься на боці буржуазно-демократичної революції, чи підтримуватиме пролетарсько-селянську?¹⁶⁰

158 Рафес М. Два года революции на Украине. — С. 58.

159 Там само.

160 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 904.

Але прихильники Центральної Ради переймалися геть іншими питаннями. Як згадує Рафес:

«Бунд мог легко примириться з провозглашением федеративного строя России, к этому украинские “бундовцы” были подготовлены своей предыдущей политической работой. Но федеративная связь Украины с Россией при отсутствии в ней центральной власти есть фикция»¹⁶¹.

Ця «відсутність», або радше переконання, що більшовики не зможуть довго утримувати центральну владу, утворювала в III Універсалі таку собі зяючу дірку. Цілком було зрозуміло, чого Центральна Рада хоче в Україні, але так і не з'ясувалося, яку позицію вона займає відносно боротьби за владу в Петрограді, Москві тощо. У відповідь на це важливе питання — мовчання; новий, радянський уряд ані визнається, ані відкидається. Автори Універсалу свідомо змальовували боротьбу за владу в Росії в тонах незавершеності й невизначеності. У центрі, мовляв, панував хаос.

«Тяжка й трудна година впала на землю республіки Російської. На півночі, в столицях іде межиусобна й кривава боротьба. Центрального правительства нема, і по державі шириться безвластя, безлад і руїна».

Центральна Рада, беручи на себе повноту влади в Україні, запевняла народні маси: «ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й всієї Росії».

Ще 26 жовтня Центральна Рада дала зрозуміти, що де-факто не визнає Раду народних комісарів, але підтримує мирний шлях вирішення конфлікту, що розгорівся між соціалістичними партіями після повалення Тимчасового уряду. Лідери всіх партій Ради не поділяли більшовицьких поглядів на революцію та концепцію диктатури пролетаріату. Натомість вони трималися мети федеративної демократичної республіки, у якій центральні й національно-автономні органи влади будуть сформовані на основі

161 Рафес М. Два года революции на Украине. — С. 56–57.

загального виборчого права. Це був максимум, на який вони очікували від революції, що нуртувала навколо.

У демократичних республіканських інституціях, звісно, будуть повноцінно представлені селянство і робітництво, але ще довгий час вони урядуватимуть разом із буржуазією — чи то в коаліції, чи то у взаємній опозиції. Зараз, під час гострої кризи та до моменту скликання Установчих зборів, можна допустити формування чисто соціалістичного — «від трудовиків до більшовиків» — уряду, без залучення партій буржуазії й великих землевласників. Склад українських і загальноросійських Установчих зборів і відповідних нових урядів незабаром буде визначено за результатами загальних виборів.

На поміркованому фланзі російської, єврейської чи то української соціал-демократії заспокоювали себе вірою у те, що новоутворений уряд більшовиків (у середині листопада до складу РНК також увійдуть ліві есери) буде недовговічним. З огляду на це, у Петрограді тепер не існувало життєздатного уряду, з яким УНР було б варто мати справи й налагоджувати федеративні зв'язки.

Але політична ситуація швидко змінювалася, а переваги Центральної Ради мали ситуативний характер. Наразі вона користалася підтримкою з боку селянсько-солдатських мас, що схвально ставилися до автономної Української Народної Республіки, адже вірили, що нова держава квапитиметься задовольнити їхні прагнення землі, миру та самовизначення. У той самий час позиція робітничого класу була суперечливою. У містах Півночі робітничі ради, що в них досі займали сильні позиції меншовики й бундівці, роздирали суперечки про нагальні суспільні проблеми та форму уряду, придатну для їх розв'язання. На промислово розвиненому Донбасі у місцевих радах домінували більшовики, тому там підтримували Жовтневий переворот і прагнули потрапити під юрисдикцію російської РНК.

ІІІ Всеукраїнський військовий з'їзд висловив свою підтримку діям більшовиків і лівих есерів у Петрограді, а від

Центральної Ради зажадав дотримуватися аналогічного курсу, не відкладаючи до Установчих зборів: початок сепаратних мирних переговорів, негайний розподіл землі між селянами, забезпечення робітничого контролю над промисловістю, запровадження демократичного місцевого самоврядування. Національна незалежність мала послугувати засобом для досягнення зазначених цілей. Центральна Рада виявилася достатньо сильною, щоб усунути місцеві відгалуження Тимчасового уряду, відкинути більшовицькі претензії на владу, зрештою — проголосити Українську Народну Республіку. Чи була Центральна Рада спроможна скористатися результатами своєї перемоги й розбудувати життєздатну систему державної влади? До якої федеративної Російської республіки вона збиралася приєднуватися, якщо на місці дієвого центрального уряду вбачала тільки «безвластя, безлад і руїну»?

ЛИСТОПАД 1917-ГО: У ПОШУКАХ ПРИМИРЕННЯ

За підтримки селян та армії Центральна Рада змогла повалити Тимчасовий уряд у Києві, встановити контроль над іншими великими містами та проголосити Українську Народну Республіку. УЦР опинилася за крок від взяття державної влади у свої руки. Щоб зробити завершальний крок та закріпити одержані перемоги, необхідно було рішуче відреагувати на вимоги революційних мас — щодо завершення війни, здійснення земельної реформи, протидії катастрофічному падінню промислового виробництва та безпосереднього залучення робітників, селян і солдатів до управління державою. Треба було також рахуватися з тим фактом, що ради робітничих депутатів не лише почали проголошувати себе владою на місцевому рівні, а вже й фактично стали нею в багатьох містах і містечках. До жовтня 1917 р. Київ практично був відсутній на політичному обрії радянського руху. Ради орієнтувалися на Петроград як на місце перебування верховної державної влади і саме звідти очікували отримати допомогу в протидії всебічній кризі, з якою зіткнулися місцеві громади.

Усунувши Тимчасовий уряд та проголосивши республіку, Центральна Рада покінчила з прямим правлінням Петрограда над Україною. III Універсал декларував значну автономію УНР у складі федеративної Російської Республіки. Україна повинна була делегувати частину свого суверенітету федеральній владі, насамперед надавши право від свого

імені вести мирні переговори. У перспективі компетенції центральної та республіканської влади мали бути обговорені та визначені на Установчих зборах — як загальноросійських, так і українських.

Однак початкові уявлення про траєкторію революції та її кульмінацію похитнулися наприкінці жовтня 1917 р. У столиці Росії збройні загони, очолювані військово-революційним комітетом Петроградської ради, повалили Тимчасовий уряд; натомість II Всеросійський з'їзд рад обрав новий уряд. Варто детальніше зупинитися на ситуації в Петрограді й російській державі в листопаді 1917 р. Це допоможе краще окреслити непросто становище, у якому опинилася Центральна Рада, та зрозуміти, чому її ставлення до подібного розвитку подій було вкрай негативним. Авжеж: як Центральна Рада могла інтегрувати УНР до складу федеративної Російської Республіки, якщо Київ навіть не бачив на території Росії чинного центрального уряду — а лише «безвластя, безлад і руїну»?

НОВА ВЛАДА В ПЕТРОГРАДІ

Не визнаючи Раду народних комісарів правонаступницею Тимчасового уряду, Центральна Рада фактично відображала позицію меншості делегатів II Всеросійського з'їзду рад, що опонували як очолюваному більшовиками державному перевороту, так і формуванню уряду, відповідального лише перед радами. Вночі та вранці 25 жовтня сили Військово-революційного комітету (ВРК) зайняли ключові пункти Петрограда та взяли в облогу резиденцію уряду Керенського — Зимовий палац. Увечері 25 жовтня, доки ще тривали бої, неподалік від Зимового, у Смольному інституті, відкрився з'їзд рад. Охорону забезпечували матроси, підпорядковані ВРК. Те, що повстання і з'їзд відбувалися одночасно, не було збігом обставин.

«Троцький хотів пов'язати збройний виступ та з'їзд рад, вважаючи, що повстання, розпочате від імені самої партії, матиме менше шансів здобути масову підтримку. Тоді як

Ленін вважав «злочинним» очікувати початку з'їзду, побоюючись, що в цей час Тимчасовий уряд попередить повстання своїми активними діями... Ленін волів, щоб повстання передувало відкриттю з'їзду, якому б нічого не залишалось, як санкціонувати вже зроблене»¹.

Делегати-меншовики та есери засудили збройний виступ — як більшовицький заколот, що дискредитує роботу з'їзду. Вони вимагали зупинити кровопролиття та розпочати переговори з «тимчасовими» щодо формування коаліційного кабінету. Але незабаром Зимовий палац впав, Керенський утік, а більшість міністрів Тимчасового уряду заарештували та доправили до Петропавлівської фортеці. Серед ув'язнених було й кілька міністрів-меншовиків. На з'їзд прибув керівник штурму Зимового палацу Володимир Антонов-Овсієнко, який оголосив про падіння Тимчасового уряду. Шістдесят меншовиків та есерів — близько десятої частини делегатів — на знак протесту пішли зі Смольного. На з'їзді залишилися ліві есери та невелика група меншовиків-інтернаціоналістів. Утім, і вони засуджували переворот та вимагали початку коаліційних переговорів. Цю позицію поділяла навіть частина більшовиків на чолі з Григорієм Зінов'євим та Львом Каменєвим, які сумнівалися, що їхня партія зможе тривалий час самотужки втримувати владу, коли ключові інституції та інфраструктурні об'єкти (телеграф, пошта, залізниця) перебувають під контролем меншовиків, есерів і кадетів.

Проте з'їзд схвалив повалення «тимчасових» більшістю в 70% голосів та проголосував за створення нового уряду, відповідального лише перед радами. 36 робітничих, солдатських і селянських рад України представляли 128 делегатів, 56% з яких проголосували за радянський уряд. З'їзд також переобрав законодавчий орган — Всеросійський центральний виконавчий комітет (ВЦВК), а 26 жовтня затвердив

1 Serge V. One of the Revolution. — Translated and edited by Peter Sedgwick, Holt, Reinhart, and Winston. — Harmondsworth: Penguin, 1972. — P. 66.

склад уряду — Раду народних комісарів (РНК). ВЦВК було сформовано відповідно до пропорцій, у яких партії були представлені на з'їзді. Для меншовиків та есерів залишили місця на випадок їхнього повернення. Рада народних комісарів складалася виключно з більшовиків — із Леніним на чолі. Більшовики запросили до участі в уряді лівих есерів, але після певних вагань ця партія залишилася в опозиції, хоч і делегувала своїх членів до ВЦВК².

З'їзд уповноважив новий уряд забезпечити вчасні вибори та скликання Установчих зборів. Делегати ухвалили два декрети — про мир та про землю. Перший документ закликав до «негайного миру без анексій (тобто без захоплення чужих земель, насильницького приєднання чужих народностей) і контрибуцій». Декрет про землю проголошував повне скасування приватної власності та конфіскацію всіх маєтків (удільних, церковних і поміщицьких) без жодної компенсації; усю землю мали рівномірно розподілити між селянами. Зазначалося, що «питання про землю, у повному обсязі, може бути вирішене лише всенародними Установчими зборами».

Меншовики та есери залишили з'їзд рад, але й надалі домінували у двох важливих інституціях — Всеросійському виконавчому комітеті залізничної профспілки (Викжель — Всероссийский исполнительный комитет железнодорожного профсоюза) та Центральному виконавчому комітеті Всеросійського з'їзду селянських депутатів. Разом вони створили Комітет порятунку Батьківщини та революції, який мав на меті «відтворити Тимчасовий уряд», сформований революційними й буржуазними партіями та здатний дове-

2 Brovkin V. The Mensheviks after October. Socialist Opposition and the Rise of the Bolshevik Dictatorship. — Ithica and London: Cornell University Press, 1987. — P. 17; Session of the Petersburg Committee of the Social Democratic Labour Party of Russia (Bolshevik), November 1(14), 1917, in Lev Trotsky. The Stalin School of Falsification. URL: <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1937/ssf/sf08.htm#a41>.

сти країну до обрання Установчих зборів. Комітет закликав усіх громадян і зокрема держслужбовців визнавати його владу та не підкорятися радянському керівництву. Прихильники Тимчасового уряду поспіхом намагалися зібрати війська для походу Керенського на Петроград. 29 жовтня спорадичні збройні сутички в столиці переросли в повстання юнкерів, утім, досить швидко його придушили сили ВРК. Більшовики без вагань закрили всі газети, які закликали до повалення їхнього уряду, та заарештували видавців.

29 жовтня більшовики погодилися взяти участь у багатосторонніх переговорах за посередництва Вікжелю. Учасники намагалися знайти шляхи виходу з конфлікту та подолати відчуження, яке наростало між новим урядом, з одного боку, та меншовиками й есерами, з іншого. Саме в ці години столиці загрожував наступ військ, прихильних до Тимчасового уряду. Утім, переговори були безрезультатними, що пояснюється як внутрішнім розколом у ставленні до Жовтневого перевороту всередині кожної з трьох партій, так і переростанням міжпартійних дискусій у збройну боротьбу. Найбільше сперечалися не про можливість утворення коаліційного уряду, а про те, на кого такий уряд спиратиметься та перед ким нести відповідальність — чи то виключно перед революційною демократією та радами депутатів, чи то перед демократичними силами загалом, включно з буржуазними.

Із Зимового палацу Керенський утік до табору генерала Петра Краснова, і тепер вони на чолі козацької кінноти наступали на столицю. Тисячі петроградських робітників зголосилися захищати новий уряд: вони копали траншеї на підступах до міста й прямо зі своїх заводів постачали артилерію, амуніцію та провізію для солдатів, матросів і червоногвардійців. У ніч із 30-го на 31 жовтня козаків зупинили під Петроградом. Сили Краснова–Керенського втратили бойовий дух, так і не отримавши очікуваної допомоги з фронту. Як наслідок, Керенський та інші члени Тимчасового уряду вирушили на Північний фронт, намагаючись

відшукати там інші військові з'єднання, готові воювати проти більшовиків.

1 листопада більшовики провели в Петрограді партійну конференцію. Знову точилися суперечки стосовно складу нового уряду: чи здатна РНК у такому складі втримати і зміцнити владу над усією Російською Республікою. Становище РНК залишалося дуже непевним — керування державним апаратом і комунікація з регіонами були майже паралізовані через ворожу поведінку інших партій. Попри це Троцький і Ленін наполягали на збереженні однопартійного уряду на тій підставі, що його було обрано II Всеросійським з'їздом рад, а провідні фракції інших партій відмовилися від співпраці. Конференція підтримала цю позицію. Крім цього, Ленін закликав безжально придушувати ті сили, що протистояли новому уряду, та застосовувати терор, аби не залишити буржуазії жодного шансу для успішної контратаки. Станом на 1 листопада 1917 р. компроміс із буржуазними партіями й тими соціалістами, що підтримували ідею коаліції з буржуазією, вже не здавався неминучим, адже марш Керенського на Петроград було відбито, а в Москві, «другій столиці» Росії, після тижня кривавих боїв гору взяли прорадянські сили³.

Третього листопада меншовики теж провели партійну конференцію, але виробити спільну позицію їм не вдалося. Дехто закликав до збройної боротьби проти більшовиків як узурпаторів, інші ж вважали, що за будь-яку ціну треба уникнути громадянської війни. Отже, перспективи досягнення спільної позиції всередині партії та компромісу між трьома основними політичними силами ставали дедалі туманнішими. Жовтневий переворот став випробуванням на цілісність і єдність для кожної з партій. Так, 5 листопада

3 Session of the Petersburg Committee of the Social Democratic Labour Party of Russia (Bolshevik), November 1(14), 1917, in Lev Trotsky. *The Stalin School of Falsification*. URL: <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1937/ssf/sf08.htm#a41>.

одинадцять більшовиків-членів ВЦВК (троє з них водночас були й народними комісарами) подали у відставку, протестуючи проти застосування терору та збереження однопартійного уряду⁴.

Повалення Тимчасового уряду, конфлікт усередині російської революційної демократії з приводу легітимності РНК та початок збройної боротьби між прибічниками старого і нового урядів — усе це й становило ті «безвластя, безлад і руїну», про які йшлося в Універсалі від 7 листопада. «Ми тою силою й властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії», — обіцяла Центральна Рада. Засуджуючи захоплення влади більшовиками, Рада не підтримувала й спроби насильницького повалення нового уряду, натомість наполягала на необхідності компромісу й переговорів. Усі партії, які входили до складу Центральної Ради, уважно спостерігали за стрімкими перипетіями політичної ситуації в Петрограді. Російські та єврейські партії комунікували зі своїми центральними комітетами, розташованими в столиці; тоді як українські партії підтримували зв'язок зі своїми однопартійцями з Петрограду, столичних полків і Балтійського флоту.

Лідери Центральної Ради, безумовно, міркували і про те, яке представництво в коаліційному уряді може здобути Українська Народна Республіка. Тимчасовий уряд ніколи не був щирим у переговорах із Центральною Радою, а в останні дні перед переворотом відносини геть зіпсувалися: було віддано наказ про арешт Винниченка за підозрою в державній зраді. Нова влада в Петрограді висловилася стосовно національного питання 2 листопада, тобто через тиждень після декретів про мир і землю. РНК видала «Декларацію прав народів Росії», підписану наркомом у справах національностей Сталіним та головою уряду Леніним. Більшовики закликали до створення «добровільного і чесного союзу народів Росії». На зміну властивих Тимчасовому уряду

4 Ibid. — P. 19–33.

брехні, провокаціям та недовірі до національних меншин мала прийти «відкрита і чесна політика, ведуча до повної взаємної довіри народів Росії».

Водночас, як стверджувала декларація, тільки міцний союз народів Росії міг утворити державу, «здатну встояти проти всіляких замахів з боку імперіалістсько-анексійоністської буржуазії». Йшлося про наступ військ Центральних держав углиб Росії. Зважаючи на все це, РНК заявила, що спиратиметься у своїй національній політиці на чотири принципи: рівність і суверенітет усіх народів Росії; право на самовизначення аж до відокремлення й створення власних незалежних держав; заперечення будь-яких національних і релігійних привілеїв; вільний розвиток національних меншин. Проте Декларація не пропонувала практичних кроків для реалізації цих принципів, окрім створення при уряді Комісії у справах національностей. Першочерговим завданням був вихід із Першої світової війни, а це вимагало проведення впорядкованої демобілізації на фронті та збереження єдності в тилу. Тим паче більшовики бачили в «добровільному і чесному союзі народів Росії» дещо більше, ніж миттєвий інструмент для стабілізації радянської влади, яка могла б укласти перемир'я і провести мирні переговори. Возз'єднання принаймні частини пригноблених Росією народів у рамках нової союзної держави, у якій буде встановлено рівноправні міжнаціональні відносини, було стратегічною метою РСДРП(б).

Які саме національності потенційно були схильні залишитися в складі оновленої Росії? На той момент близько двадцяти національних рухів змагалися за перегляд свого становища або навіть повне відокремлення. Вони утворювали кільце навколо російських етнічних територій — Фінляндія, Польща, Україна, Білорусь, Литва, Естонія, Латвія, Вірменія, Грузія, Азербайджан, Молдова, донські й кубанські козаки та деякі інші південні регіони. Це «зовнішнє кільце» російських колоніальних володінь значною мірою збігалося з лініями фронтів Першої світової. Центральні держави

прагнули відірвати ці регіони від послабленої Росії, тоді як радянський уряд намагався припинити війну та розпочати мирні переговори. Більшовики, звісно, прекрасно бачили намір Центральних держав узяти силою те, що колись за допомогою сили було приєднано до Російської імперії. Принцип національного самовизначення суперечив тому, щоб будь-яка зі сторін втримувала ці території всупереч волі колонізованих націй. З іншого боку, аж ніяк не можна було й віддавати їх у руки імперіалістичної сили.

До цього більшовики ніколи не стикалися з реальною можливістю розпаду російської держави. Хоч ця партія й виступала проти «анексії чужих народностей» та на захист національної незалежності колоніальних володінь інших імперіалістичних держав Європи, але більшовики навряд чи серйозно вірили, що одного дня саме вони нестимуть відповідальність за *імплементацію* принципу національного самовизначення та за відокремлення частин їхньої багатонаціональної батьківщини. Вторгнення інших імперіалістичних держав, що мали на меті розчленування Російської Республіки, унеможлиблювало в очах більшовиків практичне і справедливе втілення принципу національного самовизначення. Для них національне питання залишалося внутрішнім питанням Росії, розв'язувати яке можна було лише після припинення зовнішньої агресії.

УСТАНОВЧІ ЗБОРИ

З моменту повалення Тимчасового уряду минув тиждень, а і в Петрограді, і в Києві партії революційної демократії ніяк не могли дійти згоди в питанні: кому тепер належить державна влада. Як мають функціонувати демократія і народний суверенітет — через радянські інституції, з яких виключено класи буржуазії та великих землевласників, або через інституції парламентської республіки, з участю вищих класів? Дуже швидко ці питання постали руба: 12 листопада відбулися вибори до Установчих зборів. Понад 44 млн осіб взяли участь у голосуванні в тилу

та на фронті. Явка становила близько 60 % виборців. Найбільшу підтримку одержала російська ПСР (близько 45 %), далі слідували більшовики (25 %), УПСР (9,5 %), кадети (5 %) та меншовики (1,8–2,5 %)⁵. Список Бунду набрав 31 тис. голосів, а Поалей-Ціону — 21 тис. Ці дві робітничі партії зазнали в єврейських громадах нищівної поразки від поміркованих і релігійних партій, які зібрали понад 80 % з пів мільйона голосів, відданих єврейським партіям загалом⁶. Багато робітників-євреїв, як їхні російські чи українські колеги, голосували на основі своєї класової належності та віддали перевагу меншовицьким або більшовицьким кандидатам.

Більшовики лідирували в містах та на фронті, тоді як російські та українські есери перемогли на селі. В українських губерніях українські есери отримали 52 % голосів, російські есери — 25 %, УСДРП — 13 %, більшовики — 10 %, кадети — 3,7%. Підтримка більшовиків була найвищою в найбільш промислово розвинених районах; так, на Донбасі за них проголосувало 50 %. Партії буржуазії й поміщиків зібрали 12 % голосів в Україні — це становило майже половину голосів, відданих за ці партії на всій території Росії⁷. У Харківській і Херсонській губерніях українські та російські есери виставили спільний список, так само вчинили УСДРП і УПСР на фронтових ділянках і в деяких тилових округах. Загалом від україн-

-
- 5 Дані про результати виборів дещо відрізняються в різних джерелах. Див.: Encyclopedia of Ukraine. URL: <http://www.encyclopediaofukraine.com/pages%5CA%5CL%5CALL6RussianConstituentAssembly.htm>; Год русской революции (1917–1918 гг.): Сб. ст. / А. Бах, М. Вишняк, Ф. Данилов, А. Минин, О. Минор, А. Николаев, Г. Покровский, Д. Розенблюм, В. Руднев, Г. Сандомирский, В. Сахаров, Н. Святицкий, П. Фабричный, Б. Черенков, В. Чернов. — Москва: Земля и воля, 1918.
- 6 Gitelman Z. Jewish Nationality and Soviet Politics. The Jewish Sections of the CPSU, 1917–1930. — Princeton University Press, 1972. — P. 80.
- 7 Гриценко А. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. — початок 1919 р.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 1993. — С. 5.

ських губерній було обрано 120 депутатів Установчих зборів: 71 від УПСР, 30 від ПСР, 11 від РСДРП(б), 2 від УСДРП, 1 від кадетів, 1 від Всеросійського союзу власників, 4 від єврейських, польських і мусульманських партій. Крім цього, ще 11 депутатів було обрано від блоку УПСР і УСДРП на фронті. Частина депутатів, обраних від українських партій, провели зустріч у Києві в грудні 1917 р. — було ухвалено рішення не приєднуватися до Всеросійських установчих зборів, доки не пройдуть вибори до аналогічного українського органу⁸.

У період з лютого по жовтень 1917 р. більшовики агітували за якнайшвидше проведення виборів до Установчих зборів, але тепер керівництво партії було невдоволене підсумками голосування і розмірковувало, як підпорядкувати парламент владі рад. Троцький заявив, що склад Установчих зборів не відповідає реальним симпатіям населення, адже виборчі списки партій формувалися три місяці тому. Представники правого крила ПСР отримали в списку втричі більше місць, ніж кандидати від лівого крила. Проте станом на листопад баланс сил усередині Партії соціалістів-революціонерів радикально змінився: ліві есери були на підйомі і збиралися утворити окрему партію, яка обстоювала б інтереси незаможного селянства⁹. Отже, за словами Троцького, Установчі збори «відставали від перебігу подій». Разом РСДРП(б) і ПСР забрали на виборах 12 листопада 70 % голосів, і це перетворило внутрішні чвари есерів у першочергове політичне питання. Якщо у фракції ПСР в Установчих зборах переважали представники правого крила, то це унеможливило формування в Установчих зборах більшовицько-лівоесерівської робочої більшості. А створення такої коаліції, звісно, зміцнило б авторитет більшовицької РНК.

8 Encyclopedia of Ukraine. URL: <http://www.encyclopediaofukraine.com/pages%5CA%5CL%5CAll6RussianConstituentAssembly.htm>.

9 Trotsky L. From October To Brest-Litovsk (1919). URL: <https://www.marxists.org/audiobooks/archive/trotsky/1918/hrr/index.htm>.

В основі цієї критики лежало переконання більшовиків у тому, що інститути радянської демократії є більш репрезентативними й відповідальними перед нижчими класами, ніж неповороткий механізм загальних виборів і парламентаризму — особливо в умовах стрімких революційних змін. Тим паче структури радянської влади вже були реальністю, підтриманою й уповноваженою II Всеросійським з'їздом рад. Тепер більшовики працювали над посиленням РНК, яка незабаром мала взяти Установчі збори під свій контроль. 15 листопада більшовики переконали ліве крило, яке відколосилося від Партії соціалістів-революціонерів, увійти до складу «робітничо-селянського» уряду, надавши його «селянській» складовій реальнішого наповнення. 19 листопада кількість місць у ВЦВК було збільшено зі 119 до 258: тепер 108 членів представляли Всеросійській з'їзду селянських депутатів, 100 — ради солдатів і матросів, 50 — профспілки. До складу ВЦВК входили 108 лівих есерів і 92 більшовики¹⁰.

Скликання Установчих зборів кілька разів відкладали — через заборону більшовиками як «ворогів народу» партії кадетів та загрозу німецького наступу на Петроград. Коли 5 січня 1918 р. Установчі збори нарешті розпочали свою роботу, РНК відразу запропонувала депутатам ратифікувати рішення II Всеросійського з'їзду рад, іншими словами — визнати верховенство радянського уряду та схвалити його програму. Більшість відмовилася, і уряд постановив червоногвардійцям: не допустити, щоб наступного дня депутати зібралися знову. Уряд розігнав масові маніфестації в Москві та Петрограді на підтримку Установчих зборів. Цей епізод революції у скороченому вигляді відтворив перебіг політичної боротьби в рамках двовладдя. Окреслене III Універсалом входження УНР до складу федеративної Російської Республіки за допомогою механізму Установчих зборів відтоді стало неможливим.

10 Brovkin V. The Mensheviks after October. — P. 36.

ВІЙНА І МИР

Паралельно зі ствердженням своєї влади всередині країни новий уряд мав виводити Росію з Першої світової війни. Німецькі війська наступали, а російська армія розвалювалася й не тримала фронт. У вересні було окуповано Ригу, і відтоді ворог загрожував столиці з моря і з суходолу. Відразу після голосування II з'їзду рад за «Декрет про мир» РНК передала в радіоэфір «Звернення до народів і урядів усіх країн». 7 листопада нарком закордонних справ Троцький надіслав телеграми до союзників за Антантою та противників із Четвертого союзу із запрошенням сісти за стіл переговорів і укласти загальний мир. Антанта відмовилася та не визнавала радянський уряд, погрожуючи, що сепаратні переговори з Центральними державами матимуть для революційного Петрограда тяжкі наслідки.

Але більшовики вважали швидкий вихід зі світової війни своїм першочерговим і невідкладним завданням. 11 листопада РНК опублікувала таємні угоди, укладені царським урядом із союзниками на початку війни. Новий уряд відмовлявся від усіх обіцянок, наданих царатом Антанті, адже вони суперечили принципу національного самовизначення народів. Згідно з цими угодами, бездержавні нації мали бути поділені між переможцями, наче воєнні трофеї. Оприлюднення таємних угод викликало сум'яття в кабінетах міністрів усіх імперіалістичних держав, які тепер мусили давати раду обуренню своїх громадян.

Російська армія розвалювалася на очах: солдати масово дезертирували, поверталися до рідних сіл, у яких відбувався перерозподіл землі, та прискорювали цей процес. Більшовики не могли зберегти фронт і навіть не намагалися це зробити, проте докладали зусиль, щоб провести максимально впорядковану демобілізацію. РСДРП(б) розглядала свій прихід до влади як пролог світової революції, яка з Росії перекинеться на розвинені країни, насамперед на Німеччину. Тому, шукаючи миру з імперіалістичними державами, більшовики були налаштовані розірвати цей мир відразу,

коли баланс соціальних сил усередині котроїсь із цих держав зсунеться на користь революції, якій РНК зможе надати допомогу.

Якщо Антанта нічого й чути не хотіла про переговори, то Центральні держави розуміли, що чимало зможуть отримати завдяки сепаратному миру з виснаженою Росією. У той час австро-німецькі армії наступали по всіх фронтах від Чорного моря до Балтійського. Мир з Росією дозволив би Німеччині перекинути війська зі Східного фронту на Західний. Також мир на сході Європи уможливив би здійснення поставок продовольства, пального та інших матеріалів, необхідних для ведення війни на інших фронтах.

Плани Німецької імперії щодо сепаратного миру були вкрай амбітними, адже йшлося про стратегію глобальної експансії. Довгостроковою метою Берліна в його східній політиці було знищення Російської імперії як політичної та економічної одиниці, встановлення протекторату над її відокремленими частинами, які мали обслуговувати інтереси Німеччини. Берлін мріяв про утворення від Балтики до Причорномор'я санітарного кордону держав-сателітів, що відділив би Великоросію від європейських морів. Таким чином Росію відсували від Балканського півострова, а для Німецької імперії відкривався прямий сухопутний шлях від Берліна до Багдада¹¹. Україна, безумовно, була найбагатшим і найзручніше розташованим колоніальним володінням Російської імперії. Отже, якщо Німеччина прагнула до знищення Росії, перемоги у війні та реалізації своєї геополітичної стратегії, необхідно було встановити контроль над Україною¹².

11 Fisher F. *Germany's Aims in the First World War. With Introductions by Hajo Holdorn and James Joll.* W. W. Norton and Co. — New York, 1967. — P. 479–486.

12 «Чи не найсильніше Перша світова війна вплинула на долю України». З таких рядків починається книжка Lieven D. *Towards the Flame: Empire, War and the End of tsarist Russia.* — London: Penguin, 2016. — 448 p.

Німецький Генеральний штаб радо прийняв пропозицію Троцького; спочатку бої припинилися на окремих ділянках, а вже 22 листопада — вздовж усієї лінії фронту. 17 грудня перемир'я продовжили. Більшовики й тоді інформували Антанту про свої дипломатичні кроки, постійно нагадуючи про свою пропозицію загального миру. Утім, союзники не збиралися вступати в переговорний процес. Зрештою, 9 грудня 1917 р. радянська Росія та Центральні держави розпочали сепаратні переговори. Прибувши до Брест-Литовська, радянські делегати нагадали протилежній стороні, що мають на меті досягти загального демократичного миру без анексій і репарацій на основі принципу самовизначення націй¹³.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Робітничі партії України, як і їхні російські колеги, не могли дійти згоди, як ставитися до Жовтневого перевороту і що ж робити з його результатами. РСДРП(б) домінувала в робітничих радах на Донбасі. Наприкінці жовтня вона здобула більшість також у Київській раді робітничих депутатів. В інших містах і містечках досі переважали меншовики й бундівці, тоді як УСДРП залишалася в явній меншості. Ці три партії підтримували ідею створення загальноросійського «однорідного соціалістичного уряду», що мав би довести країну до виборів і скликання Установчих зборів. Коли ж Центральна Рада висунула претензії на владу в Києві та інших містах України, постало нове питання. Партії всіх напрямів, міські думи й земства, робітничі й солдатські ради мусили визначитися зі своїм ставленням до УЦР.

Російські есери та народні соціалісти, польський Демократичний централ, єврейські Бунд і Поалей-Ціон уже мали місця в Генеральному секретаріаті поруч з українськими партіями (УСДРП, УПСР та УПСФ). Меншовики збиралися

13 Trotsky L. From October to Brest-Litovsk (1919). URL: <https://www.marxists.org/audiobooks/archive/trotsky/1918/hrr/index.htm>.

увійти до складу київського уряду, але так цього і не зробили — через конфлікт з українськими есдеками за крісло генерального секретаря праці. Отже, представлені в радах партії різною мірою були залучені до роботи УЦР, керівного органу української автономії. Водночас, попри помітну й масову підтримку з боку селянства та контроль над військовими в Києві та інших містах, влада УЦР залишалася досить непевною і хиткою. Чи підтримували рядові члени політику своїх партій у Центральній Раді? Яку роботу ці партії проводили серед пролетаріату, щоб розв'язати питання легітимності та належності влади? Далі ми відповідаємо на ці питання стосовно чотирьох партій: УСДРП, Бунду, меншовиків і більшовиків.

Українські соціал-демократи

У квітні 1917 р. УСДРП мала 10 чинних осередків: у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Черкасах, Чернігові, Новограді-Волинському, Бердянську, Москві та Петрограді. Вже наступного місяця партійна «Робітнича газета» повідомила про відкриття шести нових відділень (Кременчук, Ромни, Полтава, Золотоноша, Дунаїв, Воронеж). Незабаром уездеки почали роботу в Нижній Кринці та Луганську (червень), Херсоні (липень), Бахмуті (серпень), Миколаєві (листопад) і Севастополі (грудень)¹⁴. Навіть цей неповний список де-

14 Робітнича газета. — 12 квітня 1917. — С. 8; Робітнича газета. — 14 квітня 1917. — С. 3; Робітнича газета. — 15 квітня 1917. — С. 3; Робітнича газета. — 26 квітня 1917. — С. 4; Робітнича газета. — 27 квітня 1917. — С. 3; Робітнича газета. — 2 травня 1917. — С. 4; Робітнича газета. — 3 травня 1917. — С. 4; Робітнича газета. — 4 травня 1917. — С. 4; Робітнича газета. — 5 травня 1917. — С. 4; Робітнича газета. — 9 травня 1917. — С. 4; Робітнича газета. — 11 травня 1917. — С. 4; Робітнича газета. — 16 травня 1917. — С. 4; Робітнича газета. — 21 травня 1917. — С. 4; Робітнича газета. — 24 травня 1917. — С. 4; Робітнича газета. — 26 травня 1917. — С. 2-3; Робітнича газета. — 27 травня 1917. — С. 4; Робіт-

монструє, що протягом 1917 р. партійна мережа суттєво розширилася в південному напрямку.

У жовтні 1917 р. на IV з'їзді УСДРП було заявлено про 28 місцевих відділень. Наприкінці року партія звітувала, що нараховує у своїх лавах 40 тисяч членів. Така кількість вражала, проте в УСДРП використовували досить гнучку систему визначення членства, про особливості якої на прикладі харківського відділення йтиметься нижче.

УСДРП відчувала гостру нестачу інтелектуальних і організаторських ресурсів, які дозволили б їй повною мірою скористатися можливостями для розбудови партійної мережі, особливо на півдні країни. Так, у листопаді 1917 р. член регіонального осередку писав: суспільно-політичні умови «створили надзвичайно вдячний ґрунт для роботи укр. соціал-демократії у Миколаєві», але партія не має тут достатньої кількості активістів. «Треба також, щоби центральні органи нашої партії звертали більше уваги на роботу в великих промислових містах»¹⁵.

До лав УСДРП належала ціла низка інтелектуально обдарованих ораторів, публіцистів і лідерів, які швидко вийшли на перші ролі в Центральній Раді. Водночас на місцях уседекам вкрай бракувало організаторів і активістів, які могли б перетворити партію з авангардної організації на масову. Керівництво УСДРП постійно отримувало «запити» на досвідчених організаторів — як від регіональних відділень, так і від навколопартійного робітництва¹⁶.

нича газета. — 20 червня 1917. — С. 4; Робітничая газета. — 22 червня 1917. — С. 4; Робітничая газета. — 24 червня 1917. — С. 4; Робітничая газета. — 24 липня 1917. — С. 3; Робітничая газета. — 27 серпня 1917. — С. 3; Робітничая газета. — 24 жовтня 1917. — С. 3; Робітничая газета. — 27 жовтня 1917. — С. 3; Робітничая газета. — 5 листопада 1917. — С. 4; Робітничая газета. — 11 листопада 1917. — С. 3; Робітничая газета. — 23 грудня 1917. — С. 4; Робітничая газета. — 29 грудня 1917. — С. 4.

15 Робітничая газета. — 5 листопада 1917. — С. 4.

16 Робітничая газета. — 29 квітня 1917. — С. 1.

Ісаак Мазепа відзначав: наприкінці 1917 р. в Катеринославі таких партійців було не більше, ніж на початку року. А більшість новобранців становили робітники з підприємств губернського центру та сусідніх міст — Нижньодніпровська, Діївки та Кодака. Так, 28 травня 1917 р. на території залізничної станції на околицях Катеринослава у приміщенні поліції, яке уседеки перетворили на свою штаб-квартиру, відбулися партійні збори. Учасники переобрали виконавчий комітет, залучивши до його складу представників Брянського металургійного заводу, трубопрокатних заводів «Шодуар-А» і «Шодуар-С», залізничного депо та кількох нових груп прихильників із центральної частини міста¹⁷. Партія була представлена в міській раді робітничих депутатів, керувала мережею культурно-освітніх центрів «Просвіта», а також організувала хор, який виступав під час свят¹⁸.

У Харкові осередки УСДРП виникли на машинобудівних заводах Гельферіх-Саде (40–50 членів) та Шиманського (20–25 членів), а також на паровозобудівному заводі (60–70 членів). У Люботині відновив роботу осередок у залізничному депо — туди вступили близько 30 місцевих членів РСДРП. Станом на середину 1917 р. партія нараховувала в Харківській губернії 700 членів; утім, лише 180 з них сплачували внески, а 80 — відвідували збори. У губернському центрі УСДРП проводила відкриті зібрання, до яких долучалися

17 Вісник товариства «Просвіта» в Катеринославі. — 31 березня 1917. —

С. 4; Вісник товариства «Просвіта» в Катеринославі. — 18 червня 1917. — С. 3; Робітнича газета. — 27 квітня 1917. — С. 3; Робітнича газета. — 24 травня 1917. — С. 4.

18 Кривоший Г. Робітництво і Центральна Рада: до питання про соціальну базу української державності // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету / редкол.: Ф. Г. Турченко та ін. — Бердянськ; Запоріжжя, 1998. — Вип. 3: Міжнародні відносини і проблеми державного будівництва в країнах Європи і Америки. URL: <http://ebooks.znu.edu.ua/files/Fakhovivydannya/historySciWorks/3/krivoshiy.pdf>.

тисячі робітників; також члени партії відвідували селянські мітинги, що вирували за межами міста. У травні харківські уесдеки зібрали та відправили на фронт 8 тисяч книжок українською мовою¹⁹. Крім цього, вони деякий час видавали власну газету «Робітник», але це виявилось занадто затратним проєктом, тому партійці зосередилися на розповсюдженні київської «Робітничої газети»²⁰.

Київське відділення збирало кошти на видання центрального партійного органу. До лав УСДРП активно вступали робітники заводу «Арсенал», а ще один осередок виник на Подолі.

Луганське відділення було створено в червні 1917 р. на базі паровозобудівного заводу Гартмана. Більшість місцевих пролетарів досі залишалися сезонними робітниками, прив'язаними до власних земельних наділів. У відділеннях на вугільних шахтах і хімічних заводах Нижньої Кринки й Таганрога теж переважали сезонні робітники. Бахмутське відділення мало осередки на зернових елеваторах у місті, на Софіївській копальні та в шахтарських селищах Єнакієве, Авдіївка, Горлівка (де на шахті № 5 48 робітників вступили до партії), Ніколовка, Донецьк. Майже всі ці організації було створено «з нуля», після «запозичення» активу в товариства «Просвіта» та РСДРП²¹.

19 Робітнича газета. — 12 квітня 1917. — С. 5; Робітнича газета. — 26 квітня 1917. — С. 4; Робітнича газета. — 3 травня 1917. — С. 4; Робітнича газета. — 21 липня 1917. — С. 3.

20 Бондар Н. Діяльність Харківської організації УСДРП в середовищі робітників і селян на початку революційних подій 1917 року // 36. наук. праць. Серія «Історія та географія» / ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. — Харків: Майдан, 2007. — Вип. 25–26. — С. 135–138.

21 Робітнича газета. — 16 травня 1917. — С. 4; Робітнича газета. — 26 травня 1917. — С. 4; Робітнича газета. — 22 червня 1917. — С. 4; Робітнича газета. — 11 листопада 1917. — С. 3; Робітнича газета. — 23 грудня 1917. — С. 4; Острогорський М. З історії більшовицької організації Горлівсько-Щербинівського району Донбаса (1901–1918 р. р.) //

«Українські фракції були утворені в багатьох Радах робітничих депутатів, в т. ч. Київській, Катеринославській, Харківській, Полтавській, Миколаївській, Одеській. Ці фракції сміливо ставили перед керівництвом організацій, які об'єднували, головним чином, представників російського і російськомовного робітництва, суто українські вимоги, виступали з власними ініціативами. В партійно-політичному плані українські фракції склалися з членів УСДРП або орієнтувалися на них. Українські соціал-демократи були представлені не лише в Радах робітничих депутатів, але і у їх виконкомах. У виконкомах Київської Ради робітничих депутатів на жовтень, Катеринославської на вересень, а Харківської на листопад українських соціал-демократів було 10 відсотків. Дещо менше членів УСДРП було в Одеській Раді робітничих депутатів — 5,7 відсотків. Така ж картина спостерігалася і в інших містах України, причому в середніх і дрібних містах вплив українських соціал-демократів на роботу Рад відчувався сильніше»²².

Отже, до лав УСДРП вливалось щораз більше робітників, але їхня загальна кількість досі залишалася порівняно невеликою. Це пояснюється не тільки (і не стільки) нестачею досвідчених партійних організаторів, а й неадекватною програмною відповіддю на кризу 1917 р., насамперед у її соціальному та економічному вимірах. Як писав Ісаак Мазепа: «момент соціальний від самого початку грав велику, вирішальну роль в настроях українських мас»²³. Наближа-

Літопис революції. — 1930. — № 5(44). — С. 108; Гамрецький Ю. Криза дрібнобуржуазних партій на Україні в 1917 р. — С. 79; Борьба за октябрь на Артёмовщине: сб. воспоминаний и ст. / с предисл. и под ред. М. Острогорского; Отд. по изучению истории партии при Артем. окр. ком. КП(б)У. — [Харьков]: Пролетарий, 1929. — 391 с.

22 Кривоший Г. Робітництво і Центральна Рада. URL: <http://ebooks.znu.edu.ua/files/Fakhovivydannya/historySciWorks/3/krivoshiy.pdf>.

23 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. — Т. 1. Центральна Рада. Гетьманщина. Директорія. — [Мюнхен]: Прометей. — 1950. — С. 13.

лася економічна катастрофа, і робітництво реагувало на це діями та самоорганізацією. Пролетаріат слідкував за тим, яким чином влада пропонує уникнути економічного колапсу, аж ніяк не менш уважно, ніж за тим, як урядова політика співвідноситься з масовим прагненням демократизації та національного визволення. Проте керівництво партії та «Робітничої газети» зосередилося майже виключно на національному питанні та здебільшого оминало мовчанням соціально-економічну кризу. Нічого не змінилося навіть із загостренням кризи восени 1917 р.

На квітневій конференції УСДРП представники 10 місцевих комітетів не ухвалили жодних рішень, які стосувалися б шляхів подолання економічної рецесії²⁴. Передовиця «Робітничої газети» від 20 травня живописала занепад промислових підприємств і транспортної системи, дефіцит пального й сировини, зростання безробіття. Редакція підкреслювала необхідність терміново вжити заходів для порятунку засобів виробництва від знищення. Але рупор УСДРП не закликав робітників організувати фабричні комітети, а навпаки, пропонував стишити свої економічні вимоги та підтримувати дії Тимчасового уряду²⁵.

У жовтні 1917 р. IV з'їзд УСДРП виступив за «рішучий контроль державної і краєвої влади при найближчій участі організованого пролетаріату, за продукцією і поділом продуктів Фабрично-заводської промисловости»²⁶.

Прихильність саме до *державного* контролю частково пояснюється тим, що УСДРП більше контролювала органи державної влади, зародки яких формувалися навколо Центральної Ради, ніж фабзавкоми, що виростили з робітничого руху. Але визначальну роль зіграли уявлення лідерів УСДРП щодо траєкторії революції 1917 року, її об'єктивних можливостей

24 Робітнича газета. — 7 квітня 1917. — С. 2–3; Робітнича газета. — 30 квітня 1917. — С. 3.

25 Робітнича газета. — 20 травня 1917. — С. 1.

26 Робітнича газета. — 6 жовтня 1917. — С. 4.

і меж. «Стара гвардія» уседеків поділяла разом з меншовиками переконання, що робітничий клас поки що не здатен самотужки взяти державну владу і тому повинен розділити її з буржуазією в рамках демократичної республіки²⁷.

Але така позиція не отримала значної підтримки в місцевих організаціях — рядові партійці симпатизували активній економічній програмі більшовиків. У містах, у яких УСДРП мала сильні позиції в пролетарському середовищі, її члени, услід за більшовиками, виступали за робітничий контроль і передачу влади радам.

Уседеки, обрані депутатами київської та катеринославської рад, так характеризували себе: «більшовики, тільки українські»²⁸. Очільник РСДРП(б) у Херсоні Ліпшиц писав у спогадах про «українських соціал-демократів, які весь час ішли з нами нога в ногу і вважали себе лівіше більшовиків»²⁹. 9 вересня 1917 р. київський комітет УСДРП ухвалив резолюцію на користь запровадження робітничого контролю (без участі державного апарату) над виробництвом і розподілом³⁰. Бахмутський комітет теж заявив про підтримку робітничого контролю над промисловістю³¹. Петроградський комітет та його прихильники — столичні солдати, моряки і робітники українського походження — тісно співпрацювали з РСДРП(б) у веденні антивоєнної пропаганди та підтримали кандидатів від більшовиків на виборах до міської думи³². Московський комітет наприкінці 1917 р. розколовся,

27 Винниченко В. Відродження нації. — Т. 2. — Київ; Відень, 1920. — С. 91–92.

28 Майоров М. З історії революційної боротьби на Україні. — С. 37.

29 Кривоший Г. Робітництво і Центральна Рада. URL: <http://ebooks.znu.edu.ua/files/Fakhovivydannya/historySciWorks/3/krivoshiy.pdf>.

30 Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. — С. 115.

31 Борьба за октябрь на Артёмовщине. — С. 95.

32 Авдієнко М. Лютнева революція в Петрограді і УСДРП. — С. 229–230.

після чого члени правої фракції вирушили до України, тоді як лівої — приєдналися до більшовиків³³.

На IV з'їзді УСДРП (початок жовтня 1917 р.) гострі дебати точилися навколо питання ролі робітничого класу в здійсненні державної влади. Валентин Садовський озвучив позицію правого крила партії: нині відбувається буржуазно-демократична революція, кульмінацією якої є формування урядової коаліції буржуазних і соціалістичних партій. Садовський навіть не вважав за потрібне посилювати в Центральній Раді позиції делегатів всеукраїнських з'їздів — військових, селян і робітників. Натомість, наголошував він, необхідно зосередити владу в руках партій³⁴. Центрист Микола Порш схарактеризував події 1917 року як «соціально-революцію», у якій пролетаріат і незаможне селянство відіграють провідну роль.

Володимир Винниченко опинився десь поміж цих двох позицій. Голова Генерального секретаріату стверджував: революція має водночас соціалістичний і демократичний характер, але насамперед є революцією національною, тому для досягнення своїх цілей вимагає класової єдності. Винниченко послідовно обстоював цю концепцію, починаючи з II Всеукраїнського з'їзду військових (червень 1917 р.)³⁵.

Від лівих уседеків Євгена Нероновича та Михайла Ткаченка пролунала вимога розірвати зв'язки між робітничими, селянськими партіями та партіями буржуазії. На їхню думку, УЦР мала співпрацювати з робітничими радами і таким чином перетворитися на загальнонаціональну раду робітничих, селянських і солдатських депутатів³⁶.

Микола Порш схилився до підтримки лівого крила:

33 Попов М. Московська група «лівих» в УСДРП // Літопис революції. — 1928. — № 6.

34 Робітничая газета. — 3 жовтня 1917. — С. 3.

35 Робітничая газета. — 7 червня 1917.

36 Робітничая газета. — 1 жовтня 1917. — С. 3. Робітничая газета. — 4 жовтня 1917. — С. 1.

«Наша партія увійшла в Ц(ентральну) Р(аду), замінила момент клясовий національним. Частина товаришів казала прямо, що поки не буде досягнута об'єднуюча мета, дотисякої клясової боротьби в Ц(ентральній) Р(аді) не може бути... На мою думку у(країнська) с(оціал) д(емократія) не мала права поступатися клясовими інтересами за для інтересів загально національних, які ж до того я ставлю під великий сумнів. Отже, опозиційна Ц(ентральній) Р(аді) течія вимагала перетворення її в Раду Роб(ітничих), Сел(янських) і Сал(датських) Депутатів, бо вона стояла на більш реальному ґрунті»³⁷.

У своїй історії української революції Павло Христюк стверджує: лідери УСДРП більше переймалися збереженням свого впливу в Центральній Раді, ніж передачею влади в руки робітників.

«В робітничих колах партія провадила під час революції не стільки соціально-клясову, скільки національну політику, на що, зрештою, чути було нарікання і в колах самої партії. Так само і в Центральній Раді фракція Української Соціально-Демократичної Робітничої Партії була в своїй більшості швидче дрібно-буржуазною національно-демократичною партією, аніж соціалістично-пролетарською. З цієї причини вона часто більш охоче співробітничала з соціалістами-федералістами, ніж з українськими соціалістами-революціонерами»³⁸.

Центристи змогли зібрати для ухвалення фінальної резолюції більшість голосів, лише пішовши на деякі поступки як лівому крилу, так і правому. У результаті партія заявила: революція опинилася в глухому куті. Тимчасовий уряд не просто виявився нездатним завершити війну та розв'язати найнагальніші внутрішні проблеми, але й фактично про-

37 Там само.

38 Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 117.

довжував вести бойові дії та протидівав реалізації ключових вимог робітників, селян і солдатів.

«Що так в цілій державі, як і в окремих краях її, мусить бути негайно створена однородна революційна демократична влада, влада організованого пролетаріату, селянства і війська... спинення імперіялістичної війни, потяг пролетаріату і цілої революційної демократії як і Росії, так і серединних воюючих держав до демократичного миру, без анексії і контрибуції на основі самовизначення націй... Українська Центральна Рада повинна стати найвищою революційною державною владою на Україні»³⁹.

У резолюції наголошувалося на тому, що досі більшість депутатів у Центральній Раді становили представники інтелігенції і це зумовлювало ухил «в бік дрібнобуржуазного націоналізму». Тому з'їзд ухвалив рішення активізувати участь на всеукраїнських з'їздах депутатів та створювати на місцях ради, які мали б «перетворитись з національних організацій в загально-краєві». Водночас було висловлено застереження, що «сі організації в своїй діяльності не повинні затемняти керуючої ролі с. д. серед робітництва та відповідних груп селянства і війська»⁴⁰.

Реальні позиції УСДРП у робітничому середовищі були досить слабкими, тому на тлі успішної діяльності сотень багатопартійних і багатонаціональних робітничих рад заявлені цілі здавалися нереалістичними та дезорієнтовальними. Місцеві ради мали з УЦР непевні зв'язки — або не мали жодних. Для досягнення своєї мети українській соціал-демократії радше варто було зосередитися на посиленні робітничого представництва в УЦР та активніше працювати в рамках уже наявних багатонаціональних рад депутатів. УПСР користувалася значним авторитетом серед селян і солдатів та справді могла говорити від їхнього імені. Уесдеки домінували в Центральній Раді, але не мали такої масової підтримки, як есери.

39 Робітничая газета. — 6 жовтня 1917. — С. 2.

40 Там само. — С. 2–3.

З'їзд УСДРП уловив нову кон'юнктуру, утворену смертельним ослабленням Тимчасового уряду, який хоч неохоче, але легітимізував Центральну Раду в липні 1917 р. Тепер українська влада потребувала легітимації з іншого джерела — з низів. Здавалося, що з'їзд ось-ось ухвалить рішення, які сприятимуть зближенню селянсько-солдатської бази УЦР з робітничим рухом. Але час минав, УСДРП бракувало життєздатної стратегії, а партійні лідери переймалися тим, щоб не втратити керівництво над Центральною Радою. Зрештою, постанови з'їзду лишили все, як є, і партія завмерла в очікуванні виборів до Установчих зборів. На практиці ж УСДРП судилося стикнутися з потужною всебічною соціальною кризою та з боротьбою за державну владу в Україні — ані з першою, ані з другою неможливо було впоратися за допомогою виключно парламентських засобів.

Російські соціал-демократи

До початку літа 1917 р. більшовиків та меншовиків в Україні розділяло лише питання миру. Обидві фракції РСДРП були лояльними до Тимчасового уряду. Вони мали спільні осередки в Миколаєві (до липня), Полтаві (до серпня), Катеринославі та Одесі (до жовтня), а також у Харкові (до кінця року)⁴¹. Невдалий червневий наступ російської армії в Галичині, заколот Корнілова та зростання масового невдоволення коаліційним урядом Керенського — усе це поглибило розкол між більшовиками та меншовиками. Лише тоді гасла, сформульовані Леніним після повернення з еміграції, т. зв. «Квітневі тези», стали набирати популярності серед членів РСДРП(б). «Жодної підтримки Тимчасовому уряду» — натомість орієнтуватися на ради, на які спиратиметься новий уряд. Катастрофічна ситуація на фронті й втома від війни в тилу сприяли масовій популяризації більшовицьких гасел,

41 Сушино-Хоменко В. З приводу особливостей пролетарської революції на Україні. — С. 102–110.

а саме: вимог негайного миру та звинувачень у бік Тимчасового уряду, який виявився неспроможним цей мир укласти.

Між лютим і квітнем 1917 р. кількість членів РСДРП(б) в Україні зросла від 1000 до 7000–8000 осіб. Станом на травень 1917 р. київська партійна організація нараховувала 1500 членів, які входили до 6 осередків (Печерський, Подільський, Шулявський, Деміївський, Залізничний, Міський). Підтримка партії найшвидше зростала на таких підприємствах, як артилерійський завод «Арсенал», авіаційний завод та залізничні майстерні. У складі Київської ради робітничих депутатів більшовики поступалися за кількістю мандатів меншовикам і бундівцям, аж поки в жовтні 1917 р. не здобули перевагу, втім, поки що незначну. Більшовики активно працювали в солдатському середовищі, але залишалися поза межами Київської ради солдатських депутатів. Частини, розташовані в Київському військовому окрузі, були представлені російськими правими есерами, кадетами й октябристами.

На момент проведення VI з'їзду РСДРП(б) (серпень 1917 р.) українські осередки партії нараховували 22 303 члени, з них 15 818 — на Донбасі та в Кривому Розі. До жовтня 1917 р. чисельність більшовиків в Україні зросла і становила, за різними підрахунками, від 45 000 до 60 000. Половина партійців перебувала в індустріальних південно-східних регіонах, тоді як друга половина приблизно порівну розділилася між аграрними губерніями та армією⁴². Київський комітет більшовиків не раз намагався створити координаційний

42 Бош Е. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. — Москва: Госиздат, 1925. — С. 11–15; Волін М. Перший з'їзд КП(б)У // Літопис революції. — Травень-червень 1928. — С. 23; Історія Української РСР: у 8 т. / гол. ред. М. Супруненко. — Т. 5. — К.: Наукова думка, 1977. — С. 44; Скрипник М. Начерк історії пролетарської революції на Україні. — Харків, 1921. — С. 100–105; Скляренко Є. Нариси історії профспілкового руху на Україні, 1917–1920. — С. 17; також див. Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1. — К.: Світогляд, 2010. — С. 64, 228, 723.

орган для відділень партії в українських губерніях, проте до кінця 1917 р. ці зусилля лишалися безрезультатними. А без всеукраїнської партійної організації більшовики не мали й спільної стратегії в питаннях національного визволення, взаємовідносин із Центральною Радою та специфіки соціальних процесів в Україні.

Партія більшовиків досі залишається ретельніше дослідженою, ніж будь-хто з її тогочасних конкурентів. Про меншовиків побіжно писали повоєнні радянські історики Юрій Гамрецький та Євген Скляренко, а в 1987 р. вийшла монографія Володимира Бровкіна, у якій ішлося і про осередки цієї партії в Україні⁴³. За підрахунками Ю. Гамрецького, меншовики досягли максимальної чисельності у вересні, тоді як лави більшовиків зростали й протягом жовтня-листопада. У травні 1917 р. на всій території колишньої імперії до лав меншовицької РСДРП входило 45 000 членів; до вересня ця цифра збільшилася до 200 000, але вже в жовтні впала до 140 000. Більшовики, навпаки, нарощували членство, яке в жовтні сягнуло 350 000⁴⁴. Таку динаміку Ю. Гамрецький пояснює неспроможністю меншовиків вдихнути нове життя в Тимчасовий уряд та посиленням протягом серпня-жовтня більшовицьких фракцій у радах робітничих депутатів, де вони розгорнули агітацію за повалення Тимчасового уряду.

Ю. Гамрецький дослідив дані з 9 українських міст (Катеринослав, Харків, Луганськ, Єнакієве, Дружківка, Полтава, Житомир, Єлисаветград і Юзівка) — тут більшовики та меншовики мали приблизно однакову кількість членів, загалом

43 Brovkin V. The Mensheviks after October, Socialist Opposition and the Rise of the Bolshevik Dictatorship. — Cornell University Press, Ithica and London, 1987. — P. 329.

44 Гамрецький Ю. Криза дрібнобуржуазних партій на Україні в 1917. — С. 74–75.

по 12 тисяч⁴⁵. Але з цих підрахунків неможливо зрозуміти ані загальну кількість меншовиків в Україні, ані динаміку змін їхньої чисельності.

Валерій Солдатенко зауважує, що від початку листопада більшовики домагалися перевиборів у тих радах, які не підтримали Жовтневий переворот, не визнали РНК та намагалися самостійно керувати на місцях. Завдяки перевиборам РСДРП(б) здобула більшість ще щонайменше у 21 місті та в 4 арміях на території України⁴⁶. Отже, після Жовтня більшовики помітно посилилися в Україні як у сенсі партійного членства, так і контролю над місцевою владою, особливо на південному сході.

В. Бровкін наводить зовсім інші цифри: в період з серпня по грудень 1917 р. чисельність меншовиків не зменшилася, а зросла від 139 000 до 246 000 осіб. Утім, приріст у лавах меншовиків відбувався не повсюдно: в Україні їхня кількість впала від 46 000 до 33 000⁴⁷.

Варто окремо зупинитися на якісних характеристиках членства двох фракцій РСДРП: меншовики користалися підтримкою старших і кваліфікованіших робітників, зайнятих насамперед на невеликих підприємствах; більшовики

45 Там само. — С. 80–81. Також див. Майоров М. З історії революційної боротьби на Україні. — С. 29; Казимирчук. Революционное движение в Горлово-Щербинском районе Донбасса // Летопись революции, 1923. — № 3. — С. 42.

46 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 947–949. «В листопаді-грудні під контролем більшовиків у результаті проведених перевиборів опинились Харківська, Катеринославська (міська і губерньська), Юзівська, Лозово-Павлівська, Кадіївська, Бердичівська, Вінницька, Лубенська, Житомирська, Кам'янець-Подільська, Коростенська, Луцька, Могилів-Подільська, Проскурівська, Рівненська, Старокостянтинівська, Тульчинська, Миколаївська, Одеська, Херсонська та багато інших рад робітничих, солдатських і селянських депутатів».

47 Brovkin V. Mensheviks after October. — P. 42.

приваблювали до своїх лав молодших за віком конвеєрних робітників великих фабрик, металургійних заводів і шахт. Меншовики очолювали чимало профспілок, тоді як більшовики лідирували на фабзавкомах. Через профспілки та фабзавкоми обидві фракції провели величезну кількість депутатів у робітничі ради. З посиленням економічної кризи робітники радикалізувалися та примикали до більшовиків; коли криза минала, маятник робітничої підтримки знову хитався в бік меншовиків.

Меншовики займали однозначну позицію в національному питанні, стоячи на захисті територіальної цілісності Російської держави та погоджуючись лише на обмежену автономію для національних меншин. Український більшовик Георгій Лапчинський так описав своїх опонентів: «представники дрібного міського міщанства та кваліфікованої верхушки робітничої... завжди були гострими русифікаторами та прибічниками “єдиної неподільної”»⁴⁸. На користь цієї характеристики можна знайти чимало свідчень. Конференція, організована у квітні 1917 р. меншовиками п'яти північних губерній, відкинула ідею федеративної держави, адже перетворення на федерацію «начебто мало би зашкодити розвиткові робітничого руху; для задоволення потреб окремих національностей потрібно заведення автономії з додержанням єдності Росії як державно-хозяйственного організму. Резолюція висловлюється проти буржуазно-націоналістичних домагань, які, ускладаючи завдань революції, затемнюють класову свідомість пролетаріату і загрожують його єдності»⁴⁹.

48 Лапчинський Г. З перших днів всеукраїнської Радянської влади // *Летопись революции. Журнал Истпарта ЦК КП(б)У.* — 1927. — № 5 (26). — С. 49. Див. також: Гамрецький Ю. Ставлення рад робітничих і солдатських депутатів України у період двовладдя до питань національно-визвольного руху. — С. 14; Яворський М. *Історія України в стислому нарисі.* — С. 325.

49 *Робітнича газета.* — 1917. — 4 квітня. — С. 4.

Травнева конференція меншовиків Київської губернії ухвалила схожу резолюцію, в якій федералізм було оголошено несумісним з прогресом, зростанням виробничих сил та єдністю пролетаріату в класовій боротьбі⁵⁰. У Катеринославі меншовики разом з російськими есерами чинили опір запровадженню в школах занять з української мови. Ця фракція РСДРП відверто опонувала українському солдатському руху; меншовицькі делегати в Петрораді та Київській раді робітничих депутатів засудили І Універсал. У південноукраїнських робітничих радах меншовики послідовно блокували будь-які спроби обговорення національного питання⁵¹.

Лише після схвалення української автономії Тимчасовим урядом місцеві меншовики теж стали висловлюватися на її користь. Але меншовицька РСДРП і далі заперечувала навіть теоретичну можливість відокремлення України від Росії. На їхню думку, тільки централізована Російська держава мала право делегувати певну автономію якійсь своїй частині.

У липні 1917 р. меншовики увійшли до складу Центральної Ради, що пояснювалося двома факторами: по-перше, бажанням взяти участь у виконанні владних обов'язків, делегованих УЦР Тимчасовим урядом, а по-друге, намаганням перешкодити утворенню там коаліції УПСР, УСДРП і РСДРП(б). Після Жовтневого перевороту меншовики намагалися перетворити Центральну Раду на своїх союзників у боротьбі проти більшовиків.

І меншовики, і більшовики виявилися цілковито невідготовленими до політичного пробудження українських мас.

50 Волин С. Меншевики на Україні. — USA: Chalidze Publications, 1990. — С. 3–4.

51 Там само. — С. 4, 8–9; Феденко П. Ісаак Мазепа в житті і в політиці. — С. 14; Гамрецький Ю., Тимченко Ж., Щусь О. Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.). — С. 14; Гамрецький Ю. Ставлення рад робітничих і солдатських депутатів України у період двовладдя до питань національно-визвольного руху. — С. 12.

В. Затонський залишив таку характеристику київської організації РСДРП(б):

«Погано було, що в нас майже ніхто не володів мовою. Організація мало не вся була російською. З українцями їхньою мовою, oprіч мене, могли говорити двоє-тpоє. Для «Советів», отже й для партій міського пролетаріату, як більшовиків, так і меншовиків, Україна як така не існувала, бо не існувало її для міського робітника»⁵².

Уродженець Кременчука Г. Лапчинський писав від імені партійних «ветеранів»:

«І ми, більшовики старої генерації, що вийшли в лютому з підпілля... суб'єктивно надзвичайно мало підготовлені були на те, щоб охопити ідею всеукраїнської єдності, щоб зрозуміти, що в наслідок великої революції Україна відродиться, як велика самостійна країна — країна пролетарська — поруч з іншими частинами старої «Росії»...»⁵³

До 1917 р. більшовики України переважно не брали до уваги національне питання; як зауважив інший «ветеран» РСДРП(б), Микола Скрипник: певні сегменти робітничого класу, як і сама партія, були просякнуті «буржуазними, дрібнобуржуазними великодержавницькими забобонами»⁵⁴. Коли в 1917 р. національне питання опинилося в центрі уваги масового народного руху, це було досить неочікувано для партії.

«Маючи готову відповідь на питання загальноросійського характеру, відповідь, яку давали наші спільні з'їзди і наш спільний Центральний Комітет, ми не мали такої ж ясної і недвохмістовної відповіді на питання, що торкалися виключно України. Питання про згоду з українською соціал-

52 Здоров А. Український Жовтень: робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917— лютий 1918 pp.).— С. 115.

53 Лапчинський Г. З перших днів всеукраїнської Радянської влади.— С. 46–66.

54 Цит. за Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України.— С. 118.

демократією, наприклад, вирішувалося кожною місцевою партійною організацією самостійно: єдиного, спільного рішення не було. Питання про форму обопільних стосунків України і Росії вирішувалося на підставі абстрактної формули “право нації на самовизначення”, а ми, аванґард пролетаріату України, не давали загальної відповіді на питання, яких же форм обопільних стосунків домагається пролетаріат України: чи домагається він краєвої (областної) автономії, федерації, самостійности чи, може, він не бажає ніякого політичного відділу України, домагаючись безпосереднього зв'язку кожного місцевого совіту з всеросійським центром.

Загально-обовязкової відповіді у нас на ці питання не було і не могло бути, бо ми не були об'єднані у всеукраїнському масштабі»⁵⁵.

Проте члени РСДРП(б) виявили більшу, ніж у меншовиків, готовність до переосмислення власних позицій та формулювання адекватної реакції на зростання національної свідомості в пролетарському середовищі. Серафима Гопнер писала у спогадах:

«Ми, катеринославці, особливо у перші тижні революції, ні разу не згадали, що ми працюємо на Україні. Катеринослав був для нас найбільшим містом півдня Росії — і тільки. Уже пізніше в червні-липні місяці, коли стали відчуватися українські с.-д. та с.-р., ми зіткнулися з потребою зважити на це питання. Але й тоді, й навіть пізніше, ближче до Жовтня, ми погано орієнтувалися в цьому питанні й наробили багато помилок»⁵⁶.

2 липня катеринославська більшовицька газета «Звезда» висловила підтримку вимогам територіальної автономії,

55 Комуніст. — 1918. — № 5, цит. за Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 154–155.

56 Волін М. Перший з'їзд КП(б)У // Літопис революції. — Травень–червень 1928. — С. 11.

висунутим Центральною Радою⁵⁷. Георгій Петровський, виступаючи у вересні перед Катеринославською радою робітничих і солдатських депутатів, закликав її членів долучитися до боротьби за федеративну республіку⁵⁸.

Під час жовтневих подій фракції УСДРП та РСДРП(б) разом провели дві важливі резолюції: про визнання Катеринославської ради та УЦР як легітимних органів влади в регіоні та в центрі відповідно⁵⁹.

Аналогічний процес відбувався й у Кременчуці: симпатії місцевих більшовиків до Центральної Ради зростали паралельно із поглибленням недовіри між українськими партіями та РСДРП(б), з одного боку, і Тимчасовим урядом, з іншого. Г. Лапчинський так описував контакти з робітниками-українцями:

«Завжди на всіх зборах можна було почути них, що, мовляв, вони “теж більшовики”, але “українські” і стоять за те, щоб і на Україні влада перейшла радам, але дуже часто до цього додавалося, що Центральна Рада також радянський “совітський” орган, бо у виборах її брали участь і місцеві ради робітничих та селянських депутатів. Усе це переконувало нас у тому, що єдиним способом установити на цілій Україні владу радянську — це скликати всеукраїнський з’їзд рад робітничих, салдатських та селянських депутатів та на ньому обрати всеукраїнський робітничо-селянський уряд,

57 Holubnychy V. Outline History of the Communist Party of Ukraine // Selected Works of Vsevolod Holubnychy. — Edmonton, AB: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1982. — P. 68.

58 Цит. за Курас І. Боротьба більшовиків за зміцнення союзу сил соціалістичної революції і національно-визвольного руху (березень–жовтень 1917 р.). — С. 36.

59 Гамрецький Ю., Тимченко Ж., Щусь О. Ради України в 1917 р. (липень–грудень 1917 р.). — С. 53, 200–201; Квиринг Э. Некоторые поправки к воспоминаниям о Екатеринославском Октябре // Летопись революции. — 1928. — № 2(29). — С. 137.

зробити те саме, що було зроблено на другім з'їзді рад в Петербурзі 23–25 жовтня»⁶⁰.

Харківські більшовики в жовтні розкололися на дві групи. Перша утворила в місцевій раді блок з УСДРП і УПСР та підтримувала ідею переобрання УЦР з участю рад депутатів. Друга група орієнтувалася виключно на Петроград і не визнавала юрисдикцію Києва над промисловими губерніями, натомість обстоюючи створення автономної Донецько-Криворізької республіки, союзної до радянської Росії. Столицею ДКР мав стати Харків — найбільший промисловий, транспортний і адміністративний центр на шляху з Донбасу до Великої Росії⁶¹.

До другої харківської групи тяжіло чимало (якщо не більшість) партійців Донбасу — вони вважали свій регіон невід'ємною частиною Росії та не бажали мати жодних справ із Центральною Радою. Але навіть на Донбасі РСДРП(б) визнавала та реагувала на зростання національної свідомості — не лише серед українців, а і євреїв, поляків та латишів⁶². Хоча російська мова і культура домінували в містах цього промислового краю, але більшість його населення становили етнічні українці. Пробудження національних почуттів у мешканців сіл та солдатів, які несли службу в місцевих гарнізонах, неминуче позначалося на спільнотах трудових мігрантів на донбаських шахтах і заводах. У листопаді 1917 р. більшовики створили україномовні секції в партійних організаціях шахтарських містечок Горлівка та Щербинівка⁶³. У грудні така секція з'явилася

60 Лапчинський Г. З перших днів всеукраїнської Радянської влади. — С. 55.

61 Сушино-Хоменко В. З приводу особливостей пролетарської революції на Україні. — С. 109; Гамрецький Ю. До питання про тактику більшовиків щодо Центральної ради в листопаді 1917 р. // Український історичний журнал. — 1965. — № 3. — С. 73.

62 Борьба за октябрь на Артёмовщине. — С. 93.

63 Волін М. Перший з'їзд КП(б)У. — С. 16.

і в Одесі — до її складу входило близько сотні солдатів, матросів і робітників⁶⁴.

Нестачу національної програми і стратегії, властиву всім українським більшовикам, особливо гостро відчував київський комітет. До певної міри він залишався в тіні Центральної Ради та організованих нею масштабних з'їздів. Але київські більшовики й далі ухилялися від цих питань, адже не були готовими до прямої співпраці з Радою та її прихильниками. У червні 1917 р. комітет висловив протест проти спроб заборонити II Всеукраїнський військовий з'їзд та назвав це прикладом «імперіалістичної політики» Тимчасового уряду стосовно України. Київські більшовики заявили про визнання принципу національного самовизначення та необхідності надання Україні широкої автономії, але водночас відмовлялися визначитися зі своїм ставленням до УЦР, яку підтримав військовий з'їзд. На переконання київських членів РСДРП(б), національне пригнічення могло бути знищене тільки тоді, коли при владі опиниться робітничо-селянський уряд — така позиція дозволяла партійцям не вчиняти жодних практичних кроків⁶⁵.

2 липня 1917 р. київські більшовики погодилися на пропозицію Центральної Ради делегувати своїх представників до її розширеного складу; для цієї місії було обрано Леоніда П'ятакова, Михайла Майорова (справжнє ім'я — Меер Біберман) та Ісака Крейсберга⁶⁶. Але у комітеті відразу розгорілася дискусія. Більшість вважала, що завдання делегатів має обмежитися збором інформації, тоді як меншість наполягала: навіть у такому вигляді участь партії в дрібнобуржуазному, з більшовицької точки зору, органі тільки шкодитиме, спан-

64 Резінкін І. Про діяльність групи більшовиків-українців в м. Одесі // Літопис революції. — Травень-червень 1931. — № 3. — С. 130.

65 Кулик И. Киевская организация от февраля до октября 1917 года // Летопись революции. — 1924. — № 1(6). — С. 189–199.

66 Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 38.

теличуючи робітничий клас. Липнева конференція РСДРП(б) не ухвалила рішень стосовно національного самовизначення та взаємовідносин із Центральною Радою, тому делегати не мали чітких орієнтирів, яку ж позицію вони мають там займати. Зрештою, більшовицькі делегати навіть не виконали інструкції стосовно збору інформації про діяльність УЦР — вони відвідували засідання Малої Ради тільки для того, щоб зачитувати там партійні заяви⁶⁷.

Київський комітет РСДРП(б) кілька разів безуспішно намагався ініціювати створення координаційного органу для партійних організацій Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської та Полтавської губерній. Водночас більшовики Донецько-Криворізького регіону створили окремий координаційний центр, дія якого поширювалася на Харківську, Катеринославську і частину Херсонської губернії. Партійні осередки у «вільних містах» Одеса (де більшовики не розмежовувалися із меншовиками аж до грудня 1917 р.), Миколаїв і Катеринослав діяли цілком незалежно від Києва та Харкова⁶⁸.

Більшовицькі координаційні центри відповідали двом з трьох регіональних організацій, утворених робітничими і солдатськими радами України. Третьою був Румчерод — Центральний виконавчий комітет рад Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеської губернії. Отже, у дожовтневий період більшовики, створюючи в Україні свої регіональні структури, наслідували патерн, сформований радянським рухом. Здавалося, більшовики мали рацію, адже їхня діяльність мала на меті передачу влади на місцях радам, консолідацію останніх на регіональному рівні та підпорядкування регіональних організацій РНК у Петрограді. Але перемога в Києві Центральної Ради змінила логіку політичної географії та змусила розглядати Україну

67 Кулик И. Киевская организация от февраля до октября 1917 года. — С. 203; Бош Е. Год борьбы. — С. 41–42.

68 Там само. — С. 25–26.

як цілісну територію. Коли ж УЦР відмовилася визнавати петроградський уряд, це спричинило певний розкол у більшовицьких осередках півночі України. Частина партійців виступила за визнання Центральної Ради національним керівним центром та за ведення мирної політичної боротьби за її трансформацію в орган, що об'єднуватиме всі ради депутатів України. Інші ж обстоювали збройне повалення УЦР.

На противагу киянам, лідери більшовиків Донецько-Криворізького регіону були одностайними — у своєму небажанні співпрацювати з Центральною Радою та невизнанні її юрисдикції над своїм регіоном. Тут у багатьох містах ради вже перебрали на себе виконання функцій місцевої влади та заявили про лояльність до РНК. На початку 1918 р. В. Затонський писав: «многі товариші до цієї пори в глибині душі переконані, що Україну Грушевський видумав».

«І от починаються шукання. Ну, що ж, самовизначуйся аж до відокремлення (щоб тобі ні дна ні покришки), але тільки навіщо ж тут, безпремінно у моїй партійній вітчизні. Ну, хай вже буде собі навіть самостійна Україна і якщо вже не можна без цього де-небудь в Австралії або, на гірший кінець, навіть на напівдикій Волині і Поділлю, але навіщо безпремінно в Катеринославщині або там Херсонщині, не кажучи вже про Харків»⁶⁹.

Єврейська соціал-демократія

У лютому 1917 р. Бунд мав в Україні десять чинних осередків — у Києві, Одесі, Катеринославі, Житомирі, Бердичеві, Кременчуці, Бахмуті, Харкові, Луганську та Маріуполі. До листопада партійна мережа встигла розростися до 175 відділень, до яких входило 60 000 осіб — приблизно половина від загальноросійського членства Бунду. Виникли такі

69 Комуніст. — 1918. — № 5, цит. за Христюк П. Українська революція.

Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 154.

структури, як Головний український комітет у Києві та регіональні центри в Одесі й Катеринославі. У роки революції та Громадянської війни вони організовували всеукраїнські з'їзди⁷⁰.

Окрім Бунду, на території Російської держави діяли й інші соціалістичні партії єврейської меншини, зокрема Єврейська соціал-демократична робітничка партія Поалей-Ціон («Робітники Сіону»), чії пролетарські організації були «особливо ефективними» саме в Україні⁷¹. Після Липневих днів Поалей-Ціон відкрито симпатизував більшовикам, водночас на низовому рівні співпрацюючи з УСДРП та навіть ведучи з проводом уєдеків переговори про об'єднання⁷². У той самий час Бунд і далі посідав у робітничому русі унікальну та в певному сенсі провідну позицію — найстаршої соціал-демократичної партії Російської імперії та кузні кадрів для РСДРП. Завдяки цьому Бунд часто відігравав роль медіатора та примирювача у відносинах між соціал-демократичними партіями різних національностей. Єврейські ліві відрізнялися максимальною чутливістю щодо кризових явищ, які наростали в соціальних і національних відносинах, адже вони легко могли перерости в нову хвилю погромів. М. Рафес зауважив з приводу бундівського посередництва в переговорах між Центральною Радою, російськими партіями України й Тимчасовим урядом: «Бунд у кожний даний момент відчував відповідальність за всю

70 Рафес М. Два года революции на Украине. Раскол Бунда. — Москва, 1920. — С. 13; Gitelman Z. Jewish Nationality and Soviet Politics: The Jewish Sections of the CPSU, 1917–1930. — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1972. — P. 69, 72, 157; Borys J. Political Parties in the Ukraine // *The Ukraine, 1917–1921: a study in revolution* / Taras Hunczak, editor, with the assistance of John T. von der Heide. Cambridge, Mass.: Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1977. — P. 154.

71 Gitelman Z. Jewish Nationality and Soviet Politics. — P. 33.

72 Рафес М. Два года революции на Украине. — С. 11.

революційну коаліцію та прагнув у кожний окремий момент максимальною мірою “покрасити” спільну роботу»⁷³.

Протягом 1917 р. Бунд зберігав союзні відносини з меншовиками. Між двома політичними силами існували серйозні культурні та ідеологічні подібності: майже половина членів меншовицької фракції РСДРП мала єврейське походження; обидві партії вважали, що Росія ще не готова до соціалізму і має спочатку пройти через буржуазно-демократичну революцію; питання політичної влади повинно вирішуватися шляхом вільних виборів до Установчих зборів. Проте, за словами видатного бундівця й меншовика Рафаїла Абрамовича, партія «завжди намагалася бути лівим крилом меншовизму... революційним сумлінням меншовизму»⁷⁴. Цю формулу можна застосувати й до поглядів Бунду на національне питання в Україні: попри опозицію обох партій більшовицькому уряду в Петрограді, їхнє ставлення до автономії України різнилося чимдалі дужче.

Переважаюча частина євреїв бачила свою емансипацію в загальному річищі російської революції, адже початок було покладено Тимчасовим урядом, який у березні 1917 р. скасував усі обмеження прав, що існували в Російській імперії за віросповіданням та національністю. Це стало поштовхом до повноцінної участі меншини в суспільно-політичному житті та підживлювало оптимістичний погляд на подальшу долю єврейської громади на теренах колишньої імперії. Водночас сіоністський рух пропонував євреям альтернативний шлях емансипації — еміграцію та створення національної держави. Ця альтернатива поволі набирала популярності — через затягування війни, поглиблення кризи всередині країни, зростання соціальної напруги та відповідно — вірогідності погромів. У цій констеляції з’явився новий актор — Центральна Рада. Єврейська спільнота позитивно сприйняла програму територіальної

73 Там само. — С. 35.

74 Цит. за Gitelman Z. Jewish Nationality and Soviet Politics. — Р. 87.

автономії України та національно-персональної автономії для меншин, водночас зберігаючи прихильність до збереження єдності Російської держави.

Відтоді почалося зближення інтересів і практичної діяльності єврейської та української демократії, які разом намагалися перетворити Центральну Раду на дієвий та авторитетний орган влади⁷⁵. Попри те, що у квітні 1917 р. Бунд виступив проти I Універсалу, згодом партія взяла участь у переговорах з приводу II Універсалу. У липні 1917 р. публікація тексту цього документа на їдишу ознаменувала входження партії до складу УЦР. А вже в листопаді Бунд голосував за III Універсал.

У липні 1917 р. до УЦР влилося відразу кілька єврейських партій — три робітничих (Бунд, Поалей-Ціон, Фарейнікте), а також сіоністи та Народна партія (Фолкспартей). Можна стверджувати, що євреї були національною меншиною, найбільш зацікавленою в отриманні автономії під егідою Центральної Ради. Для росіян і поляків України визнання себе національними меншинами означало втрату привілейованого статусу. Вістря гасел революції було спрямовано проти класів землевласників і буржуазії, в середовищі яких в Україні переважали росіяни та поляки. Якщо лідери російської меншини воліли б угамувати український національний рух, то речники поляків зайняли «дружньо-нейтральну позицію». На політичному обрії вимальовувалася боротьба за незалежність Польщі. У таких умовах безглуздо було псувати стосунки з найбільшим із тих народів, що відокремлювали Великоросію від Польщі. Крім цього, польсько-українське прикордоння (в межах Російської імперії) включало такі різномірні й потенційно спірні території, як Холмщина та Поділля. І якщо єврейські партії радо відгукнулися на пропозицію доправити своїх делегатів до складу Центральної

75 Абрамсон Г. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920). — Київ: Дух і літера, 2017. — С. 85–86.

Ради, Малої Ради та Генерального секретаріату, то російські та польські партії не поспішали це робити⁷⁶.

Як відзначав один з лідерів Поалей-Ціону, Соломон Гольдельман: «широка національна автономія, отримана єврейською меншиною в Україні, є унікальним прецедентом в історії єврейської діаспори»⁷⁷. Досягнення єврейського руху в інших регіонах колишньої імперії були набагато скромніші. Бундівці Моше Рафес та Олександр Золотарьов обіймали в Генеральному секретаріаті посаду генерального контролера. Чверть місць (50 зі 199) у Малій Раді було відведено для російських, польських та єврейських партій. При цьому третину місць за цією квотою отримали саме представники єврейського народу. У пленумі Центральної Ради партії меншин мали 13% депутатських мандатів (110 з 822). Фактично ж в УЦР засідало набагато більше «нацменів», адже росіяни, євреї та меншою мірою поляки були делегатами й від інших організацій, представлених тут — рад робітничих і солдатських депутатів, профспілок і міських дум.

16 липня УЦР ухвалила статут Генерального секретаріату («Статут вищого управління України»), який було передано на розгляд Тимчасовому уряду. Цей документ визначав устрій та межі повноважень утворюваних національно-персональних автономій. Від єврейської меншини заступником генерального секретаря з національних справ став Моше Зільбефарб (Фарейнікте). Після ухвалення III Універсалу його було підвищено до генерального секретаря з правом вирішального голосу; коли ж у січні 1918 р. IV Універсал перетворив Генеральний секретаріат на Раду народних міністрів, Зільбефарб став, хоч і ненадовго, міністром єврейських справ.

76 Там само. — С. 29–30; Винниченко В. Відродження нації. — Т. 1. — С. 297.

Дорошенко Д. — Історія України. — Т. 1. — К.: Темпора, 2002. — С. 272–274.

77 Goldelman S. Jewish National Autonomy in Ukraine. — Chicago, 1968. — P. 14.

Утілювати національно-персональну автономію в життя мали відділи секретаріату, очолювані заступниками генерального секретаря (міністра): освітою опікувався Аврам Страшун (Бунд), справами громад та національного самоуправління — Аврам Ревуцький (Поалей-Ціон), загальними справами — Ісай Хургін (Фарейнікте). Голови відділів були номіновані своїми партіями та затверджені Малою Радою. Генеральний секретар з єврейських справ та його заступники могли брати участь в обговоренні будь-яких питань на урядових засіданнях. Вони також мали право вето в тих питаннях, які безпосередньо стосувалися єврейської меншини⁷⁸.

Фінансування секретаріату єврейських справ сягало 10 % витратної частини бюджету УЦР, а штат нараховував 125 осіб. Протягом свого нетривалого існування секретаріат займався розробкою нормативних та інституційних засад єврейської автономії, субсидюванням місцевих органів влади на надання послуг пошти й телеграфу мовою їдиш, а також виплатою компенсації особам та громадам, які втратили майно або отримали фізичні ушкодження в результаті бойових дій⁷⁹.

Зокрема, секретаріат взяв участь у розробці проєкту закону про національно-персональну автономію, який було передано на розгляд пленарної сесії Центральної Ради в січні 1918 р., практично водночас із ухваленням IV Універсалу. Національні меншини, здатні зібрати 10 000 підписів своїх представників (безвідносно до компактності їхнього проживання в Україні), мали право утворити власні Національні

78 Абрамсон Г. Молитва за владу. — С. 100–109. Секретаріат з польських справ, очолюваний Мечиславом Міцкевичем, функціонував лише кілька місяців. Аналогічний орган було створено пізніше, у жовтні 1917 р., та він фактично так і не розпочав роботу. Товаришем генерального секретаря, згодом міністром з великоруських справ був Дмитро Одинець.

79 Там само. — С. 124–127.

союзи, які опікувалися б функціонуванням відповідних громад. Крім найбільших меншин, йшлося найперше про досить численних білорусів, чехів, болгар, німців, кримських татар, греків і румунів. Кожен Національний союз мав отримати статус державної організації та бюджетне фінансування. Національні союзи могли визначати цілі свого розвитку, додатково оподатковувати своїх членів і перерозподіляти кошти відповідно до потреб громади⁸⁰.

Варто детальніше зупинитися на питанні, чому саме соціалістичні партії, а не релігійні або сіоністські організації єврейської меншини взяли на себе ініціативу в розробленні та втіленні національної автономії. Революція підважила традиційний внутрішній устрій єврейських громад та їхні взаємовідносини з державою. На порядку денному постало розмежування в рамках громад релігійної та світської влади, а також збільшення впливу останньої на повсякденне життя євреїв. Це було непросто завдання для спільноти, яка протягом століть жила в умовах вимушеної сегрегації і контактувала з усіма рівнями державного апарату виключно за посередництва релігійних і харизматичних лідерів. Питання полягало в тому, як розподілити повноваження між урядом, *кагалом* (традиційною інституцією самоуправління юдейської громади) та новоутвореним Національним союзом — світським органом, в обов'язки якого входило визначення пріоритетів розвитку громади та обстоювання її інтересів перед центральною владою. Але чи повинен новий орган взяти на себе функції, які традиційно виконували релігійні лідери, керуючи громадою та здійснюючи контакти з державою? Чи, може, відтепер євреї реалізовуватимуть свої права як громадяни-індивідууми без посередництва специфічних національних інституцій або принаймні з помітним послабленням ролі останніх? Іншими словами, куди мав звертатися український єврей, який мав скаргу стосовно надання послуг пошти й телегра-

80 Дорошенко Д. Історія України. — Т. 1. — С. 274.

фу на їдишу, — до Міністерства єврейських справ чи до Міністерства пошт і телеграфів? Хто відтепер мав займатися освітою єврейських дітей — державні заклади або релігійні школи чи й перші, й другі? Усі політичні партії погоджувалися, що кагал і надалі лежатиме в основі єврейського місцевого самоврядування, але щодо обсягу повноважень, які залишатимуться за цією традиційною інституцією, думки розходилися. Так, Бунд прагнув максимально обмежити компетенцію кагалу та перевести його з підпорядкування релігійних старійшин під владу загальних зборів громади. Зокрема, передбачалося, що членами кагалу могли б бути усі представники єврейської національності, а не виключно ті, хто сповідує юдаїзм. Революційний процес підважував старі уявлення, практики та інституції⁸¹.

Соціалістичні партії та сіоністи також сперечалися стосовно того, яку мову слід використовувати — їдиш чи іврит. Першою розмовляла переважна більшість єврейського населення Російської імперії. Попри це сіоністський рух намагався відродити іврит. Рішення Центральної Ради про надання їдишу офіційного статусу (поруч з українською, російською та польською) знаменувало перемогу соціалістів. II та III Універсали були оприлюднені чотирма мовами. Також усі ці мови можна було побачити на карбованцях — новій валюті, надрукованій українською владою в грудні 1917 року. Сфера вжитку їдишу поширилася на київські вивіски та урядове діловодство. Єврейські соціалістичні партії планують відкриття першого у світі університету, в якому їдиш виконував би роль мови навчального процесу. На практиці використання одночасно чотирьох мов виявилось надто складним і дорогим завданням для Центральної Ради; надалі практично всі законодавчі акти публікувалися лише українською. Однак сам факт визнання офіційними чотирьох мов вказував на прагнення УЦР надати

81 Абрамсон Г. Молитва за владу. — С. 128.

національним меншинам права, не бачені досі ані в Україні, ані в усій Російській державі.

Крім цього, поставало питання представництва єврейської меншини у владних структурах УНР. Законодавство передбачало, що зареєстровані члени Національного союзу обиратимуть свій квазіпарламент, Національну раду. Допоки ці інституції не були втілені в життя, делегатів до Малої Ради та Генерального секретаріату обирали безпосередньо політичні партії. Серйозний конфлікт виник навколо питань: яким партіям варто дозволити проводити відбір урядовців, у якій саме пропорції, а також які політичні сили допускати балотуватись до Національної Ради. Стосовно демократичної підзвітності генерального секретаря з єврейських справ теж існували різні погляди. Соціалісти вважали, що генеральний секретар повинен подавати звіти про свою роботу до Національної Ради, вона ж могла як схвалити, так і відхилити їх. На думку сіоністів, Національна Рада виконувала при генеральному секретареві виключно консультативну функцію, яка визначала б політику секретаріату незалежно від громадськості. Характерною рисою 1917 року були дискусії, кого ж можна зараховувати до лав «революційної демократії»: соціалістів — безумовно; сіоністів — вони були надто потужні, щоби їх ігнорувати або позбавляти місць в УЦР або в Національній Раді; а от релігійні партії були визнані неприйнятними.

У перших зборах єврейської Національної Ради взяли участь представники п'яти партій — Бунду, Поалей-Ціону, Фарейнікте, Фолкспартей та сіоністів. Трохи згодом сіоністи самоусунулися, залишаючись лише в ролі спостерігача, таким чином, вплив соціалістичних партій ще більше зріс. Соціалісти намагалися розбудувати структуру секретаріату з єврейських справ, водночас зробивши його підзвітним Національній Раді. Сіоністи, зі свого боку, прагнули звести його повноваження і статус до рівня відділення. Вони вбачали у власній громаді діаспору, яка могла досягти національного самовизначення винятково в Ізраїльській державі.

Для них ця омріяна мета важила більше, ніж повноцінна участь євреїв у розвитку будь-якої іншої держави⁸².

Отже, було декілька причин, чому Бунд та інші соціалістичні партії активно залучилися до роботи Центральної Ради. По-перше, тут вони мали сильніші позиції й ширше представництво, ніж в інституціях єврейської громади. По-друге, це сприяло подальшій секуляризації єврейського населення, водночас зберігалася його окрема національно-культурна ідентичність та єдність. По-третє, формувалися тісніші й більш кооперативні зв'язки єврейської громади з іншими суспільними групами, від яких вони були історично відчужені. Коротко кажучи, участь в УЦР працювала на виконання спільного завдання єврейських соціалістичних партій — забезпечити в Україні постійну єврейську домівку.

Однак Бунд, як, певно, й інші єврейські соціалістичні партії, не міг розраховувати на успіх національної емансипації виключно в УНР, тобто ізольовано від євреїв, що мешкали в інших частинах колишньої імперії. Було важливо, щоб географічно розпорошена громада залишалася якимось чином об'єднаною в межах усїєї Російської держави. Але війна та революція відокремили периферію імперії від центру; до того ж саме в цих периферійних регіонах (Україна, Польща, Литва, Молдова) проживала більшість євреїв. Якщо євреї прагнули отримати від УНР національну автономію, вони мусили теж визнати право України на територіальну автономію. Це визначало політичний обрій Бунду: доки українці задовольнялися територіальною автономією у федеративній Російській державі, доти цілісність єврейської громади не була під загрозою. Але якби територіальна автономія чомусь унеможливилася й українці взяли курс на відокремлення від Росії, Бунду довелося б серйозно поміркувати над наслідками цього для єврейської громади. Зі зростанням соціальних конфліктів поставала загроза посилення антисемітизму, особливо

82 Там само. — С. 106–107, 129.

серед міського середнього класу та селянства. Ця суперечність — між підтримкою українських національних вимог та намаганням запобігти відокремленню України від Росії або, ще гірше, спалаху погромів — глибоко вплинула на еволюцію українсько-єврейських відносин у 1917 році та під час Громадянської війни⁸³.

ФОРМА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ: ПОШУК КОМПРОМІСУ

Після падіння Тимчасового уряду на політичній арені України лишилося два конкуренти — Центральна Рада, що намагалася спиратися на селянські маси, та мережа робітничих рад у містах. У певному сенсі вони взаємодоповнювали одне одного, адже репрезентували різні класи та різні національності — селян-українців, з одного боку, та робітників-росіян і євреїв, з іншого. Обидві сторони належали до «революційної демократії» — отже, їхні відповіді на актуальні суспільні питання значною мірою збігалися. Водночас між ними існували суттєві розбіжності щодо класового складу та інституційних форм органів влади, за допомогою яких ці питання можна було б розв'язати. Спільне бачення, які проблеми є головними для суспільства, та своєрідна взаємодоповнюваність наштовхували на думку про доречність об'єднання владних інституцій, створених обома сторонами. У ролі ініціаторів зближення виступили міські ради депутатів, з одного боку, і ліві фракції УПСР та УСДРП у Центральній Раді, з іншого.

Як згадувала лідерка київських більшовиків Євгенія Бош: на початку листопада 1917 р. «низка робітничих і військових організацій, що не мали власного представництва в Центральній Раді, почали обирати делегатів та висловлюватися на її повну підтримку. Навіть ті робітничі маси, які активно боролися за владу Рад, у цей момент почали вага-

83 Goldelman S. Jewish National Autonomy in Ukraine 1917–1920. — P. 34–35.

тися та схилитися до підтримки Центральної Ради, сприймаючи її як український національний уряд»⁸⁴.

Схожі настрої вловив й інший провідний більшовик, Микола Скрипник: «Ідея всеукраїнського з'їзду рад і заснування центральної влади рад на Україні зустріла величезне співчуття з боку всього робітництва й широких верств солдатських мас»⁸⁵.

Перетворення Української Центральної Ради на центральний орган рад України не було новою ідеєю. Ще в червні 1917 р. з цією пропозицією до УЦР звернувся Юліан Бочковський — голова Полтавської ради робітничих і солдатських депутатів. Аналогічна теза промайнула в резолюціях I та III Всеукраїнських військових з'їздів, що відбулися в липні та жовтні 1917 р. відповідно. На жовтневому IV з'їзді УСДРП з такою вимогою виступило ліве крило партії. У робітничих радах про це серйозно заговорили переважно вже після падіння Тимчасового уряду та проголошення Української Народної Республіки. Робітничі ради готові були визнати УЦР, але лише за двох умов: вони, своєю чергою, отримають від Києва визнання як органи місцевої влади, а склад Центральної Ради переоберуть з їхньою участю.

Утім, Харківська рада робітничих і солдатських депутатів — першою серед великих міст України — ще 12 вересня 1917 р. ухвалила відповідну резолюцію. Харківські депутати визнали УЦР та підтримали її перетворення на загальнонаціональний орган влади, обраний місцевими робітничими, солдатськими і селянськими радами. Водночас Харківська рада висловилася на користь територіальної цілісності України та засудила поділ країни, що нав'язувала

84 Бош Е. Национальное правительство и Советская власть на Украине / Российская коммунистическая партия (большевиков). — Москва: Коммунист, 1919. — С. 110. Див. також Сушино-Хоменко В. З приводу особливостей пролетарської революції на Україні. — С. 111.

85 Скрипник М. Начерк історії пролетарської революції на Україні. — С. 79.

«Тимчасова інструкція Тимчасового уряду». 81 депутат проголосував «за» (УСДРП, УПСР, більшість російських есерів), 2 «проти» та 56 утрималися (більшовики, меншовики та меншість ПСР). Протягом тижня схожі резолюції ухвалила ціла низка рад Харківської губернії⁸⁶.

26 жовтня у Харкові відбулося спільне засідання кількох радянських структур — виконкому міської ради, виконкому губернської ради солдатських депутатів та Обласного комітету Рад робітничих депутатів Донецько-Криворізького басейну. Делегати визнали УЦР як загальнонаціональний орган влади та створили Військово-революційний комітет, який мав протистояти з'єднанням, досі лояльним Тимчасовому уряду⁸⁷. 10 листопада Харківська рада заявила про підтримку III Універсалу, наголосивши, що місцеву та центральну владу повинен перебрати на себе з'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів Української республіки⁸⁸. Депутати Харківської ради від УСДРП, звісно, підтримували III Універсал, але не погоджувалися на переобрання УЦР. Через непопулярність цієї позиції на чергових перевиборах до міської ради УСДРП продемонструвала слабкий результат та втратила всі 4 місця, які до цього мала у виконкомі⁸⁹.

Ці резолюції вказували на те, що депутати Харківської ради охоче ухилялися від партійної лінії — в пошуках нових інституцій, здатних розподілити політичну владу між селянством і робітництвом та узгодити їхні класові й національні інтереси. У Харкові процес зближення селян і робітників полегшувався тим, що рухався за траєкторією, вже пройденою радянськими інституціями міста. Після Лютне-

86 Гамрецький Ю., Тимченко Ж., Щусь О. Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.). — С. 162.

87 Там само. — С. 186.

88 Там само. — С. 244; Сухино-Хоменко В. З приводу особливостей пролетарської революції на Україні. — С. 109.

89 Гамрецький Ю., Тимченко Ж., Щусь О. Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.). — С. 244.

вої революції Харківський гарнізон, солдатсько-селянський за складом, сформував власне представництво як раду солдатських депутатів, а остання досить швидко об'єдналася з відповідним органом робітників для спільного обговорення й ухвалення рішень.

У Катеринославі рада робітничих і солдатських депутатів обговорювала питання державної влади впродовж жовтня і листопада. На пленарному засіданні 12 жовтня 1917 р. фракція УСДРП запропонувала проєкт постанови, майже ідентичний з резолюцією, ухваленою в Харкові місяць тому. Більшість катеринославських депутатів погодилися наділити УЦР широкими повноваженнями. Зокрема, йшлося про організацію державної влади (у тісній співпраці з усіма органами революційної демократії) та поширення юрисдикції київської влади на Катеринославську губернію. Не набрав достатньої кількості голосів проєкт резолюції, запропонований більшовиками, — визначення територіальної належності регіону за допомогою плебісциту⁹⁰.

Коли до Катеринослава дійшла звістка про Жовтневий переворот, міська рада депутатів терміново провела засідання, до якого було долучено виконкоми профспілок, представників фабзавкомів і соціалістичних партій. Депутати від УСДРП та РСДРП(б) об'єдналися та провели резолюцію, в якій висловили підтримку повстанню в Петрограді, визнали Центральну Раду як український уряд та заявили про встановлення в місті радянської влади. На додачу до цього депутати вимагали реорганізації УЦР за зразком рад депутатів. Після оприлюднення III Універсалу Катеринославська рада повторно висловилася щодо визнання УЦР та необхідності її переобрання⁹¹.

90 Робітнича газета. — 4 листопада 1917. — С. 3; Гамрецький Ю., Тимченко Ж., Щусь О. Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.). — С. 103.

91 Квиринг Э. Некоторые поправки к воспоминаниям о Екатеринославском Октябре. — С. 137; Феденко П. Исаак Мазепа в житті і в політиці. — С. 16; Сухино-Хоменко В. З приводу особенностей пролетарської

У Кременчуцькій раді, яка представляла 25 тисяч робітників та 15 тисяч солдатів, абсолютну більшість мала РСДРП(б). За результатами голосування 20 листопада рада депутатів визнала УЦР на умовах її реорганізації. У цьому місті теж виникла коаліція більшовиків, уесдеків та українських есерів. Українські партії підтримували встановлення радянської влади на місцях та в центрі; натомість більшовики визнавали Київ як національний центр. У цьому плані Харків, Київ, Катеринослав і Кременчук не були поодинокими винятками; така політична комбінація склалася в багатьох «більшовизованих» радах Волинської, Чернігівської та Полтавської губерній⁹².

У Херсоні 3 листопада 1917 р. рада робітничих і солдатських депутатів розглянула три проекти резолюції. Перший, запропонований УСДРП і УПСР, владою в Україні визнавав Центральну Раду, а в Петрограді закликав створити однорідний соціалістичний уряд. Цей проект набрав 139 голосів. Меншовики і російські есери пропонували підтримати ідею загальноросійського однорідного соціалістичного уряду, зовсім оминаючи мовчанням українське питання. За цей варіант проголосували 49 депутатів. Більшість у 166 голосів отримала більшовицька резолюція — передача місцевої влади радам та визнання УЦР, переобраної з'їздом рад⁹³.

революції на Україні. — С. 109; Гамрецький Ю., Тимченко Ж., Щусь О. Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.). — С. 200; Робітничача газета. — 3 листопада 1917. — С. 4; Робітничача газета. — 5 листопада 1917. — С. 3.

92 Лапчинський Г. Зародження радянської влади та перші кроки в одному з міст українських. — С. 122; Лапчинський Г. З перших днів всеукраїнської Радянської влади. — С. 56; Guthier S. The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917 // *Slavic Review*, March 1971. — P. 45; Гамрецький Ю., Тимченко Ж., Щусь О. Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.). — С. 250–255.

93 Гамрецький Ю. До питання про тактику більшовиків. — С. 69–70.

Наступного дня, 4 листопада 1917 р., зібралася Одеська рада робітничих і солдатських депутатів. У засіданні також взяли участь представники Військово-революційного комітету Херсонської губернії та Румчероду. У своїй резолюції одеські депутати вітали III Універсал та визнавали юрисдикцію УЦР на всіх зазначених у цьому документі територіях. Вирішенням політичної кризи в Петрограді вони бачили створення однорідного соціалістичного уряду з представництвом автономних національних республік, які забезпечували б права меншин шляхом надання їм національно-культурної автономії⁹⁴. Таку резолюцію на початку грудня ухвалив і з'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів Херсонської губернії⁹⁵.

У Конотопі місцевий комітет УСДРП зайнявся організацією зібрань у залізничних майстернях та отримав важливий політичний урок. 4 листопада 2000 залізничників майже одностайно проголосували за визнання Центральної Ради владою в Україні⁹⁶. 12 листопада міська рада робітничих депутатів визнала УЦР, за умови її переобрання повноважним з'їздом рад. УСДРП оскаржила цю умову і скликала нове зібрання, в якому взяли участь понад 2500 робітників. Учасники підтвердили свою підтримку Центральної Ради, але коли на голосування було поставлено відхилення поправки щодо реорганізації УЦР, близько тисячі учасників залишили захід⁹⁷. Для УСДРП це було чітким сигналом, що в середовищі прихильних до партії пролетарів зростає підтримка скликання Всеукраїнського з'їзду рад.

Миколаївська рада робітничих і солдатських депутатів незначною більшістю голосів (65 проти 60) ухвалила «ввійти з Українською радою, що утворила тимчасовий крайовий уряд, у діловий зв'язок в усіх питаннях, що мають

94 Робітничая газета. — 25 листопада 1917. — С. 3–4.

95 Робітничая газета. — 15 грудня 1917. — С. 2.

96 Робітничая газета. — 10 листопада 1917. — С. 3–4.

97 Робітничая газета. — 25 листопада 1917. — С. 3–4.

загальне значення для усього краю». Резолюцію підтримали УСДРП, УПСР, меншовики та російські есери⁹⁸.

20 листопада Луганський районний комітет робітничих та солдатських рад, що представляв 11 підрайонів міста та прилеглих повітів, вирішив підтримати УЦР — за умови виконання нею рішень II Всеросійського з'їзду рад та захисту інтересів нижчих класів⁹⁹.

4 листопада в Києві відбулося спільне засідання рад робітничих і солдатських депутатів з участю керівників фабричних комітетів та профспілок міста. На засіданні проголосували за низку резолюцій, внесених на розгляд більшовиками. По-перше, було визнано й підтримано РНК — 433 голосами проти 119 голосів, відданих за однорідний соціалістичний уряд. 438 депутатів виступали за те, щоб передати місцеву владу радам. Після цього 424 депутати висловилися за реорганізацію УЦР, тоді як 271 воліли залишити її без змін. Коли мова зайшла про те, якою ж саме інституцією має стати реорганізована УЦР, дещо менша більшість (389 депутатів) підтримала її перетворення на Всеукраїнську раду робітничих, солдатських і селянських депутатів¹⁰⁰.

Отже, більшість у об'єднаних робітничій і солдатській радах проголосувала за встановлення радянської влади на загальноросійському, всеукраїнському та місцевому рівнях; але такої згоди не було щодо конкретних шляхів реорганізації УЦР, зокрема в питанні, хто має право ініціювати цей

98 Гамрецький Ю. До питання про тактику більшовиків. — С. 71.

99 Гамрецький Ю., Тимченко Ж., Щусь О. Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.). — С. 247; Бош Е. Год борьбы. — С. 58–59. Описи засідання в різних джерелах помітно відрізняються між собою. Див. також: Робітничая газета. — 7 листопада 1917. — С. 1; Шрейбер С. Из истории Советской власти на Украине. // Летопись революции. — 1924. — № 4. — С. 167; Бош Е. Национальное правительство и Советская власть на Украине. — С. 19; Гамрецький Ю., Тимченко Ж., Щусь О. Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.). — С. 242.

100 Здоров А. Український Жовтень. — С. 138.

процес. РСДРП(б) зібрала більшість у київських радах, але залишалася в меншості в об'єднаному виконкомі, який опирався переобранню. Тут меншовики, Бунд та праві російські есери (разом 53 депутати) все ще переважали більшовиків (23) та УСДРП (4). 15 листопада виконавчий комітет відхилив постанови рад від 4 листопада¹⁰¹.

Проте обласний виконком рад Південно-Західного краю, до юрисдикції якого належав і Київ, ще 10 листопада звернувся до УЦР, пропонуючи спільно скликати з'їзд для вирішення питання про державну владу в Україні. Генеральний секретаріат відхилив цю пропозицію. Із Іосифом Сталіним та представником виконкому Сергієм Бакинським зустрівся генеральний секретар праці Микола Порш, який заявив, що в проведенні такого з'їзду немає жодної потреби. Незважаючи на позицію Генерального секретаріату, 24 листопада обласний виконком ухвалив рішення про скликання Всеукраїнського з'їзду 3 грудня 1917 р.¹⁰²

Із цих резолюцій випливає, що до середини листопада робітничі та солдатські ради в принаймні 7 з 10 найбільших міст України підтримали створення українського національного уряду. Аналогічної позиції дотримувалося чимало рад у північних губерніях. Ми не можемо однозначно стверджувати, що більшість міських рад України підтримували саме такий вихід з політичної кризи. Але не забуваймо: що меншим було населення міста, то більшу частку його мешканців становили українці. Тому цілком імовірно, що підтримка УЦР у радах невеликих міст могла бути навіть більшою, ніж у великих містах¹⁰³.

101 Бош Е. Год борьбы. — С. 59.

102 Здоров А. Український Жовтень. — С. 138.

103 Рубач М. Треба дійсно виправити (Про брошуру Андр. Річицького «Центральна Рада»). — С. 264; Гамрецький Ю., Тимченко Ж., Щусь О. Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.). — С. 161; Сушино-Хоменко В. З приводу особливостей пролетарської революції на Україні. — С. 105.

Перераховані вище факти дозволяють нам поставити під сумнів тезу видатного дослідника революції Юрія Гамрецького, немовби в листопаді 1917 р. «всі угодівські ради депутатів (у яких меншовики зберегли провідні позиції) об'єдналися навколо спільної платформи — підтримки створення однорідного соціалістичного уряду в Росії та визнання буржуазно-націоналістичної УЦР як вищого керівного органу в Україні»¹⁰⁴. Ю. Гамрецький наводить на підтвердження своєї тези низку прикладів, але інші джерела свідчать про те, що в багатьох радах більшовики теж підтримували УЦР. Переобрання останньої на Всеукраїнському з'їзді рад цілком відповідало радянській платформі — прямому представництву нижчих класів обраними депутатами (з можливістю відкликання) у місцевих і центральних органах влади.

Насправді, в листопаді 1917 р. для більшості міських рад справжнім яблуком розбрату було не питання визнання Української Народної Республіки як такої, а класовий склад її органів влади. Більшовики виступали за владу, створену на основі рад; меншовики та Бунд прагнули обирати Установчі збори на основі загального виборчого права. УПСР та УСДРП, відстоюючи інтереси Центральної Ради, теж почали сперечатися: варто розширити народне представництво в ній за допомогою рад або виборів в Українські установчі збори чи поєднанням обох шляхів. Тим часом серед депутатського корпусу робітничих і солдатських рад виникла тенденція, потужніша, ніж партійний поділ, — підтримати формування нової влади в Україні, якщо вона і на місцевому, й на загальнонаціональному рівнях формуватиметься на радянській платформі та за умови її солідарності з російським радянським урядом. Однак ішлося не про мавпування російського досвіду, а про власний експеримент — з місцевими

104 Гамрецький Ю., Тимченко Ж., Щусь О. Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.). — С. 206.

соціальними силами та на основі їхніх представницьких інституцій, створених в Україні під час революції 1917 року.

Лідери УСДРП відхилили пропозицію провести Всеукраїнський з'їзд рад. Ба більше, вони затаврували її як політичний маневр більшовиків з метою захоплення влади. 7 листопада «Робітнича газета» розмірковувала:

«Коли більшовики хочуть реорганізувати Ц. Раду, то вони мусять у самій Ц. Р. брати активну участь (чого досі не було) і домогтись цього. Центральна Рада єсть революційний парламент України, у яким усі верстви революційної демократії представлені значно повніше, ніж це буде на з'їзді Рад Роб. Військ. І Сел. Деп... таким чином фактично Ц. Р. є та ж сама Рада Робітничих, Селянських і Військових Депутатів... Через що ні в якому разі не можна допустити, щоб Центральну Раду обирав з'їзд Рад Роб. Салд. І Сел. Деп. Боротьба більшовиків з Ц. Р. є ні що інше, як бажання захопити владу на Україні»¹⁰⁵.

Зауважимо різницю в описі складу Центральної Ради та з'їзду, запропонованого більшовиками, а саме те, що селянські депутати опинилися відповідно на другому та третьому місцях. Невипадковим було і використання прикметника російського походження, «салдатських», щодо більшовицької пропозиції та українського «військових» — щодо себе. Ці нюанси в передовиці центрального органу УСДРП, написаній, найімовірніше, головним редактором В. Винниченком, свідчили про побоювання партії, що більшовики нададуть селянству мінімальне представництво на Всеукраїнському з'їзді рад, натомість зроблять ставку на підрозділи солдатів-росіян, які стояли гарнізонами в містах України та були представлені в міських солдатських радах. Це нейтралізувало б вплив рад солдатських депутатів, створених вояками українських підрозділів. Чимало українських солдатів та їхніх рад досі перебували на віддалених фронтах; С. Петлюра докладав усіх зусиль, щоб перевести їх на новостворений

105 Робітнича газета. — 7 листопада 1917. — С. 2.

об'єднаний Український фронт. Там вони мали замінити підрозділи, сформовані з військовослужбовців-росіян, яких, своєю чергою, мали відправити додому, — більшість з них походили з-поза українських губерній. Пізніше В. Винниченко з певним жалем згадував, що за його уряду Центральної Рада взагалі відкинула ідею переобрання. Але тоді таке рішення здавалося раціональним:

«На жаль, цей єдиний вихід було одкинено. Одкинено з таких міркувань. 1. Якщо ми згодимось на перевибори Ц. Ради, то тим самим самі згодимось, що наша політика була неправильна; 2. Перевибори дадуть більшість у новій Раді большевицьким елементам, переважно робітникам, а робітництво зрусифіковане й через те вся влада перейде в руки руських»¹⁰⁶.

Тим часом унаслідок слабкості соціальної бази Центральної Ради та необачності в здійсненні своєї програми у найбільших відділеннях УСДРП, зокрема в Києві, Полтаві й Харкові, виник розкол. У середині листопада більшість київських уесдеків закликали керівництво партії організувати національний з'їзд робітничих депутатів, розширивши таким чином вплив Центральної Ради всередині робітничого класу¹⁰⁷. Третього грудня Євген Неронович заявив на засіданні київського комітету, що «національні постуляти нашої партії цілком виконані» і що настав час для УСДРП вести «боротьбу за перетворення Центральної Ради в справжню всеукраїнську Раду Робітничих, Селянських і Салдатських Депутатів». Він запропонував увазі товаришів такий проект резолюції:

«...сей етап вимагає розгорнути націло прапор пролетарської боротьби і порвати блок з будь-якими українськими і неукраїнськими буржуазними партіями, хоча б вони заявили соціалістичними... що партія... мусить повсякчасно мати базу для остаточного і повного переходу влади до про-

106 Винниченко В. Відродження нації. — Т. 3. — С. 161–164.

107 Робітничая газета. — 15 листопада 1917.

летаріату і революційного селянства в Радах Робітничих, Салдатських і Селянських Депутатів на місцях з Центральною Радою на чолі, на що мали би право на відкликання».

Голосування по резолюції Нероновича унаочнило розкол усередині партії: 31 «за», 31 «проти» і 16 утрималися¹⁰⁸.

Представник лівого крила УСДРП, харків'янин Юхим Медведєв, виступив з доповіддю перед партійними делегатами, які з'їжджалися в Київ на Всеукраїнський з'їзд рад. На цьому засіданні були відсутні Винниченко й Порш. Доповідач закликав однопартійців шукати союзу з більшовиками для створення робітничо-селянського уряду. Лише троє із 40 присутніх на цьому з'їзді делегатів УСДРП проголосували проти такої резолюції. Однак пізніше вона без будь-яких пояснень була відхилена вищим партійним керівництвом¹⁰⁹.

СЕЛЯНСТВО ТА УПСР

Селянські спілки виступали проти більшовицького підходу до встановлення радянської влади, але не проти радянської влади як такої. Їхнє бачення останньої відрізнялося, оскільки вони мали інституційну базу УЦР, на основі чого можна було розбудовувати робітничо-селянську владу. Питання форми й класової основи влади, війна та земельна реформа стали центральними темами дискусій на третій сесії Всеукраїнської ради селянських депутатів, що відбулася в Києві 18–23 листопада. Сесія кілька разів призупинялася, щоб відправити делегатів до столичних армійських частин агітувати на підтримку позиції Всеукраїнської ради з цих трьох питань.

Селянські депутати з підозрою ставилися до більшовицької вимоги переобрати Центральну Раду. УЦР проголосила Українську Народну Республіку і виклала свою програму дій

108 Робітнича газета. — 6 грудня 1917.

109 Медведєв Є. З Харкова до Києва і назад // Літопис революції. — 1928. — № 1. — С. 242.

у III Універсалі менш ніж два тижні до цього. На їхню думку, УЦР потрібно було дати можливість здійснити свою програму. Крім цього, селянські депутати також розглядали більшовиків як непроханих чужинців, що прагнули позбавити їх національного самовизначення.

«Вбачаючи в агітації російських большевиків за перевибори Української Центральної Ради бажання захопити владу на Україні в свої руки, Всеукраїнська Рада Селянських Депутатів рішуче протестує проти того і заявляє, що такі перевибори в даний момент нічого, крім шкоди, українському трудовому народові не принесуть і що питання про перевибори Центральної Ради належить до вирішення не російських большевиків, а українського трудового люду. Всеукраїнська Рада Селянських депутатів зауважає, що трудове селянство на Україні буде рішуче боротися проти всякого втручання в творчу роботу єдиного найвищого правомочного на Україні органа — Української Центральної Ради, склад якої в нинішню хвилю відповідає вимогам організованого трудового селянства»¹¹⁰.

У фінальній резолюції Всеукраїнська рада запропонувала створити нові органи місцевої влади — губернські та повітові комітети. До складу кожного комітету мали увійти чотири представники селянських рад, по одному — від робітничих і солдатських рад, а решта місць розподілялися між представниками інституцій, обраних на основі загального виборчого права. Таким чином у складі комітету опинялися вісім делегатів радянських інституцій та два — від міської думи й земства. На чолі комітету стояв комісар губернії (повіту), якого обирала губернська (повітова) рада селянських депутатів після консультацій з губернською (повітовою) радою робітничих і солдатських депутатів¹¹¹.

110 Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 60.

111 Там само. — С. 63–64.

Всеукраїнська рада закликала до створення в Росії тимчасового уряду соціалістичних партій, «від більшовиків до народних соціалістів», першочерговим завданням якого стане початок мирних переговорів з участю країн Антанти та Четвертого союзу. Представники УНР повинні взяти участь у переговорах у рамках загальноросійської делегації, що гарантуватиме: жодна частина України не буде приєднана до іншої держави всупереч волі місцевого населення. Якщо ж переговори зазнають невдачі, українським солдатам треба твердо тримати фронт, доки УНР не зможе підписати сепаратний мир.

У питанні земельної реформи Всеукраїнська рада закликала УЦР негайно ухвалити закон про скасування приватної власності на землю та надати селянству через земельні комітети контроль над всіма орними землями, надрами, водоймами, поміщицьким інвентарем та селекційними станціями, запобігши їхньому розграбуванню та псуванню. Селянство ж закликали готуватися до посіву зернових культур та цукрових буряків. Отже, Всеукраїнська рада тиснула на УЦР, аби та діяла рішуче й виконувала власну аграрну програму, викладену в III Універсалі.

Сесія Всеукраїнської ради селянських депутатів плавно переросла в III з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів (21–24 листопада, Київ). Але якщо Всеукраїнська рада пристала на позиції центристів та правих, то на з'їзді панувало ліве інтернаціоналістське крило. Партія висунула ідею співіснування протягом обмеженого періоду часу двох органів влади: парламенту, обраного на основі загального виборчого права, та Всеукраїнської ради селянських, робітничих і солдатських депутатів. Влада УЦР мала тривати, доки її не замінять Українські установчі збори. Отже, українські есери не підтримали вимогу негайного переобрання УЦР радами. Водночас з'їзд схвалив радянську платформу, верховенство рад на місцях і створення Всеукраїнської ради селянських, робітничих та солдатських депутатів. Остання мала згодом замінити УЦР.

Есери приєдналися до заклику Виконавчого комітету Рад робітничих і солдатських депутатів Південно-Західного краю провести Всеукраїнський з'їзд рад на початку грудня 1917 р. Члени обраного на з'їзді Центрального комітету УПСР вважали, що партія повинна укласти з більшовиками союз на основі радянської платформи¹¹². За словами П. Христюка: «це була своєрідна, що виросла органічно з розвитку революції на Україні, форма будови влади. Суть її полягала в одночасному існуванні органів двох родів... причому виразно віддавалась фактична перевага органам класовим — радам робітничих, солдатських і селянських депутатів, як на місцях, так і в центрі»¹¹³.

Для УПСР це було сміливою стратегією, враховуючи практичну відсутність досвіду співпраці з більшовиками. Більшовики не мали бази серед селянства, а контакти УПСР з пролетаріатом обмежувалися периферійними групами напівпролетаризованих селян. Чи здатні були українські есери та більшовики об'єднати селян і робітників у здійсненні владних повноважень? Ці дві партії мали дуже різне бачення пропорцій, у яких пролетаріат і селянство мають бути представлені в органах влади. Більшовики були переконані, що в політичному сенсі пролетаріат має керувати селянством. Цього есери, звісно, прийняти не могли як з міркувань національного самовизначення, так і з позиції партії, що представляла інтереси найчисленнішого класу України. З іншого боку, проблемною для УПСР була й співпраця в рамках УЦР з представленими там соціал-демократичними партіями. Останні виступали проти радянської платформи, їхнім політичним ідеалом була загаль-

112 Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 126; Скрипник М. Статті й промови з національного питання. — Т. 2. — Мюнхен: Сучасність, 1974. — С. 26; Guthier S. The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917. — P. 60.

113 Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 67.

нокласова парламентська інституція, у якій вони могли б керувати самостійно або в коаліції з партіями, що представляли вищі класи. На думку есдеків, пріоритет мав належати Центральній Раді, але аж ніяк не Всеукраїнському з'їзду робітничих, селянських і солдатських депутатів.

ГРУДЕНЬ 1917-ГО: ПРИМИРЕННЯ НЕМОЖЛИВЕ

ЗАПІЗНИЛИЙ РАДИКАЛІЗМ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У III Універсалі Центральна Рада запропонувала вдалу програму, але питання полягало в тому, чи зможе вона її реалізувати. УЦР стикнулася із серйозними викликами. Інфраструктура лежала в руїнах, а величезні маси населення через війну полишили рідні домівки. Новій владі бракувало достовірної інформації, досвіду врядування та компетентного й злагодженого адміністративного апарату. У буремні революційні часи старі методи та управлінські структури, що залишилися в спадок від попереднього режиму і були поверхово й нашвидкуруч адаптовані Тимчасовим урядом, не годилися для здійснення радикальних соціальних перетворень. Верхівка УЦР наївно вважала, що їй вдасться досягти своїх цілей, уникнувши ще більшого загострення класової боротьби. Для перемоги в останній вкрай необхідними та найбільш відповідними інституціями були, безумовно, ради депутатів. У питанні закінчення війни УЦР також не мала ані досвіду, ані інформації, ані дипломатичної інфраструктури. Київську владу досі ніхто не визнав — ані РНК, ані уряди Антанти або Центральних держав¹.

1 Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 56–57.

Проголошуючи земельну реформу, III Універсал скасовував поміщицьку та іншу «нетрудову» власність на землю, оголошував конфіскацію всіх маєтків без відшкодування власникам та їхній перерозподіл під керівництвом комітетів, обраних селянами. Однак верхівка УЦР відразу почала до цих простих і ясних засад реформи додавати всілякі поправки. По-перше, Генеральний секретаріат дав роз'яснення: усі землі, крім селянських, тобто державні, церковні та поміщицькі маєтки відтепер ставали загальнонаціональною власністю, питання розподілу якої могло бути остаточно вирішено лише після виборів, на Українських установчих зборах. Отже, селянські земельні комітети залишалися немовби в підвішеному стані, очікуючи майбутні вказівки уряду. По-друге, міністр земельних справ Борис Мартош (УСДРП) та його заступник Костянтин Мацієвич (УПСФ) склали закон про соціалізацію землі. Згідно з ним не підлягали конфіскації та перерозподілу господарства площі менше ніж 40 десятин. Станом на 1917 рік середня площа господарства сільської бідноти становила 2,5 десятини, тоді як сільських середняків — близько 25 десятин. У таких умовах рішення Центральної Ради могло призвести до того, що в густонаселених сільських районах конфіскованих земель просто не вистачило б для розподілу між неможливими селянами та сільським пролетаріатом, який узагалі не мав ані клаптика ріллі. Проект викликав обурення в УЦР серед депутатів-селян. У Малій Раді вони вимагали відкликати цей законопроект.

«Селяне як святий рай ждуть землі. А ви оставляєте в окремих хазяйствах по 40 десятин. Оце тожи поміщики... Якщо ми скажемо, що законпроект оставляє в одних руках 40 десятин, то народ не визнає ні Раду, нікого... Да, коли повернуться з фронту наші воїни, то вони штиками своїми переміряють 40 десятин!»

Ставало очевидно, що Центральна Рада прагнула захистити інтереси заможних селян, т. зв. куркулів, і готова була нехтувати інтересами сільської бідноти. У київських газе-

тах писали, що голова Генерального секретаріату В. Винниченко запевнив великих землевласників: нова влада компенсує їхні втрати з державних коштів. Тим часом селяни безупинно захоплювали землі. Генеральний секретар військових справ С. Петлюра відправляв армійські загони на село, щоб придушити «анархію», припинити захоплення маєтків та страйки робітників цукрових заводів².

Учасники III з'їзду УПСР (21–24 листопада 1917 р.) розцінили позицію УСДРП із земельного питання як спрямовану на нівелювання народної підтримки, завойованої Центральною Радою протягом попередніх місяців:

«Визнаючи потрібним висунути на перший плян питання соціальних реформ і звертаючи увагу на те, що національна сторона революції на певному ступні свого розвитку починає загрожувати дальшому успішному розвою класової соціально-економічної боротьби... З'їзд знаходить потрібним вказати Центральній Раді, що коли вона стане на такий шлях, то загубить під собою опору трудової класи народу — класи селян і робітників на Україні, а, загубивши свій вплив і цю опору, може викликати у відповідний момент неминучу реакцію в масах, яка стане грізною і для національних здобутків революції»³.

З'їзд закликав Центральну Раду терміново втілити III Універсал у життя, а саме: скасувати поміщицьку приватну власність на землю не лише на папері, а й на практиці, впровадити державний і робітничий контроль над промисловістю, націоналізувати її стратегічні сектори, відновити виробництво та зупинити катастрофічне зростання безробіття. Делегати з'їзду вочевидь були приголомшені успіхами більшовицької агітації серед українських солдатів і селян, які поділяли принципи декретів РНК про мир і землю.

2 Здоров А. Український Жовтень. — С. 134–136; Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 58–59, 122–123.

3 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 989–990.

12 грудня 1917 р., під час 8-ї сесії пленуму Центральної Ради, Б. Мартос заявив: III Універсал, скасовуючи приватну власність на землю, захопив селян і солдатів, які поверталися з фронту, дерібанили маєтки та реманент, що належали тепер усім класам, включно з найбіднішими. Ліси вирубували, деревину вивозили, а із сільськогосподарських дослідних станцій виривали насіння. З огляду на все це Б. Мартос стверджував, що селянство не готове до колективного землеробства, тобто до соціалізму. Ця заява викликала неабиякий резонанс. Депутати від УПСР та ПСР розкритикували генерального секретаря земельних справ і внесли власну резолюцію — про повну соціалізацію землі. УСДРП, натомість, погрожувала вивести своїх членів з Генерального секретаріату, якщо цю резолюцію ухвалить. Уесдеків підтримали соціалісти-федералісти, меншовики і Бунд — усі вони вважали, що земельне питання може бути розв'язано виключно Установчими зборами. Зрештою, законопроект було знято з порядку денного, депутати погодили утворити комісію, у якій пропорційно буде представлено всі партії УЦР. Комісія мала розробити альтернативу законопроекту Б. Мартоса, керуючись принципом повної соціалізації землі⁴.

Однак, як виявилось, це була остання сесія пленуму Центральної Ради. Земельне питання знову розглядали на засіданні Малої Ради 18 січня 1918 року, за тиждень до евакуації з Києва. Тим часом селянство дедалі скептичніше сприймало УЦР і щораз схвальніше реагувало на звістки щодо політики більшовиків, які надходили з Росії. У середині листопада 1917 року РСДРП(б) створила разом з Партією лівих соціалістів-революціонерів коаліційний радянський уряд, який взявся за практичну реалізацію спільної аграрної програми.

ПОЧАТОК ЄВРЕЙСЬКИХ ПОГРОМІВ

Солдати залишали фронт і вирушали додому, часто — зі зброєю. Дорогою вони захоплювали вози і коней, а голод

4 Дорошенко Д. Історія України. — С. 247–250.

змушував їх випрошувати або красти провіант у цивільного населення. Крадіжки переросли у грабунки й насильство; солдати вдиралися в продуктові крамниці, де були вино та горілка. Першими постраждали єврейські оселі та крамниці в містах і селах Київської, Волинської і Подільської губерній. Ці громади склали здебільшого жінки, діти та літні люди, адже працездатних чоловіків призвали до армії. У вересні 1917 р. погроми спалахнули в Бахмуті, Житомирі, Острозі, Харкові та Києві, і надалі частота й жорстокість погромів лише зростали. Особливо варварський погром відбувся 18 жовтня в містечку Погребищі Київської губернії, і це спонукало Генеральний секретаріат до дій. Засудивши насильство, Генеральний секретаріат наказав губернським комісарам у разі погромів застосовувати військові частини та карати винних. У кількох населених пунктах були арешти, але загалом Центральній Раді не вдавалося дати належну відсіч. З падінням Тимчасового уряду, коли на УЦР перейшла повна урядова відповідальність, ситуація не стала кращою. У грудні Генеральний секретаріат єврейських справ отримав 214 телеграм стосовно погромів. І це були відомості лише з трьох губерній! Генеральний секретаріат втрутився знову, і С. Петлюра відправив відновлювати порядок українізовані підрозділи. Однак ані вони, ані місцева міліція не були здатні протистояти такій величезній кількості погромів⁵.

У серпні 1917 року в Одесі було створено Єврейську бойову дружину. Вона складалася з 12 підрозділів, що налічували близько 600 добре озброєних бійців. Завдяки цьому громаді міста вдалося забезпечити себе від серйозних інцидентів насилля. У Катеринославі три такі загони організували єврейські соціалістичні партії, а ще один — ветеранський Союз євреїв-воїнів (СЄВ). Вони змогли запобігти великим

5 Гриневи́ч В., Гриневи́ч Л. Національне військове питання в діяльності Союзу євреїв-воїнів КВО (липень 1917—січень 1918 рр.).— К.: Ін-т історії України НАН України, 2001.— С. 15; Абрамсон Г. Молитва за владу.— С. 136–139.

погромам у центрі губернії. У Харкові також виник єврейський загін самооборони. Але таких загонів бракувало в невеликих містах і селах аграрних губерній поблизу фронтів. До того ж єврейська самооборона зазвичай формувалася вже після погромів, а не до них.

Союз євреїв-воїнів постав з руху самоорганізації єврейських солдатів царської армії, що розпочався в 1917 році. Такого штабу рухи були властиві солдатам й іншим національним меншинам імперії. Спочатку вони працювали над культурними та освітніми потребами солдатів, але з часом усі вони політизувалися навколо питань національного самовизначення, радянської демократії та миру. Розгортання погромів винесло на перший план у єврейському солдатському русі питання оборони своїх одноплемінників. Єврейські солдати 19-ї піхотної дивізії вимагали, щоб Центральна Рада та Тимчасовий уряд дозволили сформувати спеціальні збройні формування з євреїв і представників інших національностей, які дислокувалися б у тилу для захисту єврейських громад від нападів. За їхнім задумом, такі підрозділи мали перебувати в постійному розпорядженні Центральної Ради та єврейських представницьких організацій. Ради солдатських депутатів 3-го Сибірського армійського корпусу й Одинадцятої армії зголосилися захищати єврейські громади. Для виконання цього завдання Сибірський корпус сформував у своєму складі спеціальний підрозділ.

5 вересня 1917 р. солдати Київського гарнізону створили Союз євреїв-воїнів Київського військового округу. Ця міжпартійна солдатська організація постала в ім'я «вільного розвитку єврейського народу у вільній Росії». Декларуючи прихильність до досягнень революції, СЕВ пропагував демократичні й республіканські принципи, підтримував національно-культурний розвиток єврейських солдатів у російській армії та організовував оборону цивільних євреїв від погромів. Організація не вітала залучення своїх членів у внутрішньо- та зовнішньополітичні конфлікти, крім випадків, коли це було необхідно для захисту євреїв.

СЄВ формально вважався аполітичним утворенням, але фактично в його лавах переважав сіонізм. Так першим головою СЄВ було обрано сіоніста Йону Гоголя.

Київська організація ініціювала скликання першої все-російської конференції СЄВ. 10–15 жовтня до Києва прибули делегати від осередків Одеси, Чернігова, Сизрані, Петрограда, Нижнього Новгорода, Єлисаветграда та від кількох армій. На з'їзді було створено Всеросійський СЄВ із штабквартирою в Києві. Учасники з'їзду з недовірою ставилися як до збройних формувань Центральної Ради, так і до Червоної гвардії через поширеність там антисемітизму. Тому СЄВ звернувся до Тимчасового уряду з проханням про затвердження «легалізованої, могутньої, рухливої, як армії, єврейської самооборони», «самооборони організованої, такої, що внушає до себе серйозне ставлення». Впродовж першої декади листопада, відразу після повалення в Києві влади Тимчасового уряду, СЄВ набрав солдатів до семи підрозділів самооборони. Київський підрозділ налічував 200 багнетів, одеський — 400. Решта підрозділів були розташовані в Тарасі, Димері, Богуславі та Дашеві. Після погрому в Овручі 15–16 грудня, коли солдати та селяни з навколишніх сіл розгромили 62 єврейські магазини, у містечку розгорнули 120 багнетів. Цей підрозділ відбивав подальші атаки в Овручі та в кількох навколишніх селах⁶.

СЄВ визнав Українську Народну Республіку й почав активно переконувати київський уряд, щоб той дозволив єврейським солдатам створювати спеціальні загони для захисту цивільних одноплемінників. Зокрема, СЄВ намагався заручитися підтримкою Єврейської національної ради та Генерального секретаріату з єврейських справ, щоб спільно переконати генерального секретаря військових справ С. Петлюру: формування таких підрозділів не

6 Гриневиц В., Гриневиц Л. Національне військове питання в діяльності Союзу євреїв-воїнів КВО (липень 1917—січень 1918 рр.). — С. 6–7, 13–14, 19, 46–49, 121–122.

суперечить його планам щодо виокремлення зі складу російського війська територіальної української армії. 14 листопада, через тиждень після досягнення згоди з Верховним головнокомандувачем Російської армії генералом Миколою Духоніним, цей план був реалізований у Київському та Одеському військових округах⁷.

Й. Гоголь тричі з'являвся на засідання Єврейської національної ради, намагаючись отримати схвалення стратегії СЄВ. Він запитував Національну раду: якщо українці та мусульмани можуть утворювати власні збройні підрозділи, то чому б цього не робити євреям? У Російській армії їх налічувалося близько 400 тисяч; багато з них перебували на фронтах поруч з районами погромів. Утім, у Національній раді домінували Бунд, Поалей-Ціон, Фарейнікте та Фолкспартей, тоді як сіоністи вийшли з її складу ще в жовтні, під час першого засідання. Національна рада не схвалила план дій СЄВ, вважаючи, що це зашкодить єдності революційної демократії. Створення окремих єврейських підрозділів, на думку керівництва Єврейського національного союзу, могло спровокувати ворожу реакцію з боку українізованих частин і спричинити ще більший спалах погромів. Також виокремлення єврейських з'єднань, мовляв, сприяло б подальшому розвалу фронту, таким чином поглиблюючи дезінтеграцію російської держави загалом. Натомість Єврейська національна рада висунула ідею багатонаціональних підрозділів цивільної самооборони, які мали б функціонувати під безпосереднім керівництвом Вільного козацтва. Відкинувши пропозицію СЄВ, єврейські соціалістичні партії розпочали консультації з Малою Радою.

Ці партії підтримували плани Центральної Ради щодо створення української армії за територіальним принципом комплектації: всі солдати російської армії, які наро-

7 Після Жовтневого заколоту М. Духонін залишився вірним Тимчасовому уряду. Він загинув від рук пробільшовицьких матросів у ставці Верховного головнокомандувача в Могильові 20 листопада 1917 р.

дилися в українських губерніях, незалежно від їхньої національності, мали бути переведені до нових підрозділів, підпорядкованих УЦР. Проте солдати-євреї вже мали негативний практичний досвід виключення з українізованих полків, що промовляло не на користь життєздатності такого плану дій. Траплялося навіть таке, що євреям, які наполягали на своїй службі в українізованих частинах, однопольчани погрожували смертю, якщо вони намагатимуться залишитися в їхніх лавах. СЄВ розглядав українізацію армії як антидемократичну та дискримінаційну практику, яка порушувала задекларовані Центральною Радою принципи територіальної та національно-персональної автономії. Цілковитою фантастикою були й ідеї щодо створення підрозділів цивільної самооборони під керівництвом Вільного козацтва. Адже євреїв навіть не приймали до сотень і куренів Вільного козацтва, якщо вони намагалися туди вступити⁸. Ба більше, вільні козаки ігнорували напади на євреїв та їхню власність, відмовляючись розслідувати такі інциденти та карати винних, а подекуди й самі ставали учасниками погромів, зокрема у Білій Церкві, Черкасах, Звенигороді, Таращі, Кам'янці та Ново-Прилуках⁹.

Альтернативний план Союзу євреїв-воїнів передбачав, що військовики, які не змогли або не хотіли приєднатися до українізованих полків, перейдуть під керівництво Центральної Ради та будуть відкомандовані нею до СЄВ. Виконком СЄВ виніс цю пропозицію на розгляд Єврейської національної ради 19 листопада. Й. Гоголь наголошував на нагальності ухвалення рішення, адже була реальна загроза, що фронт може остаточно розвалитися і «залити всю Україну кривавою хвилею погромів». Однак Національна рада

8 Гриневич В., Гриневич Л. Національне військове питання в діяльності Союзу євреїв-воїнів КВО (липень 1917—січень 1918 рр.).— С. 37.

9 Чериковер И. История погромного движения на Украине 1917–1921 года. — Т. 1: Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. — Берлин: 1923. — С. 95, 104–105.

знову не дійшла згоди із СЄВ, залишаючись переконаною: єврейські підрозділи не зможуть запобігти погромам самотійно, а сам факт їхньої присутності викличе ще більше агресії. Натомість знову було озвучено ідею створення загонів цивільної самооборони в лавах Вільного козацтва.

28 листопада депутат-сіоніст Йосип Шехтман на засіданні Малої Ради порушив питання: які заходи вживаються для придушення погромів і чи Генеральний секретаріат дозволить єврейським солдатам створювати окремі підрозділи для захисту своїх громад? С. Петлюра відповів, що не бачить причин, чому такі загони не повинні формуватися. Це викликало гнівну реакцію бундівця М. Рафеса, який звинуватив сіоністів у «творенні кар'єри на погромах».

«Охорона єврейського населення не повинна будуватися за принципом самооборони. Єврейське населення має охоронятися загальними органами влади України, і відповідальність за це має бути покладена на Генеральний секретаріат. Армія повинна бути спільною, якщо вона будується за принципом територіальним — будівництво національних військових частин сприятиме тільки розпалюванню національних пристрастей і призведе до закріплення попереднього єврейського безправ'я, початки якого начебто вже видно тепер, коли в українізовані школи прапорщиків не приймають євреїв та з українізованих частин їх виключають... Далі євреїв почнуть не приймати на українізовану пошту, залізницю та в інші установи...»¹⁰

Під час промови М. Рафеса голова засідання М. Грушевський ствердно кивав головою. Макс Шац-Анін (Фарейнікте) та М. Одін (Фолкспартей) підтримали М. Рафеса, що остаточно переконало членів Малої Ради в тому, що соціалістична більшість Єврейської національної ради не підтримує створення окремих єврейських з'єднань.

10 Гриневич В., Гриневич Л. Національне військове питання в діяльності Союзу євреїв-воїнів КВО (липень 1917—січень 1918 рр.). — С. 24–25.

Деякий час СЄВ співпрацював з Генеральним секретаріатом з єврейських справ, намагаючись зменшити відчуженість між єврейськими й українськими солдатами та офіцерами. Секретаріат заходився створювати спеціальну школу для навчання офіцерів-євреїв української мови та підготовки комісарів з єврейських справ для всіх підрозділів армії. Таким комісаром при штабі Київського військового округу став Абрам Лапідус. Члени СЄВ увійшли до складу комісії протидії погромам, створеної при секретаріаті. Тим часом Генеральний секретаріат внутрішніх справ виділив для СЄВ 50 місць серед 200 політичних інструкторів, які після навчання мали відправитися викорінювати антисемітизм у лавах Вільного козацтва. Але зрештою виявилось, що для СЄВ залишили тільки 5 місць, тому Союз зовсім відмовився брати участь у цьому проєкті.

Генеральний секретаріат виявився нездатним реалізувати обраний ним курс і підтримувати дисципліну в армії та Вільному козацтві. Дуже мало єврейських солдатів і офіцерів звернулися до призовних пунктів. Їх поставили у безвихідь: залишатися у російських військових частинах на українській території означало не підтримувати УНР, але водночас їм фактично було відмовлено в членстві у військових і міліцейських силах молодій республіки.

22 грудня М. Зільберфарб, який тривалий час категорично не сприймав ідею окремих єврейських загонів, визнав свою помилку. Вже було надто пізно втілювати в життя варіант зі змішаною за національним складом цивільною самообороною; водночас годі було й очікувати, що армійські частини, які відмовлялися приймати євреїв до своїх лав, захищатимуть єврейські громади. «Хоч Генеральний Секретаріат прийняв територіальний принцип комплектування військ, але серед українського війська є ще антисемітизм, через що фактично цей принцип не приміняється, і євреїв в українізовані частини не приймають. Через те краще дозволити євреям формувати окремі частини»¹¹.

11 Там само.— С. 40.

4 січня 1918 року Генеральний секретаріат з єврейських справ офіційно підтвердив зміну позиції, озвучену М. Зільберфарбом. Тиждень по тому той подав у відставку, а 15 січня новопризначений міністр Ісай Хургін надіслав термінову телеграму командуванню Київського військового округу з характеристикою єврейських підрозділів самооборони «як одинокої для урядової влади реальної міри в боротьбі з погромною хвилею в сучасний момент»¹².

МИРНИЙ ПРОЦЕС: ЦЕНТРАЛЬНА РАДА НАМАГАЄТЬСЯ НАЗДОГНАТИ РНК

Російська армія почала стрімко розвалюватися після провалу червневого наступу, що забрав тисячі життів. Солдати більше не виконували наказів; офіцерська влада відтепер спиралася лише на силу переконання та добровільну згоду. Приблизно у чверті полків солдати обирали офіцерів. Видання Радою народних комісарів «Декрету про мир» і публікація таємних договорів царського уряду переконали багатьох солдатів припинити стрілянину і братися з противником або просто дезертирувати й вирушити додому. Тому на багатьох ділянках фронту де-факто припинення вогню відбулося задовго до 3 грудня, коли РНК офіційно домовилася про це із Центральними державами.

Тепер три сили — РНК, Центральна Рада і прихильники поваленого Тимчасового уряду — боролися за встановлення контролю над Російською армією на Південно-Західному і Румунському фронтах. Генерал М. Духонін, якому О. Керенський 1 листопада передав звання Верховного головнокомандувача, відмовився виконувати наказ РНК щодо підготовки армії до припинення вогню. На його переконання, армія й далі мусила тримати фронт проти німецьких і австро-угорських сил, щоб не зрадити союзників за Антантою. Після провалу походу Краснова–Керенського на

12 Чериковер И. История погромного движения на Украине 1917–1921 года. — Т. 1. — С. 2–3.

Петроград лідери центристських фракцій російських есерів і меншовиків, Віктор Чернов і Микола Авксентьев, утекли до ставки Верховного головнокомандувача, розташованої в Могильові (сучасна Білорусь). Саме тут утікачі планували створити однорідний соціалістичний уряд на чолі з В. Черновим. Вони заручилися підтримкою Вікжелю: залізничники, ізолюючи Петроград і перешкоджаючи руху пробільшовицьких сил по всій країні, могли тиснути на більшовиків, щоб ті погодилися на «мирну ліквідацію» свого уряду¹³.

Праві соціалісти та кадети не вірили в цей план мирного відновлення Тимчасового уряду. Вони покладали надії на козацьких лідерів Дону, Кубані та інших регіонів уздовж південного кордону Росії. Козаки традиційно служили як прикордонники та сили внутрішньої безпеки царського режиму. Донські козаки під командуванням генерала Олексія Каледіна перебували на Південно-Західному фронті. О. Каледін був прихильником старого режиму; він підтримав повстання Л. Корнілова проти уряду О. Керенського і заборонив створювати у 8-й армії ради солдатських депутатів. Козаки обрали О. Каледіна отаманом на традиційних зборах (Великий військовий круг). Попри сподівання рядових козаків на демократичні перетворення відносини в козацькому війську досі залишилися кастовими. Коли більшовики прийшли до влади в Петрограді, Великий військовий округ проголосив незалежність і утворив уряд Південно-Східного союзу козацьких військ (Донського, Кубанського, Терського, Астраханського), який був розташований у столиці Облaсті Війська Донського, Новочеркаську¹⁴. Генерал О. Каледін засудив більшовиків у своїх телеграмах, розісланих 25 жовтня представникам Тимчасового уряду, Генеральному штабу Російської армії, командирам на фронті та учасникам Всеросійського загальнофронтного козацького з'їзду, що якраз

13 Здоров А. Український Жовтень. — С. 60–61.

14 Figs O. A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891–1924. — Pimlico, Random House, London, 1996. — P. 556–560.

зібрався в Києві. Незабаром з'їзд переїхав до Новочеркаська; виступаючи там, голова уряду Південно-Східного союзу Митрофан Богаєвський заявив про підтримку відновлення Тимчасового уряду¹⁵.

Центральна Рада не визнала РНК як центральний уряд Росії, а отже, і його претензії на представництво інтересів УНР на мирних переговорах. УЦР і далі вважала, що уряд, який представлятиме всю революційну демократію та автономні республіки неросійських народів, можуть сформува-ти лише всенародно обрані Установчі збори. 8 листопада Генеральний секретаріат направив двох своїх представників, Дмитра Дорошенка та Олександра Лотоцького, до Могильова, де вони підписали угоду з генералом М. Духоніним про заміну вздовж Південно-Західного та Румунського фронтів підрозділів російських солдатів українізованими з'єднаннями. 11 листопада генеральний секретар військових справ С. Петлюра відправив телеграму фронтовим частинам, надіславши копії до Ставки та Всевеликого Війська Донського. Генеральний секретар роз'яснював українським військовим, що вони не зобов'язані підкорятися РНК, адже РНК не представляє їхні інтереси та не має права вести мирні переговори від їхнього імені. С. Петлюра звернувся «з проханням і приказом твердо стояти в цей небезпечний час на сторожі фронту і порядку. В частях, спиняючи всякі спроби самовільних вчинків, не допускати братання й перемир'я»¹⁶.

О. Каледін позитивно оцінив телеграму С. Петлюри. 14 листопада уряд Південно-Східного союзу підтримав пропозицію Генерального секретаріату щодо створення федеративного всеросійського уряду, але лише за умов, що до його складу не увійдуть більшовики і новий уряд прагнутиме укладення загального, а не сепаратного миру. УНР і Південно-Східний союз козацьких військ обмінялися представниками: до Києва прибув голова Козацького комітету

15 Здоров А. Український Жовтень. — С. 60–61.

16 Там само. — С. 64.

Південно-Західного фронту, підосавул Юрій Черемшанський, а офіцер 1-го українського полку Богдана Хмельницького і член Малої Ради Микола Ґалаґан (УСДРП) вирушив до Новочеркаська¹⁷.

З одного боку, Генеральний секретаріат публічно відстоював включення РНК у переговори з приводу формування однорідного соціалістичного всеросійського уряду, з іншого, виявив більший інтерес до співпраці з опонентами РНК, ніж із революційним Петроградом. Коли РНК наказала своїм збройним формуванням захопити Генеральний штаб Російської армії в Могильові, М. Духонін звернувся по допомогу до Генерального секретаріату, який 18 листопада погодився перенести Ставку на територію УНР. Цей переїзд не відбувся лише тому, що вже 20 листопада призначений більшовиками Верховний головнокомандувач М. Криленко захопив Ставку. М. Духонін був убитий на Могильовському вокзалі пробільшовицькими матросами, попри спроби М. Криленка врятувати генерала; залишкам Генерального штабу вдалося втекти. Через два дні штабісти та військові аташе Великобританії, Франції, Італії, Японії, Румунії та Бельгії, які перебували в Ставці, вирушили поїздом до Києва. Центральна Рада вислала загін із 60 багнетів, які супроводжували їхні останні кілька верст перед Києвом. З нагоди прибуття делегації в місті провели військовий парад¹⁸.

21 листопада Мала Рада зібралася, щоб обговорити свою позицію щодо війни та миру. Головнокомандувач Румунського фронту генерал Дмитро Щербачов повідомив УЦР, що разом з румунськими союзниками вступає в переговори з австро-німецькими військами про припинення вогню. Він запропонував Центральній Раді вислати на переговори свого представника. Представник лівого крила УСДРП, Євген Неронович, закликав Малу Раду скористатися цією можливістю, щоб означити суверенітет України:

17 Там само. — С. 64–65.

18 Бош Е. Год боротьбы. — С. 60.

«Українська Народна Республіка повинна взяти справу миру в свої руки, яко незалежна держава, повідомляючи про це Раду Народніх Комісарів, яко великоруську владу, а також воюючі держави і “союзників”. Раніше ми все підкреслювали звязок України з Росією. Та переміни, які зайшли, розв’язали нам руки, і тепер Україна повинна уважати себе самостійною, незалежною державою, довівши своє національне самовизначення до повного кінця».

Фракція УПСР підтримала Є. Нероновича і, крім того, запропонувала, щоб Центральна Рада визнала РНК центральним російським урядом. Лівим уесдекам та українським есерам опонували УПСФ (Макар Кушнір), російські есери (Йосип Скловський), Поалей-Ціон (С. Гольдельман) і меншовики (Михайло Балабанов), які виступали проти будь-якої участі УНР у сепаратних мирних переговорах та проти визнання Раднаркому. Однак Айзик Тьомкін (Бунд) погодився, що Центральній Раді варто скерувати своїх представників на переговори щодо припинення вогню, одночасно інформуючи Антанту і дотримуючись принципу загального демократичного миру, який матиме право укласти лише центральний уряд, досі не сформований.

Характерно, що В. Винниченко вагався: він підтримав позицію Бунду, але додав, що «Рада Народніх Комісарів має велике значіння в народніх масах, і Генеральний Секретаріат повинен з тим рахуватися. Але ми не вважаємо Раду Народніх Комісарів правительством всієї Російської Республіки».

Внаслідок дебатів Мала Рада ухвалила подану УСДРП і УПСР компромісну резолюцію: направити своїх представників на обидва фронти, а УЦР звернутися до обох сторін Першої світової війни з пропозицією мирних переговорів; Раду народних комісарів та уряди інших республік Росії запросити долучитися до цих переговорів. Резолюція отримала 29 голосів «за», а 8 голосів «проти» були від представників російських і єврейських партій. На практиці ж РНК напередодні вже почала переговори з Центральними державами у Брест-Литовську. Мала Рада скерувала туди Мико-

лу Любінського (УПСР), але не з метою участі в переговорах від імені УНР, а «для контролю та інформації»¹⁹.

23 листопада Генеральний секретаріат оголосив, що, з огляду на порушення комунікації між військовими фронтами та «події, які відбулися у квартирі головнокомандуючого» (йшлося про вбивство М. Духоніна та втечу Генерального штабу), Румунський і Південно-Західний фронти об'єднують в один — Український. Головнокомандувачем призначили генерала Д. Щербачова, який до цього керував Румунським фронтом.

«Проголошучи перемир'я на українським фронті іменем Української Народної Республіки, Генеральний Секретаріат вважає необхідним дальшу роботу в справі негайного заключення миру вести в порозумінню з союзними державами».

За словами П. Христюка, постулат про необхідність узгодження з Антантою будь-яких кроків у напрямку миру був «винайдений» саме в Генеральному секретаріаті. «Більшість української революційної демократії зовсім не вважала це обов'язковою... як це, зрештою, видно і з постанови Малої Ради від 4 грудня (21 листопада за ст. ст. — М. Б.)»²⁰.

Того ж дня, 23 листопада, Генеральний секретаріат звернувся до автономних урядів донських козаків, кавказьких народів, Башкирії, сибірських козаків, Молдови, Криму і «так само до Ради Народних Комісарів в Петрограді» із запрошенням долучитися до переговорів у Києві, спрямованих на формування однорідного соціалістичного уряду на спільній платформі загального демократичного миру та скликання Всеросійських установчих зборів²¹.

19 Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 92–95; Дорошенко Д. Історія України. — С. 226.

20 Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 197–198.

21 Там само. — С. 54–55.

Позиція Центральної Ради щодо Раднаркому помітно змінилася: вона визнала РНК як один з урядів на території Росії, але досі не визнавала центральним російським урядом. Та на практиці про формування центрального уряду, що включав би всі сторони, запрошені Генеральним секретаріатом, можна було забути. РНК і Південно-Східний союз були затятими класовими ворогами. Заступник міністра в Тимчасовому уряді Василь Хижняков під час свого візиту до Києва дав чітко зрозуміти, що про включення більшовиків у новий уряд не може бути й мови. УЦР була не в змозі примирити ворогів.

21 листопада Мала Рада ухвалила резолюцію, реагуючи на старт мирних переговорів між РНК і Центральними державами та на зростання громадської підтримки мирних ініціатив більшовиків. Тим паче на той момент солдатські ради вже протестували проти бездіяльності УЦР²². Отже, Мала Рада визначилася з політичним курсом УНР. По-перше, приєднатися до мирних переговорів, якщо вони включатимуть усі наявні в Росії уряди, зокрема і Раду народних комісарів. По-друге, такі переговори не потребуватимуть попередньої згоди чи обов'язкової участі Антанти. Але Генеральний секретаріат не міг виконати це рішення, оскільки воно суперечило прагненню уряду до антибільшовицького альянсу з Південно-Східним союзом. Уряд ухилявся від формулювання чіткої позиції щодо визнання РНК та сепаратного миру для УНР. Натомість він і далі намагався отримати від Антанти санкцію на свої дії. Однак на момент початку Першої світової війни України не існувало на політичній карті Європи, тому між УНР та країнами Антанти ані де-юре, ані де-факто не було союзницьких відносин. Невизначеність позиції уряду незабаром стала просто нестерпною, а всередині Генерального секретаріату спалахнув конфлікт між В. Винниченком і С. Петлюрою щодо принципів форму-

22 Винниченко В. Відродження нації. — Т. 2. — С. 138–144.

вання армії, шляхів досягнення миру та формату відносин між УНР і радянською Росією.

РНК вкрай потребувала підписання перемир'я із Центральними державами, що дозволило б зосередитися на боротьбі з опозиційними силами, які визривали всередині Росії. У Петрограді були серйозно занепокоєні перспективою того, що Київ може стати організаційним центром антибільшовицького уряду з участю представників Центральної Ради, поваленого Тимчасового уряду та Дону. Як основну контрреволюційну загрозу більшовики розглядали донських козаків, що демобілізувалися на Південно-Західному фронті та під командуванням О. Каледіна намагалися повернутися в Область Війська Донського. 24 листопада М. Криленко від імені РНК вступив у переговори із С. Петлюрою. Більшовицький Верховний головнокомандувач прагнув підтримки Центральної Ради у встановленні стійкого припинення вогню на фронті та шукав її згоди на перетин території УНР російськими пробільшовицькими підрозділами, що прямували на Дон для протистояння силам О. Каледіна. Генеральний секретар військових справ відмовив М. Криленку, заявивши, що український уряд не хоче спровокувати конфлікт з донськими козаками, що мають право, як і будь-які інші солдати, повернутися додому. С. Петлюра відмовився розглядати питання про припинення вогню по суті й попросив надати йому більше інформації. Фактично Центральна Рада встановила власні відносини з Південно-Східним союзом. Мала Рада уповноважила Миколу Галагана (УСДРП) провести переговори в Краснодарі та Новочеркаську щодо можливого складу майбутнього федерального уряду Росії. 27 листопада військові представники обох сторін провели перемовини про спільні операції проти більшовиків, а 4 грудня УЦР видала офіційну згоду на те, щоб козаки передислокувалися з фронту на Дон через територію України²³.

23 Здоров А. Український Жовтень. — С. 64–65.

Генерал О. Каледін збирав сили, щоб вирушити на північ і захопити Донбас, звідки він планував іти на Москву. 26 листопада його війська розгромили приміщення робітничої ради в Ростові-на-Дону, вбивши двох депутатів. 2 грудня козаки зайняли ціле місто, а через два дні вступили в Таганрог. Донські козаки опинилися на території, на яку претендувала УНР, та атакували пробільшовицькі ради шахтарських містечок: Макіївка, Ровеньки, Боково-Хрустальне, Янівська, Микитівка та Дебальцеве. 29 грудня донські козаки розгромили погано підготовлений загін шахтарів у Макіївці, після чого вчинили вбивство 118 осіб, зокрема 44 австрійських військовополонених. При цьому козацькі командири публічно заявляли, що мають дозвіл від Центральної Ради на придуршення більшовиків у цьому районі. Ці звірства дали привід РНК звинуватити Центральну Раду в змові з О. Каледіним або принаймні в покриванні його дій²⁴.

Посилення дезінтеграції Російської армії змусило Антанту шукати альтернативи, які дозволили б утримувати фронт проти Центральних держав. Наприкінці вересня генерал Жорж Табуї, військовий представник Франції на Південно-Західному фронті, відвідав С. Петлюру, який розповів іноземцеві про рух українізації в армії. Ж. Табуї запропонував встановити тісніші, утім, неформальні зв'язки. Також французький генерал попросив публікувати більше інформації про Антанту у «Віснику Генерального секретаріату». 13 листопада він знову відвідав С. Петлюру, цього разу разом з британським військовим аташе в Києві. Генеральний секретар військових справ нахвалявся, що тепер здатен виставити на фронт 400 тисяч українських солдатів²⁵. Антанта прагнула зібрати кілька нових корпусів з українізованих підрозділів Російської армії, військовополонених солдатів австрійської армії чеського і словацького походження, чеських колоніс-

24 Там само.— С. 97.

25 Дорошенко Д. Історія України.— Т. 2.— С. 231–233; Савченко В. 12 війн за Україну.— К: Нора-Друк, 2017.— С. 22–23.

тів з України та місцевих поляків. Вони мали дислокуватися в найвразливіших точках на Південно-Західному і Румунському фронтах. В обмін на співпрацю Антанта обіцяла надати Центральній Раді технічну та фінансову допомогу. Уряд Франції запропонував позику від приватних банків для інвестування в українську економіку; британці мали налагодити постачання до УНР зі своїх складів у Владивостоці, щойно знайдуть безпечний маршрут через Росію²⁶.

Уряди Франції та Великобританії офіційно акредитували своїх дипломатичних представників при Центральній Раді 21 листопада. Її лідери сприйняли це як визнання УНР незалежною державою. Згодом В. Винниченко визнав, що це була небезпечна ілюзія: «...ми існування нашої державності, “справжність” її ставили у більшу залежність од визнання союзниками, ніж своїми масами, то ми й справу миру вели так, щоб більше подобатись “союзникам”, а не масам»²⁷.

Співвідношення збройних сил між РНК, Центральною Радою та Донським урядом тепер відіграло ключову роль у боротьбі за державну владу в Україні. Якщо РНК і Південно-Східний союз одразу ж зайняли ворожі позиції одне до одного, то відносини між РНК і Центральною Радою були спочатку відкритішими. Сформовані у Петрограді українізовані полки ім. Тараса Шевченка, Пилипа Орлика, Северина Наливайка та Чигиринський взяли участь у Жовтневому перевороті. З дозволу Раднаркому вони вирушили до України з усією зброєю та амуніцією. Полк імені Тараса Шевченка долучився і до повалення Тимчасового уряду в Києві. Якщо спершу петроградські більшовики були досить приязно налаштовані до Центральної Ради, то згодом їхня позиція змінилася — через вагання УЦР у питаннях миру, відносин з радами робочих і солдатських депутатів в Україні та із самою РНК. Проте здатність Раднаркому впливати

26 Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 92.

27 Винниченко В. К. Відродження нації. — Т. 2. — С. 201.

на ситуацію в Україні на місцях усе ще обмежувалася телеграфною комунікацією з Центральною Радою та місцевими більшовицькими силами.

Наприкінці листопада більшовики досягли успіхів в агітації проти УЦР, критикуючи її позиції щодо Першої світової війни, відносини з донськими козаками та небажання бути переобраною з участю рад депутатів. Завдяки цьому вони осмілилися і стали на прох з Центральною Радою. Водночас баланс військових сил досі залишався на користь Центральної Ради. 36 тисяч солдатів Київського гарнізону були лояльні різним політичним силам: під час листопадових виборів до Всеросійських установчих зборів близько 46 % з них проголосували за УПСР і УСДРП, 37 % за більшовиків і 7 % за російських есерів²⁸. Більшовики активно працювали у 2-му гвардійському корпусі, який тепер демобілізувався і рухався з фронту до Києва. Вони сподівалися, що зможуть взяти Київ шляхом комбінованого штурму зсередини і ззовні, а потім легітимізувати це на Всеукраїнському з'їзді рад²⁹.

29 листопада на засіданні київського комітету РСДРП(б) Леонід П'ятаков, голова військово-революційного комітету Київської ради робітничих депутатів, запропонував оголосити УЦР ультиматум: вивести зі столиці ті військові з'єднання, які вороже ставилися до рад; передати владу в місті радам робітничих і солдатських депутатів; визнати себе *тимчасовим* національним урядом, доки не скликано Всеукраїнський з'їзд рад. У разі відмови військово-революційний комітет мав розпочати збройне повстання проти УЦР. Пропозицію Л. П'ятокова підтримала більшість, але з перевагою в один чи два голоси (вирішальною стала

28 Здоров А. Український Жовтень. — С. 145–147.

29 Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 77–78; Савченко В. 12 війн за Україну. — С. 11–12. Утім, В. Солдатенко вважає, що більшовики не збиралися вводити 2-й гвардійський корпус до Києва та захоплювати місто.

позиція Євгенії Бош)³⁰. Вимоги київських більшовиків до Центральної Ради були досить відчайдушними, адже самі вони були розділені й не мали достатньо сил, щоб виставляти такі ультиматуми. Важливо відзначити, що незадовго до цього київський комітет відхилив вимогу Є. Бош щодо введення 2-го гвардійського корпусу до міста. Центральна Рада, зі свого боку, готувалася до приходу більшовиків у Києві та по всій країні. У ніч проти 30 листопада С. Петлюра залучив близько 12 тисяч солдатів, щоб роззброїти в Києві 7 тисяч пробільшовицьких військових і червоногвардійців. Росіян, які були серед них, поїздами депортували до кордону з Росією, а українців негайно роззброїли та відправили по домівках. Перший український полк під керівництвом генерала Павла Скоропадського перекрив 2-му гвардійському корпусу в'їзд до Києва, руйнуючи залізничні колії та займаючи станції на його шляху³¹. Водночас сили Центральної Ради роззброїли загони Червоної гвардії в Катеринославі, Луганську, Маріуполі, Миколаєві та інших містах. Вони розігнали ради робітничих депутатів у Полтаві, Конотопі та Ананьєві (місто між Уманню й Одесою), заарештувавши там лідерів більшовицьких парткомів і Червоної гвардії, підозрюваних у підготовці повстань. В Одесі частини УЦР перемогли у зіткненнях із Червоною гвардією. Центральна Рада зміцнила свій контингент у Харківському гарнізоні та відправила війська в Бердичів, Вінницю, Здолбунів, Коростень і Козятин. На Південно-Західному і Румунському фронтах заарештовували більшовицьких командирів і розганяли солдатські ради. Здавалося, що більшовики зазнають суцільного розгрому в Україні³².

30 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 961–964.

31 Савченко В. Симон Петлюра. — К: Нора-Друк, 2016. — С. 112.

32 Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 78 (підрядкове посилення); Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 961–964; Савченко В. Симон Петлюра. — С. 112.

Хоча Генеральний секретаріат підтвердив свою військову перевагу, але все ж вважав за потрібне захищатися від обвинувачень з боку більшовиків у зраді. 30 листопада уряд УНР опублікував заяву, наголосивши, що не вступає у змову із донськими козаками проти РНК; що Центральна Рада згодна на присутність у загальноросійському коаліційному уряді тільки соціалістичних партій; що першою умовою в переговорах з урядом Південно-Східного союзу було скасування воєнного стану на Донбасі. Однак водночас Генеральний секретаріат наполягав, що «власть на місцях повинна бути в руках вибраних всім народом вселюдним, рівним, безпосереднім і тайним голосуванням органів, а не груп людей, вибраних неправильно і випадково». Вони захищали би революційні здобутки селянства, найчисленнішого і найпригнобленішого класу в українському суспільстві, і не допустили б, «щоб його відродження скасувала агітація зайшлих з півночі Росії анархістичних елементів»³³.

Керівники Центральної Ради намагалися втриматися під ударами щоразу більших хвиль невирішених питань та незадоволених вимог мас. Водночас необхідно було протистояти політичному і військовому виклику, який кинули УЦР більшовики.

БІЛЬШОВИКИ УТВОРЮЮТЬ УКРАЇНСЬКУ ОРГАНІЗАЦІЮ

Третього грудня обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю скликав у Києві конференцію для підготовки до Всеукраїнського з'їзду рад і заразом для розгляду власного партійного майбутнього. Було запрошено товаришів із Донецько-Криворізького регіону та Півдня, але ті проігнорували як конференцію, так і Всеукраїнський з'їзд рад. Однак на київських зборах вперше за всю історію свого існування більшовики України спробували заснувати власну націо-

33 Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 79–81.

нальну організацію. Вже декілька місяців київський комітет РСДРП(б) і так фактично підміняв собою керівний орган загальноукраїнського масштабу; тепер ширше коло членів партії нарешті визнало, що «в Києві та Полтаві [їм потрібна] інша тактика, ніж у Твері та Калузі»³⁴.

Загалом 21 населений пункт і два залізничні батальйони представляли 54 делегати, з яких 47 з правом вирішального голосу та 7 — дорадчого. Київська міська та губернська організації, що налічували понад 5800 членів, разом мали 23 делегати, тобто майже половину вирішальних голосів. Києву поступалися Чернігів — 7 делегатів, Полтава і Кременчук — по 6, Катеринослав, Єлисаветград, Житомир та залізничні батальйони. Харків делегував свого лідера Артема, але він не з'явився на конференції. Губернії сходу та півдня України були майже не представлені; до того ж і решта не були представлені пропорційно: приміром, Катеринослав із його 4 тисячами більшовиків був другою за величиною партійною організацією України, але надіслав лише одного делегата. Це свідчило і про брак серед більшовицьких організацій за межами північних, переважно аграрних губерній уваги до політичної турбулентності навколо Києва.

На порядок денний конференції було винесено чотири теми: національне питання, Центральна Рада, завдання та структура більшовицької партії в Україні, а також її позиція щодо ультиматуму, висунутого РНК Центральній Раді 4 грудня. Обговорення цих питань відбувалося протягом трьох днів, хоча не безперервно, тому що присутні брали участь одночасно в організації та роботі Першого всеукраїнського з'їзду рад.

Учасники конференції фактично розділилися на два табори, кожен з яких мав власні аргументи та пропозиції. Перший з них, артикульований Євгенією Бош і підтриманий Аршаком Александровим і Володимиром Люксембургом,

34 Шрейбер С. К протоколам первого всеукраинского совещания большевиков // Летопись революции. — 1926. — № 5 (20). — С. 56–59.

вважав, що національне питання в епоху фінансового капіталізму ставало непотрібним, а національний рух перетворився на ідеологічний інструмент, який буржуазія використовувала проти пролетаріату. На їхню думку, Центральна Рада слугувала саме таким інструментом, тому її треба було перемогти силою зброї. Усі розмови про самовизначення націй і національну автономію для України лише підбурювали націоналізм, спантеличували робітників і грали на руку дрібнобуржуазній інтелігенції Центральної Ради.

Інший підхід, озвучений Василем Шахраєм і підтриманий В. Затонським, Г. Лапчинським і Олександром Горвіцем, засновувався на визнанні важливості та правомірності національного питання для робітничого руху. Щойно українська нація заявила про самовизначення, створивши республіку в складі федеративної Росії, більшовики мали її визнати та захистити. Відтепер вони могли боротися за політичну владу лише *в рамках* Української Народної Республіки, але аж ніяк не *проти* неї. Тому взаємодіяти з Центральною Радою треба було не збройною силою, а політичними засобами, щоб перетворити її на справжню національну раду робітничих, солдатських і селянських депутатів. Робітничий рух в Україні не мав достатньо сил, щоб самостійно створити уряд. Тому робітництво мусило взаємодіяти із селянством, і для того, щоб політично відвоювати селянство від його лідерів з Центральної Ради, потрібен був час. В. Шахрай стверджував, що більшовикам треба побудувати українську партійну організацію з власним виборним керівництвом та центром у Києві. Її література мала виходити українською мовою, зрозумілою для сільського пролетаріату і селянства.

Прихильники цієї тенденції під час дебатів висловлювали досить різні погляди на відносини, які мали б бути встановлені між національною організацією та центральним більшовицьким керівництвом у Петрограді. Проте всі вони погоджувалися з тим, що більшовики України, щоб бути ефективними, потребують власної ідентичності, керівництва та стратегії. Євгенія Бош, натомість, виступала

проти створення окремої національної організації та використання нових назв. На її думку, більшовики України мали й надалі дотримуватися своєї нинішньої політичної стратегії і не робити жодних опортуністичних поступок національним вимогам.

У своїй резолюції щодо Центральної Ради конференція озвучила таку позицію: політика УЦР зіграла на руку наростанню контрреволюції, ставши центром тяжіння для О. Каледіна та інших прихильників старого ладу. «Викриваючи реакційну шовіністичну політику Ради... партія всіма заходами буде боротися проти нинішнього складу Центральної Ради і буде прагнути на Україні, як і на всій Росії, створити дійсно революційну владу Рад Робітничих, Солдатських і Селянських Депутатів».

Що стосується структури та завдань партії, конференція ухвалила створити українську організацію більшовиків і назвати її «РСДРП(б)-соціал-демократія України»; створити партійний центр у Києві з назвою «Головний комітет соціал-демократії України». До складу комітету увійшло дев'ять членів (у порядку зменшення кількості отриманих на конференції голосів): В. Шахрай, В. Ауссем, Г. Лапчинський, Є. Бош, В. Затонський, А. Александров, Іван Кулик, Віктор Гриневич і О. Горвіц.

Позиція В. Шахрая перемогла на конференції. Проте значення цієї резолюції щодо партійної організації полягало радше в озвучених у ній намірах, ніж у реальному рівні підтримки, яку вона мала в партії. Більшовики вперше ухвалили рішення створити загальноукраїнську організацію, але більшість на конференції, яка підтримала це рішення, представляла меншість від загальної кількості членів партії в Україні (можливо, близько чверті). Ось чому центральне партійне керівництво проігнорувало це рішення. Обраний головою нової організації Г. Лапчинський направив до ЦК офіційне повідомлення разом із резолюціями конференції, списком членів Головного комітету та проханням про офіційне затвердження «Соціал-демократії України».

Відповіді він так і не отримав. Проте ті, хто ініціював цю організацію, упродовж десяти наступних років вестимуть боротьбу за утвердження суверенних прав України та Комуністичної партії (більшовиків) України.

НЕВДАЛЕ ПРИМИРЕННЯ

Перший всеукраїнський з'їзд рад розпочався у Києві 5 грудня, на два дні пізніше, ніж було заплановано. Довгоочікувана подія проходила з переважанням УЦР, а не обласного виконавчого комітету рад Південно-Західного краю, який, власне, і скликав з'їзд. Напередодні, 4 грудня, солдати, вірні УЦР, взяли під контроль мандатну комісію, створену київськими радами робітничих і солдатських депутатів, розтрошили приміщення, захопили офіційну печатку і почали самі роздавати мандати делегатів з'їзду. «Рада Солдатських Депутатів абсолютно знітилася і ніяк себе не виявляла». Роззброєна Червона гвардія та Київська рада робітничих депутатів також не могли протистояти захопленню³⁵.

Нова мандатна комісія допустила до з'їзду близько 2000 делегатів, з яких 905 — від солдатських рад, 607 — від селянських спілок (і перші, й другі перебували під впливом УПСР), 150 — від 49 рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. До останньої групи входило й близько 60 більшовиків.

Зібрання було перейменовано на Всеукраїнський з'їзд селянських, робітничих і солдатських депутатів. Представники Центральної Ради запропонували київському комітету РСДРП(б) два місця у президії з'їзду, але ті відмовилися, заявивши, що не визнають з'їзд цілком легітимним³⁶.

Більшість представлених на з'їзді рад депутатів походили з північних губерній — Чернігівської, Київської, Полтавської, Подільської та Волинської. Рад індустріального

35 Бош Е. Год борьбы. — С. 77.

36 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 996; Бош Е. Год борьбы. — С. 77-78.

Сходу та Півдня практично не було. Ба більше, вони зібралися проводити власні регіональні з'їзди — в Катеринославі (1–4 грудня) та Харкові (7 грудня)³⁷. Підтримка (із застереженнями) Центральної Ради, що до того зустрічалася серед великих міських рад, випарувалася після нещодавнього застосування УЦР сили проти тих, кого вона підозрювала в підготовці повстань. Центральна Рада була переконана, що більшовики причетні до широкої змови, спрямованої на її знищення. Верховний головнокомандувач М. Криленко роззброїв і розігнав близько 6000 українських солдатів, які намагалися повернутися додому як військове з'єднання. Він наказав своїм силам «зняти війська з фронту, захопити залізничні станції і розгромити контрреволюційне лігво»³⁸.

У відповідь українські солдатські ради 8-ї, 10-ї і 12-ї армій надіслали М. Криленку телеграми, звинувативши його не просто в тому, що він відмовився визнати Центральну Раду як орган влади, а у фактичних спробах знищити її. Слова 8-ї армії були прості і прямі: «приберіть руки від нашої молоді республіки, ми самі знаємо, кого ставимо при владі, і, якщо потрібно, будемо самі переобирати Ц. Раду. Ц. Рада і весь трудовий народ України будуть боротися з буржуазією спільно з російським трудовим народом, але не разом з вами, тому що ви нацьковуєте народ на народ. Ми вимагаємо від вас невтручання у внутрішні справи України, ми вимагаємо відведення гренад[ерського] корпусу, який громить Україну, на північний фронт, на заміну українських частин. Ваша спроба розгону Ц. Ради зустріне відсіч українців. Ми заявляємо вам: досить гноблення українців, досить проливати кров трудящих мас, ви захлинетесь в цій крові»³⁹.

37 Робітнича газета. — 6 грудня 1917. — С. 3; Скрипник М. Начерк історії пролетарської революції на Україні. — С. 81; Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 69; Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 996; Здоров А. Український Жовтень. — С. 143–144.

38 Савченко В. 12 війн за Україну. — С. 15.

39 Бош Е. Год борьбы. — С. 76–77.

Таким чином, з'їзд розпочався в напруженій атмосфері, сформованій ворожими діями обох сторін. Ситуація лише погіршилася, коли С. Петлюра повідомив: 4 грудня Рада народних комісарів виголосила УЦР ультиматум, у якому погрозувала війною. Делегати-більшовики вимагали зачитати перед з'їздом цю телеграму. М. Порш, який головував на засіданні, запитав учасників: чи хочуть вони її почути; відповідь із зали пролунала негативна.

«Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради» РНК містив дві частини. У першій частині петроградський уряд заявляв: «...визнаємо Народну Українську Республіку і її право цілком відокремитись від Росії або укласти угоду з Російською Республікою на федеративних і цьому подібних взаємовідносинах між ними... Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами, Советом Народних Комісарів, без обмеження і безумовно».

Щоб продемонструвати, що визнання права на самовизначення поширюється на всі народи, незалежно від класового характеру їхньої держави, Раднарком відзначив свою позицію щодо Фінляндії, яка донедавна була російським колоніальним володінням:

«Проти фінляндської буржуазної Республіки, яка залишається поки що буржуазною, ми не зробили жодного кроку в розумінні обмеження національних прав і національної незалежності фінського народу і не зробимо ніяких кроків, які обмежували б національну незалежність якої б то не було нації з числа тих, що входили і бажають входити до складу Російської Республіки».

У другій частині маніфесту Раднарком звинуватив Центральну Раду, що та «веде двозначну буржуазну політику» та відмовляється визнавати владу рад в Україні або ж негайно скликати національний з'їзд рад.

«Ця двозначна політика, що позбавляє нас можливості визнати Раду як повноважного представника трудящих

і експлуатованих мас Української республіки, довела Раду найостаннішим часом до кроків, що означають знищення всякої можливості угоди.

Такими кроками були, по-перше, дезорганізація фронту.

Рада переміщує і відкликає *односторонніми* наказами українські частини з фронту, руйнуючи таким чином єдиний загальний фронт до розмежування, здійсненого лише шляхом організованої угоди урядів обох республік.

По-друге, Рада приступила до роззброєння радянських військ, що перебувають на Україні.

По-третє, Рада підтримує кадетсько-каледінську змову і повстання проти Радянської влади. Посилаючись завідомо неправдиво на автономні нібито права “Дону і Кубані”, прикриваючи цим каледінські контрреволюційні виступи, що йдуть врозріз з інтересами і вимогами величезної більшості трудового козацтва, Рада пропускає через свою територію війська до Каледіна, *відмовляючись пропускати війська проти Каледіна.*

Стаючи на цей шлях нечуваної зради щодо революції, на шлях підтримки найлютіших ворогів як національної незалежності народів Росії, так і Радянської влади, ворогів трудящої і експлуатованої маси, кадетів і каледінців, Рада змусила нас оголосити, без усяких вагань, війну їй, навіть якби вона була вже цілком формально визнаним і безспірним органом вищої державної влади незалежної буржуазної республіки української.

Тепер же, зважаючи на всі викладені вище обставини, Рада Народних Комісарів ставить Раді, перед лицем народів Української і Російської республік, такі запитання:

1. Чи зобов'язується Рада відмовитись від спроб дезорганізації загального фронту?
2. Чи зобов'язується Рада не пропускати надалі без згоди верховного головнокомандуючого ніяких військових частин, що направляються на Дон, на Урал або в інші місця?

3. Чи зобов'язується Рада сприяти революційним військам у справі їхньої боротьби з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням?
4. Чи зобов'язується Рада припинити всі свої спроби роззброєння радянських полків та робітничої Червоної гвардії на Україні і повернути негайно зброю тим, у кого вона була віднята?

У разі неодержання задовільної відповіді на ці запитання протягом 48 годин, Рада Народних Комісарів вважатиме Раду в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні»⁴⁰.

У Маніфесті можна помітити явне протиріччя між визнанням Раднаркомом права на національну незалежність Фінляндії та фактичним позбавленням такого права України. Проте лідери більшовиків, вочевидь, не вбачали тут протиріччя з таких міркувань: по-перше, на їхню думку, українці не бажали відокремлюватися від Росії; по-друге, встановлення класової влади пролетаріату відтіснило на другий план право націй на самовизначення. РНК «визнала» Центральну Раду лише як кандидата на представлення України в Російській федеративній радянській республіці, до того ж неприйнятної для більшості населення України. Війна, якою петроградський уряд погрожував київському, була в очах РНК внутрішньою класовою війною — між українською «буржуазною» і навіть «контрреволюційною» УЦР, з одного боку, і загальноросійською центральною радянською владою, яка вже репрезентувала пролетаріат України, з іншого. РНК не розглядала це як війну між народами або міждержавну війну: Україна не була Фінляндією.

Ультиматум РНК став повною несподіванкою для українських більшовиків, які прибули на київський з'їзд рад. Центральне керівництво партії не консультувалося з ними

40 Lenin V. Collected Works. — Moscow: Progress Publishers, 1972. — Volume 26. — P. 361–363. Також див. Здоров А. Український Жовтень. — С. 86–88.

з цього приводу заздалегідь; ба більше, вони навіть не знали змісту цього документа. В. Шахрай виступив, намагаючись пояснити їхню позицію і мінімізувати шкідливі наслідки. Назвавши все це «непорозумінням», він закликав делегатів не допустити, щоб ультиматум розбурхав національні пристрасті⁴¹. Проте делегат теж вважав, що джерело конфлікту полягало в протиріччі між словами Центральної Ради та її вчинками: дозволивши перехід донських козаків через Україну, вона стала на бік контрреволюції проти власних робітників і селян. Якщо Центральна Рада й далі намагається сформувати соціалістичний коаліційний уряд і зробити «соціаліста» з О. Каледіна, то цим лише затягне агонію, що тривала протягом останніх місяців. Але це непорозуміння, як зауважив В. Шахрай, не повинно розсварити українські та російські маси. Усі невіршені питання можна було б розв'язати в мирний спосіб, шляхом переговорів між Києвом і Петроградом⁴².

УСДРП перейшла в наступ. Володимир Винниченко відкинув звинувачення Раднаркому щодо «буржуазності» Центральної Ради, натомість звинувативши РНК у репресіях проти меншовиків у Росії, закритті їхніх газет і розпалюванні національного конфлікту в Україні.

«Ми твердо взялися до будування відродженої української держави. А це не подобається большевикам, і через це вони і розводяться про “буржуазність” Центральної Ради, бо не можуть відкрито і чесно признатися, що борються як Великороси. Большевики стоять за самовизначення націй, але нам накидають свої державні школи. ...Досить нам цієї науки. Центральна Рада буде робити лише те, що є в інтересах української демократії... Генеральний Секретаріат вважає потрібним вживати політичної, класової боротьби,

41 Робітнича газета. — 8 грудня 1917. — С. 2.

42 Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 70–71.

а не політики заліза і крові. І ви бачите: на Україні нема ні арештів, ні насильств»⁴³.

С. Петлюра відповів на закиди щодо дезорганізації фронту, звинувативши опонентів у виведенні власних підрозділів, які перекидалися в Україну для зміцнення позицій більшовиків проти лояльних до Центральної Ради військ. М. Грушевський підкреслив різницю між закликом до переобрання УЦР, якому він жодним чином не противився, і цією ж вимогою, висунутою іноземною державою з погрозами війною⁴⁴.

Увечері 5 грудня більшовики повернулися на свою партійну конференцію, де змогли нарешті повністю прочитати «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради». Майже одностайно вони ухвалили резолюцію, розцінюючи ультиматум як правильну і логічну відповідь Раднаркому: Генеральний секретаріат привів Центральну Раду до контрреволюційного союзу з генералом О. Каледіним. Проте окремі делегати висловили свої застереження щодо відповідності ультиматуму поточному моменту та щодо можливої реакції прихильників УЦР. В. Затонський вважав, що РНК погано поінформована про ситуацію в Україні. Раднарком не передбачив, що його погроза піти війною на Центральну Раду може викликати оборонну націоналістичну реакцію. Українські маси інтерпретуватимуть ультиматум РНК як загрозу міжнародної війни Росії проти України, а не як класову війну проти спільного класового ворога на Дону. Лави навколо Центральної Ради зімкнуться ще щільніше, а не розваляться через суперечності в ставленні до О. Каледіна — такої дії від своєї телеграми очікував Раднарком. В. Затонський пішов ще далі й попередив, що радянська Росія не зможе одночасно вести війну на Дону, в Сибіру і в Україні. Якщо тут не буде розколу (а він його не прогнозував), то радянська Росія вою-

43 Там само.— С. 71–72.

44 Там само.— С. 70–74.

ватиме проти цілого українського народу, маючи на своєму боці лише невеличку групу місцевих більшовиків. Отже, необхідно дати поради РНК, щоб остання могла зважити свої наступні кроки. В. Затонського підтримав А. Александров, який вважав, що ультиматум було висунуто у вкрай незручний час і треба було видавати його набагато раніше. У протоколах конференції зазначено слова А. Александрова: «тепер Рада пустила глибоке коріння, і треба було почекати, доки ця віра в Раду не зникне в українського народу. Розкол в українських масах вже почався, але ультиматум погрожує його зупинити. Нам прийдеться воювати проти всього українського народу, а не проти Ради»⁴⁵.

6 грудня більшовики повернулися на з'їзд рад, де В. Шахрай мав можливість виступити знову. Тепер він уже встиг побачити повний текст ультиматуму і почути виступи керівників Генерального секретаріату на захист їхньої політики щодо О. Каледіна. Тому В. Шахрай наважився виправити себе і заявити, що тепер не вважає ультиматум РНК непорозумінням⁴⁶. Це був «прощальний постріл», адже В. Шахрай знав, що справжніх дебатів не буде. На з'їзді ширилися чутки, що Центральна Рада планує заарештувати більшовиків. Незалежно від того, чи мали ці чутки під собою реальні підстави, їхній ефект полягав у тому, що більшовики та їхні союзники залишили з'їзд. Наступного дня це зробили 124 делегати, які представляли 41 раду депутатів із 49 присутніх на з'їзді: більшовики, російські ліві есери та кілька членів лівого крила УСДРП. Ліве крило УПСР залишилося разом з рештою однопартійців.

Отже, більшість делегатів і далі засідали як Всеукраїнський з'їзд рад селянських, робітничих і солдатських депутатів, зокрема переважною більшістю голосів надали вотум

45 Областной съезд РСДРП (б-ков): Первое всеукраинское совещание большевиков (стенограмма) // Летопись революции. — 1926. — № 5. — С. 84.

46 Шахрай В. Революция на Украине. — С. 13.

довіри УЦР (2 «проти», 19 утрималися) та відхилили вимогу переобрати її⁴⁷. Але з'їзд не тільки не зміг зблизити Центральну Раду та ради депутатів, а, навпаки, остаточно розвів їх до протиборчих політичних таборів. Більшовики на з'їзді були розгромлені, але це була піррова перемога для УЦР. Як пізніше написав П. Христюк: «Українська демократія висловила Центральній Раді повне довір'я, стримавшись від якої-будь критики її діяльності, хоч і мала матеріал до такої критики і була вже до неї приготовлена. Примара походу Московщини на Україну вже кидала українську демократію вправо, в бік збереження єдиного національного фронту і затушковування моменту клясової боротьби. А це була одна із найбільших шкід, яку несла війна Московщини з Україною українській революції»⁴⁸.

Лідери Центральної Ради стверджували, що не мають права перешкоджати донським козакам або росіянам перетинати територію УНР дорогою додому. Російська держава розпалася на окремі національні державні утворення, і донські козаки проголосили себе одним з цих утворень, що волило, як і Україна, стати автономною республікою в межах переформатованої Російської федеративної республіки. Київ не мав права втручатися і тому хотів залишатися нейтральним у будь-якому конфлікті між Російською Радянською Республікою і донським козацтвом. Проте сприяти концентрації на Дону контрреволюційних сил, які загрожували не тільки радянському уряду Росії, але й будь-якому українському уряду, якщо він спирався на ради (на що власне претендувала УЦР), — означало обрати позицію в громадянській війні. В. Винниченко заявляв: «...та державність,

47 Робітничая газета. — 5 грудня 1917; Скоровстанский В. Революция на Украине. Изд. 2-е / Коммунист. Партия (большевиков). — Саратов: Книгоиздательство «Борьба», 1919. — С. 82–83; Винниченко В. Відродження нації. — Т. 2. — С. 164–165.

48 Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 74.

яку ми творили, була ближча до державности донців, рідніша до них. І через це ми не боялися пропускати донців... ми бачили у донцях спільників у боротьбі за федерацію. З цього погляду Дон був нам ближчій ніж Петроград, хоча і останній висловив своє визнання Української Народної Республіки».

Та зрештою, як визнав В. Винниченко, Центральна Рада попросту не мала достатньо військових сил для охорони власних кордонів і не змогла б зупинити рух добре озброєних донців, навіть якщо цього захотіла б⁴⁹.

5 грудня Генеральний секретаріат відповів на ультиматум РНК, наполягаючи, що влада УЦР базується на радах солдатських, робітничих і селянських депутатів, проте її національний склад суперечить очікуванню більшовиків, кадетів і чорносотенців, «які, певно, більше хотіли б другого національного складу Ради. Але Генеральний секретаріат дає повну можливість зазначеним елементам виїхати з території України до Великої Росії, де їх національне почуття буде задоволено.

Маючи це на меті, українські солдати були роззброєні анархічно настроєних великоросійських солдатів, які робили змови проти влади українського народу й загрожували внести в життя України криваву братовбивчу війну, анархію і всю ту розбещеність, яка панує на території народних комісарів»⁵⁰.

Генеральний секретаріат підтвердив умови, на яких він був готовий співпрацювати з РНК: визнання права на самовизначення українського народу і право на існування Української Народної Республіки; завершення українізації збройних сил, що вимагало вільного проходу українських військовослужбовців з усіх фронтів на український фронт (Румунський і Південно-Західний); неутручання Ради в український фронт і виплати Раді з державного бюджету на постачання продовольства, яке забезпечували представники

49 Винниченко В. Відродження нації. — Т. 2. — С. 139–142.

50 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 2. — С. 879–880.

РНК в Україні та надсилали через кордон до Росії. Якби Рада пристала на ці умови, то війни можна було б уникнути⁵¹.

РНК одразу ж відхилила відповідь Генерального секретаріату і дійшла висновку, що Рада, фактично, перебувала у стані неоголошеної війни з РНК. Раднарком наказав Антонову-Овсієнку підготувати військову експедицію по Україні. Той одразу ж вирушив до Харкова, щоб створити базу для операцій проти козацьких військ під командуванням Каледіна на півдні, тимчасом як Рада закріпилася в Києві на заході. Радянська Росія сконцентрувала війська вздовж кордонів України у Брянську, Білгороді, Бахмачі та Гомелі⁵².

ОДНА РЕСПУБЛІКА, ДВА УРЯДИ

Залишивши Перший всеукраїнський з'їзд рад у Києві, делегати поїздом вирушили до Харкова, щоб долучитися до з'їзду рад Донецько-Криворізької області. До міста вони прибули 8 грудня, одночасно з 1600 російськими червоногвардійцями на чолі з Рудольфом Сіверсом — авангардним загonom Південної групи військ, підпорядкованої В. Антонову-Овсієнку. 8–9 грудня більшовицькі сили, які включали й 3000 місцевих червоногвардійців, захопили головний залізничний вокзал, телеграфні й телефонні станції. Більшовики роззброїли 29-ту дивізію, відібрали її броньовики та заарештували військового коменданта Харкова, призначеного Центральною Радою. 16 грудня в супроводі близько 5 тисяч солдатів з Москви, Петрограда і Твері в місто увійшли В. Антонов-Овсієнко та його начальник штабу, лівий есер Михайло Муравйов. До кінця грудня різні райони Харкова контролювали полки УЦР, експедиційні сили РНК і місцеві червоногвардійці.

Раднарком доручив В. Антонову-Овсієнку розгортати війська проти донських козаків на півдні та не вступати без

51 Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 90.

52 Савченко В. 12 війн за Україну. — С. 13.

крайньої потреби в зіткнення із силами УЦР. Проте з'єднання В. Антонова-Овсієнка підтримали в протистоянні з УЦР харківських червоногвардійців, щоб останні не втратили свої позиції в місті. Після цього між сторонами встановився хиткий нейтралітет. РНК вважала Центральну Раду меншою загрозою порівняно з донськими козаками; відносини між Києвом та Петроградом залишалися невизначеними, і досі жевріла надія на примирення. Ба більше, В. Антонов-Овсієнко вважав, що за Центральною Радою залишається військова перевага⁵³.

Співвідношення кількості багнетів експедиційного корпусу та гарнізону, підконтрольного УЦР, накладалося на складний баланс локальних політичних і військових сил. Місцева влада належала Харківській раді робітничих і солдатських депутатів. Більшість там мали більшовики і російські ліві есери, які 24 жовтня обрали головою ради члена РСДРП(б) Артема (Федора Сергеева). Військово-революційний комітет (ВРК) ради, створений 26 жовтня, складався з двох представників від більшовиків, російських лівих есерів, УСДРП, УПСР та одного меншовика-інтернаціоналіста. Цей орган очолював Опанас Сіверо-Одоевський (ліве крило УПСР), заступником був Артем. Після падіння Тимчасового уряду ВРК координував більшовицькі та українізовані частини — разом вони успішно протистояли силам корнілівців, що загрожували східним кордонам губернії з напрямку Білгорода. «ВРК визнав ліквідацію Тимчасового уряду, але не визнав влади Ради Народних Комісарів, заявивши за своє підкорення Центральній Раді»⁵⁴.

Багато харківських більшовицьких лідерів, включно із самим Артемом, були вороже налаштовані до Центральної Ради та, власне, до самої думки, що їхній регіон належить до утворення з назвою Україна. Вони розглядали свій край

53 Савченко В. 12 війн за Україну. — С. 17–18; Здоров А. Український Жовтень. — С. 159.

54 Там само. — С. 160.

як невід'ємну частину Росії та не хотіли й міркувати про єднання російського робітничого класу з українським селянством, яке становило більшість місцевого населення. Вони мали намір створити Донецько-Криворізьку республіку та об'єднатися з Російською Радянською Республікою під керівництвом РНК. Саме з цієї причини й було скликано окремий з'їзд рад у Харкові. Київські делегати, які відразу після прибуття почали втручатися в місцеві справи, виглядали тут небажаними гостями. Спочатку їх зовсім не хотіли приймати в місті, а коли київський поїзд таки прибув рано-вранці, харківський партком гостинно запропонував товаришам камеру в міській в'язниці. Євгенія Бош згадувала: «...ми попрямували по темних закутках до знайомих кам'яних стін. Стара, але ще не забута картина: вартові, пропуск, двір — кам'яний мішок, наглядачка і, нарешті, камера, викликала невеселі спогади і змусила з тривогою зазирнути в майбутнє...

Приміщення виявилось вкрай нездоровим. Камера була щойно відремонтована і абсолютно сира — за ніч уся білизна ставала мокрою, і спати доводилося не роздягаючись. Випари свіжої штукатурки, бруд у коридорі, відсутність зливу у вбиральнях отруювали повітря настільки, що до ранку всі чадили до напівсвідомого стану. Але всім цим незручностям у той період не надавали значення, і днів 10 товариші прожили в своєму не зовсім звичайному для добровільного заселення приміщенні. Цей гуртожиток членів першого Радянського уряду, наданий їм власними ж товаришами, викликав чимало зловтішних зауважень з боку ворожих нам елементів»⁵⁵.

Київські делегати прибули до Харкова якраз на початок роботи погоджувального засідання, скликаного меншовиками та Бундом. За столом переговорів зібралися представники Харківської об'єднаної ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, міської думи та УЦР. На зустрічі були присутні Артем, Євгенія Бош та Симон Петлюра (останній —

55 Бош Е. Год борьбы. — С. 101.

лише на першій її частині). Учасники мали обговорити проблему належності державної влади та кілька пов'язаних із цим питань: чи дозволяти представникам РНК вивозити з регіону до Росії зерно, вугілля і сталь; чи дозволяти демобілізованим із царської армії росіянам залишатися в Харкові; чи дозволяти загонам російської Червоної гвардії перетинати місто на шляху на Дон. С. Петлюра заявив, що не заперечує проти жодної з цих пропозицій, але водночас і не сприятиме їхній реалізації. Проте він наполягав на тому, щоб Р. Сіверс вивів свої сили з міста і щоб надалі Генеральний секретаріат військових справ інформували про будь-які пересування червоногвардійців. Більшовики не погодилися на умови С. Петлюри, наполягаючи на тому, що сили Р. Сіверса мають залишатися в місті, доки не зможуть вирушити в напрямку Донської області⁵⁶. Більшовики побоювалися, що вірний Центральній Раді гарнізон виступить проти Червоної гвардії раніше, ніж прибуття нових підкріплень з Росії остаточно змінить баланс військових сил на їхню користь.

Учасники засідання висловили різні позиції щодо врегулювання питання державної влади. Меншовики вважали, що це питання треба вирішувати на з'їзді рад Донецько-Криворізької області, який оголосить республіку, не підвладну ані УЦР, ані РНК. Харківські більшовики підтримали створення автономної республіки, підпорядкованої Раднаркому. Водночас вони рішуче виступали проти ведення збройних дій із силами Центральної Ради і з помітним занепокоєнням намагалися з'ясувати її наміри. Прибічники УЦР стверджували, що всі представлені на засіданні партії та інституції, услід за київським з'їздом рад, мають визнати її владою в Україні. Більшовики Південно-Західного краю не погодилися із твердженням, що УЦР нібито має підтримку рад робітничих депутатів. Але, на відміну від харківських товаришів, прихильників регіональної автономії, кияни прагнули

56 Здоров А. Український Жовтень. — С. 163–164.

зібрати альтернативний Всеукраїнський з'їзд рад, щоб кинути виклик легітимності та авторитету УЦР як загальнонаціонального органу.

Проте кроки в цьому напрямку могли викликати з боку Центральної Ради попереджувальний удар, якого більшовики й меншовики всіляко намагалися уникнути. Більшовики запросили перерву, щоб провести власну нараду та розв'язати внутрішньопартійні суперечності. Після тривалих дебатів вони дійшли до спільної позиції: оголосити серед червоногвардійців стан бойової готовності на випадок атаки з боку сил УЦР; проінформувати погоджувальне засідання про те, що на київському з'їзді УЦР фактично підтримали лише кілька робітничих рад; наступного дня, 9 грудня, скликати обласну конференцію РСДРП(б) і там визначитися з подальшими діями. Ніч минула мирно, сили Центральної Ради не атакували. Наступного дня Харківська рада робітничих і солдатських депутатів, очолювана більшовиками, постановила скликати новий Всеукраїнський з'їзд рад на 11 грудня. Радам Донецько-Криворізької області запропонували приєднатися до цього з'їзду замість проводити окремих регіональних. Вони погодилися, але, як зазначала Євгенія Бош, відправили не просто представників від окремих рад, а радше делегацію, яка представляла увесь регіон⁵⁷.

Зрештою, 200 делегатів, які зібралися в Харкові 11–12 грудня, оголосили себе Першим всеукраїнським з'їздом робітничих і солдатських депутатів за участю селянських депутатів. На ньому були представлені 46 рад Донецько-Криворізького басейну, 32 ради Південно-Західного краю та 4 — Півдня. У роботі з'їзду також взяли участь представники 7 солдатських комітетів і військово-революційних комітетів, а от представників селянства було обмаль. На порядку денному було три пункти: принцип національного самовизначення, практичне вирішення питання державної влади

57 Бош Е. Год борьбы. — С. 86–88.

в Україні та створення автономної Донецько-Криворізької республіки⁵⁸.

Під час обговорення серед більшовиків виділилися три фракції, суперечки між якими й визначали перебіг з'їзду. Катеринославська фракція не вірила в саму можливість створення радянської України в умовах військової переваги УЦР. Без підтримки селянства будь-яка спроба створити тут радянський уряд була чистою авантюрою, стверджував голова катеринославського міськкому РСДРП(б) Яків Яковлев. На його думку, варто було дочекатися скликання Всеросійських установчих зборів, делегатів яких обрали в середині листопада⁵⁹.

Більшовики Харкова та Донецько-Криворізького басейну прагнули утворення окремої республіки, що увійшла б до складу радянської Росії на умовах автономії. Речники цієї фракції стверджували: цей промислово розвинений регіон має набагато тісніші економічні зв'язки з Росією, ніж з аграрними українськими губерніями; місцеві пролетарі належать до російського робітничого класу, а претензії Центральної Ради на ці території є необґрунтованими⁶⁰.

Третя фракція більшовиків складалася з представників Південно-Західного краю, очолюваних Євгенією Бош, до яких приєдналися полтавець Василь Шахрай, прибулий з Петрограда Микола Скрипник та голова Кременчуцької ради робітничих і солдатських депутатів Георгій Лапчинський. Ця фракція закликала до негайного формування альтернативного всеукраїнського радянського уряду,

58 Гамрецький Ю., Тимченко Ж., Щусь О. Ради України в 1917 р. (липень— грудень 1917 р.). — С. 299; Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні // Літопис революції. — 1928. — № 1. — С. 161.

59 Там само. — С. 161–162.

60 Там само. Див. також: Скрипник М. Статті й промови з національного питання. — Т. 2. — С. 26; Шрейбер С. Из истории Советской власти на Украине. — С. 172; Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 144.

який вступив би в союзницькі відносини з Раднаркомом. Відокремлення Донецько-Криворізького регіону від решти України вони вважали стратегічною помилкою; це означало залишити селянство під впливом Центральної Ради. М. Скрипник стверджував, що українські губернії, місцеві робітничий клас та селянство є цілісним економічним і соціальним утворенням. Якби Україна об'єдналася політично під урядом, що представлятиме всі місцеві ради, вона стала б позитивним прикладом, який сприяв би поширенню революційного процесу далі на захід, у Центральну Європу. «Скрипник... відзначив соціальну природу сепаратистської теорії харківців як ідеологію російських зайшлих робітників, що лише тимчасово, на заробітки, відвідують українські промислові райони»⁶¹.

На практиці чимало робітничих рад вважали за краще визнавати лише самих себе, не обтяжуючись верховенством жодного регіонального або всеукраїнського уряду — хоч харківського, хоч київського. У спогадах часто згадується про «місцевий патріотизм» керівників робітничих рад, які інтерпретували гасло «Вся влада радам» у найбільш буквальному та вузькому сенсі. Старобільська рада проголосила себе найвищою владою на території свого повіту. В Одесі, Миколаєві та Херсоні ширилися рухи за проголошення їх вільними містами. У грудні Одеська рада робітничих депутатів направила делегацію до УЦР, щоб вести переговори про надання місту такого статусу. Кременчуцька рада зашувала банк, який друкував власні платіжні засоби⁶².

61 Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні. — С. 162.

62 Майоров М. З історії революційної боротьби на Україні; Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні. — С. 160; Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 135; Лапчинський Г. Боротьба за Київ. Січень 1918 р. (До боротьби за перемогу Жовтня) // Літопис революції. — 1928. — № 2(29). — С. 209; Скоростанський В. Революція на Україні. — С. 112; Скрипник М. Статті й промови з національного питання. — Т. 2. — С. 27; Курас І. Бороть-

Зрештою, позицію М. Скрипника підтримала більшість делегатів харківського з'їзду. 12 грудня з'їзд ухвалив свою основну резолюцію «Про владу в Україні». 110 делегатів проголосували «за», 13 меншовиків і правих російських есерів утрималися. З'їзд проголосував: «...влада на території Української республіки віднині належить виключно Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів; на місцях повітовим, міським, губернським та обласним радам, а в центрі — Всеукраїнському з'їздові Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, його Центральному Виконавчому Комітетові й тим органам, які він утворить. Україна проголошується республікою Рад»⁶³.

З'їзд проголосив Українську республіку федеральним суб'єктом Російської радянської республіки, а також доручив утворюваному уряду втілити в життя всі декрети РНК, які пасували до місцевих умов. Делегати засудили Центральну Раду як буржуазний і контрреволюційний орган: усі закони та універсали, які вона надалі ухвалюватиме, визнано недійсними; попередніх актів УЦР це стосувалося, лише якщо вони суперечили інтересам робітничих мас. З'їзд ухвалив декрети про землю, робітничий контроль над промисловістю і демократизацію армії, а також скасував заборону на експорт зерна з України. Зважаючи на неадекватне представництво селян, з'їзд постановив не пізніше ніж 20 січня скликати Всеукраїнську селянську конференцію, яка заповнила б 20 зарезервованих місць у Центральному виконавчому комітеті радянської України⁶⁴.

Водночас з'їзд ухвалив резолюцію з назвою «Про Донецько-Криворізький басейн», яка категорично суперечила засадам, заявленим у попередньому документі. Проект резолюції було складено харківськими більшовиками та

ба більшовиків за зміцнення союзу сил соціалістичної революції і національно-визвольного руху (березень-жовтень 1917 р.). — С. 154.

63 Цит. за Здоров А. Український Жовтень. — С. 169–170.

64 Бош Е. Год борьбы. — С. 95; Здоров А. Український Жовтень. — С. 169–170.

підтримано меншовиками і російськими есерами. Резолюція опротестувала спроби УЦР та Південно-Східного союзу взяти Донбас під свій контроль, жодним словом не згадала про утворення українського радянського уряду та підтвердила намір «добиватися єдності Донецького басейну в межах радянської [російської— М. Б.] республіки».

В. Шахрай зазначав, що «ця резолюція була проведена з тих мотивів, щоб відстала аграрна частина України не задушила реакцією промислово-робітничу Слобожанщину. Але роль цієї резолюції довелося грати об'єктивно— не класову, а національну»⁶⁵. Появу цієї резолюції можна пояснити бажанням більшовиків Південно-Західного краю не допустити демаршу своїх товаришів з промислового Сходу, яких перед тим ледь вдалося вмовити взяти участь у з'їзді. Це свідчило про фундаментальні розбіжності у партійних колах.

Обраний на з'їзді Центральний виконавчий комітет радянської України (ЦВК) складався із 33 більшовиків, чотирьох російських лівих есерів, одного лівого уесдека (Юхим Медведєв із Харкова) та одного меншовика-інтернаціоналіста⁶⁶. Таким чином, представники рад робітничих і солдатських депутатів отримали вдвічі більше місць у ЦВК, ніж було зарезеровано для селянських рад.

Тепер 39 членів Центрального виконавчого комітету мали обрати Народний секретаріат— харківський аналог Генерального секретаріату Центральної Ради. Формування уряду виявилось набагато складнішим завданням, ніж обрання самого ЦВК. І це зовсім не суперечило тому факту, що переважну частину членів ЦВК склали представники РСДРП(б). Варто було взятися за визначення складу виконавчого органу, як серйозні протиріччя, що були всередині партії, знову вийшли на передній план. Більшовики прово-

65 Шахрай В. Революция на Украине.— С. 104.

66 Лапчинский Г. О власти на Украине // Летопись революции, 1928.— №1.— С. 283.

дили окремі партійні наради, щоб визначити список кандидатів у Народний секретаріат. Лише після трьох зустрічей вони змогли дійти згоди.

На першій нараді Василь Шахрай⁶⁷ заявив: незважаючи на всі попередні рішення, ухвалені в Харкові, було б помилкою створювати однопартійний уряд, поки більшовики представляють в Україні інтереси меншості. Народний секретаріат, на його думку, мусив не керувати, а радше займатися освітою і пропагандою: «будемо не правити, а просвіщати». В. Шахрай зіграв ключову роль у консолідації лівих фракцій під час київського з'їзду й зараз говорив від їхнього імені. Він був об'єднувачем, тому його слова були сприйняті серйозно і викликали неабиякий резонанс. Хоча Євгенія Бош розкритикувала В. Шахрая і запевняла, що він залишився в ЦВК поодиноким у своїй позиції, насправді його виступ мав помітний вплив. Принаймні частина присутніх погодилася з тим, що Народний секретаріат треба розглядати як всеукраїнський орган, до якого варто номінувати кандидатів-українців, а «головою Ради народних секретарів обов'язково обрати щирого українця» — щоб УЦР не могла закинути, нібито це уряд росіян.

Інша група більшовиків не погодилася з першою і наполягала на тому, щоб у Народний секретаріат обирали лише кандидатів із політичним досвідом. І, нарешті, харків'яни заявили, що взагалі не братимуть участі в утворенні Народного секретаріату, оскільки вони недостатньо знайомі з усіма кандидатами, тобто зі своїми однопартійцями з інших регіонів країни.

На наступній нараді більшовицької фракції друга група, що вважала політичний досвід пріоритетнішим за національну належність, змінила свою позицію та пристала на такий варіант: спрямувати до уряду кандидатів «за можливістю з українськими прізвищами, і голову Ради Народних

67 Дуже показовим є той факт, що у своїх спогадах Євгенія Бош помилково записала свого однопартійця Василя Шахрая в ліві уєсдеки.

секретарів тимчасово не обирати». Харківську групу переконати висунути власних кандидатів; але, висунувши вимогу про чотири місця в Народному секретаріаті, вони отримали лише два. На третій і останній нараді було нарешті узгоджено перелік кандидатів від більшовиків, який вони презентували в ЦВК, точніше, перед шістьма його членами від інших партій. Посаду голови Народного секретаріату залишили вакантною, доручивши Євгенії Бош тимчасово виконувати обов'язки⁶⁸. Зважаючи на її досвід та лідерські якості, вона видавалася найкращою кандидаткою на цю посаду, але була жінкою і мала німецьке походження. У рішенні партії не призначити її повноправною головою уряду більшу роль відіграла все ж таки її стать, ніж національність.

ЦВК обрав такий склад Народного секретаріату:

внутрішні справи — Євгенія Бош;

військові справи — Василь Шахрай;

освіта — Володимир Затонський;

земля — Євген Терлецький (Партія лівих соціалістів-революціонерів);

торгівля та промисловість — Артем (Федір Сергєєв);

міжнародні справи — Сергій Бакинський (Людвіг Бернгейм);

праця — Василь Скрипник;

фінанси — Володимир Ауссем;

юстиція — Володимир Люксембург;

пошта й телеграф — Яків Мартянов;

продовольства та постачання — Еммануїл Лугановський (Португейс);

головний писар (керівний справами) — Георгій Лапчинський.

В. Ауссем також тимчасово обійняв посаду народного секретаря транспорту, доки з'їзд залізничників не обрав власного кандидата⁶⁹.

68 Бош Е. Год борьбы. — С. 90–92.

69 Там само. — С. 92.

Усі члени Народного секретаріату були більшовиками, за винятком Є. Терлецького, на той момент російського лівого есера. До складу першого радянського уряду України увійшли чотири українці, чотири німці, два росіяни, один поляк і один єврей⁷⁰. Четверо з них знали українську мову (В. Затонський, М. Скрипник, В. Шахрай і Я. Мартьянов)⁷¹.

«Усі закони та офіційні публікації Народній Секретаріат уважав за потрібне видавати неодмінно двома мовами, хоча частенько в Харкові перекладати на українську не було кому, і багато матеріалів було видано надзвичайно важкою, а то й просто неграмотною українською мовою»⁷².

На засіданні ЦВК було зачитано дві телеграми, адресовані новому уряду. У першій Раднарком вітав його утворення і пропонував допомогу грошима. Представника харківського уряду обіцяли включити до делегації радянської Росії в Брест-Литовську, де Центральні держави в принципі прийняли умови миру, озвучені РНК, і розпочалася десятиденна пауза в переговорах.

Друга телеграма надійшла від штабу радянського Верховного головнокомандувача:

«Робітники і селяни Великої Росії ніколи не сумнівалися в тому, що робітники і селяни України — брати однієї трудової родини, тісно пов'язані одними інтересами, одними сподіваннями, одними прагненнями скинути з себе гніт капіталу. Ми, великороси, ніколи не вірили в те, що голос Ц. Ради був голосом українських робітників і селян, і, посилаючи їй ультиматум, ми проголошували війну українській буржуазії, яка в зв'язку з нашою і світовою буржуазією на збуренні національних почуттів намагалася затопити в братській крові ті завоювання, які вирвали робітники і селяни під час Жовтневої революції...»⁷³

70 Здоров А. Український Жовтень. — С. 172.

71 Там само. — С. 165.

72 Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні. — С. 168.

73 Бош Е. Год боротьби. — С. 97.

14 грудня Центральний виконавчий комітет видав маніфест. Ситуація в Україні описувалася в контексті посилення контрреволюції, коли «капіталісти, поміщики та інші дармоїди піднялися на відчайдушну боротьбу з робітничо-селянською революцією, обравши для себе опорою спочатку деякі частини фронту, потім Дон і нашу Україну. Від імені фронту заговорила Ставка, від імені Дона — Каледін, від імені України — Генеральний Секретаріат Ц. Ради».

ЦВК оминав увагою мобілізацію селян, солдатів і робітників, яка тривала з лютого по жовтень, та зосереджував усю увагу на Центральній Раді.

«Центральна Рада задумала перетворити Україну у буржуазну республіку та начебто національного самовизначення, відстояти інтереси капіталістів та чиновників — як українських, так і російських... роблячи навпаки розпорядженням верховного командування всеросійської армії, руйнував фронт й тим заважав успішному провадженню мирних переговорів, бажаючи, як це тепер виявилось, злоумисно затягнути війну до весни в інтересах французько-англійських капіталістів... підтримуючи Каледіна, вони заборонили пропускати через Україну революційні радянські війська, зрадницьки роззброїли їх в Києві та збирались втягнути українську демократію у братовбивчу війну з рештою Росії».

У маніфесті стверджувалося, що через свої дії Центральна Рада втратила легітимність і право керувати. Отже, урядом УНР відтепер ставав Народний секретаріат, сформований Центральним виконавчим комітетом радянської України. Після його приходу до влади привид кривавої війни між Росією та Україною зник, і ЦВК вважав найпершим обов'язком переконати Раднарком, що «війни між Україною та всією Росією не може бути, що ту війну бажала тільки буржуазна Центральна Рада, але не українські працюючі маси...»⁷⁴

Майже всі більшовицькі лідери України, за винятком Артема, були залучені до роботи в новому уряді. Рішен-

74 Шрейбер С. Из истории Советской власти на Украине. — С. 176–179.

ня Народного секретаріату вважалися також і рішеннями всеукраїнського партійного комітету (йдеться про Головний комітет соціал-демократії України, створений у Києві 5 грудня). У період від грудня 1917 року до австро-німецької окупації у квітні 1918 року Головний комітет збирався лише два рази.

Утім, харківські більшовики й далі саботували та перешкоджали роботі своїх однопартійців з Народного секретаріату. Двоє їхніх представників у ЦВК не ходили на засідання; водночас харків'яни й далі вимагали надати їм там чотири місця. ЦВК не мав власної резиденції і тому мусив проводити засідання вночі у будівлі, яку займала Харківська рада робітничих і солдатських депутатів, а згодом у Харківській міській думі, на той момент підконтрольній меншовикам. Зрештою, ЦВК та уряду знову дозволили збиратися в приміщенні міської ради, але лише пізно ввечері — після завершення всіх інших партійних заходів. Саме там, за спогадами Євгенії Бош, на підвіконні в коридорі новий уряд складав свій перший маніфест до українського народу. 17 січня 1918 року підрозділи Червоної гвардії зайняли для Народного секретаріату і ЦВК приміщення буржуазної газети «Південний край». Нарешті ці органи влади отримали місце для засідань, а також друкарню для видання свого бюлетеня (більшовицький міськком відмовив їм у доступі до власної друкарні). Друкарі погодилися працювати на Народний секретаріат, хоча власники «Південного краю» не шкодували зусиль, намагаючись схилити їх до страйку. У міськкомі були настільки обурені, що радянський уряд без їхнього дозволу роздобув собі приміщення та друкарню, що викликали представників ЦВК «на килим». Конфлікт частково розв'язався лише після втручання Серго Орджонікідзе, якого Центральний комітет РСДРП(б) відправив для врегулювання ситуації. Бойкот харківських більшовиків тепер набув прихованої форми⁷⁵.

75 Бош Е. Год борьбы. — С. 99.

У січні 1918 року під час свого візиту до Петрограда Артем не приховував своїх намірів домогтися ліквідації українського радянського уряду. За спогадами В. Затонського, Артем, виступаючи перед ЦК, схарактеризував саму ідею України — «це справа реакційна».

«Робітництво Донбасу і взагалі міських промислових районів є неукраїнці. Селяни також мало що в цьому розуміють. Якщо на Правобережжі з Києвом на чолі є якісь українці, то хай їм біс — нехай роблять, що самі хочуть. А тут у нас, у Південно-промисловому районі, треба просто організувати Радянську владу, що підлягає безпосередньо Петрограду, і жодної України не вигадувати»⁷⁶.

Підважувані власними однопартійцями, Народний секретаріат та ЦВК були ніби «кульгава качка», «центр без периферії, штаб без армії, коли воно не мало ані території, ані підлеглого йому населення, ані збройної сили»⁷⁷. Г. Лапчинський описав, наскільки роздратованим почувався В. Шахрай: «Що це за уряд український, — скаржився він мені, — що його члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови, що не тільки не користується жодним впливом серед українського суспільства, але воно навіть ніколи не чуло раніше їхніх прізвищ? Що я за “український військовий міністр”, коли всі українізовані частини в Харкові мені доводиться роззброювати, бо вони не хочуть іти за мною на оборону Радянської влади? За єдину військову підпору для нашої боротьби ми маємо лише військо, що привів на Україну з Росії Антонов і що на все українське дивиться як на вороже, контрреволюційне?»⁷⁸

В. Шахрай вважав, що намагання Народного секретаріату кинути виклик Генеральному секретаріату є хибною стратегією, яка не знайде в народних масах розуміння та

76 Здоров А. Український Жовтень. — С. 175.

77 Шрейбер С. Из истории Советской власти на Украине. — С. 174.

78 Цит. за Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні. — С. 171–172.

підтримки. Російські робітники та міські середні класи не бачили сенсу в створенні більшовиками органів державної влади для України, тоді як українське населення, що вітало проголошення Центральною Радою республіки, дивилося на харківський уряд з підозрою. Український пролетаріат залишався найменш організованим і тому перебував на маргінесі подій. Підвищення градусу військової напруги між Києвом і Харковом викликало по обидва боки барикад збентеження і зневіру, що штовхало людей до занурення в приватне життя.

Євгенія Бош та Василь Шахрай і далі обстоювали протилежні позиції. Більшовичка переконувала, що Народному секретаріату здебільшого опонують партійні лідери та функціонери, а не рядові робітники. На її думку, новий уряд мав завоювати підтримку й розуміння, щойно отримає можливість представити свою справу. Як приклад вона наводила успішні виступи протягом тижня після з'їзду на зібраннях працівників залізниці, пошти й телеграфу та в Харківській раді робітничих і солдатських депутатів. Коли на загально-міських зборах РСДРП(б) Євгенія Бош збиралася звітувати про рішення харківського з'їзду, голова зборів надав їй слово лише на 5 хвилин. Однак партійці запротестували, вимагаючи, щоб їй було надано достатньо часу для повноцінного виступу. Збори вислухали її та одностайно проголосували за підтримку нового уряду. Президія так само одностайно утрималася від голосування⁷⁹.

Очільники Центральної Ради скептично оцінювали мотиви створення уряду-конкурента. В. Винниченко стверджував, що «харківський уряд всі декрети одержував з Петрограду й вів військові операції силами руського уряду». За його словами, для Петрограда це була цінна знахідка та привід заявити, що конфлікт в Україні є внутрішньою справою, в яку

79 Бош Е. Год борьбы. — С. 104.

РНК не втручається⁸⁰. Член УПСР Іван Майстренко стверджував, що головною причиною формування харківського уряду було узаконення російського військового наступу проти Центральної Ради⁸¹.

Серед більшовиків були глибокі розбіжності щодо форми державної влади, необхідності та бажаності (або в їхній термінології — історичної прогресивності) створення органів, які об'єднували та представляли б місцеві ради на національному рівні. Ба більше, серед тих більшовиків, хто підтримував створений на харківському з'їзді уряд, теж не було єдності: одні підтримали його згідно з принципом національного самовизначення, інші вважали його лише вдалим способом посилити вплив на селянство, побороти Центральну Раду і перебрати від неї владу. Проте вже сам той факт, що харківський з'їзд вирішив боротися з УЦР в ім'я Української Народної Республіки, означав кардинальну зміну в оцінці більшовиками місця національного питання в революційному процесі. Бо як Сергій Мазлах і Василь Шахрай писали в памфлеті «До хвилі» (1919), полемізуючи з В. Леніним: «Так під примусом фактів, подій, логікою реального революційного національно-визвольного руху на Україні — обидві найбільш авторитетні організації України Ц. Рада і Ц. В. Комітет Совітів прийшли до самостійности»⁸².

До грудня 1917 року значна частина більшовиків усвідомила, що революційний уряд в Україні не можливий без союзу між робітниками і селянами, без розв'язання національного питання як складника їхньої боротьби за емансипацію.

80 Винниченко В. Відродження нації. — Т. 2. — С. 171.

81 Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. — Мюнхен, 1979. — С. 41–42.

82 Шахрай В., Мазлах С. До хвилі (Що діється на Україні та з Україною?): друкується за виданням 1919 р. Третє видання. — Одеса: Астропринт, 2019. — С. 109–110.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА І ПЕРША ІНОЗЕМНА ІНТЕРВЕНЦІЯ

Генеральний секретаріат відхилив ультиматум РНК від 4 грудня, але висловлена в ньому загроза війни серйозно вплинула на київський уряд. Між В. Винниченком і С. Петлюрою виникла суперечка з приводу стратегії, яка зрештою поляризувала як Генеральний секретаріат, так і Малу Раду. С. Петлюра виступив проти солдатських рад і виборності офіцерів в українізованих полках. Він хотів зберегти або ж відновити традиційну ієрархічну командну структуру та залучити досвідчених офіцерів з царської армії. У Києві їх було чимало, й багато з них були безробітними. У листопаді генеральний секретар військових справ почав формувати нові Сердюцькі дивізії, в яких були заборонені виборні комітети. Крім цього, С. Петлюра й далі підтримував ідею автономії України у складі федеративної Росії та запекло опонував планам сепаратного миру з Центральними державами. У грудні С. Петлюра запевнив представників Франції, що він усіляко сприяє зусиллям Антанти, спрямованим на утримання Росії у війні. Ба більше, він сподівався, що Антанта допоможе Центральній Раді зібрати й обладнати армію, здатну воювати на двох фронтах: проти німецько-австрійських військ на південному заході і проти військ радянської Росії, що рухалися в Україну з північного сходу. С. Петлюра розглядав О. Каледіна як союзника і проводив з ним таємні переговори про переведення українізованих полків з Донської області та Південно-Західного фронту для спільної боротьби проти більшовиків. Натомість генеральний секретар військових справ дозволив козацьким з'єднанням проходити з Південно-Західного фронту через Полтаву і Лозову на Дон, Кубань, Терек і Урал⁸³.

З усіх цих питань В. Винниченко мав протилежну позицію. Генеральний секретар внутрішніх справ хотів узагалі

83 Савченко В. Симон Петлюра. — С. 121–125; Здоров А. Український Жовтень. — С. 94.

розпустити стару армію й замінити її «демократичною робітничо-селянською армією». Він почав кампанію проти Сердюцьких дивізій та засудив як реакційні ширші плани С. Петлюри щодо реорганізації української армії на ієрархічних засадах. В. Винниченко віддав наказ роззброювати козацькі війська, що перебувають в Україні або намагаються перетнути її територію. Генеральний секретар внутрішніх справ намагався розв'язати конфлікт УЦР з Раднаркомом — він обстоював включення до складу однорідного соціалістичного уряду більшовиків, які натомість мали б вивести з України війська радянської Росії. В. Винниченко звинуватив С. Петлюру в безпідставному погіршенні відносин Центральної Ради з РНК, яке привело країну на поріг війни.

С. Петлюра згуртував довкола себе ті фракції Центральної Ради, які твердо відмовлялися визнавати РНК як уряд Росії та вступати в сепаратні переговори з Німеччиною: УПСФ, меншовиків, Бунд та російських есерів. Тоді як В. Винниченко наблизився до лівих крил УПСР та УСДРП. Генеральний секретар внутрішніх справ убачав у генеральному секретареві військових справ головного конкурента в боротьбі за першість в УЦР, людину, яка активно пропагувала публічний образ рішучого воєначальника на противагу В. Винниченку — сповненому сумнівів драматургу, що став політиком випадково. В. Винниченко побоювався, що С. Петлюра з добре озброєною і дисциплінованою армією під своїм командуванням може стати українським Бонапартом і узурпувати владу, яка належала Центральній Раді. Якби генеральний секретар військових справ уклав союз із генералом Павлом Скоропадським, командувачем Першого українського корпусу та отаманом парамілітарних Вільних козаків, то міг би ввести в столицю 70 тисяч багнетів! В. Винниченко активізував кампанію, спрямовану на відставку С. Петлюри та його найближчих соратників, таких як Віктор Павленко, командувач Київського військового округу.

РНК розглядала С. Петлюру як головного винуватця її конфлікту з Центральною Радою. Петроградський уряд вважав генерального секретаря військових справ відповідальним за дрейф київської влади в бік О. Каледіна та за протидію намаганням Раднаркому встановити перемир'я із Центральними державами. У грудні С. Петлюра та М. Криленко обмінювалися погрозовими телеграмами. 5 грудня РНК заявила, що вважає Центральну Раду в стані війни із собою, та одночасно оголосила поза законом призначеного Києвом головнокомандувача Українського фронту (колишні Південно-Західний і Румунський фронти) генерала Д. Щербачова та його штаб. Це підозрілим чином нагадувало листопадові події — коли генерала М. Духоніна спочатку усунули з посади, а незабаром убили. 10 грудня С. Петлюра отримав копію телеграми, надісланої М. Криленком радянській делегації у Брест-Литовську — німці перехопили її та передали УЦР. «...невдовзі ми візьмимось за цих панів. Перемир'я підписано на цілий місяць, тому ми можемо взяти цілу армію і подивимось, що робитимуть такі пани як Петлюра»⁸⁴. Народний комісар у справах національностей І. Сталін опублікував у київських газетах заяву, де прямо покладав на С. Петлюру відповідальність за конфлікт між РНК і Центральною Радою.

Генеральний секретар військових справ уже розгромив більшовизовані ради і військово-революційні комітети на Південно-Західному і Румунському фронтах, а також запобіг наступу пробільшовицьких сил із цього напрямку на Київ. Тепер С. Петлюра міг зосередити зусилля на протидії більшовикам на сході. Альтернативний уряд намагався укоренитися в Харкові, а війська радянської Росії вступили на територію, на яку претендувала Українська Народна Республіка. На сході України С. Петлюра мав узяти під контроль стратегічні транспортні вузли та залізничні лінії, вздовж яких і розгорталися бойові дії. Це була не позиційна війна, а радше війна марш-кидків, яка передбачала пересування

84 Савченко В. Симон Петлюра. — С. 119.

порівняно невеликої кількості військ уздовж залізничних ліній для глибокого проникнення на територію противника та захоплення стратегічних міських і промислових центрів. Ця війна не мала чіткої лінії фронту; вона відбувалася на території, де не було жодного стабільного контролю з боку центрального уряду, натомість існувало чимало конкуруючих місцевих органів влади і збройних груп, таких як Червона гвардія, Вільні козаки та різноманітні самостійні отамани, що виступали від власного імені.

Генеральний секретаріат відправив полки ім. Б. Хмельницького та П. Полуботка для придушення тих рад робітничих і солдатських депутатів, що намагалися перебрати на себе владу на місцях. Ці дії пояснювали необхідністю протистояти більшовикам, які не визнавали Центральну Раду і заявляли про підпорядкування РНК. Найкривавіші ексцеси відбулися на Правобережжі, зокрема в Коростені (розстріляно 17 робітників) та Умані (розстріляли члена ЦВК Олексія Піонтковського і голову міської робітничої ради Івана Урбайліса)⁸⁵.

9 грудня воїни Полтавського гарнізону, переважно українці, ухвалили вотум недовіри Центральній Раді та заарештували призначеного Центральною Радою командира гарнізону Ю. Ревуцького, який встиг запросити в Києва допомогу. До міста прибув підрозділ полку ім. Б. Хмельницького. Богданівці оточили й обстріляли міську раду робітничих і солдатських депутатів. Її голову, Якова Дробніса, і кількох членів виконкому арештували і доставили на залізничний вокзал. Декого з них, зокрема того ж Я. Дробніса, звільнили, але інших було вбито. Солдати полку громили єврейські крамниці та грабували людей на вулицях. Страйки охопили все місто, а рада депутатів направила до Народного секретаріату посланця з проханням про військову допомогу.

⁸⁵ Здоров А. Український Жовтень. — С. 212; Бош Е. Год боротьбы. — С. 117–118.

12 грудня С. Петлюра перегрупував сили, щоб узяти під контроль залізничні вузли на південь від Харкова — в містах Лозова, Синельникове, Ясинувата й Олександрівськ (нині Запоріжжя). У Лозовій, ключовому транспортному вузлі, що з'єднував залізничні лінії Центрального Лівобережжя з Донбасом і Доном, війська УЦР зіштовхнулися із силами В. Антонова-Овсієнка. Битва за Лозову сигналізувала про початок відкритої війни між Києвом і Петроградом. Підрозділи В. Антонова-Овсієнка спочатку зазнали невдачі, але 17 грудня зайняли Лозову, після чого отримали наказ рухатися на південь до Катеринослава, Олександрівська і міст Донбасу — щоб об'єднатися з місцевими червоногвардійцями. З 18 по 21 грудня вони взяли Синельникове, Павлоград та Куп'янськ.

С. Петлюра збирався атакувати сили РНК у Харкові, розраховуючи, що для взяття міста йому вистачить 10 тисяч багнетів. Але комунікації між Києвом і Харковом були досить розтягнутими, і це створювало додаткові труднощі у формуванні дисциплінованого та достатньо оснащеного збройного з'єднання такої чисельності. Ба більше, Генеральний секретаріат досі не мав одноставної позиції — чи потрібно вести війну з РНК, чи добиватися миру або ж ізолювати Україну від Росії, підриваючи залізничні колії. 15 грудня на засіданні уряду лунали заяви про цілковиту неготовність до війни з радянською Росією. Проте С. Петлюра й далі готував наступ на сході України. Він сподівався на допомогу Антанти: під Києвом квартирувався Чехословацький корпус, який підпорядковувався французькому військовому командуванню. Проте чехи та словаки отримали розпорядження лише тримати фронт проти Центральних держав, але не допомагати УЦР проти більшовиків у тилу.

Останньою краплею в конфлікті двох урядовців стала спроба генерального секретаря військових справ увести в статут армії УНР вимогу, щоб усі офіцери призначалися верховним командуванням — тобто самим С. Петлюрою. Проти цього виступила Всеукраїнська рада солдатських депутатів, рішень якої був зобов'язаний дотримуватися

Генеральний секретаріат. В. Винниченко використав це, щоб переконати колег в уряді в необхідності відставки свого конкурента. 18 грудня С. Петлюра пішов у відставку, його заступив Микола Порш, який до цього часу був генеральним секретарем праці. Сердюцькі дивізії було переформатовано у звичайні піхотні частини, а солдатські ради в них відновлено. Це позбавляло С. Петлюру збройної підтримки, за допомогою якої він міг би протистояти уряду⁸⁶.

Перемога в протистоянні із С. Петлюрою, здавалося б, відкривала перед В. Винниченком широкі можливості: змінити стратегію Генерального секретаріату, реорганізувати армію, покращити відносини з РНК і припинити участь України у світовій війні. Проте якщо відносно правого флангу УЦР, що гуртувався навколо С. Петлюри, позиція В. Винниченка посилилася, то з лівого до нього наростала опозиція українських соціалістів-революціонерів. Вони вимагали негайного проголошення незалежності України, негайного примирення з РНК і негайного укладення миру з Центральними державами.

У ролі нового секретаря з військових справ М. Порш виявився неефективним, якщо не сказати некомпетентним. Навіть у мирний час реорганізація українізованих полків царської армії в робітничо-селянську міліцію була б вельми складним завданням. В умовах ведення військових дій це могло перетворитися на справжнє самогубство. Необхідно було скасувати ієрархію командування і залишити лише тих офіцерів, яким довіряли соціалістичні партії та яких було обрано рядовим складом. 21 грудня Центральна Рада ухвалила закон про створення народної міліції. Наступного дня М. Порш віддав наказ про демобілізацію українізованих частин Російської армії. 24 грудня генерал П. Скоропадський подав у відставку з посади командувача Першого українського корпусу; його заступив генерал Яків Гандзюк. З моменту призначення і до початку січня М. Порш не ухва-

86 Савченко В. Симон Петлюра. — С. 128–134.

лив жодних інших рішень щодо захисту Української Народної Республіки. Він не мав ані військової підготовки, ані досвіду і наразі не отримував актуальної інформації з фронтів. Російські війська просувалися Правобережжям і Лівобережжям, щоб примкнути до повсталих місцевих червоногвардійців. М. Порш побивався, що вислані проти них сили Центральної Ради просто розпадаються по дорозі⁸⁷.

Навіть в умовах розгортання бойових дій між Центральною Радою, з одного боку, та РНК, харківським урядом і червоногвардійцями, з іншого, тривали спроби мирного врегулювання. Першим доклав зусиль Український революційний штаб Петроградської крайової військової ради — цей орган представляв близько 22 тисяч моряків-українців Балтійського флоту та невідому кількість солдатів-українців, дислокованих у російській столиці. 6 грудня штаб направив В. Леніну лист, у якому закликав мирно розв'язати конфлікт Раднаркому з УЦР та перевести всіх українських моряків до Чорноморському флоту, так само як і солдатів — з Петрограда до України. Раднарком наказав арештувати членів штабу, але вже 8 грудня звільнив їх⁸⁸.

Водночас II Всеросійський з'їзд селянських депутатів, що відбувався в Петрограді, на прохання українських делегатів також спробував утрутитися в конфлікт. Емісари з'їзду проінформували Генеральний секретаріат про те, що головним каменем спотикання була відмова Києва припинити підтримку заколоту О. Каледіна.

Верховний головнокомандувач М. Криленко призупинив українізацію в російських військах та запропонував українізованим частинам вибір: або визнати владу РНК та приєднатися до боротьби проти О. Каледіна, або скласти зброю. Таким чином більшовики пішли в обхід Генерального

87 Там само. — С. 138–141; Савченко В. 12 війн за Україну. — С. 29–30.

88 Velychenko S. *Painting Imperialism and Nationalism Red: The Ukrainian Marxist Critique of Russian Communist Rule in Ukraine 1918–1925*. — University of Toronto Press, Toronto, 2015. — P. 57.

секретаріату і звернулися безпосередньо до його армії, єдиної сили, яка могла б втілити військову стратегію київського уряду стосовно донців⁸⁹.

Всеросійський з'їзд селянських депутатів також скерував до Києва делегацію на чолі з лівим есером та членом РНК Прошем Прош'яном для переговорів з В. Винниченком, М. Поршем і М. Грушевським. Делегація інформувала Раднарком про перебіг переговорів, а В. Антонов-Овсієнко отримав наказ утримуватися від наступу на Київ (хоча в Східній Україні зіткнення із силами УЦР тривали). Народний секретаріат також утримався від оголошення війни Центральній Раді, проте «непощадну боротьбу» з нею не припиняв.

Після відставки С. Петлюри з посади генерального секретаря військових справ у переговорах відбувся прорив. 19 грудня П. Прош'ян звітував у Петрограді, а через два дні Генеральний секретаріат та Раднарком заявили, що досягнули попередньої домовленості про початок прямих переговорів. РНК оприлюднила постанову:

«Тому що офіційні заступники Центральної Ради висловили бажання розпочати переговори для досягнення порозуміння з Радою Народних Комісарів, котра з свого боку признає незалежність Української Республіки, дальше тому що Центральна Рада признає контрреволюційний характер Каледіна та його стороників, дальше з огляду на факт, що Рада Народних Комісарів всюди і абсолютно признала всім націям, з українською включно, право на незалежність, далі тому, що вітає кожду спробу оминуті війну з Центральною Радою, коли б вона признала контрреволюційний характер діяльності Каледіна і ні спиняла б ведення війни з ним... уважає Рада Народних Комісарів за дуже бажану річ увійти в обговорення з Центральною Радою непорішених справ, щоб усунути всі непорозуміння, які впливають з політики Ради щодо загального фронту та проти революційного повстання Каледіна, Рада Народних Комісарів пропонує Цен-

89 Здоров А. Український Жовтень. — С. 92.

тральній Раді переговори в справі порозуміння, яке відповідало б наведеним засадам, і вважає за найвідповідніше місце для переговорів — Смоленськ або Вітебськ»⁹⁰.

Три дні по тому, 24 грудня, В. Винниченко і генеральний секретар міжнаціональних справ Олександр Шульгін заявили, що готові розпочати переговори, якщо більшовики припинять просування своїх військ Україною, не втручатимуться у її внутрішні справи та визнають суверенне право УНР самостійно будувати відносини з урядом Дону. Але відповіді від РНК вони не отримали. Рада солдатських депутатів Київської округи безуспішно намагалася виступити посередником. Тим часом на Сході Центральна Рада стрімко втрачала контроль над містами на користь місцевих червоногвардійців і військ В. Антонова-Овсієнка. Тепер М. Порш відкинув ідею примирення з РНК та вихвалявся, що переговори не потрібні, адже незабаром сто тисяч українських солдатів повернуться з фронтів і розгромлять більшовиків. Генеральний секретаріат лишався бездіяльним, для збереження контролю над територією УНР йому бракувало як політичної стратегії та дипломатичних засобів, так і військової сили. 30 грудня РНК направила до Центральної Ради ще одну ноту, яка теж залишилася без відповіді⁹¹.

С. Петлюра не надто переймався своєю відставкою з уряду. Вже через кілька днів він почав організовувати нове військо з'єднання — Гайдамацький кіш Слобідської України. Деякі офіцери Українського генерального військового штабу подали у відставку, щоб долучитися до Коша. Французька військова місія таємно надавала фінансування для нового проекту С. Петлюри. Завдяки цьому Кіш був добре споряджений, але солдатів украй бракувало. Спершу вдалося знайти 170–180 добровольців; на початку січня приєднали

90 Lenin V. *Collected Works*. — Volume 26. — P. 398–399; Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 90; Здоров А. Український Жовтень. — С. 93–94.

91 Дорошенко Д. *Історія України*. — Т. 1. — С. 258; Савченко В. 12 війн за Україну. — С. 25, 29.

ся 140–150 офіцерів-юнаків з київського військового училища. Метою С. Петлюри було продовження боротьби з більшовиками на сході України. Проте вже за кілька тижнів він буде змушений стримувати їхній наступ на Київ.

Кіш був причетний до викрадення та вбивства голови ВРК Київської ради робітничих і солдатських депутатів Леоніда П'ятова. За наказом С. Петлюри Л. П'ятов був заарештований 30 листопада після озвучених ним погроз про збройне повстання у разі, якщо УЦР не виведе зі столиці вороже налаштовані до рад частини. Незабаром звільнений разом з іншими провідними київськими більшовиками за наказом Генерального секретаріату, він і далі агітував проти Центральної Ради. Л. П'ятов користувався популярністю серед солдатів Києва. Він був обраний до Всеросійських установчих зборів та до Центрального виконавчого комітету радянської України. 25 грудня підрозділ українських солдатів у легко пізнаваних головних уборах Коша (хутряна шапка з червоним шликком) увірвався в будинок П'ятових і заарештував його разом із двома братами. Обоє братів невдовзі відпустили — одного з них, Миколу, жорстоко побили; а ось сам Леонід П'ятов зник безслідно. Його викрадення викликало широке занепокоєння; почалися розмови про те, що це справа рук С. Петлюри.

Генеральний секретаріат відхрестився від участі у викраденні та створив слідчу комісію. Вона дійшла висновку, що солдати Коша або інші особи, вдягнені в гайдамацьку форму, здійснили викрадення Л. П'ятова. Участь С. Петлюри в цій справі встановлена не була. 16 січня 1918 р. тіло Л. П'ятова з ознаками жорстоких катувань знайшли за кілька верст від Києва. Якщо мотивом цього вбивства було залякати більшовиків, то воно викликало протилежний ефект і стало для більшовиків приводом для підбурення мас проти Центральної Ради. Насамперед це стосувалося столичного гарнізону⁹².

92 Винниченко В. К. Відродження нації. — Т. 2. — С. 155; Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 1020–1027; Савченко В. 12 війн за Україну. — С. 30; Савченко В. Симон Петлюра. — С. 141–142.

Після розгрому військ УЦР у Лозовій 17 грудня експедиційний корпус В. Антонова-Овсієнка вирушив на південь. Його метою було взяти під контроль Лівобережжя (Харківська, Катеринославська і Херсонська губернії), відтіснити сили Центральної Ради з Полтави, розірвати її комунікації з Доном і зрештою провести наступ на козаків О. Каледіна, які орудували на Донбасі. На своєму шляху В. Антонов-Овсієнко озброював місцеві загони Червоної гвардії та допомагав їм перехоплювати контроль над містами у сил УЦР. Більшовики взяли Луганськ 27 грудня, Харків — 28 грудня, Катеринослав — 29 грудня, Маріуполь — 30 грудня, Олександрівськ — 2 січня та Полтаву — 6 січня.

Ще один російський експедиційний корпус вирушив з Гомеля на південь до Бахмача, розташованого на залізничному шляху з Чернігова до Києва. Південь України теж перетворився на театр війни, спочатку за участю лише місцевих червоногвардійців та сил Центральної Ради. Вони двічі змагалися за Одесу — 16 грудня та 15–17 січня. Більшовики взяли гору в Миколаєві — 14 січня і Херсоні — 19 січня. На Кримському півострові робітники-докери і моряки Чорноморського флоту підтримали більшовиків, які взяли Севастополь 16 грудня, а станом на 2 січня 1918 року — Феодосію, Керч, Ялту, Євпаторію та Сімферополь. Вплив Севастопольського військово-революційного комітету сягав північного узбережжя Чорного та Азовського морів — Маріуполь, Бердянськ, Одеса.

На Правобережжі Центральній Раді кинули виклик про більшовицькі підрозділи Другого гвардійського корпусу, який залишив фронт і просувався від Жмеринки до Києва. 16 грудня солдатські ради трьох армій Південно-Західного фронту заявили про невизнання повноважень С. Петлюри і своє підпорядкування радянському Верховному головнокомандувачу М. Криленку. Станом на середину січня 1918 р. більшовики повністю контролювали Харківську і Катеринославську губернії, а також частково Подільську, Полтавську, Чернігівську, Херсонську і Таврійську губернії.

Центральна Рада зберігала владу на Київщині, Волині та в прилеглих повітах сусідніх губерній.

Як опонентам Центральної Ради вдалося так швидко взяти під свій контроль величезну кількість населених пунктів? Цьому сприяли три фактори: сила місцевих більшовиків, анархістів та інших ліворадикальних груп; допомога радянської Росії; а також деморалізація військ УЦР.

Протягом грудня контроль над Харковом не без труднощів ділили між собою Центральна Рада, В. Антонов-Овсієнко та ВРК ради робітничих і солдатських депутатів. Народний секретаріат не мав власних збройних сил до ночі проти 28 грудня, коли В. Шахрай силою свого ораторського уміння зміг перетягти на бік альтернативного уряду третій батальйон Другого українського резервного полку. Цей батальйон, отримавши від В. Антонова-Овсієнка броневий автомобіль, роззброїв весь полк. Військовослужбовцям було надано можливість повернутися додому або приєднатися до щойно створеного Червоного козацтва. Триста з 2700 солдатів полку влилися до лав першого збройного підрозділу радянської України. Його командир, Віталій Примаков, отримав завдання розгорнути цей загін у повноцінний полк, але на це не вистачило ані часу, ані зброї. 29 грудня Червоне козацтво, харківська Червона гвардія та деякі російські підрозділи під загальним командуванням М. Муравйова виїхали до Полтави, близько 150 кілометрів на південний схід. Це з'єднання із 600 багнетів не зустрічало перешкод на своєму шляху, до того ж поповнювалося добровольцями. Агітація про необхідність зупинити наступ росіян на Полтаву лише деморалізувала солдатів Центральної Ради — вони відходили з позицій або взагалі дезертирували. 5–6 січня 1918 р. сили М. Муравйова взяли Полтаву⁹³.

Ліквідація Другого резервного полку в Харкові остаточно змінила баланс сил на користь більшовиків, які скористалися цим, щоб встановити повний контроль над містом.

93 Бош Е. Год борьбы. — С. 127.

УСДРП і УПСР були фактично заборонені як «контрреволюційні організації». У січні та на початку лютого українські партії здійснили чотири спроби випустити спільну газету, але переможці щоразу конфіскували наклад та арештовували редакторів і розповсюджувачів⁹⁴.

Двовладдя, яке було в більшості міст, завершувалося з просуванням сил В. Антонова-Овсієнка сходом України. 27 грудня Євгенія Бош отримала повідомлення з Кривого Рогу, Катеринослава та інших індустріальних центрів про створення там похапцем нових підрозділів Червоної гвардії. Було сформовано Бюро революційно-військових комітетів Донбасу, яке дало фабзавкомам завдання набрати з кожного підприємства до Червоної гвардії по десять робітників. Призовників направляли безпосередньо до пунктів збору, на яких вони отримували амуніцію, зброю та звідки прямували на бойові позиції. Особливо швидко ці приготування відбувалися в тих містах, де зовсім недавно війська УЦР або донські козаки розганяли більшовизовані ради та Червону гвардію.

Робітники Брянського заводу розпочали повстання в Катеринославі 28 грудня. З одного боку було 3500 місцевих червоногвардійців, з іншого — 1500 багнетів українізованих частин та робітничої міліції УСДРП. Ще 1500 червоногвардійців з Москви і Харкова під командуванням Олександра Єгорова прибули того ж дня бронепоездом і вступили в бій за центр міста і залізничний вузол. Сили Центральної Ради капітулювали наступного дня. Поразка в Катеринославі ознаменувала початок колапсу влади УЦР у південних губерніях.

94 Бондар Н. Культурно-просвітницька робота українських політичних партій на Харківщині в 1917–1921 роках. STUDIA SLOBOZHANICA. Вісник виставково-музейного центру. Вип. 3: Матеріали міжнародної науково-методичної конференції «Слобожанський гуманітарій — 2017» 3 березня 2017 р. Харків: ФОП Тарасенко В. П., 2017. — С. 26–33.

В. Антонов-Овсієнко мав на меті утримувати Катеринославі і запобігти подальшому просуванню донців. Далі він планував відправити війська на південь Донбасу і знищити там базу О. Каледіна⁹⁵. Однак 30 грудня Раднарком оголосив війну Центральній Раді. Народний секретаріат зробив те саме 4 січня та закликав до загального повстання по всій Україні. Близько двох третин російських червоногвардійців, які діяли на території УНР, були задіяні на Донбасі проти сил О. Каледіна. Решта, тобто сили М. Муравйова в Полтаві, О. Єгорова в Катеринославі та експедиційний корпус, що рухався з Гомеля до Чернігівської губернії, мали наступати на Київ.

Наскільки вирішальною для поразки Центральної Ради стала участь у війні російських військ? Про це писав ранньорадянський український історик М. Попов: «У таких великих пролетарських центрах Східної України, як Харків і Катеринославі, у місцевих більшовиків не вистачало ні сил, ні рішучості... щоб забрати владу до своїх рук. І в Харкові, і в Катеринославі все це зробили за енергійної участі і почасти з безпосереднього почину військових частин... що прибули з півночі, головню з частин Петроградської та Московської округи... Саме ці частини забезпечили владу рад в Харкові»⁹⁶.

Є різні дані щодо чисельності учасників боїв у грудні 1917 р. — січні 1918 р. В. Солдатенко пише, що на боці більшовиків воювало близько 150 тис., з них 120 тис. червоногвардійців (20 тис. із Росії), 32 тис. солдатів радянсько-російських експедиційних військ, серед яких левову частку становили українці, та 6–7 тис. місцевих солдатів і робітників, які приєдналися до перших збройних формувань харківського уряду, Червоного козацтва. В. Савченко підрахував, що більшовиків у грудні 1917 року підтримувало близько 100 тисяч

95 Савченко В. 12 війн за Україну. — С. 27–28; Бош Е. Год боротьбы. — С. 126.

96 Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 135.

озброєних бійців, зокрема 40 тисяч червоногвардійців (половина з них — у Катеринославській губернії) та 50–60 тисяч солдатів старої армії, які стояли в гарнізонах або поверталися із фронтів.

Немає сумніву, що деморалізація українізованих полків відіграла ключову роль у визначенні переможця бойових дій у Східній та Південній Україні в грудні 1917 р., а потім у самому Києві в січні 1918 р. 15 грудня Генеральний секретаріат визнав, що може розраховувати не більш ніж на 15 000 лояльних солдатів. Спроба В. Винниченка і М. Порша в розпал війни перетворити українізовані полки на народну міліцію була серйозною помилкою, яка ще більше підірвала обороноздатність Центральної Ради. Зрештою, у війні між УЦР і більшовиками вирішальною стала не кількість багнетів і не перевага в озброєнні, а бажання чоловіків та жінок боротися і вмирати за свій уряд. Це вимагало чогось набагато більшого, ніж підняття рук і ухвалення резолюцій на його підтримку. Вчорашні прихильники Центральної Ради були розчаровані її нездатністю рішуче діяти в питаннях земельної реформи, укладення миру в Першій світовій і розриву відносин з О. Каледінім. Вони вже не розуміли, чи мають підтримувати більшовиків чи боротися з ними. Багато полків, коли їм довелося робити вибір, добровільно здали зброю і заявили про нейтралітет. Селянство також здебільшого зайняло нейтральну позицію. Консервативний політик та історик Дмитро Дорошенко був вражений тим, як міська молодь палко підтримувала більшовиків, які вступали в її населені пункти. З протилежного ж боку він став свідком пригніченості та деморалізації, нездатності Центральної Ради мобілізувати робітничий клас на свою підтримку. Особливо він був розчарованим у збройних силах УЦР: «Не мав уряд і збройної сили. Українське військо, всі ці численні “українізовані” полки, дивізії й корпуси танули як сніг, далеко швидше, ніж відбувалася їх українізація. Ентузіязм літа 1917 року проминув безслідно, і од “міліонів багнетів”, про які так гордо говорилося в літку, не зо-

сталосся й сліду. Всі ці полки, каже один з військових діячів того часу, що утворилися революційно, а їм нема ні назви, ні числа, були лишень випадковим зібранням людей, яке розкладалося негайно, доторкнувшись української території, бо їх гаслом було: “до дому”. Так розклався український полк з Москви, який ішов “славити визволення України”, та витримав лишень одну параду; так зник полк імени Шевченка, який зібрався проти волі большевиків з частин запасу гвардії в Петербурзі, який після післали большевики зі зброєю на Україну з гаслом: “зробити порядок в буржуазній Центральній Раді”... Стара російська армія розклаталась цілком, і все, що вийшло з її лона, всі українські частини на ділі виявили себе мертвородженими і для бойових завдань непридатними. А нової української армії не встигли чи не спромоглись організувати, мріючи про якусь особливу демократичну армію — “народню міліцію”. В рішучий момент виявилось, що Ц. Рада не має на кого опертись. Довелось на спіх формувати добровольчі відділи та наймати у військо охотників за гроші... Вже до большевицьких рук перейшли Харків, Полтава, Катеринослав, Одеса, Чернігів, і большевики зі сходу і з північного сходу наступали на Київ»⁹⁷.

97 Дорошенко Д. Історія України. — Т. 1. — С. 257–258.

ПЕРШИЙ БРЕСТСЬКИЙ ДОГОВІР

2 грудня уряд радянської Росії уклав із Центральними державами перемир'я у фортеці у Брест-Литовську, місці перебування німецької ставки командування на Східному фронті. Саме тут через тиждень обидві сторони вступили в мирні переговори. У першому їхньому етапі взяли участь начальник штабу головнокомандувача Східним фронтом генерал Макс Гофман, міністр закордонних справ Німеччини Ріхард фон Кюльман, міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф Оттокар Чернін, великий візир Османської імперії Та-лаат-паша, міністр закордонних справ Османської імперії Нессімі-бей; прем'єр-міністр Болгарії Васил Радославов і міністр юстиції Болгарії Христо Попов. Делегацію радянської Росії очолював Адольф Йоффе, який до цього вів переговори про перемир'я; також до її складу увійшли член ЦК РСДРП(б) і голова ВЦВК Лев Каменєв, генерал царської армії Олександр Самойло та історик-марксист Михайло Покровський.

На початку переговорів А. Йоффе висунув умови, на яких радянська Росія прагнула укласти мир: відмова сторін від анексій — насильницького приєднання територій інших держав; виведення іноземних військ з окупованих територій; відновлення державної незалежності народів, які втратили її під час війни; надання народам права шляхом референдуму вирішувати, чи залишатися в складі держави, у якій вони проживали, чи приєднатися до іншої держави,

чи створити нову незалежну державу; захист прав національних меншин; відмова від стягнення компенсацій або військових репарацій; застосування вищезазначених умов як до колоніальних володінь, так і до самих метрополій.

Німецька сторона погодилася на всі ці умови, чим викликала неабияке полегшення в російській делегації, адже іноземна окупація та анексія загрожували саме Росії. Проте відчуття полегшення минуло, щойно генерал М. Гофман розтлумачив А. Йоффе, що саме Центральні держави розуміють під принципом національного самовизначення: «...дозволити добровільне відділення окремих областей від Росії, а саме Польщі, Литви та Курляндії (нині Західна Латвія)... Лівонії (нині Північна Латвія та Південна Естонія) та Естонії. Гофман повідомив, що Йоффе був абсолютно приголомшений цим відкриттям і активно протестував, Каменєв розлютився, а Покровський запитував зі сльозами: “Як можна говорити про мир на засадах порозуміння, коли ви відриваєте від Росії десь 18 районів?”»¹

Німеччина, звісно, не збиралася проводити в окупованих районах колишньої Російської імперії всенародні референдуми. Берлін робив ставку на місцеві меншини німецьких колоністів, які тепер мали вимагати відокремлення від Росії і створення князівств-сателітів, чия залежність гарантувалася б постійною присутністю Німецької імперської армії. Таким чином, делегація Берліна використовувала риторіку національного самовизначення, щоб забезпечити досягнення своїх цілей у війні. Радянська делегація не могла далі вести переговори на таких умовах і тому запросила перерву для консультацій з урядом.

21–22 листопада Центральна Рада направила до Брест-Литовська члена УПСР Миколу Любинського. Він мав спостерігати за переговорами (тоді ще про перемир'я), але не брати в них безпосередньої участі. Радянська делегація до-

1 Fischer F. *Germany's Aims in the First World War*. — New York : W. W. Norton, 1967. — P. 489–490.

зволила йому разом з нею відвідувати всі офіційні зустрічі на правах спостерігача. Він залишався в Бресті й упродовж першого етапу перемовин про мир та повернувся до Києва в середині грудня, щоб відзвітуватися про побачене.

На той момент у Києві вже переконалися, що спроби створити альтернативну федеративну республіку, яка могла б від імені УНР розпочати переговори про мир із залученням Антанти, зазнали краху. Це підштовхувало Центральну Раду до перегляду своєї політики. 11 грудня Генеральний секретаріат звернувся до всіх сторін протистояння, щоб опротестувати укладення у Брест-Литовську перемир'я без його участі. Київський уряд наполягав: тільки він, але аж ніяк не РНК, може укладати перемир'я на Українському фронті. Поки не буде створено Російську федеративну республіку, від імені населення її окремих складових частин мали право вести мирні переговори лише відповідні національні уряди.

«Український Генеральний Секретаріат держиться твердо принципу загального народоправного мира та змагає прискорити його заключення.

Признаючи велике значіння всіх зусиль, направлених на здійснення такого миру, Генеральний Секретаріат вважає за необхідне, щоб його заступники брали участь в переговорах в Берестю-Литовським, і одночасно бажає, щоб справу миру було завершено на міжнароднім з'їзді, на який українське Правительство запрошує всі воюючі держави»².

13 грудня Центральні держави відповіли на заяву Генерального секретаріату, закликавши УНР приєднатися до переговорів. Антанта й далі тиснула на В. Винниченка та С. Петлюру, щоб УНР воювала на її боці й відмовилася від участі в сепаратних переговорах із Центральними державами. Париж і Лондон підвищили статус своїх представників у Києві, генерала Жоржа Табуї і Джона Піктона Багге, до рангу дипломатів. Вони вабили лідерів Центральної Ради

2 Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2.— С. 95.

перспективами офіційного визнання і матеріальної допомоги з боку Франції, Великобританії та США. Представники Антанти намагалися зіграти на войовничості С. Петлюри та розчаруванні В. Винниченка в союзі з РНК³.

12 грудня для обговорення мирного процесу зібралася 8-ма сесія Малої Ради. За спогадами Олександра Севрюка, члени Генерального секретаріату (зокрема В. Винниченко, О. Шульгін і С. Петлюра) хоч і пропонували приєднатися до переговорів у Брест-Литовську, водночас проводили таємні консультації з Антантою. Про останні Мала Рада належним чином поінформована не була⁴. Розбіжності, виявлені під час попередньої дискусії з цього питання в Малій Раді (21 листопада), знову вийшли на поверхню. Російські есери, меншовики і Бунд були категорично проти участі України та Росії в сепаратних переговорах. 13 грудня Олександр Золотарьов написав у бундівській газеті «Folkszeitung»: якщо Центральна Рада підпише сепаратний мир і в односторонньому порядку вийде з війни, це означатиме кінець співпраці української та неукраїнської демократій. Він стверджував: Україна була занадто слабкою в економічному і військовому плані, щоб зберегти незалежність, залишившись сам на сам із Центральними державами. Сепаратний мир перетвориться на вихід України з Російської революції і перехід під протекторат Центральних держав⁵.

УПСФ учергове виступила проти сепаратного миру; генеральний секретар міжнаціональних справ О. Шульгін заявив: «Ми не допустимо, щоб Німці та Австрійці перекидали свої полки на Англійців, Французів та інших. Ми стоїмо за загальний мир»⁶. Але водночас О. Шульгін вважав,

3 Винниченко В. Відродження нації. — Т. 2. — С. 197–198.

4 Севрюк О. Берестейський Мир 9-II-1918 (уривки споминів). — Париж, 1927. — С. 4.

5 Рафес М. Два года революции на Украине. — С. 68.

6 Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 97.

що Центральна Рада має направити делегацію до Брест-Литовська, щоб там шукати мирного врегулювання не з Німеччиною та Австро-Угорщиною, а з радянською Росією. Соціалісти-федералісти, разом з уесдеками, вважали, що участь республіки у цих переговорах сприятиме її визнанню як суб'єкта-учасника міжнародних відносин, а це, своєю чергою, створюватиме певні гарантії захисту її суверенітету та територіальної цілісності. В. Винниченко дипломатично зауважив, що Генеральний секретаріат веде переговори з державами з обох військових блоків, але не розкриває їхніх деталей навіть перед ЦК УСДРП.

Лівому крилу УСДРП та УПСР випала місія внести до цих обговорень трохи тверезого реалізму, нагадавши колегам, що українські війська масово дезертирують з фронту, а переговори у Брест-Литовську вже далеко просунулися без участі України. Є. Неронович сказав: «Сучасне російське правительство — Народні Комісари — вже поставило справу мира в міжнароднім масштабі в повній широті, і делегація до Берестя є відгуком міжнароднього миру»⁷. 15 грудня фракція УПСР представила перед Малою Радою свою резолюцію: УНР має брати участь у переговорах у Брест-Литовську як незалежна держава нарівні з іншими учасниками. Того ж дня Микола Любинський відзвітувався про виконання місії спостерігача на переговорах і підтримав резолюцію своєї партії. Мала Рада ухвалила резолюцію та призначила генерального секретаря торгівлі та промисловості, члена УПСР Всеволода Голубовича головою делегації. До її складу також увійшли Олександр Севрюк, Микола Любинський, Михайло Полоз (усі — УПСР) та Микола Левицький (УСДРП).

Делегація не отримала офіційних інструкцій ані від Малої Ради, ані від Генерального секретаріату. Замість цього М. Грушевському доручили провести спеціальну зустріч з її учасниками. Як пригадавав Д. Дорошенко:

7 Там само. — С. 97.

«Делегація мала домагатися включення в склад Української Республіки цілої східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини, Підляшша, — так, щоб ні одного клаптика української землі не залишилося під чужим пануванням. З особливою докладністю з'ясував Грушевський делегатам пограничну лінію на північному сході, дбаючи за кожне містечко, за кожне село з українським населенням. Коли б Австро-Угорщина не погодилась на уступку приналежних їй українських територій (що було більше, ніж імовірно!), то Грушевський ставив як *conditio sine qua non* ведення переговорів — створення з усіх українських земель Австро-Угорської монархії окремого коронного краю з як найширшою автономією»⁸.

Центральна Рада в той час не мала контактів з українцями Австро-Угорщини, що, звичайно, ускладнювало завдання делегації. На шляху до місця переговорів їй вдалося встановити деякі зв'язки зі своїми співвітчизниками по той бік Збруча.

М. Полоз, О. Севрюк, М. Любинський і М. Левицький виїхали з Києва до Брест-Литовська 17 грудня; Вс. Голубович приєднався дещо пізніше. О. Севрюк згадував, як вони прибули в місто Збараж, розташоване посеред Волино-Подільської височини. Засніжений фронт спочивав у тиші. Делегати подалися до українських солдатів в окопах і попросили перевести їх на німецький бік.

«Розпитуємо про кількість війська, про настрої — відповіді не потішаючі, військо таке, як сніг на сонці, й не відомо, чи за кілька днів залишиться ще хто на фронті, а настрої — настрої паскудний. “Заключайте швидче мир, — чуємо со всіх сторін, — бо все одно воювати не буде кому”»⁹.

Делегацію доправили через лінію фронту, а далі вона вирушила через Тернопіль і Львів у супроводі німецьких

8 Fischer F. *Germany's Aims in the First World War*. — New York: W. W. Norton, 1967. — P. 489–490.

9 Севрюк О. Берестейський Мир 9-II-1918 (уривки споминів). — С. 5.

військових, які ретельно ізолювали її від контактів з місцевим населенням. У вікнах автомобілів пропливали «зруйновані міста, спалені села, лихо та запустіння». 19 грудня делегація прибула до Брест-Литовська. Старе місто було вщент знищено війною, залізнична станція перетворилася на згарище, вистояли лише фортеця на околиці та кілька будівель довкола. Делегацію УНР розмістили в одній з них, поряд з іншими делегаціями.

На той момент досі тривала перерва у переговорах. Першим завданням, яке постало перед українською делегацією, було порозумітися з російськими колегами. Представник лівого крила УПСР М. Полоз висунув такий аргумент: як можна позиціонувати себе повністю відокремленими від росіян, якщо все одно за столом переговорів доведеться разом протистояти Центральним державам? Українці й росіяни провели кілька спільних засідань під головуванням Вс. Голубовича та Л. Троцького, який замінив А. Йоффе в ролі голови радянської делегації. Визнання українців стороною переговорів і Центральної Ради як уряду УНР створювало платформу для подальших спільних дій. Л. Троцький обіцяв оголосити це на початку наступного раунду мирних переговорів. Але коли прийшов час, радянська делегація в односторонньому порядку змінила вже узгоджену заяву, з якою виступила перед Центральними державами. Це стало першим серйозним непорозумінням між двома делегаціями.

Уже невдовзі дали про себе знати набагато серйозніші суперечності — щодо самої можливості та бажаності укладання миру з Центральними державами. Л. Троцький не вірив, що німецька армія поновить наступ, оскільки, на його переконання, в самій Німеччині от-от мала початися революція. Більшовики вели переговори з Німеччиною лише для того, щоб втримати завоювання революції і виграти час, поки вона не пошириться на захід. Радянська Росія навіть була готова підписати мир із Центральними державами, але не такий, що передбачатиме втрату великої частини території, адже це прямо загрожувало б існуванню радянської влади.

Такий погляд на той момент поділяла більшість членів ЦК РСДРП(б), і це дозволяло Троцькому вести гру «в довгу». Саме тому радянська делегація не приховувала ані свого презирства до урядів Німеччини та Австро-Угорщини, ані готовності за першої ж можливості сприяти їхньому поваленню. Л. Троцький звертався до європейського пролетаріату через голови його урядів, щоб посилити тиск на них і прискорити їхнє падіння. Радянська делегація закликала перенести переговори до Стокгольма, де увага громадськості та її вплив були б іще більшими. Усе це надзвичайно драгувало німецьких і австрійських делегатів.

Представники УНР, зі свого боку, вважали, що війну програно. Тому зазнати невдачі в цих переговорах для них означало накликати німецький наступ. Загальні цілі делегації Центральної Ради відрізнялися від цілей більшовиків. Посланці Києва трактували переговори у Брест-Литовську як добру нагоду об'єднати українські землі, вивести їх з війни та здобути міжнародне визнання УНР як незалежної держави. Для Ради народних комісарів об'єднання України не було настільки актуальним; вона більше переймалася входженням УНР до складу федеративної Росії під її керівництвом. Пошуки спільної мови ускладнилися після того, як українська делегація отримала з Києва інструкції в категоричному тоні: контакти та співпраця з представниками РНК можуть тривати далі лише за умови припинення наступу російських військ в Україні¹⁰.

З Берліна й Відня до Брест-Литовська повернулися М. Гофман, Р. фон Кюльман, і О. Чернін. 21 і 22 грудня представники УЦР зустрілися з ними та висловили свою ключову вимогу: визнати делегацію повноправною стороною переговорів, а Центральну Раду як верховну владу Української Народної Республіки. Їхньою метою на переговорах було об'єднання всіх українських земель Російської та Австро-Угорської імперій у кордонах УНР. Проте в означених части-

10 Севрюк О. Берестейський Мир 9-ІІ-1918 (уривки споминів). — С. 5.

нах Австро-Угорщини проживало етнічно змішане населення, тому на них претендували й інші національні рухи або держави, а саме: поляки — на Східну Галичину, румуни — на Північну Буковину, угорці — на Закарпаття. Делегація Центральної Ради запропонувала вирішити подальшу долю цих регіонів шляхом проведення плебісцитів. А Холмщину та Підляшшя (окуповані австро-німецькими військами губернії Російської імперії, де мешкали українські селяни та польська шляхта) УНР хотіла отримати гарантовано, без народного волевиявлення.

27 грудня розпочався другий етап переговорів, у якому брали участь і чотири представники Центральної Ради. Їхній середній вік був трохи менший за 30 років; тоді як для першої п'ятірки делегації РНК середній вік становив 40 років, а у Центральних держав — 50. Столи розставили у формі літери «П»: українці й росіяни з одного боку, а представники Четверного союзу — з іншого.

Вс. Голубович вийшов зі вступним словом від імені Генерального секретаріату. У відповідь Л. Троцький заявив, що на основі принципу національного самовизначення РНК визнає право УНР брати участь у мирних переговорах. За його словами, делегація Центральної Ради не входила до складу радянської, а РНК не претендувала виступати від імені всіх частин колишньої Російської імперії.

Вс. Голубович подякував делегації Раднаркому за визнання. 29 грудня після проведення консультацій представники Центральних держав також офіційно визнали делегацію Центральної Ради як незалежну учасницю переговорів. Але українська делегація вважала, що головну умову її участі в переговорах досі не виконали, і наполягала, щоб Центральні держави й РНК визнали її не просто як делегацію, а як представників суверенної Української Народної Республіки, очолюваної Центральною Радою. Зрештою, 30 грудня О. Чернін, за згодою союзників, визнав посланців Києва «незалежною делегацією повноважних представників незалежної Української Республіки. Офіційне визнання Української

Республіки незалежною державою чотирма союзними державами відкладається до укладення мирного договору»¹¹.

Однак радянська делегація й далі визнавала лише право делегації УНР брати участь у переговорах, але право представляти свою державу — ні. Л. Троцький виголосив довгу промову, щоб розкрити справжню позицію Раднаркому. РНК визнавала, що національне самовизначення України справді відбувається шляхом здійснення своїх демократичних прав місцевими робітниками, солдатами і селянами, які на основі загального, рівного і прямого виборчого права через таємне голосування сформували представницькі ради й органи місцевого самоврядування; політичне життя в Україні є вільним, на її території немає окупаційних армій, які втручалися б у нього. Ці твердження українська делегація сприйняла дуже схвально. Проте Л. Троцький усе ж таки утримувався від визнання Центральної Ради як влади Української Народної Республіки. Ба більше, він пояснював позицію РНК щодо України, щоб проілюструвати, за яких обставин петроградський уряд визнає нову владу, що виникне в *будь-якій* з частин колишньої Російської імперії, справді представницьким і демократичним утворенням, яке реалізовує право на самовизначення. Звичайно, народний комісар закордонних справ натякав на території, які перебували під німецькою військовою окупацією. Місцева населення не мало демократичного самоврядування, як і не мало змоги провести плебісцит з питання, до якої держави вони хочуть належати — до якоїсь із наявних чи до нової. РНК не бралася їх представляти, але й не поспішала залишити їх на поталу Німецькій імперії, яка таким чином досягла б своїх цілей у Першій світовій війні. Більшовики відкидали цинічне тлумачення права на національне самовизначення, висловлене М. Гофманом під час першого етапу мирних переговорів.

11 Proceedings of the Brest-Litovsk Peace Conference 21 November 1917 — 3 March 1918. — Washington, Government Printing office, 1918. — P. 59.

Дві взаємопов'язані події привели до того, що делегація РНК відкликала свою згоду на включення в переговорний процес представників Центральної Ради. По-перше, 31 грудня між УНР та Центральними державами стартували переговори щодо укладення окремого мирного договору. Німецька делегація повідомила більшовикам про їхній початок, але проходили вони в закритому форматі, без публікації стенограм. Тоді як багатосторонні мирні переговори були публічними і мали широке висвітлення в міжнародній пресі. Л. Троцький протестував і закликав харківський Центральний виконавчий комітет «вжити заходів для того, щоби інтереси Української Народної Республіки були достатньо забезпечені від безпринципової і зрадницької закулісної гри делегації Генерального Секретаріату»¹². На той момент надія на примирення між більшовиками й Центральною Радою вже зникла — Раднарком і ЦВК оголосили війну УЦР.

Тим часом 31 грудня Центральний виконавчий комітет радянської України заявив, що він не визнає миру, укладеного делегацією УЦР:

«Категорично заявляємо, що усіякі спроби Української Центральної Ради виступати від імені українського народу є самочинними виступами буржуазних груп українського населення проти волі та інтересів трудящих класів України і ніякі зобов'язання, прийняті Українською Центральною Радою, не будуть визнаватися»¹³.

Натомість Центральний виконавчий комітет визнав делегацію РНК «представниками федеративного правительства Росії», чия юрисдикція поширювалася й на територію УНР. ЦВК вирішив відправити до Брест-Литовська власних представників: голову президії ЦВК Юхима Медведєва, народного секретаря військових справ Василя Шахрая та народного секретаря освіти Володимира Затонського.

12 Здоров А. Український Жовтень. — С. 206.

13 Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 95.

Проте спочатку делегація вирушила до Петрограда, щоб зустрітися з В. Леніним. В. Затонський там і залишився, ставши представником харківського уряду при РНК. А Ю. Медведєв і В. Шахрай 8 лютого прибули до Брест-Литовська, де приєдналися до радянської делегації.

Переговори між делегаціями Австро-Угорщини та УНР стосувалися двох питань: претензії Центральної Ради на українські землі, що перебували під владою монархії Габсбургів, і нагальної потреби останньої в поставках зерна та цукру. О. Чернін був упевненим, що веде ці переговори з набагато кращої позиції: його держава є частиною переможної коаліції, тоді як Центральна Рада належить до табору переможених. 1 січня О. Чернін артикулював позицію свого уряду щодо західноукраїнських територій, відкинувши принцип національного самовизначення. Австрійський дипломат наполягав, що на мирних переговорах не може бути й мови про внутрішні справи Австро-Угорської монархії, тим паче про розгляд питання плебісциту або будь-яких інших пропозицій щодо майбутнього її територій і народів. Він закликав українців визнати кордон 1914 року між Росією та Австро-Угорщиною як західний кордон УНР. У цьому О. Черніна підтримали Р. фон Кюльман і М. Гофман.

Делегати Центральної Ради, однак, стояли на своєму. Вони знали, що становище віденської влади є хитким, в імперії набирають обертів заворушення, отже, вона вкрай потребує миру, який дозволив би владнати внутрішні справи й отримати для голодних міст провіант з-за кордону. Ці обставини, здавалося, могли переважити апелювання О. Черніна до імперського суверенітету.

Генерал М. Гофман запропонував компроміс: окуповані німецькою й австро-угорською арміями Холмщину та Підляшшя передати УНР, попри польські претензії на них (яким симпатизував О. Чернін). Натомість делегація Центральної Ради відмовиться від своєї вимоги провести плебісцити у Східній Галичині, Північній Буковині та на

Закарпатті¹⁴. Крім того, німецька сторона запропонувала Центральній Раді, перш ніж взятися за підписання мирного договору із Центральними державами, офіційно оголосити про свою незалежність від Росії. Делегація УЦР мусила щодо обох цих пропозицій проконсультуватися з Києвом і тому попросила оголосити перерву в переговорах. Інші сторони також мали звернутися до своїх урядів для отримання подальших інструкцій. Таким чином, перерву в переговорах оголосили 5 січня, і тривала вона до 17 січня.

Під час цієї паузи становище Центральної Ради різко погіршилося під тиском внутрішньої опозиції та радянської Росії. 6 січня армія М. Муравйова розпочала наступ на Київ. На своєму шляху вона користувалася підтримкою більшовизованих міських рад і загонів Червоної гвардії; тоді як деморалізовані й дезінтегровані полки УЦР не чинили опору. У Києві більшовики організували збройне повстання проти Центральної Ради. Ліва фракція українських есерів була настільки вороже налаштована до керованого УСДРП і УПСФ Генерального секретаріату, що збиралася повалити його, проголосити радянську владу й укласти мир з більшовиками. Проте в останній момент змовників викрили і заарештували. Під тиском цих подій всередині країни та в очікуванні, що міжнародне визнання держави сприятиме її захисту від ворогів, 11 січня Мала Рада ухвалила Четвертий універсал, проголосивши незалежність Української Народної Республіки¹⁵. Про перипетії всередині УНР ми поговоримо трохи згодом. У контексті мирних переговорів у Брест-Литовську варто підкреслити, що Центральна Рада прагнула підписати міждержавний договір, щоб вивести Україну зі світової війни і захиститися від радянської Росії, однієї з учасниць тих самих переговорів. Справді, Четвертий універсал було складено як декларацію про незалежність від радянської Росії, яку Центральна Рада

14 Севрюк О. Берестейський Мир 9-ІІ-1918 (уривки споминів). — С. 9.

15 Четвертий універсал було заднім числом датовано 9 січня.

звинувачувала в затягуванні мирних переговорів у Брест-Литовську з метою продовження війни проти УНР:

«...петроградське правительство народніх комісарів, щоб привернути під свою владу вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні...

Ми, Українська Центральна Рада, зробили всі заходи, щоб не допустити цієї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того те саме петроградське правительство народніх комісарів починає затягати мир і кличе на нову війну, називаючи її до того ще “священною”. Знов поллеться кров, знов нещасний трудовий народ повинен класти своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, обрана з'їздами селян, робітників і салдатів України, на те пристати ніяк не можемо, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ хоче миру і мир демократичний повинен бути як найшвидче.

Але для того, щоб ні руське правительство, ні яке інше не ставили Україні на перешкоді установити той бажаний мир, для того, щоб вести свій край до ладу, творчої роботи, до кріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всіх громадян України:

Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу».

В умовах поглиблення кризи Генеральний секретаріат був немовби спаралізований і навіть не провів з делегацією, яка повернулася в Київ, повноцінних консультацій. «Заключайте як найшвидче мир — ось був єдиний наказ». Майбутнє виглядало настільки непевним, що Генеральний секретаріат уповноважив делегацію власноруч ратифікувати майбутній мирний договір у випадку, якщо Центральна Рада з якихось причин буде нездатна це зробити. У ролі глави делегації Вс. Голубовича замінив О. Севрюк. Він зажадав і отримав мандат на переговори з Ю. Медведєвим

та В. Шахраєм, які у Брест-Литовську представляли харківський уряд¹⁶.

16 січня поїзд з озброєним загоном охорони рушив з Києва, везучи в бік фронту О. Севрюка та М. Любинського. А. Левицький залишався у Брест-Литовську. Решта делегації мала незабаром до них приєднатися. Ще не доїхавши до лінії фронту, поїзд зупинився на станції «Шепетівка-Подільська» поряд із бронепоїздом із блакитно-жовтими та червоними прапорами.

«Червоноармейці з рушницями, направленими на вікна вагонів, оточили зо всіх боків потяг; гамір, крики, погрози.

Любинський перший негайно вийшов; погрозливими криками зустріли його на східцях.

Звернувся він до юрби, просив уповноважених зайти до вагона.

Три делегати увійшли до купе. Сіли.

Кожний тримає по револьверу в руці, та ще за поясом зброя.

“Хто ви, куди й чого ідете?”

Любинський почав відповідати по російськи; перебили, просять говорити по українськи, бо вони українці.

“Делегація Ц. Ради іде до Берестя заключати мир”.

Слова “Ц. Рада” вистарчало; червоноармейці встали, повідомили нас, що ми арештовані й що відвезуть нас зараз до Проскурова та що там вже розберуть.

Даремно М. Любинський почав пояснювати про мир, необхідність нашої негайної присутності в Берестю.

“В Проскурові розберуть” — була відповідь.

За вікнами крики та погрози побільшувалися.

Червоноармійські уповноважені вже виходили, я спинив їх, запросив до мого купе.

Зайшли.

Не можна було вже зрікатися, що ми делеговані Ц. Радою, але звернув я їх увагу на те, що ми маємо уповноваження

16 Севрюк О. Берестейський Мир 9-II-1918 (уривки споминів). — С. 9.

перемовляти не тільки з німцями, але й з представниками Харк. Ради Р. С. Д.

Аргумент був добрий, бо почали слухати мене уважніше, але все ще з недовір'ям.

Зажадали доказів.

Я вийняв повновласть Ц. Ради на перемови з Медведівим.

Уважно перечитали.

Встали, вибачились за затримання потягу, обіцяли наказати негайно направити лінію й побажали нам доброї подорожі.

Потяг рушив»¹⁷.

17 січня на вступному засіданні третього етапу переговорів Л. Троцький оголосив: щойно по телеграфу йому повідомили про повстання частини Київського гарнізону проти Центральної Ради; незабаром вона може бути повалена. І Л. Троцький відкликав визнання, раніше надане делегації УЦР. Як стверджував нарком закордонних справ, визнання незалежності держави в жодному разі не треба плутати з визнанням того чи іншого уряду цієї держави. Хоч він визнав делегацію Центральної Ради та право УНР бути представленою на мирних переговорах, але питання уряду України та її міжнародно-правового становища були далекими від повного врегулювання. Демаркацію кордону з Російською Республікою навіть не було розпочато. Київська Центральна Рада та харківський Центральний виконавчий комітет змагалися за владу в УНР. Радянська Росія, за словами наркома, не брала участі в цьому протистоянні, тому його результат визначають самі українці. ЦВК визнавав Раднарком федеральним урядом Росії, а УНР — складовою частиною цієї федерації, отже, стверджував Л. Троцький, делегація харківського уряду мала право брати участь у мирних переговорах у складі радянської делегації. За цією логікою будь-яка домовленість, досягнута між Центральною Радою та Центральними державами, мала би бути узгоджена і з Росією.

17 Там само. — С. 10.

На прохання О. Черніна подальше обговорення цього питання відклали до повернення делегації УЦР, яка прибула до міста вранці 19 січня. Тим часом телеграфне сполучення між Брест-Литовськом та столицями України й Росії було пошкоджено, тому учасники переговорів не знали останніх новин. Це було на руку делегації Центральної Ради, оскільки ніхто не міг перевірити інформацію Л. Троцького про повстання в Києві, що була правдивою.

Юний¹⁸ голова української делегації оголосив, що заміняє в цій ролі Вс. Голубовича, який сам заступає на посаду голови Ради народних міністрів УНР. О. Севрюк наполягав на тому, що Л. Троцький уже двічі визнавав посланців УЦР «делегацією незалежної держави». Так само вчинили всі присутні делегації і на цій основі вели переговори аж до оголошення перерви. О. Севрюк також відкинув аргумент щодо незавершеної внутрішньої боротьби за владу в Україні: за цими міркуваннями не треба визнавати і російську делегацію, оскільки низка національних меншин, які населяли Росію, включно з кримськими татарами, молдаванами, народами Кавказу та Сибіру, не визнавали владу РНК. Водночас він не включив до цього переліку українців, демонструючи, що делегація Центральної Ради не оскаржуватиме повноваження представників Петрограда. У відповідь на звістку про повстання в Києві О. Севрюк озвучив іншу новину: після безрезультатних зусиль щодо створення справді демократичної Російської федеративної республіки Центральна Рада ухвалила Четвертий універсал, оголосивши УНР незалежною державою і висловивши бажання жити в дружбі з усіма її сусідами. І тепер, щоб уникнути подальших суперечливих заяв з боку радянських дипломатів, «українська делегація запропонувала формально визнати Українську Республіку як абсолютно незалежну державу, яка не входить до складу якоїсь іншої держави, і таким

18 Олександр Севрюк був 1893 року народження.

чином остаточно визначити як її міжнародний статус, так і повноважність її делегації»¹⁹.

Ю. Медведєв виступив від імені делегації харківського ЦВК. Він зазначив, що українські ради робітничих, солдатських і селянських депутатів досі не були представлені в мирному процесі; УЦР не мала права говорити від імені українського народу, а своїми переговорами за зачиненими дверима і без участі радянської делегації ще більше підірвала довіру до себе. Посланці Харкова повністю погодилися з позицією російської делегації: вони відмовилися визнавати будь-які угоди, укладені УЦР із Центральними державами, якщо їх не схвалить також радянська Росія.

Однак Ю. Медведєв пішов ще далі:

«Народний секретаріат прагне створення таких умов, за яких увесь український народ, що живе на Україні, в Галичині, Буковині та Угорщині, незалежно від державних кордонів, які розділяють його нині, міг би жити як одне ціле, причому питання про дальше державне становище України в ряді інших держав повинно розв'язуватися шляхом вільного голосування об'єднаного українського народу. Нам відоме ставлення до цього питання уряду Австро-Угорщини, який не допускає розгляду загальноукраїнського питання на цих мирних переговорах. Але ми виражаємо свою глибоку впевненість у кінцевій перемозі демократичних принципів, перемозі, яка забезпечить в найближчому майбутньому багатостраждальному українському народові єдність і вільне братерське єднання з усіма сусідніми народами»²⁰.

Публічна підтримка Ю. Медведєвим соборності українського народу повз кордони колишньої Російської імперії та Австро-Угорщини була, з одного боку, виявом солідарності з метою, вже виголошеною делегацією УЦР, а з іншого, критикою намагань досягнути цієї мети за зачинени-

19 Четвертий універсал було заднім числом датовано 9 січня.

20 Цит. за: Українська РСР 1917–1939. Збірник документів і матеріалів. — К., 1979. — С. 30.

ми дверима. Також це був натяк на те, що обидві українські делегації мають певні спільні цілі. Під час третього етапу переговорів Ю. Медведєв та М. Любинський кілька разів зустрічалися, намагаючись подолати наявні розбіжності. Зустрічі відбувалися без відома Л. Троцького, але про них знав Р. фон Кюльман.

Про свої контакти з Ю. Медведєвим М. Любинський повідомив Києву і доповів М. Поршу, що Медведєв запропонував київському і харківському урядам надати повноваження дипломатичним делегаціям у Бресті розпочати мирні переговори, «а головне припинити цю братовбивчу війну».

Окрім того, Медведєв обіцяв «вигнати з Харкова всіх більшовиків-росіян» і бути посередником на переговорах М. Порша з В. Леніним. Цікаво, що коли зупинена дорогою до Бреста делегація УНР заявила, що їде на переговори з делегацією Ю. Медведєва, її пропустили без жодних перепон²¹.

О. Севрюк згадував: «Мене завше вражав в той час той глибокий інтерес, може я б сказав більше, той жаль і біль, який він виявляв до під'яремних українських земель. І я думаю, що, повертаючись до російської делегації, він мусів там підносити се питання, вимагати його дебатування»²².

Однак ці розмови в кулуарах не мали істотного впливу на подальший хід переговорів у Брест-Литовську. Дві українські делегації залишилися розділеними, кожна з них мала власні цілі, які підпадали під інтереси великих держав: Німеччини — укласти із Центральною Радою мирний договір, спрямований проти Росії; Австро-Угорщини — привезти «хлібний мир», який нагодує її міста та збереже її територіальну цілісність; радянської Росії — вистояти проти Центральних держав і не допустити, щоб УЦР уклала з ними мир.

21 Дацків І. Дипломати Української Центральної Ради у протистоянні з більшовицькими делегаціями Петрограда і Харкова на Брестській мирній конференції. — Вип. 20, 32, 36.

22 Севрюк О. Берестейський Мир 9-ІІ-1918 (уривки споминів). — С. 9.

Стратегічною метою Центральних держав було використати Центральну Раду проти Раднаркому. Відтепер ішлося про укладення не одного сепаратного мирного договору, а двох: спочатку з Києвом, а потім з Петроградом, щоб використовувати перший договір для проштовхування вигідніших умов у другому. Якщо ж РНК відмовиться від запропонованих умов, Центральні держави відновлять бойові дії. Щоб очистити шлях до договору із Центральною Радою, О. Чернін поставив крапку в суперечці О. Севрюка та Л. Троцького щодо статусу делегації УЦР. Австрійський дипломат заявив від імені Центральних держав, що «у нас немає підстав відкликати чи обмежувати визнання української делегації як незалежної та як повноважного представника Української Народної Республіки... незалежної, вільної і суверенної держави, яка може укладати незалежні міжнародні угоди»²³.

Водночас О. Чернін, Р. фон Кюльман та М. Гофман дали зрозуміти делегації Центральної Ради, що їм відомо, наскільки слова Л. Троцького про непевність становища київського уряду є близькими до істини. Зважаючи на це, дипломати Четверного союзу закликали не зволікати та домовлятися про мирний договір. О. Чернін запропонував просту угоду з трьох пунктів: припинення війни між Центральними державами та Українською Народною Республікою; встановлення між ними дипломатичних відносин; зобов'язання УНР поставити до Центральних держав мільйон тонн зерна та інших продовольчих товарів. Усі інші питання повинні бути узгоджені пізніше у двосторонніх договорах²⁴.

Проте делегація Центральної Ради відмовилася від пропозиції О. Черніна і заходилася працювати над альтернативним варіантом. Українські дипломати розуміли, що позиція УНР є занадто слабкою, щоб вимагати проведен-

23 Proceedings of the Brest-Litovsk Peace Conference 21 November 1917 — 3 March 1918. — P. 134.

24 Дорошенко Д. Історія України. — Т. 2. — С. 314.

ня плебісцитів у Східній Галичині, Буковині та на Закарпатті. Угорський представник, граф Імре Чакі, відмовився навіть обговорювати статус Закарпаття. Присутні на переговорах турки, болгари та литовці закликали делегацію Центральної Ради прийняти умови, запропоновані О. Черніним. Проте та була рішуче налаштована не облишати питання українських земель, які перебували під владою Австро-Угорщини та німецько-австрійською військовою окупацією. 20 січня О. Севрюк запропонував альтернативу: включити Холмщину і Підляшшя до складу УНР; створити зі Східної Галичини та Буковини автономну коронну землю в складі монархії Габсбургів; до кінця червня 1918 р. відправити з УНР до Центральних держав 100 тис. тонн зерна та інших продовольчих товарів. Два дні тривали напружені дискусії, але делегація УЦР і далі трималася цієї позиції. Тому ввечері 21 січня Р. фон Кюльман і О. Чернін вирушили до Берліна та Відня, щоб проконсультуватися зі своїми урядами. Тепер делегації РНК та УЦР бомбардували їх телеграмами, в яких одні заявляли, що Центральна Рада повалена, а інші, — що Центральна Рада впевнено контролює Київ. Насправді, і перші, і другі викривляли реальність: силам УЦР вдалося придушити більшовицьке повстання у столиці, однак до міста вже підійшла армія М. Муравйова. 23 січня Берлін погодився з умовами Центральної Ради, але Відень вимагав більше зерна в обмін на компроміс щодо західноукраїнських земель.

25 січня керівники німецької та австрійської делегацій повернулися. Л. Троцький в останню хвилину намагався не допустити підписання договору, виголосивши, що під контролем Центральної Ради залишилася лише територія під приміщенням, яке її делегація займала у Брест-Литовську. Нарком намагався переконати Центральні держави, що вони підписують договір з урядом, який втратив контроль над Україною. Однак навіть якби це було чистою правдою, то не зупинило б держав-підписантів. О 2 годині ранку 27 січня

Центральна Рада та Центральні держави уклали перший Брест-Литовський мирний договір.

Договір припинив стан війни між Українською Народною Республікою і державами Четверного союзу. Кордон між УНР та Австро-Угорщиною було встановлено за довоєнним західним кордоном Російської імперії. Холмщина і Підляшшя були включені до складу УНР. Демаркацію кордону мала здійснити спільна комісія, зважаючи на етнографічний склад місцевого населення і його побажання. Спеціальний протокол, укладений на прохання Австро-Угорщини таємно, містив зобов'язання об'єднати Східну Галичину та Буковину в рамках однієї коронної землі до липня 1918 р.

Жодна зі сторін не виплачувала репарацій і не відшкодовувала витрат на війну. Договір містив детальну сьому статтю, що стосувалася торгівлі. Її мали відновити під контролем міждержавних комісій, сформованих на паритетних засадах. Мита зберігалися на рівні, встановленому в Російській імперії 1903 р., але Німеччина отримувала право транзитного перевезення товарів до Персії (Ірану), якого була позбавлена до війни. Стосовно товарної структури торгівлі договір не містив нічого конкретного: «взаємна обміна лишків найважливіших сільсько-господарських і промислових виробів для покриття біжучих потреб». Однак у таємному листі, підписаному О. Севрюком та М. Любинським, УНР взяла на себе зобов'язання до 1 липня 1918 року поставити один мільйон тонн зерна та інших харчових продуктів²⁵.

На момент підписання договору більшовики взяли Київ, а міністри Центральної Ради і залишки її армії тікали на захід. Чому ж тоді Центральні держави підписали договір з урядом, який уже не був здатен його виконувати? Німці й австрійці, очевидно, мали важливі економічні та військово-стратегічні причини, щоб якомога швидше укласти мирний договір з УНР. Вони не могли зробити цього з харківським Центральним виконавчим комітетом,

25 Там само.— С. 10.

який, услід за Раднаркомом, був налаштований на ведення з ними якщо не конвенційної війни, то принаймні класової.

Як результат, Німеччина отримала чимало здобутків, але існували вони поки що лише на папері. Для втілення їх у життя треба було завоювати цілу країну та відновити в Києві уряд, з яким було укладено мирний договір. Цей договір був немовби судовою заборорою, яку Берлін виставив більшовикам, щоб означити свої інтереси в Україні й тоді силою їх реалізувати.

БИТВИ ЗА КИЇВ

МАРШ НА КИЇВ

Радянська армія підійшла до околиць Києва 22 січня 1918 р. Під командуванням М. Муравйова злилися чотири угруповання. По-перше, новостворене Червоне козацтво на чолі з В. Примаковим та червоногвардійці з Петрограда й Твери. 29 грудня вони вирушили із Харкова, а з 5-го по 11 січня минули Полтаву, Кролевець, Конотоп і Кременчук, увібравши до своїх лав місцевих червоногвардійців. Це угруповання об'єдналося з іншим, що просувалося в північному напрямку — від Катеринослава і Донбасу через Конград (нині — Красноград) і Знам'янку. До його складу входили червоногвардійці Катеринослава, Макіївки і Юзівки, кавалерійський загін Дмитра Жлоби, а також кілька анархістських та лівоесерівських загонів. Далі обидва угруповання попрямували залізницею через Ромодан і Гребінку в бік Києва.

По-третє, близько тисячі червоногвардійців з російського Брянська під командуванням А. Знаменського (згодом С. Кудинського) просунулися через Ворожбу до Бахмача. За ними простувало четверте угруповання під командуванням Едуарда Берзіна. Воно складалося з декількох «полків» (по 200–300 осіб у кожному), які залишили фронт і вирушили на Гомель та Бахмач. Від Бахмача обидва угруповання залізницею вирушили на південний захід — до Києва. Загалом армія М. Муравйова налічувала близько 5–6 тис. бійців, які прибули на східні околиці міста Києва кількома ешелонами.

На Правобережній Україні підпорядкований більшовикам Військово-революційний комітет 7-ї армії втретє кинув

кілька підрозділів Другого гвардійського корпусу проти сил Центральної Ради. 10 січня було взято Вінницю та Вапнярку. Після цього 11-я армія та Окрема армія залишили Південно-Західний фронт і передислокувалися в Проскурів. Тепер шлях на Київ був відкритий для більшовиків із заходу теж¹.

Центральний виконавчий комітет відкомандирував супроводжувати армію М. Муравйова головного писаря Георгія Лапчинського та в.о. народного секретаря військових справ Юрія Коцюбинського². Вони мали забезпечити виконання розпоряджень харківського уряду цивільною та військовою владою на звільнених від влади УЦР територіях. На емісарів було покладено фактично нездійсненну місію, оскільки Народний секретаріат ледве стояв на ногах у самому Харкові, був маловідомий за межами своєї столиці, а місцеві ради не поспішали ділитися своєю владою.

Г. Лапчинський та Ю. Коцюбинський прибули в Люботин, містечко за Харковом, звідки вони мали поїздом вирушити до Полтави. Тут і відбулося їхнє знайомство зі штабом М. Муравйова:

«Перевіряючи документи, муравйовський комендант, прочитавши наші мандати від “Всеукраїнської Ради”, закричав: “От таких нам і наказано ловити!”, потім приставив нам до лоба револьвера і повів до свого вагону, лаючись й обіцяючи негайно нас “гільйотнути”. Ми ледве добилися, щоб він переговорив телефоном з Харковом, зі штабом Антонова, звідки йому було наказано звільнити й дати нам спеціального паротяга до Полтави, оскільки потяг уже відійшов, поки він нас тримав під арештом...»

М. Муравйов і його командири з презирством ставилися до місцевих рад, з якими стикалися на своєму шляху:

-
- 1 Лапчинський Г. Боротьба за Київ. Січень 1918. — С. 212; Савченко В. Симон Петлюра. — С. 143–145; Савченко В. 12 війн за Україну. — С. 30–31, 33.
 - 2 Ю. Коцюбинський тимчасово заміняв Василя Шахрая, коли той виїхав до Брест-Литовська на мирні переговори.

«В самій Полтаві... негайно після того, як туди вступило муравйовське військо, виник був гострий конфлікт між місцевою радою, де найвпливовішими були українські есери-“лівобережники” на чолі з Леонардом Бочковським, Левком Ковальовим та Миколою Литвиненком. Роздратована нетактовним поведінням військового командування, що претендувало розпоряджатися в місті, місцева рада, власне виконком, ухвалили резолюцію, що на Полтавщині єдиною владою є ради робітничих та селянських депутатів... але в той же час стосунки з Ц. В. К. У. та Народнім Секретаріатом в цій резолюції zostалися нез’ясовані; полтавці ставилися до “Харківського” уряду скептично.

...Абсолютно не розуміючи всіх відтінків місцевих політичних взаємовідносин, Муравйов викликав до свого вагону членів виконкому, нагримав на них, наказав арештувати небільшовицьку українську частину з них і загрожував її розстріляти... комендант штабу Муравйова тов. Любинський (“Хлор”) з’явився арештувати т. Леонарда Бочковського, лідера українських есерів на Полтавщині. Коли Бочковський на запитання відповів українською мовою, “Хлор” на нього закричав: “Предлагаю говорить со мною по-интернациональному”. “Я вмю говорити англійською, німецькою, французькою, польською та російською мовою, — відповів Бочковський, — але не знаю, яку з них ви вважаєте за інтернаціональну”. Лише після цього “Хлор” зрозумів, що він зробив дурницю. Мабуть такий же “наївний інтернаціоналіст” за кілька тижнів після того розстріляв тов. Бочковського в Києві лише тому, що в нього був червоний квиток члена Центральної Ради, складений українською мовою, і Україна втратила одного з найвизначніших революціонерів...

Лише протест з боку більшовиків та російських лівих есерів запобіг такого ексцесу, але керівники “лівобережників” після цього визнали себе примушеними відійти від роботи й покинути Полтаву. Влада zostалася виключно в руках більшовиків...»³

3 Лапчинський Г. Боротьба за Київ. Січень 1918. — С. 210–214.

Г. Лапчинський, голова Кременчуцької ради робітничих і солдатських депутатів та емісар уряду радянської України, дедалі більше розчаровувався у М. Муравйові протягом тих двох тижнів, які вони провели в одному вагоні, прямуючи до Києва. Народний секретар так описав підполковника: «людина надзвичайно амбіційна, самозакохана та свавільна ...він справляв вражіння безпорядної, неорганізованої людини, дуже нервової, майже гістеричної... Я не думаю, щоб з нього був добрий військовий спеціаліст ...він не мав жодних стосунків до революційного руху. Політично й психологічно Муравйов був абсолютно чужа нам людина. Завдань соціальної революції він абсолютно не уявляв»⁴.

Беручи до уваги те, що Г. Лапчинський і Ю. Коцюбинський побачили на шляху до Києва, виникає закономірне питання: чому вони не вступили в конфлікт з М. Муравйовим? Зрештою, вони представляли визнаний РНК український уряд і претендували на територію, на якій діяла армія М. Муравйова. Можливо, вони не зробили цього, зважаючи на статус підполковника як заступника В. Антонова-Овсієнка, призначеного петроградським урядом керувати військовими операціями в Україні? Або тому що вони не мали безпосередньої влади над армією, яку супроводжували і яка мала завойовувати для їхнього уряду нову столицю? На підходах до Києва емісари, здавалось, отримали можливість перетягнути владу на себе. Рада народних комісарів призначила Ю. Коцюбинського на посаду «Головного Командувача всіх військових сил федерації, що оперують на терені Української Республіки». М. Муравйов був глибоко ображений, дізнавшись про рішення РНК, і попросив В. Антонова-Овсієнка дозволити йому негайно повернутися до Харкова. Однак Ю. Коцюбинський розсудив, що в розпалі наступу не доцільно змінювати командувача і відмовився перебрати повноваження. Попри це, Г. Лапчинський та, ймовірно, і сам

4 Там само.— С. 210, 215.

Ю. Коцюбинський були низької думки про військові таланти, політичну орієнтацію та норів підполковника.

ВОЄННИЙ СТАН У КИЄВІ

Новини про успіхи більшовиків на Східній Україні і невпинний наступ на Київ посилювали напругу в столиці. Місто було переповнене демобілізованими солдатами й офіцерами, євреями з прифронтових міст, які рятувалися від погромів, монархістами, буржуазією і землевласниками-втікачами від Громадянської війни. За даними перепису, проведеного у вересні 1917 р., Київ нараховував близько 460 тис. мешканців. За чисельністю населення він піднявся на третю сходинку серед міст колишньої Російської імперії. Росіяни становили 50 % населення Києва, євреї — 19 % і українці — 16 %. Але на той час у місті чимало людей перебували нелегально, тому фактичне населення могло сягати 650 тис., що надзвичайно ускладнювало ситуацію з житлом і комунальними послугами.

За три місяці після взяття влади Центральна Рада так і не змогла організувати ефективне управління містом. Вона стикнулася із саботажем з боку чиновників міської й губернської адміністрацій, які раніше працювали на царат і Тимчасовий уряд. Ставлення капітанів промисловості та фінансового сектору до УЦР красномовно виражалося в закритті бізнесу, звільненні робітників і виведенні капіталу з київських банків. Хоч середні й вищі класи і вважали Центральну Раду меншим злом, ніж більшовиків, але все ж таки не довіряли новому уряду. Для них Київ залишався російським містом, незмінною «матір'ю городів руських»; вони були незадоволені тим, що тепер їхніми вулицями крокували, наче в себе вдома, українські селяни в уніформі, а влада промовляла селянською мовою. УЦР посилила невдоволення безрезультатною спробою виселити зі столиці всіх, хто проживав тут менше року. До числа вимушених переселенців належали здебільшого росіяни та євреї. Пересічний киянин, за словами М. Рафеса, чекав приходу

більшовиків, що допоможуть позбутися «чужої влади, яка дошкуляла своїми дрібними, але відчутними уколами»⁵.

Середні класи виступали важливим фактором міської політики, тоді як робітничий клас був порівняно невеликим. Київ розвивався насамперед як адміністративний і торговельний центр, тут процвітало транспортування, зберігання та перероблення цукру й зерна. Тут діяли залізничні майстерні, фабрики з виготовлення обладнання для сільського господарства і харчової промисловості та, що вкрай важливо, зброярський завод «Арсенал». Але київський пролетаріат становив значно меншу частку населення свого міста, ніж харківський або катеринославський, які значно розрослися під час першої хвилі індустріалізації. До того ж київський пролетаріат був менш «модерним»: за своєю питомою вагою ремісники і кустарі приблизно вдвічі перевищували промислових робітників⁶.

Станом на початок 1918 р. більшовики взяли під контроль більшість міст Східної України. 4 січня харківський уряд оголосив війну Центральній Раді, після чого Генеральний секретаріат запровадив у Києві стан облоги. Призначений комендантом міста Михайло Ковенко розпочав семиденну мобілізацію Вільного козацтва, яке мало підтримувати в місті правопорядок. Того ж дня генеральний секретар військових справ М. Порш видав наказ про повну мобілізацію українізованих полків та водночас — негайну демобілізацію решти російської армії. Але УЦР уже не була впевнена, що заготовані більшовиками українізовані полки встоять сам на сам із супротивником. Тож М. Порш намагався посилити оборону за допомогою з'єднань з укр. антибільшовицьким офіцерським складом: Гайдамацький кіш С. Петлюри та Галицько-Буковинський курінь (пізніше перейменований на Першу сотню Січових стрільців). Останній було сформо-

5 Рафес М. Два года революции на Украине. — С. 78.

6 Kiev // Encyclopedia of Ukraine. — Toronto, University of Toronto Press, 1988. — P. 502-512.

вано з полонених вояків австрійської армії, а очолювали його Євген Коновалець та Андрій Мельник⁷.

Вільне козацтво виникло навесні 1917 р. у Київській губернії як парамілітарний рух, що складався головно із середняків і заможних селян, змушених захищати свою власність та громади від грабежів і розбоїв з боку дезертирів. Улітку рух стрімко поширився у Катеринославській, Чернігівській і Херсонській губерніях, а також на Кубані. Незабаром Вільне козацтво з'явилося і в деяких містах, спершу в середовищі залізничників. УСДРП долучилася до його створення в Катеринославі. П. Христюк згадував дещо наївні очікування того часу: «робітниче вільне козацтво — це був прямо зародок української пролетарської червоної армії... виконували б обов'язки народної міліції і оборони інтересів трудового народу»⁸.

На момент першого Всеукраїнського з'їзду (3–7 жовтня, Чигирин) Вільне козацтво нараховувало 60 тис. членів. Сподівання лівих політиків, на кшталт П. Христюка, були розвіяні, коли 2 тис. делегатів з'їзду обрали отаманом заможного поміщика і командувача Першого українського корпусу П. Скоропадського. М. Грушевському, главі Центральної Ради, присвоїли звання почесного отамана. Цей дуалізм реальної та символічної посад відображав протиріччя, що існували в лавах Вільного козацтва. Одним його полюсом було консервативне націоналістичне оточення П. Скоропадського, що належало до Української народної партії (УНП), а згодом — до Української партії соціалістів-самостійників (УПСС). Вони власне й організували з'їзд і номінували генерала. На іншому полюсі перебували рядові вільні козаки — селяни, які очікували від УЦР розв'язання

7 Згодом Є. Коновалець та А. Мельник стали лідерами Організації українських націоналістів. Дорошенко Д. Історія України. — Т. 1. — С. 279–281.

8 Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 188.

земельного питання та припинення війни. Заможні селяни і середняки становили більшість делегатів на з'їзді й зрештою підтримали консервативне націоналістичне керівництво з його програмою приватної власності на землю, негайного проголошення повної незалежності України та заперечення права національних меншин на політичну або культурну автономію.

Усе це суперечило принципам Центральної Ради, задекларованим у Третньому універсалі через місяць після з'їзду. Проте Вільне козацтво вимагало від Генерального секретаріату своєї легалізації, включення до державних структур у ролі воєнізованої міліції та утримання за бюджетні кошти. Після бурхливих дебатів уряд надав Вільному козацтву офіційний статус та підпорядкував Генеральному секретаріату внутрішніх справ. Коли УЦР втратила контроль над східними губерніями, а українізовані полки почали розпадатися, уряд шукав порятунку у вільних козаках. 18 грудня їх перевели в підпорядкування Генеральному секретаріату військових справ. 30 грудня відбувся парад 16 куренів Київського коша Вільного козацтва. У ньому взяли участь близько тисячі бійців. Командувач Київського коша (а незабаром і комендант Києва) М. Ковенко рекрутував їх із лав робітників «Арсеналу», заводу Гретера і Криванека та залізничних майстерень.

М. Ковенко служив інженером на Південно-Західному фронті. У 1916 р. він вступив до УСДРП, а в червні 1917 р. увійшов до УЦР як член Всеукраїнської ради робітничих депутатів. У вересні М. Ковенко очолив Виборче бюро при Генеральному секретаріаті внутрішніх справ і зайнявся підготовкою підрозділів Вільного козацтва, що мали охороняти дільниці під час голосування до Установчих зборів. Імовірно, саме в цій іпостасі М. Ковенко заходився організовувати в Києві вільних козаків, яких тепер він збирався повести проти більшовиків.

М. Ковенко вийшов з лав соціал-демократів і вступив до Української партії соціалістів-самостійників, заснова-

ної 30 грудня 1917 р. в Києві членами Української народної партії та націоналістично налаштованими офіцерами⁹. Цей перехід промовисто вказував на зростання серед прихильників Центральної Ради впливу донедавна маргінальної політичної сили. УНП виникла в Харкові в березні 1917 р. Довгостроковою метою партії було створення незалежної держави, у якій до участі в державному управлінні на всіх рівнях були б допущені виключно етнічні українці.

Партія зосередила свої зусилля на розбудові національного війська, активно залучившись до українізації Російської армії. Вона здобула певний вплив у полках ім. Б. Хмельницького та П. Полуботка, а також у 153-й дивізії. Націоналісти розраховували, що нове керівництво держави постане зі Всеукраїнського військового з'їзду, який оберє гетьмана, проголосить незалежність і укладе мир із Центральними державами. Протягом літніх місяців вони працювали над втіленням цієї стратегії; у цей час члени УНП отримали керівні позиції у Вільному козацтві. У грудні партійці безуспішно намагалися переконати генерала П. Скоропадського, С. Петлюру та М. Порша здійснити державний переворот, проголосити незалежність і заповнити всі командні посади в армії членами УНП. Найімовірніше, вони намагалися залучити до цієї змови й УПСФ. П. Скоропадський, який був наріжним каменем їхніх планів, перервав переговори зі змовниками, тому від цього задуму відмовилися.

Однак на тлі посилення протистояння Києва та Петрограда вплив націоналістів у політичному та військовому середовищі Центральної Ради й далі зростав. Переформатувавшись в Українську партію соціалістів-самостійників, вони мали в УЦР 12, а згодом 19 місць із 822. УПСС об'єдналася з правою фракцією УПСР, утворивши таким чином міжпартійну групу. Її головою став есер Сергій Шелухін,

9 Енциклопедія Сучасної України. — URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=34567; <http://sichovyk.com.ua/istorichna-slava/914-wiljne-kozactwo-unr>.

а секретарем — самостійник Олександр Степаненко. А вже незабаром націоналістам судилося відігравати ще вагомішу роль — завдяки військовому конфлікту між червоними та УЦР, під час якого «з їхніх лав вийшла значна кількість отаманів»¹⁰.

Починаючи з 4 січня, Вільне козацтво протягом тижня здійснило в Києві рейди на 27 промислових об'єктах, зокрема на «Арсеналі», заводі Гретера і Криванека, суднобудівній верфі, заводі боєприпасів на Деміївці, залізничних майстернях та адміністрації залізниці. Під час рейдів, часто просто серед ночі, козаки нищили техніку і перерізали електропроводку. Вони допитували робітників і склали списки підозрюваних активістів, щоб потім проводити обшуки вже в їхніх домівках. Двісті робітників заарештували та ув'язнили на Лук'янівці і в Косому капонірі; сорок із них так сильно побили, що їх довелося відправити в тюремну лікарню. Під час цих рейдів було вилучено близько 1,5 тис. рушниць і десятки кулеметів. Козаки захопили приміщення газети Київської ради робітничих депутатів «Пролетарской мысли». Редакція почала видавати нову газету — «Пролетарское дело», але увесь наклад її першого числа було вилучено з яток. Так само були розгромлені Рада профспілок і Рада фабричних комітетів. Четверо працівників пекарні були побиті після того, як оголосили одноденний страйк на знак протесту проти репресій. Делегація робітників прийшла до Центральної Ради, де їх запевнили, що влада жодним чином не пов'язана з рейдами та арештами. Робітники вимагали,

10 Goldelman S. Jewish National Autonomy in Ukraine 1917–1920. — P. 59; Муха Д. Діяльність Української партії самостійників-соціалістів (грудень 1917 — квітень 1918 року) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — 2007. — Вип. 89–90; Геращенко С. Українські самостійники в національно-визвольній боротьбі в 1917 — на початку 1918 рр. — URL: <https://vpered.wordpress.com/2010/02/18/українські-самостійники-в-національ/> (10.03.2020).

щоб УЦР видала наказ про припинення репресій, але цього не сталося¹¹.

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ

5 січня делегація Центральної Ради повернулася з Брест-Литовська та закликала владу оголосити незалежність Української Народної Республіки, щоб мати змогу укласти мирний договір із Центральними державами. 7 січня для розгляду цього питання було скликано 9-ту пленарну сесію Малої Ради. Проте першим питанням у порядку денному стояв розгляд довгоочікуваного Закону про національно-персональну автономію. Законопроект, розроблений генеральним секретарем з єврейських справ Моше Зільберфарбом, мав замінити ухвали УЦР від липня 1917 р. Мала Рада обговорювала законопроект протягом двох днів і зрештою одноголосно проголосувала «за»¹². М. Зільберфарб радів: «прийнятий нами закон рівний лиш з актами великої французької революції. Тоді були оголошені права людини. Сьогодні прокламовані права нації». М. Рафес додав: «Сильніший акт такого значіння ще не знає ні одна країна в Європі». Від імені сіоністів схвально висловився про закон Нахман Сиркін. З Києва надіслали телеграми до найбільших єврейських центрів Австро-Угорщини, Росії та США¹³.

Чернетку Четвертого універсалу підготували на основі трьох альтернативних проектів, поданих відповідно М. Грушевським, В. Винниченком та Микитою Шаповалом (генеральний секретар пошт і телеграфу, член УПСР). З російськими, єврейськими та польськими партіями попередніх консультацій не проводили; на закритому засіданні Малої Ради їх, за словами Соломона Гольдельмана (Поалей-Ціон),

-
- 11 Бош Е. Год борьбы. — С. 116–117; Савченко В. Симон Петлюра. — С. 143; Здоров А. Український Жовтень. — С. 214.
 - 12 Абрамсон Г. Молитва за владу. — С. 112.
 - 13 Чериковер И. История погромного движения на Украине 1917–1921 года. — Т. 1. — С. 73.

поставили перед доконаним фактом¹⁴. Засідання тривало безперервно від 17:00 10 січня до півночі наступного дня. Дебати точилися навколо укладення сепаратного миру, для якого власне й треба було проголосити незалежність УНР. Три українські партії підтримували таке рішення, тоді як меншовики і Бунд були категорично проти, а решта не визначилися.

Наприкінці грудня 1917 року меншовики і Бунд домовилися про спільну позицію: до 5 січня (день скликання Всеросійських установчих зборів) вийти зі складу Центральної Ради, якщо та наблизатиметься до сепаратного миру з Центральними державами. Тепер уже стало зрозуміло, що Генеральний секретаріат погоджується на сепаратний мир, тому 10 січня, на початку сесії Малої Ради, Олександр Золотарьов подав заяву про відставку з посади генерального контролера УНР. Бунд прагнув на момент проголошення незалежності не бути представленим в уряді.

М. Рафес, член Малої Ради від Бунду, розкритикував як УЦР — за її «егоїстичне» ставлення до інших націй, так і РНК — за «безпринципні, егоїстичні та підступні» слововиливи про загальний мир і самовизначення націй. На його думку, погоджуючись на прямі переговори із Центральними державами, Центральна Рада перетворювала Україну на раба німецького імперіалізму, метою якого було розчленування Росії. Від імені Бунду М. Рафес заявив: проголошення незалежності України прискорить поразку Російської революції і дозволить німецькому імперіалізму диктувати свої умови сепаратного миру. Його партія вважала: «зрадницька політика більшовицької влади» була винна у множенні анархії і провокуванні громадянської війни, що, своєю чергою, стимулювало сепаратистські настрої в Україні. Ці настрої грали на руку німецькому імперіалізму з його планами анексувати низку територій і створити між Росією

14 Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні. 1917–1920. — Мюнхен, 1967. — С. 121.

та Європою буферну зону номінально незалежних держав. Німці скасують земельну реформу і вивозитимуть з України сировину. На думку Бунду, незалежність було проголошено «проти волі української демократії». Бунд взяв участь у закритій сесії Малої Ради лише для того, щоб обстоювати поправки до Четвертого універсалу, які могли б захистити права меншин, протистояти українізації та іншим заходам, що поляризуватимуть населення. Але партія збиралася голосувати проти ухвалення універсалу.

«Ми будемо боротися за зміцнення солідарності українського і російського пролетаріату, щоби прийти до того світлого дня, коли відділення України від Росії залишиться лише трагічним епізодом в житті обох братніх народів»¹⁵.

13 січня о 12:20 Мала Рада розпочала відкрите засідання в актовій залі Педагогічного музею, яка наповнювалася глядачами. Багато з них були членами пленуму УЦР, що нараховував понад 800 депутатів. М. Грушевський промовив коротке вступне слово, пояснивши, що хаос у країні унеможливив проведення виборів і скликання Українських установчих зборів, які мали б вирішити питання міжнародного статусу країни. УНР конче потребувала укладення мирного договору, щоб припинити участь у світовій війні та не допустити подальшого розгортання війни з більшовиками. Поки М. Грушевський повністю зачитував Четвертий універсал, фактично декларацію незалежності, його декілька разів переривали оваціями та схвальними криками. Потім Універсал винесли на поіменне голосування. Секретар УЦР Михайло Єремійів по черзі зачитував прізвище кожного з членів Малої Ради. До цього подібним чином голосування відбувалося лише один раз — за Третій універсал. Із присутніх 49 членів Малої Ради 39 (представники трьох українських партій і член Польської партії соціалістичної В. Корсак) висловилися «за». Четверо голосували «проти» — меншовики Михайло Балабанов, Дмитро Чижевський і Костянтин Кононенко, а також

15 Рафес М. Два года революции на Украине. — С. 71-75.

бундівець Михайло Лібер (Гольдман). Шестеро утрималися: Йосип Скловський, Костянтин Сухових (обидва — російські есери), Соломон Гольдельман (Поалей-Ціон), Макс Шац-Анін (Фарейнікте), Пінхус Дубинський (Фолкспартей), Л. Почентовський (Польський демократичний централ)¹⁶.

Результати голосування викликали деяке розчарування серед депутатів УЦР та представників громадськості, що зібралися у Педагогічному музеї. За кілька днів до цього українські партії одностайно підтримали Закон про національно-персональну автономію; тепер вони очікували солідарності в питанні незалежності. М. Грушевський запросив до слова представників усіх партій. Від імені УСДРП та Ради народних міністрів (так згідно з Четвертим універсалом було перейменовано Генеральний секретаріат) В. Винниченко позитивно оцінив результати голосування та вельми оптимістично висловився щодо майбутнього миру, відбудови та членства України у світовій федерації. Російський есер К. Сухових висловив жаль, заявивши, що проголошення незалежності є передчасним. «Сама поява відомого Лібера, який мав говорити від імені єврейського робітничого Бунду... викликала бурю обурення»¹⁷. М. Грушевський був змушений закликати всіх залишити приміщення та закрити засідання¹⁸. Четвертий універсал опублікували з датою 9 січня, хоча фактично цього дня відбувся фінальний раунд його обговорення.

УСДРП і УПСР коментували проголошення незалежності з невеликим ентузіазмом, навіть дещо виправдовуючись. У газеті українських есерів «Народна воля» писали: «Само по собі проголошення самостійності не з'являлося останньою метою відродження України. Навпаки: голе гасло самостійності не мало в собі нічого приваблюючого для справжніх

16 Дорошенко Д. Історія України. — Т. 1. — С. 268.

17 Heifetz E. The Slaughter of the Jews in the Ukraine in 1919. — New York, Thomas Seltzer, 1921. — P. 15.

18 Абрамсон Г. Молитва за владу. — С. 112.

соціалістів, котрі вбачають свої ідеали в найбільшому піднятті добробуту окремої людини та встановленні на всьому світі братерства, рівності й свободи. І коли під цей час наші соціалістичні партії знайшли потрібним поставити це гасло на чергу дня, то вони зробили так лише через те, що проголошення самостійности вимагали обставини... піднявши гасла самостійности, українська демократія ні на крок не відступила від ідеї всесвітнього братерства, від думки про вільну спілку всіх країн світа. Навпаки, цим вона тільки зробила необхідний крок по дорозі до всесвітньої федерації незалежних народів, бо входити між собою в спілку можуть лише ті, хто має змогу вільно розпоряджатися сам собою»¹⁹.

Видання УСДРП, «Робітничка газета», було не менш обережним у висловлюваннях: «Серед української демократії запановує думка про конечність проголошення Української Народньої Республіки самостійною, як вихід з утвореного тепер незалежними обставинами становища і яко єдиний шлях до справжньої федерації. Самостійність цілковита (без усяких зв'язків державного характеру з іншими країнами) впливає для української демократії з того, що в ці тяжкі для нас дні вона зрозуміла як ніколи всю необхідність для працюючих мас жити в формах національно-самостійної держави взагалі (не виключаючи федерації з іншими державами), бо лишень в ній може розвинути на всю широчінь клясова боротьба, лише в ній може бути найкраще забезпечена успішність цієї боротьби. Оскільки ж надії на те, що в процесі загально-російської революції, в братерській згоді всіх працюючих, буде вироблено право націй на самоозначення, втрачені, принаймні для близкого часу, остільки українська демократія змушується ступити на інший шлях, шлях цілковитої самостійности, раз ми признаємо, що вільні форми національного розвитку — це для неї питання життя чи смерти. Через самостійність до федерації»²⁰.

19 Народна воля. — 1918. — № 3.

20 Робітничка газета. — 19 січня 1918. — № 222.

ЕСЕРИ ФОРМУЮТЬ УРЯД

Українська партія соціалістів-революціонерів була найбільшою фракцією в Центральній Раді, але мала меншість в уряді. Тепер вона вимагала відставки Ради народних міністрів, що складалася з представників УСДРП та УПСФ. У Брест-Литовську все йшло до укладення миру, тоді як в Україні розгорталася запекла війна з більшовиками. Ліве крило УПСР, очолюване Михайлом Полозом, Панасом Любченком, Василем Елланом-Блакитним (Елланським), Гнатом Михайличенком, Опанасом Сіверо-Одоевським, Сергієм Бачинським, запропонувало лівому крилу УСДРП (Є. Неронович) разом сформувати уряд для втілення програми негайного миру з більшовиками та встановлення влади рад на загальнонаціональному рівні й на місцях. Правоцентристська фракція УПСР (Микола Салтан, Микола Чечель, Микола Шраг, Кузьма Корж та Павло Христюк) прагнула створити новий уряд на основі пропорційного представництва партій УЦР, дійти порозуміння з робітничими радами, але виключити звідти більшовиків і взагалі вести боротьбу проти них. Різні крила партії не змогли знайти спільний знаменник. Відмінності між ними полягали не лише в політичній програмі, але і в засобах її реалізації.

Ліве крило зневірилося, що зможе досягти своєї програми шляхом перестановок в уряді та замислилося над насильницьким переворотом. У грудні в Києві перебували російські ліві есери Микола Алексеєв та Володимир Качинський, посередники в переговорах між РНК та Центральною Радою. Вони тісно спілкувалися зі своїми українськими колегами. Як результат, українські й російські ліві есери домовилися про співпрацю у Всеросійських установчих зборах (які, однак, розігнав Раднарком) та про повалення Генерального секретаріату. Щоправда, змовників непокоїв харківський уряд, який міг стати на заваді нормалізації відносин між Петроградом і новою владою в Києві. Раднарком був поінформований про ці плани; Сталін виклав їх у телеграмі Троцькому, який перебував у Брест-

Литовську. Німецька розвідка перехопила це повідомлення і поділилася з делегацією Центральної Ради, яка, своєю чергою, передала інформацію в Київ. Тож комендант М. Ковенко наказав заарештувати заколотників прямо в Педагогічному музеї під час 9-ї сесії Малої Ради. Було затримано О. Сіверо-Одоєвського, О. Шумського, М. Бачинського, М. Полоза, Г. Михайличенка, Г. Ткаля, А. Овчаренка, О. Зарудного, А. Приходька та А. Полонського. В. Еллан-Блакитний зумів утекти. Загону Вільного козацтва наказали також арештувати лівих уесдеків Є. Нероновича та Є. Касьяненка, але їх не виявилось на місці. М. Полоза та П. Любченка заарештували у Брест-Литовську. Переверот відвернули, а ліве крило УПСР виключили із Центральної Ради²¹.

15 січня солдати Богунського полку увірвалися на засідання Малої Ради, протестуючи проти арештів та розміщення у місті Вільного козацтва, яке, за їхніми словами, мало у своїх лавах кримінальні елементи. Богунці погрожували «розігнати буржуазну Раду», але зрештою залишили приміщення без зайвих суперечок²².

У пошуках виходу з кризи В. Винниченко запропонував на засіданні Ради народних міністрів химерну ідею влаштувати внутрішній переворот. Військовий міністр М. Порш і міністр судових справ Михайло Ткаченко мали б усунути голову уряду, оголосити владу рад і домогтися миру з РНК. Але міністри не були готові пристати на пропозицію В. Винниченка і розколоти «єдиний національний фронт»²³. В. Винниченку не залишалось нічого іншого, як піти у відставку. 16 січня, за день до передачі влади

-
- 21 Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 125; Дорошенко Д. Історія України. — Т. 1. — С. 260; Здоров А. Український Жовтень. — С. 215–216.
- 22 Савченко В. 12 війн за Україну. — С. 41; Дорошенко Д. Історія України. — Т. 1. — С. 278.
- 23 Винниченко В. К. Відродження нації. — Т. 2. — С. 220–222.

правоцентристській фракції УПСР, Центральний комітет УСДРП випустив заяву:

«...Ми твердо переконані в тому, що орієнтація на большевиків, яка так яскраво позначається в колах українських соціалістів-революціонерів, не може врятувати України від тієї небезпеки, в якій вона тепер перебуває: ця орієнтація швидче може зовсім загубити її. Всім же відомо, що большевики ні з чим не рахуються і не зупиняться перед розгоном хоча б і лівих есерів. Наша партія стоїть на ґрунті боротьби з большевизмом, як і з усяким утопізмом, що до соціалізму не має ніякого відношення, і через те при уклоні політики, яка намічається у есерів, і при тому взаємовідношенню сил в країні, яке є на боці селянських елементів, при такому становищі лишатися у влади наша партія не може. Та й революційна ситуація одзначається тим, що революція тепер переходить в стадію анархії, а після цього перейде в реакцію, і у державного керма стануть зовсім інші елементи, далекі від пролетаріату. В цей момент наша партія не може відповідати за той уклон політики, який позначається у есерів»²⁴.

17 січня було сформовано новий склад Ради народних міністрів на чолі з Всеволодом Голубовичем. До кабінету увійшли сім членів УПСР та двоє УСДРП, усі — з правоцентристських фракцій²⁵. Уряд одразу ж засудив повстання і загальний страйк, які розгорталися в Києві; усе це нібито було справою рук вандалів і мародерів: «Місто Київ і вся Україна переповнені надісланими петроградським прави-

24 Робітнича газета. — 16 січня 1918. — № 229.

25 Всеволод Голубович (УПСР) — голова та міністр закордонних справ; Іван Немоловський (УПСР) — військовий міністр, Павло Христюк (УПСР) — внутрішні справи, Степан Перепелиця (симпатик УПСР) — фінанси, Євген Сокович (УПСР) — шляхи, Микола Ковалевський (УПСР) — продовольчі справи, Никифір Григорієв (УПСР) — освіта, Аристарх Терниченко (УПСР) — сільське господарство, Михайло Ткаченко (УСДРП) — юстиція, Дмитро Антонович (УСДРП) — морські справи.

тельством за великі гроші більшовицькими агітаторами та красногвардійцями...»²⁶

Повстання і загальний страйк набирали обертів, а армія М. Муравйова наближалася до міста. У цей час Мала Рада продовжувала дев'яту сесію й ухвалювала нові закони. Найважливішим з них для есерівської більшості був земельний закон від 18 січня. Про цей законопроект, складений на основі резолюцій Всеукраїнського селянського з'їзду 1917 р., палко дискутували на 8-й сесії Малої Ради у грудні, зрештою відправивши його на доопрацювання до міжпартійної комісії. Законопроект скасовував приватну власність на землю, водні ресурси і надра, оголошуючи їх спільною власністю громадян України. Відповідальність за розподіл земель для користування було делеговано селянським громадам, їхнім виборним земельним комітетам та місцевим органам самоврядування. Землю не можна було купувати або продавати, лише передавати як спадщину. Також заборонялася наймана праця на землі. Селянські сім'ї мали отримати землі не більше, ніж могли власною працею обробити для задоволення своїх потреб. Мала Рада одностайно проголосувала за закон про землю²⁷.

Крім того, на цій сесії Мала Рада встигла ухвалити Закон про восьмигодинний робочий день. Однак незабаром депутати були змушені евакуюватися з Києва, не встигнувши розглянути законопроекти про встановлення робітничого контролю над промисловістю й банками та про погодження рішень органів місцевого самоврядування з радами робітничих, селянських і солдатських депутатів.

26 Цит. за: Здоров А. Арсенал і Крути. 100 років війни. 100 років пам'яті. — URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2389-andrij-zdorov-arsenal-i-kruti-100-rokiv-vijni-100-rokiv-ram-yati> (10.09.2020).

27 Повний текст закону тут: Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 129–131.

ПОВСТАННЯ І ЗАГАЛЬНИЙ СТРАЙК

Підготовку до повстання, яку київський комітет РСДРП(б) провадив від початку січня, не зупинили навіть арешти та вилучення зброї силами УЦР. 12 січня Київська рада робітничих депутатів, у якій переважали більшовики, заявила про визнання влади харківського Центрального виконавчого комітету радянської України. За словами Євгенії Бош, ЦВК радив київським товаришам не розпочинати повстання до прибуття підмоги. У ролі зв'язкового між двома столицями був Олександр Горвіц, 20-річний член київського комітету РСДРП(б) та ЦВК. Від Харкова він отримав указівку стримувати киян, допоки армія М. Муравйова не досягне міста²⁸. Однак повстання розпочалося на тиждень раніше, ніж було заплановано, 15 січня, через низку непередбачених факторів: проголошення незалежності УНР; дезертирство або проголошення нейтралітету щонайменше половиною особового складу столичного гарнізону Центральної Ради; намагання київських більшовиків скористатися зростанням своєї популярності серед промислових робітників, які донедавна підтримували інші партії.

Ініціатива йшла знизу: в ніч з 15 на 16 січня повстання розпочали рядові активісти на кількох підприємствах, перш ніж Київська рада робітничих депутатів або міський комітет партії РСДРП(б) встигли ухвалити якесь рішення. Можна сказати, що ці органи йшли на повіді в активістів. Вирішальним моментом став перехід солдатів, які мали охороняти «Арсенал», на бік робітників — це запевнило і робітників, і солдатів у слушності негайного повстання. «Арсенал» був найважливішим стратегічним підприємством Києва. У комплексі будівель XVIII століття на Печерську працювало близько 3 тис. робітників та адміністративного персоналу. Це були місцеві росіяни, євреї, українці й поляки, а в роки війни також долучилися робітники, набрані в російських губерніях та евакуйовані з варшавського

28 Бош Е. Год борьбы. — С. 51-53.

«Арсеналу». Це була головна опора РСДРП(б) у Києві, але більшовики не панували тут цілком. Серед робітників заводу також були адепти соціал-демократії Королівства Польського і Литви, УСДРП, російських та українських есерів. Добровольці з «Арсеналу» сформували курінь Вільних козаків.

15 січня міністерство праці та військове міністерство (обидва відомства очолював М. Порш) надіслали робітникам «Арсеналу» суперечливі повідомлення. Можливо, це було зроблено навмисно. Спочатку представник міністерства праці пообіцяв, що техніка, пошкоджена під час рейдів Вільного козацтва, буде відремонтована, а виробництво відновлено. Але незабаром військове міністерство надіслало телеграму з наказом вилучити з «Арсеналу» все вугілля, спрямувавши його на потреби бронепоездів. Це означало, що виробництво буде припинено, а робітники залишаться без роботи. Зібрався заводський комітет, керівні позиції в якому посідали більшовики. Підрозділ полку ім. Б. Хмельницького, приставлений охороняти завод, висловив солідарність з робітниками; так само вчинили й представники полків ім. Т. Шевченка та П. Сагайдачного, дислокованих у районі Печерська. Отримавши підтримку військових, заводський комітет вирішив забарикадувати «Арсенал» і негайно розпочати повстання.

Офіцер полку ім. П. Сагайдачного, більшовик Сила Міщенко привів увесь свій курінь разом із добровольцями з інших куренів (усього близько 450 багнетів) до «Арсеналу». Загальні збори повстанців обрали військово-революційний комітет: голова — О. Горвіц, комендант — С. Міщенко, члени — токар Микола Костюк і лимар Іполит Фіалик. Таким чином, до складу керівного органу повстання увійшли два українці, один єврей та один поляк.

Близько 2 години ночі загін Вільного козацтва прибув до «Арсеналу», щоб забрати вугілля, але потрапив під обстріл. Об'єднані сили робітників «Арсеналу» та солдатів українізованих полків налічували 700–1000 багнетів. Вони були добре озброєні гвинтівками, кулеметами й гарматами.

Бої тривали всю ніч і вранці. Повстанці утримували завод. Центральна Рада оточила весь Печерськ військами. Під час боїв О. Горвіц був поранений у руку. Він намагався дістатися до Подолу, щоб з'єднатися з місцевими робітниками, але його спіймали та розстріляли вільні козаки. Керівництво військово-революційним комітетом перейшло до М. Костюка.

Уранці 16 січня вогонь припинився й почалися перемовини, які тривали до сьомої вечора. Коли переговори виявилися безрезультатними, повстанці «Арсеналу» почали стріляти з гармат у напрямку Педагогічного музею, де засідала Центральна Рада, та в інші частини міста. На самому «Арсеналі» від гарматного вогню почалася пожежа.

Увечері 16 січня Київська рада робітничих депутатів зустрілася з представниками профспілок та фабричних комітетів у приміщенні Комерційного інституту. Після тривалих дебатів було запропоновано загальний політичний страйк, щоб підтримати повстання, повалити УЦР та передати владу Раді робітничих депутатів. Лідери меншовиків та Бунду виступили проти страйку, але рядові члени цих партій схилилися до його підтримки. Тих, хто вагався, остаточно переконала звістка більшовика Ісака Крейсберга: на Пості-Волинському за межами Києва знайшли понівечене тіло Леоніда П'ятакова, викраденого 25 грудня. Зрештою, 266 присутніх проголосували «за» і лише 11 «проти». На засіданні обрали об'єднаний страйковий і військово-революційний комітет, який мав координувати різні локації повстання²⁹.

До полудня 17 січня через загальний страйк у місті фактично повністю зупинилися виробництво, дистрибуція, роздрібна торгівля, друк, освіта і транспорт. Вода та електроенергія ще були. У різних кінцях міста лунала стрілянина, а на Печерську вона не замовкала ні на секунду. Бої там

29 Здоров А. Хто підняв збройне повстання в Києві в січні 1918 р. // Історична правда. — URL: <http://www.istpravda.com.ua/digest/2010/10/18/639/> (10.03.2020).

тривали всю ніч. Уранці 18 січня по місту поширилася чутка, що на центральному залізничному вокзалі зійшов з рейок поштовий потяг. Зникли вода та електроенергія. Незважаючи на безперервну стрілянину, люди з відрами залишали свої будинки, щоб придбати воду із колодязів. Черги зростали, вода дорожчала. Почалися грабунки магазинів³⁰.

Повстання почалося і в інших частинах міста, зокрема на залізничних майстернях біля сортувальних станцій і центрального вокзалу, в єврейському районі Поділ і на околицях — Шулявці та Деміївці. Однак об'єднаний страйковий і військово-революційний комітет, яким керували більшовики, не впорався з їхньою координацією. Тому де-факто штабом повстання був військово-революційний комітет «Арсеналу», але після третього дня боїв він уже ледве міг виконувати цю роль, адже сили Центральної Ради почали відрізати локації повстання одне від одного. Тепер «Арсенал» покладався на інформацію від підлітків (деяким з них було не більш ніж 10 років), які шпигували за військами УЦР — куди ті рухаються і де концентруються. Коли ряди повстанців порідшали, частина юнаків, озброївшись гвинтівками, замінили їх на Володимирській гірці, Подолі та Печерську. Жінки робітників «Арсеналу» готували їжу, відносили її чоловікам і хлопцям та агітували на вулицях Печерська проти Центральної Ради.

18 січня УЦР знову запропонувала повстанцям «Арсеналу» розпочати переговори. Парламентери зустрілися в Маріїнському палаці, але бої тривали й під час перемовин. Делегація «Арсеналу» на чолі з С. Міщенком висунула свої вимоги: припинити будь-які силові акції проти робітників, роззброїти Вільне козацтво, негайно зібрати з'їзд рад робітничих і селянських депутатів Києва та губернії, а також скликати Всеукраїнський з'їзд рад, на якому має бути обрано новий уряд. Зі свого боку, Центральна Рада вимагала, щоб повстанці просто склали зброю в обмін на загальну амністію.

30 Нова рада. — 24 січня 1918. — №13.

Коли в переговорах настала пауза, підрозділ полку імені П. Дорошенка арештував делегацію повстанців і запроторив її до в'язниці. Згодом С. Міщенко визнав: помилковими рішеннями були як включення його, коменданта «Арсеналу», до складу парламентарів, так і початок переговорів до досягнення загального припинення вогню³¹.

Другим центром повстання стали головні залізничні майстерні. Протягом 1917 р. серед місцевих робітників з різним успіхом діяли кілька політичних партій — кадети, російські есери, УСДРП та більшовики. Наприкінці грудня майстерні отримали від УЦР наказ щодо ремонту бронепоезда, але загальні збори з участю 3000 працівників постановили, «що в зв'язку з тим, що панцерник... призначається для вигублення робітників, які провадять боротьбу за радянську владу... панцерника не справляти, зроблену ж роботу розібрати». Наступного дня вони справді розібрали бронепоезд. Коли 15 січня арсеналівці забарикадувалися проти Вільного козацтва, частина залізничників наслідувала їхній приклад. Повстанців, готових до кровопролиття, було обмаль, доки машиніст Аркадій Дзедзівський, лівий есер (невідомо, з української чи з російської партії) та блискучий оратор, зміг розагітувати понад 200 бійців дружини залізничників, яка до того залишалася вірною УЦР. Він переконував їх не стільки приєднатися до повстання, скільки охороняти залізничні майстерні від військ Центральної Ради. Свого часу батальйон було сформовано насамперед для охорони залізничного майна, а тепер постало питання, яке вже виникало в робітників «Арсеналу»: кому належить це майно і для кого його слід захищати³².

31 Цит. за: Здоров А. Арсенал і Крути. 100 років війни. 100 років пам'яті; Савченко В. 12 війн за Україну. — С. 41; Нова рада. — 17 січня 1918.

32 Здоров А. Хто підняв збройне повстання в Києві в січні 1918 р.; Патлах Н. В боротьбі за радянську владу в Києві. Січневе повстання в залізничному районі // Літопис революції. — 1928. — № 1 (28). — С. 177–182.

Повстанці заново зібрали бронепοїзд, який незабаром став їм у пригоді. 18 січня 80 повстанців захопили кілька вагонів зі зброєю та боєприпасами і за допомогою локомотива бронепοїзда доправили їх до майстерень. Тепер повстанці мали кулемети й гармати, якими вони швидко навчилися користуватися. Того ж дня 200 вояків полку ім. П. Полуботка у супроводі бронеавтомобіля атакували майстерні, але зі значними втратами відступили. Двоє розвідників УЦР були розстріляні за те, що хибно поінформували, нібито залізничники не мають кулеметів.

На момент арешту парламентарів «Арсеналу» в Маріїнському палаці залізничники були добре озброєні та впевнено утримували свої позиції. У ніч на 19 січня вони почали наступ на станцію Київ-Товарний, де базувалися війська УЦР. Ведучи вогонь з бронепοїзда і гармат, повстанці вибили зі станції полк ім. М. Грушевського, однак через брак піхоти не могли її утримувати. Вони сподівалися на допомогу сердюцького полку, що стояв поблизу, але його солдати оголосили нейтралітет, і зрештою залізничники знову були змушені відступити. Наступного дня вони вступили у вуличні бої та змогли просунути у верхню частину міста. Але через брак бійців знову не змогли закріпити успіх і вночі повернулися на старі позиції³³.

Третьою вузловою точкою повстання став Поділ. 16 січня великий загін червоногвардійців просунувся з єврейського кварталу у верхню частину міста, де захопив Старокиївську поліцейську дільницю на Софійській площі та готель «Прага» на Володимирській вулиці. Повстанці атакували Педагогічний музей, у якому засідала УЦР, і порешетили будівлю кулеметним вогнем, перш ніж їх вдалося відтіснити. Наступного дня вони наступали у бік Педагогічного музею вздовж Хрещатика та деякий час контролювали головну вулицю міста. Але повстанці змушені були знову відступити на Поділ, зазнавши чималих втрат і опинившись відрізаними від інших частин міста.

33 Там само. — С. 177–182.

«У результаті блискучої операції червоногвардійці могли опанувати центром міста та захопити Центральну Раду. Становище чим далі, тим більше погіршувалось... Подільські червоногвардійці внесли найбільш яскраву сторінку в історію більшовицького повстання в Києві, й не їхня вина, що комуністи 60–70-х років героями зробили тільки залізничників та арсенальців... Практично всі 250 бійців, які першого дня повстання виступили на бій, загинули»³⁴.

Загалом у повстанні на «Арсеналі», залізничних майстернях, Подолі, Шулявці та Деміївці брали участь близько 2200 бійців, два бронеавтомобілі та бронепоезд. З боку Центральної Ради було задіяно близько 2000 бійців з трьома бронеавтомобілями. Загальний страйк, що почався на підтримку повстання 16 січня, втягнув набагато ширші кола робітників. Багато з тих, хто до цього підтримували Бунд, меншовиків та правих російських есерів, приєдналися до страйку всупереч позиції лідерів цих партій, які досі підтримували Центральну Раду або зайняли позицію пасивного нейтралітету³⁵. Кількість людей, які безпосередньо брали участь у бойових діях, становила не більше 1% населення міста, тоді як страйкували до 10%. Тим часом решта киян без води, електрики та хліба чекали, хто ж вийде переможцем. Серед цих спостерігачів були і понад 20 тис. нещодавно демобілізованих солдатів та офіцерів російської армії, а також більша частина вояків українізованих полків, які попри мобілізаційні намагання УЦР заявили про свій нейтралітет. Але багатьох з них важко було назвати цілком нейтральними, адже вони продавали зброю та боєприпаси повстанцям³⁶.

34 Манчук А. Січневе повстання. «Роля хлопчаків» // Історична правда. — 29 січня 2011. — URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/4d4376f1674ac/>.

35 Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 126.

36 Дорошенко Д. Історія України. — С. 128.

20 січня у другій половині дня Мала Рада скликала пленарне засідання, щоб відреагувати на звістки про великий погром у Новограді-Волинському. Напередодні солдати 27-го полку, разом із селянами і навіть деякими урядовцями, накинулися на єврейські магазини в місті, грабуючи та підпалюючи їх. Поліція не втручалася. Погрому не передувала жодна антисемітська агітація, загиблих не було, крім двох солдатів, випадково застрілених своїми ж. А проте це був тривожний дзвіночок для регіону між фронтом і Києвом, густо населеним євреями...

Засідання Малої Ради почалося з виступу сіоніста Й. Шехтмана, який звернув увагу на антисемітську агітацію в столиці: євреїв повсюдно звинувачували у підтримці повстання більшовиків. Щоб помститися за жертви, заповідані їм червоногвардійцями, солдати УЦР та вільні козаки атакували євреїв на вулицях Києва. Й. Шехтман звернувся до Центральної Ради з вимогою засудити ці напади та закликати населення утримуватися від погромів. Уєсдек Іван Мартос висловився проти подібної відозви. За його словами, відповідальність за ці напади несли радше Бунд, російські есери та меншовики, які агітували проти УЦР в Київській раді робітничих депутатів трудящих, а тепер відмовлялися направити на її захист свої збройні загони. Одну з цих партій І. Мартос критикував особливо затято: «Отже, нехай тепер той самий Бунд видасть відозву до київської людності, при чому таку відозву, щоб з неї видно було, що проти Центральної Ради повстають тільки більшовики, а не Бунд. Коли Бунд видасть таку відозву, в якій буде зазначено, що балачки про “буржуазність” Центральної Ради брехня, то ця відозва краще забезпечить єврейську людність від погрому, ніж відозва Центральної Ради»³⁷.

37 Народна воля. — 23 січня 1918; Інформація про засідання дев'ятої сесії Центральної Ради. М. Київ, 20 січня 1918 р. // Гриневич В., Гриневич Л. Національне військове питання в діяльності Союзу євреїв-воїнів КВО (липень 1917—січень 1918 рр.). — С. 122–128.

Водночас І. Мартос не висував таких вимог ані до російських, ані до українських партій, хоча представники цих національностей брали участь у пробільшовицькому повстанні, як і деякі євреї. Таким чином І. Мартос вимагав, щоб євреї брали на себе колективну відповідальність за дії будь-якого свого одноплемінника.

Насправді, 19 січня Південний обласний комітет Бунду вже виступив із заявою, в якій засуджував повстання більшовиків і закликав євреїв-робітників захищати Центральну Раду. Але лідери Бунду стикнулися з тим, що рядові партійці відмовлялися поширювати заяву і далі підтримували якщо не саме повстання, то принаймні загальний страйк³⁸. Російські есери також звернулися до своїх прихильників із закликом скласти зброю та повернутися до роботи. Представник меншовиків у Малій Раді Д. Чижевський наполягав, що його партія не зобов'язана робити жодних відозв. Депутат від УПСР Іван Луценко говорив про відсутність довіри до представників меншин; незалежно від результатів голосування за Четвертий універсал вони всі начебто були проти незалежності України. Депутат від УПСР П. Скнар риторично запитав: «Чого ж ці “меншості” домагаються тепер відозви в свою оборону від тої самої Центральної Ради, авторитет якої вони намагалися знищити?»

Наприкінці дебатів міністр судових справ М. Ткаченко запитав у бундівців та російських есерів: якщо вони підтримують Центральну Раду, то чому не відправили свою партійну міліцію на придушення більшовицького повстання. «Ви боретесь отут тільки самими словами, а на ділі цього нема». Есери послалися на те, що їхню міліцію обеззброїло Вільне козацтво. М. Порш парирував: якщо вони звернуться до військового командування УЦР, то їм повернуть зброю. Врешті-решт Мала Рада вирішила видати звернення із за судженням погромів. Але М. Рафес сумнівався, що це мати-

38 Рафес М. Два года революции на Украине. — С. 80.

ме якийсь помітний вплив, адже цивільна влада втрачала контроль над ситуацією³⁹.

Того ж дня підрозділ Вільного козацтва заарештував лідера Союзу євреїв-воїнів Й. Гоголя. Саме на цей день було заплановано відкриття в Києві з'їзду СЄВ. Організація досі намагалася реалізувати свій план розміщення загонів самооборони в єврейських громадах, які перебували під загрозою або на які вже нападали. СЄВ трактував самозахист як акцію суто гуманітарного характеру, відмежовуючись від участі у будь-яких внутрішніх або міждержавних політичних конфліктах, якщо вони не загрожували життю євреїв. Але в нових обставинах сама можливість існування аполітичної збройної сили вже здавалася примарною. Навіть у таких несприятливих умовах СЄВ зміг за посередництва міністра єврейських справ І. Хургіна домовитися щодо отримання зброї, обмундирування та інших запасів від щойно демобілізованого Шевченківського полку. Однак повстання в столиці поклало кінець усім цим зусиллям. Через бойові дії не всі делегати з'їзду могли потрапити до Києва. Зрештою, 25 делегатів вирішили провести неформальну зустріч. Дізнавшись про їхнє місцезнаходження, один з куренів Вільного козацтва вирушив туди, розігнав збори та заарештував Й. Гоголя і кількох інших учасників.

Голова Ради народних міністрів Вс. Голубович, дізнавшись про це, наказав усіх негайно звільнити. Але Й. Гоголь зник, його тіло знайшли лише після того, як місто зайняла армія М. Муравйова. Його убивць так і не встановили, проте обґрунтовано підозрювали вільних козаків. Похорон відвідали близько 10 000 людей, переважно з єврейської громади⁴⁰.

39 Народна воля. — 23 січня 1918; Інформація про засідання дев'ятої сесії Центральної Ради. М. Київ, 20 січня 1918 р. // Гриневич В., Гриневич Л. Національне військове питання в діяльності Союзу євреїв-воїнів КВО (липень 1917—січень 1918 рр.). — С. 122–128; Абрамсон Г. Молитва за владу. — С. 147.

40 Гриневич В., Гриневич Л. Національне військове питання в діяльності Союзу євреїв-воїнів КВО (липень 1917—січень 1918 рр.). — С. 49–50;

Після вбивства Й. Гоголя СЄВ фактично перестав діяти як координаційний центр єврейських загонів самооборони в Україні та Росії. Після взяття Києва та інших міст Червона гвардія роззброїла та демобілізувала їх, як і більшість інших небільшовицьких збройних формувань. У Катеринославі в цьому червоногвардійцям допомагали анархісти, які звинувачували СЄВ у контрреволюційній діяльності.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЗАЛУЧЕННЯ

Січневе повстання поставило важливе питання: місце національної ідентичності у свідомості робітників і селян з обох сторін конфлікту. Їхнє відчуття спільних класових інтересів загострилося після десяти місяців революційних потрясінь. Однак сприйняття одне одного як ворогів, точніше — національних ворогів, перекривало почуття класової солідарності, принаймні для декого з учасників подій. Як це сталося?

В міру загострення конфлікту політичні лідери дедалі частіше описували ворога за національною ознакою або ж водночас за національною і класовою ознаками. Такі характеристики варіювалися від простої вказівки на національність до шовіністичних і расистських зображень українців, росіян і євреїв. Доходило до грубих карикатур або обливання брудом. Але будь-яке звернення до мови, етнічної належності чи громадянства для з'ясування чиеїсь відданості певній стороні конфлікту неминуче породжує забобони. Або ж це змушує людей ототожнювати себе з певною національністю, наприклад, переходячи на її мову, щоб привселюдно пов'язати себе з однією зі сторін конфлікту. Г. Лапчинський так описав це через десять років після описуваних подій: «Оскільки всі акції проти робітничо-селянської революції з боку дрібнобуржуазної Ради йшли під українськими

Чериковер И. История погромного движения на Украине 1917–1921 года. — Т. 1. — С. 78.

шовіністичними гаслами, серед революційних мас утворився настрій, що ототожнював усе українське з контрреволюційним. Ми знаємо, що чимало справжніх українців — робітників та селян, які фактично й мови іншої, крім української, не знали й не вживали, під впливом такого настрою цуралися національностей, наївно вважали, що інтернаціоналіст повинен бути не українцем, а... росіянином. А за тих товаришів, що вперше були на Україні, прийшовши туди, щоб боротися за інтереси українських робітників та селян проти місцевої буржуазії, нема чого й казати: для них психологічно було цілком очевидно, що “українці” — це прихильники Центральної Ради, а українські робітники й селяни — це “просто робітники й селяни”. Тому-то й панувало цілковите недовір’я до кожного, хто користувався українською мовою, до кожного посвідчення, писаного українською мовою (як це було з товаришем Коцюбинським та з мною в Люботині), до членів революційних, радянських, але українських партій»⁴¹.

В. Винниченко вважав, що більшовики прийшли до України, щоб ствердити себе і як більшовиків, і як росіян одночасно; ствердитися над народом, який вони вважали частиною своєї ж нації, «малоросійською» його гілкою, а лідери його зараз поширювали хохляцький націоналізм, дрібнобуржуазне уявлення про окрему українську націю, з метою розділити російський пролетаріат. Вони вірили, що «...хто визнає себе українцем, той “ворог соціальної революції”, й ворог активний, запальний. І це улекшувало руському націоналізмові розперезатись і під приводом боротьби з соціальними ворогами боротись з українським національним відродженням. Це дозволяло найтемнішим большевицьким елементам зривати з стін портрети Шевченка й топтати їх ногами, ловити по селах українських шкільних учителів і знущатися з них, і розстрілюють їх тільки за те, що вони були свідомими українцями»⁴².

41 Лапчинський Г. Боротьба за Київ. Січень 1918. — С. 2, 13–14.

42 Винниченко В. Відродження нації. — Т. 2. — С. 271–272.

Члени українських політичних партій були схильні також ототожнювати національність із політичною лояльністю, як і більшовики. Вони перекладали вину за втрату народної підтримки на більшовиків, яких характеризували як іноземний російський елемент, що поділяє імперіалістичне ставлення до України часів царизму. Вони трактували протистояння лише як боротьбу між українським селянством та російськими робітниками. Втім, все було набагато складніше: станом на січень селяни в українських полках дедалі частіше покидали сторону Центральної Ради, оголошуючи нейтралітет або переходячи до більшовиків.

Історик і активіст УПСР П. Христюк так описує, як робітничий клас облишив Центральну Раду:

«Київ боронила невелика горстка відважних патріотів-революціонерів... Російське та жидівське робітництво, розагітоване большевиками, вчинило повстання в самому Києві, чим дуже утруднило справу оборони столиці. Правда ж, антибольшевицька частина російсько-жидівського робітництва, що йшла за російськими соціал-демократами меньшевиками, правими соціал-революціонерами та за єврейським бундом, просто не захотіла виступити в оборону Києва... На очах відбувався поділ робітництва та інтелігенції Києва на два табори не стільки по класово-соціальних ознаках, скільки по національній приналежності: з одного боку творився антиукраїнський російсько-жидівський табір, з другого — все більш ізолювались та зменьшувались сили української революційної демократії»⁴³.

А. Здоров згадує інцидент під час Січневого повстання, який ілюструє комбінований вплив національної та політичної лояльності на перебіг конфлікту. Курінь Січових стрільців, що складався з бідних галицьких і буковинських селян, колишніх військовополонених з австро-угорської армії, воював на боці Центральної Ради. Її офіцери були налаш-

⁴³ Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 126–127.

товані рішуче проти більшовиків, і це формування вважали одним з найнадійніших у таборі Центральної Ради. Однак рядовий склад почав симпатизувати цілям повстання, коли дізнався про них. Було створено Солдатський комітет, до якого обрали, серед інших, Максима Копача. М. Копач вирішив здійснити візит до Військово-революційного комітету арсеналівців, керованого більшовиками, щоб переконатися, чи він може якимось чином перешкодити тому, щоб його роту використали для придушення повстання.

«...Максим Копач дуже швидко знайшов спільну мову із робітниками, що там були, й почав обговорювати конкретний план нейтралізації січових стрільців. Та невдовзі до цього штабу прийшов якийсь керівний діяч Київського комітету більшовиків (“штабіст”, як його називає Копач). Побачивши форму Копача, той одразу мов оскаженів: “Сволочь петлюровская! Шпион!” Копач намагався пояснити, що він представник стрілецького комітету, такого саме як солдатські комітети в російській армії, й на підтвердження цього простягнув йому своє посвідчення. У відповідь почув: “Что ты мне суешь?! Оно же написано на этом собачьем языке!” “Штабіст” кинув це посвідчення в обличчя Копача, та й так, що носа розквасив. Після цього, ясна річ, Копач опинився в підвалі, а січові стрільці в повному складі придушували повсталих арсеналівців»⁴⁴.

ПОВСТАННЯ ПРИДУШЕНО, РАДУ ВИГНАНО

Центральна Рада тримала свої найкращі військові частини за межами Києва, де вони чинили опір наступу більшовицьких колон: Гайдамацький кіш Петлюри, Січові стрільці (під керівництвом Є. Коновальця), рота Першої української офіцерської школи (під командуванням Аверкія Гончаренка) та кавалерійський полк ім. К. Гордієнка під керівництвом Всеволода Петріва — разом 2,4 тис. бійців. Їм наказали повернутися в місто 18 січня, щоб допомогти Вільному козацтву

44 Здоров А. Хто підняв збройне повстання в Києві в січні 1918 р.

і солдатам, які ще залишалися на боці Центральної Ради, придушити повстання. На залізничній станції Бровари, на схід від Києва, 1,3 тис. солдатів полку ім. С. Наливайка заарештували своїх офіцерів, підняли червоний прапор і присягнули запобігти поверненню «реакційного» Петлюри до столиці. Менші сили С. Петлюри спромоглися їх обеззброїти; лише 60 солдатів пристали на його пропозицію приєднатися до коша, решту було розігнано. Їхні гармати й кулемети вивели з ладу та лишили, оскільки кіш не мав можливості їх забрати. Наливайківці повернулися до Києва 19 січня⁴⁵.

Два невеликі з'єднання грузинських і польських солдатів також взяли участь у придушенні повстання, тоді як румунські, бельгійські та чехословацькі війська, що стояли в Києві й перебували під командуванням Антанти, відмовилися навіть брати на себе охоронні обов'язки, про що їх просила Центрально Рада⁴⁶.

Першим з локацій повстання придушили «Арсенал». Після чотирьох днів боротьби робітники там були виснажені й деморалізовані, адже армія М. Муравйова досі не увійшла до Києва. Електроенергію відрізали, не вистачало медикаментів, їжі й води, швидко закінчувалися боєприпаси. Багато хто загинув у боях. Солдати, які перейшли на їхній бік на початку повстання, здалися 19 січня, коли С. Петлюра привів свіжі сили до стін «Арсеналу». Робітники вистріляли свої останні боєприпаси і вирішили здатися наступного дня. Вранці 20 січня солдати С. Петлюри вдерлися до «Арсеналу». Деяким робітникам вдалося втекти по підземних ходах, а інші відступили до підвалів. Решту, за різними даними, від 200 до 360 осіб, було захоплено в полон⁴⁷.

Що сталося далі, досі є предметом суперечок серед істориків. В. Савченко зазначає, що кількадесят робітників було

45 Савченко В. 12 війн за Україну. — С. 37.

46 Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 127.

47 Здоров А. Арсенал і Крути. 100 років війни. 100 років пам'яті.

розстріляно всередині «Арсеналу» — здебільшого тих, хто продовжував опір у підземеллях і підвалах. Тих, хто здався, вишикували у дворі перед трьома кулеметами. Гайдамаки вимагали розстріляти всіх, навіть поранених. С. Петлюра не дав на це згоди, тож їх відвели за два кілометри звідти — до в'язниці у Косому капонірі.

Виклад А. Здорова дещо відрізняється: після того, як полонених робітників і солдатів вишикували, один петлюрівський офіцер наказав вивести десяткох кулеметників з полку ім. Т. Шевченка та розстріляти на місці. Ще 25 робітників і солдатів убили дорогою до в'язниці⁴⁸.

Після 19 січня підрозділи Центральної Ради відрізали осередки повстання один від одного і придушили їх. Робітники в залізничних майстернях трималися найдовше, оскільки мали власну своєрідну фортецю, боеприпаси та цілий бронепоїзд. Однак їм не вдалося скоординуватися з червоногвардійцями з Подолу, що двічі дісталися до центру міста, але з боку Дніпра. 21 січня після здачі «Арсеналу» загальноміський ВРК вирішив спробувати довести повстання до кінця. Однак оскільки він виявився неспроможним координувати дії осередків, то мав недостатньо авторитету серед повстанців. Коли троє членів комітету (І. Крейсберг, Д. Стогній і Д. Іткінд) прибули до залізничних майстерень, щоб повідомити працівникам про його рішення, ті сприйняли їх за провокаторів і хотіли розстріляти. Лише втручання командира врятувало членів ВРК⁴⁹. Залізничники вирішили триматися до кінця. Вранці 22 січня сили Центральної Ради здійснили черговий напад, цього разу взявши тридцять полонених. Їх відвезли на центральний залізничний вокзал, де 17 з них розстріляли. У своїх спогадах Н. Патлах пише, що С. Петлюра особисто вибирав людей, яких розстріляли на вокзалі, а решту полонених доставили до в'язниці у Биківні,

48 Там само.

49 Патлах Н. В боротьбі за радянську владу в Києві; Здоров А. Хто підняв збройне повстання в Києві в січні 1918 р.

де їх також розстріляли. Історик В. Савченко стверджує, що страти на центральному залізничному вокзалі проводилися без відома С. Петлюри.

Так закінчилося повстання. За словами Н. Патлаха, сили УЦР провели всю ніч з 22 на 23 січня на вулиці, виловлюючи робітників і розстрілюючи їх на місці. Іван Клименко, секретар київської профспілки друкарів і член більшовицького ВРК, згадував, що війська Центральної Ради в Подільському районі визначали ворогів за мозолистими руками. Загалом у боях загинули 400 повстанців, 50 було страчено і близько 700 поранено. З боку Центральної Ради — близько 300 загиблих та 600 поранених. «Взаємна ненависть затопила вулиці, це загрожувало крахом величезному місту. Та до світанку 23 січня Київ затих, оплакуючи жертви і готуючись до нових випробувань»⁵⁰.

Армія М. Муравйова дісталася Дарниці, передмістя Києва, 22 січня. Там вони зустріли озброєних робітників, що тікали з міста; ті розповіли про придушення повстання. Армія, що надходила, налічувала близько 7 тис. бійців з 25 гарматами, трьома броньовиками та двома бронепотягами. М. Муравйов видав свій наказ № 4 «немилосердно винищити всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції». Він телеграфував до Петрограда, що вже зайняв місто і звільнив з київського гарнізону 500 робітників, що було абсолютною брехнею. Натомість він утримував основну частину своєї армії на лівому березі Дніпра, а також відправляв невеликі розвідувальні зағони до мостів. Зустрічаючи опір, ці підрозділи використовували отруйний газ, щоб захоплювати мости і відтискати війська Центральної Ради на правий берег.

М. Муравйов не мав достовірної інформації про чисельність і дислокацію оборонців Києва, тож, замість здійснити повномасштабну атаку, він «прасував» Київ своєю артилерією. Спочатку обстріли були спорадичними, але вже

50 Савченко В. 12 війн за Україну. — С. 46.

незабаром стали практично безперервними і тривали до 24 січня.

«...раз у раз падали й рвалися тяжкі набої, сіючи смерть, руїну й спустошення і той невимовний жах, коли люде просто божеволіли, не знаючи, що почати й де рятувати своє життя. Цілий день і цілу ніч 7 лютого [24 січня — за старим стилем], а також цілий день 7-го. До ранку 8-го лютував справжній ураганний вогонь. По ночах зловісно червонили небо й мертве місто численні пожежи, що займалися по всіх частинах Київа. Людність цілком тратила голову й, позабравшись у найнищі поверхи, льохи, підвали, тощо, прислухалися з жахом до вибухів, що рвалися щохвилини, скрізь настигаючи свої жертви. Ніяким пером не списати того, що творилося тоді в місті. Люди, що побували на справжній війні, оповідали, що навіть на позиціях не було такого пекла. Нерви у всіх були такі напружені, що всякий бажав кінця, нехай — який він буде, аби кінець»⁵¹.

Делегація міської Думи прибула до штаб-квартири М. Муравйова 25 січня, запропонувавши посередництво і благаючи його врятувати місто від руйнування. Делегація повідомила, що сили Центральної Ради вже залишають Київ, але М. Муравйов відмовився припинити обстріли. Він направив делегацію з ультимативною вимогою до УЦР, щоб її міністри та командувачі здалися до півночі того ж дня.

Тим часом Мала Рада засідала й далі, обговорюючи та приймаючи закони про земельну реформу і восьмигодинний робочий день. Задля власної безпеки вона перенесла сесії з Педагогічного музею до міністерства оборони. Вс. Голубович, прем'єр-міністр, вирішив перебувати у Києві, доки делегація УЦР у Брест-Литовську не підпише мирний договір із Центральними державами. У цей самий час, як писав В. Винниченко, «шрапнель гармат з того боку Дніпра обсипала дах будинку хуторянки — Центральної Ради. А гармати ті були наші власні, не з Московії привезені, належали вони

51 Нова рада. — 4 (17) лютого 1918. — № 14.

нашим українським військовим частинам. І більшість большевицького війська складалась із наших же вояків; оті наші полки імени Дорошенків, Сагайдачних, що стояли в Києві, вони нас тягли за коси і били чобітьми в спину»⁵².

Члени Малої Ради та Кабінету міністрів, що належали до українських партій, почали евакуацію зі збройним супроводом близько опівночі 25 січня. Вони виїхали Святошинською дорогою на захід, у напрямку Житомира. Колона, яка відступала, нараховувала близько 3 тис. солдатів, нерегулярних бійців і цивільних осіб. Ніхто з членів російської чи єврейської партії до них не доєднався. Згодом виникла суперечка: вони залишилися в Києві тому, що не хотіли виїжджати, чи тому, що їх не повідомили про евакуацію та залишили. Д. Дорошенко визнав, що евакуація була організована нишком у Педагогічному музеї, і про це не повідомили навіть усіх членів уряду. Соломон Гольдельман з Поалей-Ціону був у голови уряду Вс. Голубовича за день до того, і йому нічого не сказали. Ті, хто пізніше заявляв, нібито члени російських і єврейських партій вирішили залишитися в Києві, по суті звинувачували їх у зраді власного уряду.

Замість того щоб евакуюватися до Житомира разом з іншими членами Центральної Ради, В. Винниченко вирушив на південь. Він провів вісім днів у поїздах, спілкуючись із солдатами, селянами та робітниками, «мінючи своїх сусідів на численних пересадах»:

«Хто за тих часів, а надто зараз же по виході Центральної Ради з Києва, був серед народу, особливо ж серед салдатів, той не міг не помітити надзвичайно гострої антипатії народніх мас до Центральної Ради... Я під той час уже не вірив у особливу прихильність народу до Центральної Ради. Але я ніколи не думав, що могла бути в йому така ненависть. Особливо серед салдатів. І особливо серед тих, які не могли навіть говорити по руськи, а тільки по українськи... З тою зневагою, люттяю, з тим мстливим глуфом вони говорили

52 Винниченко В. Відродження нації. — Т. 2. — С. 254–255.

про Центральну Раду, про Генеральних Секретарів, про їхню політику. Але що було в цьому дійсно тяжке й страшне, то це те, що вони разом висміювали й усе українське: мову, пісню, школу, газету, книжку українську. Вражіння було таке, наче розлючений матіррю син вивів ту матір на площу, здирав з неї одіж, бив її по лиці, кидав у багно й виставляв її, голу, побиту, розтерзану на сміховище, на глум, на прилюдний сором і ганьбу. І робив то з якоюсь такою надзвичайною, дикою, цїничною сласністю й люттю, що мимоволі через те угадувався власний біль сина за сором матері, вчувалася його колишня, велика, гаряча любов, яку було ображено, спровоковано, висміяно. І то ми, українська демократія, Українська Центральна Рада спровокували велику пробуджену любов сина до своєї матері-нації. Ми своєю політикою хуторянки в панських рукавичках викликали в його недовірря до національної справи, бо то ж ми ту справу найбільше обороняли, ми нею керували, оті самі, що владу соціальних генералів також обороняли. І то була не випадкова одна-друга сценка, а загальне явище від одного кінця України до другого»⁵³.

53 Там само. — С. 259–260.

КИЇВ ПІД ВЛАДОЮ БІЛЬШОВИКІВ

Армія М. Муравйова увійшла до Києва 26 січня 1918 року, після того як усі сили Центральної Ради залишили місто. Протягом цього і наступного днів було вбито дві тисячі людей¹. Чимало з них були офіцерами російської армії, які не брали участі в боях, але мали посвідчення, видані УЦР. Їх страчували на місці затримання, особливо багато крові пролилося в елітних районах Липки і Печерськ. Більшість депутатів Центральної Ради уникли арешту: їм вдалося вчасно сховатися, оскільки розвідка більшовиків була слабка. Та декого таки спіймали й убили, зокрема міністра земельних справ Богдана-Олександра Зарудного, члена лівої фракції УПСР Леонарда Бочковського і редактора газети УПСР «Народна воля» Ісаака Пугача². Секретар з питань освіти в Народному секретаріаті та представник харківського уряду в РНК Володимир Затонський сам ледве не став жертвою терору:

-
- 1 Грушевський М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк, Українське історичне товариство, 1992. — С. 182. Див. також: Дорошенко Д. І. Історія України. — Т. 1. — С. 294. Там наведено дані австрійської дипломатичної місії — 3576 осіб, страчених із приходом армії Муравйова.
 - 2 Дорошенко Д. Історія України / 2-ге вид. — Т. 1. — С. 294.

«Я ж був під розстрілом. Я врятувався випадково. В кишені знайшовся мандат за підписом Леніна. Це мене врятувало. Скрипника хтось запізнав, і це його спасло. Щасливий випадок, бо коли на вулиці патруль затримав мене, у мене був український мандат: “Всеукраїнська Центральна Рада Робітниче-Селянських і Салдатських Депутатів у Харкові”...

Ми увійшли у місто: трупи, трупи й кров... Тоді розстрілювали всіх, хто мав якесь відношення до Центральної Ради — просто на вулицях. От і я мало не попав»³.

Більшовики контролювали Київ три тижні — з 26 січня за юліанським календарем по 28 лютого за григоріанським. Тринадцять календарних днів було «втрачено», тому що григоріанський календар замінив юліанський, перетворивши перший день лютого на чотирнадцятий («випали» дні з 1 по 13 лютого). Протягом перших двох тижнів більшовики почувалися цілком впевнено, але, починаючи з 20 лютого, перейшли до оборони, а вже незабаром були охоплені панікою та готувалися до втечі. Населення столиці дізналося, головним чином з чуток, що німецька армія перетнула лінію фронту і просувалася на Київ. Більшовицька влада недостатньо закріпилася в місті, щоб оборонятися. Ба більше, делегація радянської Росії в Брест-Литовську, на відміну від Центральної Ради, не змогла укласти мир із Центральними державами. Отже, харківський Народний секретаріат опинився під ударом, ледве переїхавши до Києва.

Разом з армією М. Муравйова до міста потрапив Георгій Лапчинський. Він згадував:

«Солдати забивали кожного офіцера або юнкера, якого попадали на вулицях. За революцію на Україні це був перший випадок справжнього масового терору, до того ж цілком ясної, класової ознаки. Київ підчас усієї війни був

3 Затонський В. Національна проблема на Україні (Українські щоденні вісті, Нью-Йорк, б. д.), цитований у М. Шаповал. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага: Вільна спілка і Український робітничий університет, 1927. — С. 105.

осередком, де крутилася велика сила всякої офіцерні, і на той час знищити її якнайбільше було в інтересах революції, дуже доцільно».

Однак, як продовжує Г. Лапчинський:

«Далеко гірше стояла справа з переслідуванням прихильників Центральної Ради, бо наші вояки не завжди вміли добре розбиратися в цій справі і підчас масового терору могли потерпіти замість радівців просто національні українські елементи, навіть прихильні до радянської влади»⁴.

Свідок цих подій П. Христюк стверджував, що напади на українців були систематичними:

«В Києві розстрілювало московське військо кожного, хто говорив по-українському і визнавав себе Українцем. Звичайно, все це робили не комуністи, а звичайні собі “братці” та “товарищі” під проводом ще за старого часу вихованих офіцерів»⁵.

Розстріли 26–27 січня були черговою фазою коловороту помсти, який почався місяцем раніше; відповіддю на жорстоке придушення Центральною Радою Січневого повстання, якому передували за тиждень до цього звірства з обох боків на станції Крути, а ще раніше — викрадення, катування та вбивство Леоніда П'ятакова.

Після тривалих дискусій Народний секретаріат ухвалив 28 січня рішення про переїзд. Деякі секретарі остерігалися атаки сил УЦР, але врешті переважила ідея, що столицею України є все ж таки Київ і легше використовувати адміністрацію, сформовану Центральною Радою, ніж намагатися побудувати її з нуля в Харкові. ЦВК схвалив рішення Народного секретаріату, а наступного дня члени обох урядових органів уже сідали на поїзд, який привіз їх до Києва 30 січня.

Комісар внутрішніх справ і де-факто голова уряду Євгенія Бош вважала: необхідності переїжджати до Києва не було б, якби не опозиція харківських більшовиків,

4 Там само.

5 Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. — Т. 2. — С. 136.

меншовиків і російських есерів, що саботували роботу уряду протягом усього попереднього місяця. Бош була переконана: більшовики могли б перетворити Харків на свою неприступну фортецю — проти Центральної Ради та австро-німецької окупації, яка мала настати після краху УЦР. Утім, її сподівання були досить примарними, адже в лавах самих більшовиків не було єдності: вони не мали узгодженої стратегії щодо України та не були готові одноставно об'єднатися навколо єдиного національного уряду. Щойно поїзд із Народним секретаріатом і Центральним виконавчим комітетом вирушив з Харкова, місцеві більшовики на чолі з Артемом скликали Другий з'їзд рад Донецького та Криворізького басейнів. З'їзд заснував Донецько-Криворізьку республіку, що відкрито відмовлялася підпорядковуватися будь-якому українському радянському уряду, визнаючи лише РНК у Петрограді. У лютому–березні 1918-го більшовики створили на аналогічних засадах регіональні уряди в Криму й Одесі.

28 січня чотири члени Народного секретаріату, які вже перебували в Києві (Г. Лапчинський, Ю. Коцюбинський, В. Ауссем і Я. Март'янов), провели зустріч із командуванням армії Муравйова, членами більшовицького міськкому (Ян Гамарник, Андрій Іванов, Михайло Майоров) та досвідченими революційними лідерами, звільненими з полону Центральної Ради (Григорій Чудновський, Яків Боярський та Олександр Єгоров, обраний солдатами командувач Особливої армії Південно-Західного фронту). За результатами зустрічі Народний секретаріат видав декларацію зі звинуваченнями Центральної Ради у проведенні «примирення з українською, російською та іноземною буржуазією» та «укладенні ганебного миру з австро-німецькими імперіалістами». Самі ж більшовики були не «північними варварами і чужоземними загарбниками», як їх зображувала Центральна Рада, а «представниками пролетаріату і найбіднішого селянства України».

«...війська ж Російської федерації були лише вірним союзником у боротьбі з нашим внутрішнім заклятим ворогом — українською націоналістичною інтелігенцією і групами міської буржуазії та сільського куркульства, що стоять за її спиною... Взнявши владу озброєною рукою, ми, представники робітників і найбідніших селян України, передамо її тільки з'їзду Рад робітників, солдат і селян України, на якому пригноблені класи українського народу самі з'ясуують свою волю і вирішать, як їм будувати життя»⁶.

На цій зустрічі було створено Військово-революційний комітет на чолі з Г. Чудновським як комісаром Києва. ВРК видав наказ про заборону будь-яких подальших арештів, обшуків та реквізицій без санкції комітету. Того ж дня провела засідання Київська рада робітничих і солдатських депутатів, ухваливши резолюцію з вимогою припинити самосуд. Відтепер кожен обвинувачений у вбивстві беззбройної людини або в іншому злочині мав постати перед революційним трибуналом. Рада підкреслювала, що смертну кару скасовано.

Повний пленум Центрального виконавчого комітету рад України відбувся в Києві 15 лютого. Його учасники підтвердили намір більшовиків передати всю владу в руки робітничих і селянських рад, усю землю — в руки селянських земельних комітетів, а промисловість — під контроль робітників. Також ішлося про створення національного банку і скликання Другого всеукраїнського з'їзду рад 5 березня 1918 року⁷.

Г. Чудновський наказав міській думі протягом 24 годин прибрати всі трупи з вулиць, погрожуючи голові думи Євгену Рябцову за невиконання цього наказу штрафом у розмірі 100 тисяч карбованців. ВРК також реквізував скло та інші матеріали для ремонту будівель, пошкоджених під час

6 Бош Е. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. — Москва: Госиздат, 1925. — С. 134.

7 Там само. — С. 141.

обстрілу міста. Власникам усіх роздрібних і оптових магазинів, кінотеатрів і театрів було наказано відновити роботу.

17 лютого 750 робітників було поховано в братській могилі в Олександрівському (Маріїнському) парку. Достеменно не відомо, хто це були: чи загиблі з однієї, чи з обох сторін Січневого повстання, чи жертви обстрілу Києва, чи загиблі під час взяття міста, чи страчені муравйовцями.

ВРК мав діяти короткий період часу як перехідний орган, що передасть владу від військових Народному секретаріату (як національному уряду) та Київській раді робочих і солдатських депутатів (як місцевому самоврядуванню). Була загальна домовленість про транзит влади, але на практиці усе відбувалося не без конфліктів між військовими та цивільними, між якими метався ВРК.

М. Муравйов мав власні уявлення про те, як повинен відбуватися цей перехід. Його наказ № 14 від 29 січня 1918-го, розвішаний на кожному телеграфному стовпі в місті, розпочинався з попередження: «Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх штиків, і там, де її встановлено, всемірно підтримуємо її силою цих штиків». Цей наказ підтвердив, що влада перейшла до Народного секретаріату і Київської ради, але арешти могли здійснювати лише за наказом Г. Чудновського і Київського ВРК та зі згоди підлеглого М. Муравйова — командувача Другої армії Михайла Ремнева.

Прибувши в столицю 30 січня, Євгенія Бош негайно вирушила до виконкому Київської ради, де виступила з доповіддю про загальну ситуацію в країні. Члени виконавчого комітету були розлючені арештами та стратами, здійсненими солдатами М. Муравйова, і вимагали від них залишити місто. Але М. Муравйов не підкорився цивільній адміністрації, навпаки — передислокувався до центру та фактично створив паралельну адміністрацію.

«Наказами штабу Муравйова, що сипалися як з рога достатку, заклеювали буквально всі вільні місця на будівлях і телеграфних стовпах. Накази здебільшого суперечили постановам місцевої радянської влади. А по вулицях

міста роз'їжджав на автомобілі Ремнев — вельми сумнівний суб'єкт, який проліз у штаб Муравйова, — з озброєною групою, і, тримаючи гвинтівки напоготові, вони зупиняли візників і автомобілі, вимагаючи від імені радянської влади пред'являти документи і здати зброю, якщо така була. Ці нальоти спіткали не тільки обивателів, а й відповідальних радянських працівників. У перший же день приїзду до Києва, повертаючись із засідання Виконкому, ми були зупинені автомобілем, який мчався на нас та з якого лунали грізні крики: “Стій, або будемо стріляти!” Нас оточила група з 5–6 озброєних людей, направивши впритул на нас зброю.

На наше запитання: “У чому річ?” — пролунав наказ: “Руки вгору”, — а до нас підійшов сам Ремнев. Після огляду наших документів самочинна “охорона” швидко вскочила в автомобіль і повним ходом помчала геть. Усе разом наводило паніку на населення і давало привід обивателям, меншовикам, бундівцям і ес-ерам кричати про анархію в місті, спричинену владою більшовиків»⁸.

М. Муравйов проголосив себе каральним мечем Револуції. Прибувши до Києва, він заявив:

«Ми йдемо вогнем і мечем встановлювати радянську владу. Я зайняв місто, бив по палацам і церквам... бив, нікому не даючи пощади! 28 січня Дума просила перемир'я. У відповідь я наказав душити їх газами. Сотні генералів, а може, і тисячі, були безжалісно вбиті. Так ми мстилися. Ми могли зупинити гнів помсти, проте не робили цього, бо наше гасло — бути нещадними!»⁹

М. Муравйов виступав у багатьох місцях, проголошуючи Росію знову єдиною і неподільною та засуджуючи українців як зрадників і австрійських шпигунів. Мешканці Києва вважали його свавільним військовим отаманом. М. Муравйов не підкорився наказу Народного секретаріату та не наздоганяв армію УЦР, яка вийшла з Києва. Після цього петроградський

8 Там само. — С. 144.

9 Савченко В. 12 війн за Україну. — С. 54.

Раднарком вирішив відкликати підполковника. В. Ленін призначив його командувачем «Особливої революційної армії по боротьбі з румунською олігархією» і відправив під Тирасполь на Румунському фронті. 21 лютого київська газета «Нова Рада» повідомила, що двома днями раніше М. Муравйов прибув до Одеси і обійняв новий пост. Протягом наступних двох місяців М. Муравйов брав участь у боях на півдні України проти окупаційних сил Центральних держав. Зрештою він опинився в Росії, де в липні 1918-го доєднався до повстання ПЛСР (Партії лівих соціалістів-революціонерів) проти радянського уряду та загинув.

Більшовики могли відновити цивільне урядування лише в співпраці з іншими політичними партіями та інституціями, які вони на той момент не контролювали. Переможці мусили домовлятися з людьми, що не завжди поділяли їхні переконання, та розширювати соціальну базу своєї підтримки. За складнощами цього процесу можна простежити на прикладі спроб відновити нормальне функціонування міста. Підтримку правопорядку було доручено Червоній гвардії Київської ради робітничих і солдатських депутатів. Рада потребувала щонайменше 4000 багнетів, щоб зупинити пияцтво та розгардіяш на вулицях, а також протидіяти озброєним бандам, які й далі грабували будинки, магазини і склади. Більшовики вважали все це саботажом з боку прибічників Центральної Ради і чорносотенних елементів, які все ще ховалися в столиці. Однак Рада депутатів не спромоглася зібрати достатню кількість багнетів, адже міська Червона гвардія була нечисленною та виснаженою внаслідок Січневого повстання. Не вдалося й завербувати на цю службу муравйовців, які вважали, що своє завдання виконали, та хотіли якнайшвидше повернутися додому. Рада депутатів навіть намагалася залучити колишніх членів Вільного козацтва, які залишилися в місті, але мобілізація робітників просувалася вкрай важко¹⁰.

10 Нова Рада. — № 17. — 21 лютого 1918; Бош Е. Год борьбы. — С. 150.

У Києві критично не вистачало продовольства, населення перебувало на межі голоду. В цілому міста України були краще забезпечені, ніж російські, які залежали від українського зерна та інших продуктів харчування. Постачання було істотно порушено внаслідок війни між Центральною Радою та Раднаркомом. Протягом січня 1918 року російські більшовики тиснули на своїх однопартійців в Україні, щоб ті збирали та відправляли до виголоджених міст Росії продовольство. Але Народний секретаріат вирішив, що Києву самому бракує їжі, та наказав забезпечити термінові поставки поїздами з Харкова.

Крім цього, Народний секретаріат вирішив відновити торгівлю між столицею та навколишніми сільськими районами. У сільській місцевості вирували захоплення землі, спалення поміщицьких маєтків і бандитизм, жоден уряд не отримав там визнання і не мав контролю¹¹. Народний секретаріат відправив до віддалених сіл 70 агітаторів та закликав киян писати листи своїм родичам у селах, щоб спонукати відновлення торгівлі¹². Селяни почали доставляти продовольство на ринки міста, але не в достатній кількості. Їх відлякував контроль за цінами на товари першої необхідності, встановлений владою в інтересах зубожілих київських робітників. По-друге, не вистачало валюти, яку притримували на руках багатші. І по-третє, солдати в столиці залякували селян. Червоногвардійці та солдати гарнізону отримували харчі та корм для коней, розплачуючись пайковими книжками, виданими командувачем гарнізоном Д. Стогниєм. З цими пайковими книжками вони могли собі дозволити небагато, тож просто затримували селян-торговців та сплачували ціну, яку хотіли, — або й просто відбирали продовольство та фураж. Народний секретаріат намагався присікти такі практики за допомогою декретів, що грозили арештами та покараннями. Уряд також наказав залишити

11 Нова Рада. — № 20. — 24 лютого 1918.

12 Нова Рада — № 14–17 лютого 1918.

місто впродовж трьох днів усім офіцерам, що не обіймали військових або цивільних посад та не мали родичів у місті, які могли б їх прогодувати¹³.

20 лютого продовольчі загони міської думи та ради депутатів об'єднали зусилля, щоб запуснути бартерну торгівлю, себто обмін промислових товарів на харчові продукти. Влада встановила монополію на торгівлю харчовими товарами, реквізувала промислові товари з торгових точок і складів та організувала доставку їх до сіл. Але приватні торговці приховували свої товари та демонстрували представникам влади порожні склади, які все ще контролювалися міськими кооперативами.

24 лютого Народний секретаріат ужив жорсткіших заходів. Поклавши провину за голод на капіталістів, поміщиків і куркулів, уряд закликав робітничі та селянські ради України вилучити всі надлишки їжі та сплатити за них фіксовану, не спекулятивну ціну. Отримане таким чином зерно та інші продукти мали зберігати у визначених сховищах і розподіляти першочергово між тими селянами й робітниками, які не могли самі себе прогодувати. Кожен, хто приховував надлишки або продавав їх за спекулятивними цінами, підлягав революційному трибуналу. За спогадами Євгенії Бош, цей декрет спочатку викликав певну паніку, зате ради змогли забезпечити тих, хто цього потребував, 225 грамами хліба на добу та уникнути поширення голоду¹⁴. У Києві пайка хліба знизилася з 350 до 225 грамів, а в деяких місцях — до 150 грамів. Жито і пшениця були в такій нестачі, що націоналізовані міські пекарні додавали мелений горох і просо до своєї нової продукції — так званих «більшовицьких» паляниць¹⁵.

Із наближенням німецької армії більшовики почали конфіскувати все, що могли забрати під час відступу: худобу,

13 Нова Рада. — № 18. — 22 лютого 1918.

14 Бош Е. Год боротьби. — С. 148–150; Дорошенко Д. Історія України. — Т. 1. — С. 340–341.

15 Нова Рада. — № 22. — 27 лютого 1918.

цукор, вози і тачки, машини та верстати із заводів. «Українське селянство, що у великій своїй масі держалось нейтрально в боротьбі большевиків з Українською Центральною Радою, а в певній частині навіть співчувало большевикам, починало вже братись за кілки та рушниці, щоб боронитись від грабіжників»¹⁶.

Дефіцит грошей в обігу був чи не найбільшою проблемою, створеною самими більшовиками. Народний секретаріат скасував обіг карбованця, запровадженого Центральною Радою, і замінив його російським рублем. До повного переходу на рублі трудові класи для забезпечення своїх потреб мали право обмінювати одну валюту на іншу, але не більше, ніж 100 рублів за раз. Народний секретаріат доручив відділенню Державного банку в Харкові забезпечити постачання банкнот до Києва. Але нова влада недооцінила реальну потребу в валюті, яка була величезною, адже більшість робітників і службовців з урядових установ досі не отримали зарплати за січень, а деякі — навіть за грудень. У банках формувалися довгі черги. Радянсько-українське відділення Державного банку намагалося перенести свою діяльність із Харкова і розпочати контроль та обслуговування операцій приватних банків у Києві. Залишки запасів золота з місцевих банків вивезла Центральна Рада. Векселі УЦР, що були забезпечені цими резервами і були в обігу як асигнації паралельно з карбованцями, тепер практично нічого не вартували.

З кожним днем ситуація ставала дедалі гіршою. Народний секретаріат і Київська рада не мали достатньо рублів, щоб виплачувати заробітну плату найманим працівникам ради та міської думи. Приватний сектор зіткнувся з такою ж нестачею. Станом на 25 лютого Київська рада вже навіть не мала грошей, щоб платити Червоній гвардії за забезпечення базової функції — правопорядку в місті.

Заслухавши доповідь народного секретаря з питань фінансів про дефіцит рублів, Київська рада закликала до

16 Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. — Т. 2. — С. 151. Див. також Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 2.

повернення карбованців як законного платіжного засобу і направила до ЦВК делегацію, щоб переконати затвердити таке рішення. Своєю чергою Народний секретаріат звернувся до центрального офісу Державного банку в Петрограді із запитом на авансування мільйона рублів і тимчасового відновлення обігу карбованців, доки в Україні не буде достатньо рублів для забезпечення попиту. Проте комісар Державного банку Юрій П'ятаков категорично відмовився розглянути цю пропозицію і натомість погрожував позбавити радянський український уряд останньої копійки, якщо той відновить валюту УЦР, нехай і тимчасово. Ю. П'ятаков приїхав до Києва, щоб консультувати українське відділення Держбанку, та запевнив, що Петроград надасть рублі в кількості, достатній для обміну всієї маси карбованців. Але після того, як голова Держбанку залишив столицю УНР, з Петрограда так і не прибуло жодної банкноти аж до кінця перебування в Києві радянського уряду. Нестача грошей болісно вдарила по роботі та репутації Народного секретаріату в масштабах всієї України. Радам робітників і солдатів, які зі своїх міст зверталися по фінансування до Народного секретаріату, було запропоновано зачекати — як виявилось, невизначено довго. Тож вони переорієнтувалися і зверталися безпосередньо до Державного банку в Петрограді¹⁷.

Оголосивши свої цілі щодо управління столицею та країною, більшовики відразу зіткнулися із ситуацією взаємної недовіри з працівниками державних установ. Упродовж першого року революції більшовики уникали Центральної Раду та міську думу, тож їм бракувало розуміння внутрішнього устрою цих органів та впливу на адміністративний персонал. Певною мірою РСДРП(б) могла здійснювати вплив через профспілки вчителів, поштових і телеграфних

17 Бош Е. Год борьбы. — С. 140, 143, 151; Рафес М. Два года революции на Украине. — С. 81–82; Нова Рада. — № 14. — 17 лютого 1918; Нова Рада. — № 18. — 22 лютого 1918; Нова Рада. — № 21. — 26 лютого 1918; Здоров А. Український жовтень. — С. 199.

працівників тощо, які мали голос під час визначення політики у відповідній галузі. Але в цих професійних групах більшовики, історично зосереджені на роботі серед промислового пролетаріату, поступалися лідерством іншим партіям. А після кривавих січневих боїв із силами Центральної Ради більшовики були сповнені глибокої недовіри до всіх, хто був з нею пов'язаний.

Переможці були переконані, що лідери УЦР залишили в Києві підпільну мережу агентів, які зривали постачання продуктів і грошей та підривали авторитет нової влади серед населення¹⁸. Тому більшовики встановили нагляд комісарів над державними установами, які успадкували від Центральної Ради (зовсім небагато з них було цілком замінено). Комісари затверджували всі рішення і стежили за співробітниками. Дехто з більшовиків не схвалював таку систему пильної уваги і ретельного контролю, вважаючи, що краще мати 10 лояльних до адміністрації працівників, ніж 100 нелояльних. Ба більше, за комісарами в установах наглядав Народний секретаріат внутрішніх справ на чолі з Євгенією Бош. Вона стала вищою інстанцією з ухвалення рішень, коли нижчі за рангом комісари відмовлялися брати на себе відповідальність і передавали проблемне питання наверх до неї. Тому до Бош щодня навідувалося багато делегацій з різноманітних установ зі зверненнями та клопотаннями, як-то лікарень та сиротинців із проханнями про забезпечення їжею підопічних. «Море сліз, істерик та погроз надзвичайно ускладнювало творчу роботу»¹⁹. Ситуація в столиці була настільки складною, що Народний секретаріат та Центральний виконавчий комітет не мали можливості присвятити достатньо часу іншим регіонам України.

Більшовики також стикалися з політичним опором серед службовців, особливо в Народному секретаріаті освіти. Комісар В. Затонський оголосив учительській раді Києва,

18 Бош Е. Год борьбы. — С. 144.

19 Там само. — С. 146–147.

що розпускає найбільшу в країні Всеукраїнську вчительську спілку, оскільки та заохочувала «націоналізм і шовінізм». Спілка підтримувала українську як мову навчання в школах, що В. Затонський вважав «насильственою українізацією». Коли один із членів ради запитав, чи та сама доля чекає на Всеросійський вчительський союз, В. Затонський повідомив, що не має наміру розформувати його, адже російські вчителі були «інтернаціоналістами»²⁰. Після цього працівники секретаріату освіти оголосили, що працюватимуть під керівництвом В. Затонського лише за певних умов: народний секретар не ставитиме під сумнів методологічні рекомендації, ухвалені Всеукраїнським з'їздом вчителів, а всі профспілки вчителів будуть представлені в консультативній раді вчителів при секретаріаті. Ба більше, вони вимагали звільнити всіх заарештованих працівників секретаріату і більше не заарештовувати нікого за виконання службових обов'язків на місці праці²¹.

Меншовики і російські праві есери шукали примирення з більшовиками, щоб зберегти Київську думу, в якій вони мали більшість. Партії російської демократії не погоджувалися з РСДРП(б) у багатьох фундаментальних питаннях, але вітали досягнуте більшовиками відновлення єдності між Росією та Україною. В. Винниченко писав:

«...голова Київської думи, правий есер і ненависник большевизму (Рябцов), вітає вступ большевиків у Київ як момент “воссоединенія єдиного русскаго пролетаріата” (читай: “єдиної, невідомої Росії”). А чорносотенна й контрреволюційна преса, оскільки вона могла виходити, цілком отверто це говорила й хвалила большевиків і всю їхню національну політику...»²²

20 Нова Рада. — № 16. — 20 лютого 1918.

21 Нова Рада. — № 18. — 22 лютого 1918.

22 Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 2. — С. 271–272; див. також Рафес М. Два года революции на Украине. — С. 83.

Жоден депутат Думи від провідних російських, єврейських та українських партій не зазнав репресій від рук більшовицької влади. Дума й далі працювала в сесійному режимі, а нова влада встановила над усіма її підрозділами нагляд комісарів, які доповідали генеральному наглядачу Думи, комісару Преображенському. Водночас Київська рада робітничих і солдатських депутатів обговорювала, яким чином повністю ліквідувати цю установу та поглинути її функції й адміністративний персонал²³.

27 січня Військово-революційний комітет закрав російськомовну монархічну газету «Киевлянин», а її редактора Василя Шульгіна було віддано під трибунал за звинуваченням у контрреволюційній діяльності. Друкарські верстати передали Київській раді робітничих і солдатських депутатів для випуску власної газети «Известия». Також Рада депутатів заволоділа засобами друку УЦР. Крім цього, більшовики закрили російськомовну ліберально-демократичну газету «Киевская мысль»; її приміщення та обладнання передали Секретаріату внутрішніх справ, який друкував російсько- та українськомовні версії свого «Вестника/Вісника». Водночас російськомовна газета «Последние новости» отримала дозвіл виходити далі, так само як і усі столичні єврейські та польські видання. Друкований орган УПСФ «Нова Рада» відновив публікації 17 лютого — через дев'ять днів після вступу армії М. Муравйова до Києва та після двотижневої перерви, що почалася під час Січневого повстання. Українськомовні книгарні залишалися відкритими. Меншовицька «Рабочая жизнь», видання УСДРП «Робітнича газета», УПСР «Народна воля» та лівих УПСР «Боротьба» не працювали до кінця лютого, допоки більшовики не почали втрачати контроль над Києвом²⁴. Редактор «Робітничої газети» Володимир Винниченко залишив Київ, а редактора «Народної волі»

23 Нова Рада. — № 15. — 19 лютого 1918.

24 Нова Рада. — № 14. — 17 лютого 1918; Нова Рада. — № 22. — 27 лютого 1918; Нова Рада. — № 25. — 3 березня 1918.

Ісаака Пугача розстріляли матроси-муравйовці. Працівники цих газет або залишили Київ разом з лідерами Центральної Ради, або пішли в підпілля.

Газети, які виходили й далі, не цуралися ані критики більшовиків, ані висвітлення новин про їхні невдачі та слабкі місця. Євгенія Бош вказувала на бундівську «Фольксцайтунг», соціал-федералістську «Нову Раду» та «Нойе Цайт» Об'єднаної єврейської соціалістичної партії. Наприклад, остання писала, що «тепер більшовицький терор зруйнував усі надбання революції в Україні. Щоправда, він відновив єдність російського фронту, але ще велике питання, якого фронту — всеросійської революції чи всеросійської контрреволюції?»²⁵

Редактори «Нової Ради» Сергій Єфремов та Андрій Ніковський були надзвичайно сміливими у своїх репортажах та коментарях. Вони регулярно повідомляли новини про проблеми делегації Раднаркому та здобутки делегації УЦР у Брест-Литовську, про успішні дії сил УЦР на захід від Києва, а незабаром — і про наступ військ Центральних держав на Волині. Число від 23 лютого містило порожні колонки, залишені рукою комісара, але цензура нової влади була досить млявою. На зборах 19 лютого рядові члени УСДРП почувалися достатньо впевнено, щоб обговорювати відновлення партійної організації та друку газети. 21 лютого збори журналістів і письменників виступили з протестом щодо обмежень свободи преси в Києві та інших містах. 26 лютого знову почали виходити «Робітнича газета» та «Рабочая жизнь». У ці дні світ побачили й два числа «Боротьби», газети нещодавно створеного лівого крила УПСР²⁶.

Розпад соціальної бази Центральної Ради та втрата Києва прискорили розпад партій, представлених у ній. Єдність Бунду похитнуло антисемітське насильство, яке УЦР була

25 Бош Е. Год борьбы. — С. 145.

26 Нова Рада. — № 15. — 19 лютого 1918; Нова Рада. — № 22. — 27 лютого 1918.

не в змозі зупинити. УПСР розкололася під час невдалої спроби лівого крила партії повалити уряд В. Винниченка. Ліве крило УСДРП також було втягнуте в заколот проти Генерального секретаріату, а деякі його члени, як-от Юхим Медведєв, приєдналися до конкурентного радянського уряду в Харкові. Розкол у рядах УСДРП усталився 19 лютого, після зборів київського осередку, що відбувалися без участі більшості партійних лідерів. Одна група учасників (ймовірно, що більшість) під керівництвом Євгена Нероновича та Євгена Касьяненка воліла визнати Народний секретаріат як уряд України та делегувати кандидатів від партії до Київської ради та інших радянських органів. Водночас «значна частина» партійців, за інформацією «Нової Ради», досі підтримувала Центральну Раду та закликала провести вибори до Українських установчих зборів. Розбіжності виявилися занадто критичними, тож перша група відкололася від партії та заснувала нову — УСДРП (лівих).

У своїй декларації оргкомітет УСДРП (лівих) визнав та привітав «братню допомогу», надану радам в Україні робітниками Російської республіки. Ліві уєсдеки звинувачували керовану УСДРП Центральну Раду в спробах побудувати буржуазну державу виключно з національною метою, що перетворило УЦР на класового ворога робітників України. УСДРП (лівих) звинуватила Центральну Раду в дискримінації вагомих груп робітничого класу та потуранні лише «власним» пролетарям. В. Винниченку пригадали виступ на восьмому пленарному засіданні Центральної Ради, коли він назвав прихильників радянського уряду «зрадниками рідного краю, лазутчиками й шпіонами». УЦР налаштовувала народні маси проти більшовизму як нібито суто російського явища. Роззброївши Червону гвардію та озброюючи «до зубів» Вільне козацтво, вона посіяла національну ненависть та розколола єдність пролетаріату; напала на робітничу пресу; відповідала за страти беззбройних робітників, що, своєю чергою, викликало в революційній армії М. Муравйова хвилю національної ворожості до українців.

УСДРП (лівих) відкинула сепаратний мир Центральної Ради з Центральними державами, який, на їхню думку, поставив Україну в залежність від милості німецького імперіалізму.

«Отже, національне самовизначення було порушене самою Центральною Радою, бо повела його вона в цілях проти-робітничих. Через те все ми не можемо ні хвилини лишитись у партії, від якої є одні тріски, від якої з огидою відвернулось робітництво України».

Нова партія мала обстоювати «позитивні досягнення революції», включно з кордонами УНР відповідно до Третього універсалу та федеративними зв'язками з іншими республіками Росії; сприяти формуванню національних форм соціалістичної культури, особливо в системі освіти; використовувати ці досягнення для зміцнення радянської влади в республіці та братньої єдності міжнародного пролетаріату.

«Для того закладаємо окрему УСДРП (лівих) і делегуємо своїх представників у всі органи радянської влади на Україні для найактивнішої роботи в них»²⁷.

Після евакуації з Києва Центральна Рада перетворилася на уряд на колесах. Кількість солдатів та нерегулярних сил, які супроводжували її, скоротилася від 3000 до 2000. Під час відступу Миколу Порша на посаді міністра оборони замінив Олександр Жуковський — на його кандидатурі наполіг генерал Олександр Осецький, начальник Головного штабу УНР. Проте С. Петлюра відмовився виконувати накази О. Жуковського; натомість закликав бійців з інших підрозділів приєднуватися до себе, плануючи приступити до партизанської боротьби проти більшовиків. В. Винниченко порвав із урядом, змінив зовнішність та попрямував з дружиною на південь, до Бердянська.

27 Нова Рада. — № 17. — 21 лютого 1918.

Коли колона підійшла до Житомира, делегація міської думи зустріла її на дорозі та попросила не входити до міста. Більшовики направили війська з Козятина і Жмеринки у напрямку Житомира та Бердичева. Тоді сили Центральної Ради відступили на північ Волинської губернії, в район Сарн. Там вони взяли під контроль залізничну лінію, яка вела до Ковеля, де були розквартировані німецькі війська разом із «синьожупанною» дивізією, сформованою з українців у німецьких таборах для військовополонених²⁸.

Принижені втратою Києва, деякі підрозділи Центральної Ради зривали злість на єврейських громадах, повз які вони проходили. 17 лютого євреїв було атаковано на залізничних станціях Сарни та Коростень. 23 лютого під час зайняття станції Бородянка вбито двох євреїв і ще семеро — неподалік, біля станції Клавдієве. Симон Петлюра і його заступник Олександр Загородський саме перебували в Бородянці. С. Петлюра відмовився зустрічатися з делегацією містян, а О. Загородський заявив, що не може нічого вдіяти, щоб стримати своїх «роздратованих» солдатів.

Делегація бердичівських ради робітничих депутатів, міської думи та земства (усі ці органи контролювали єврейські політичні партії) вийшла назустріч силам УЦР, але її обстріляли. У перший день після зайняття міста було вбито 20 осіб. 3 березня на засіданні Малої Ради, яка перебувала в Житомирі й складалася виключно з депутатів українських партій, уседеки закликали до розслідування погрому. Член Бунду Давид Ліпець (Петровський) особисто прибув до Житомира, щоб надати свідчення про ці події. Але обстановка була настільки напруженою, що Д. Ліпець відмовився залишатися²⁹.

28 На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк: Українське історичне товариство, 1992. — С. 184.

29 Чериковер И. История погромного движения на Украине 1917–1921 гг. — Т. 1. — С. 119–120.

Більшовицьким з'єднанням, які переслідували сили УЦР, бракувало чисельності та рішучості вступати в бій. Чимало солдатів просто хотіли повернутися додому; особливо після звістки про мирний договір, укладений Центральною Радою з Четверним союзом. Сам М. Муравйов проігнорував наказ із Петрограда та не став переслідувати тих, хто відступав з Києва. Значна частина його армії стихійно демобілізувалася протягом тижня після взяття столиці, лишивши підполковника з приблизно 2–2,5 тисячами солдатів. До 15 лютого більшовизований Другий корпус, який залишив Південно-Західний фронт, теж розчинився — його солдати потоком сунули додому через Фастів до Києва і далі на схід.

Через два-три дні після відступу з Києва Рада народних міністрів нарешті дізналася, що її представники в Брест-Литовську рано-вранці 27 січня підписали мирний договір з Центральними державами. Уряд і дипломати встановили зв'язок телеграфом та почали консультиватися щодо подальших кроків. 30 січня на малолюдному засіданні Рада народних міністрів ухвалила (четверо «за», один утримався) просити Центральні держави про військову допомогу для вигнання більшовиків з України³⁰. Німці передбачали, що їм, найімовірніше, доведеться або підтримати, або відновити владу Центральної Ради. Генерал М. Гофман мав на руках готовий текст такого звернення, де не вистачало тільки підпису очільника делегації Центральної Ради М. Любинського. УЦР мала додаткове прохання: щоб в інтервенції взяла участь дивізія, сформована з українців у німецьких таборах для військовополонених. Це прохання задовольнили, і Центральна Рада офіційно звернулася до Центральних держав з проханням втрутитися на її боці у війну з більшовиками.

18 лютого (за григоріанським календарем, тобто через 6 днів після 30 січня за юліанським календарем) Південно-

30 Гриценко А. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. — початок 1918 р). — Київ: Академія Наук України, Інститут Історії України, Історичні Зошити, 1993. — С. 14.

Західний фронт перетнуло 29 піхотних дивізій та 4 кавалерійські полки німецької армії (близько 230 тис. солдатів) і приблизно така ж кількість австро-угорських військ. 19 лютого німецькі сили взяли Рівне та Луцьк, а через два дні — Новоград-Волинський. Водночас колона Центральної Ради не припиняла відступ із Житомира через Коростень до Сарн, куди увійшла 19 лютого, а 21 лютого — до Рівного. Делегація УЦР у складі М. Порша, М. Ткаченка і О. Жуковського вирушила вперед, щоб зустрітися з першими підрозділами німців і синьожупанників. У прокламації до українського народу від 23 лютого Рада народних міністрів звинуватила уряд радянської Росії у вторгненні, розграбуванні України та перешкоджанні миру з Центральними державами, до яких і довелось звертатися по допомогу:

«На Україну, для допомоги українським козакам, котрі зараз б'ються з ватагами Великоросів червоногвардійців та салдатів, йдуть дивізія українців-полонених, українські січові стрільці Галичини та німецькі війська. Вони йдуть на Україну для того, щоб знищити нелад та безладдя і завести спокій та добрий лад нашій землі, для того, щоб дати змогу Раді Народніх Міністрів творити велике діло — будувати самостійну Українську Народню Республіку... Ці війська, дружні нам, будуть битися з ворогами Української Народньої Республіки під проводом Полевого Штабу нашої держави»³¹.

Центральна Рада припинила відступ та повернула в бік Києва. С. Петлюра прямував на чолі свого війська в образі визволителя, за ним ішла грізна німецька армія³². Юний член делегації УЦР у Брест-Литовську та представник УПСР О. Севрюк згадує, як сидів у залізничному вагоні на шляху десь поміж Житомиром та Сарнами з однопартійцем Михайлом Грушевським.

31 Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. — Т. 2. — С. 141–142.

32 Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 2. — С. 292–294.

«Ми були вдвох, й проф. М. Грушевський плакав... Приход німців на Україну був драмою його особистого життя. Ті, що в своїй ненависти до всього українського, брехливими наклепами зв'язували його ім'я чи то з австрійськими, чи німецькими інтригами, діставали в руки нову зброю. Гірка й незаслужена іронія долі!»³³

Це було гірко — та чи незаслужено? М. Грушевський, відомий історик українського народу, краще за будь-кого знав, як українська державність втрачалася раніше, коли прагнення національної еліти суперечили прагненням народних мас. Після революційної війни 1648–1649 років козацька старшина домовилася з польською монархією про повернення селян і рядових козаків до феодальної залежності — як умову визнання власних станових привілеїв, «щоби козак був козаком, а хлоп хлопом послушним панові своєму»³⁴. Маса полишила своїх лідерів, які згодом зазнали поразки в бою з поляками і тому повинні були шукати підтримку шведської корони, турецького султана, кримського хана і, нарешті, в 1654 році — російського царя. Новонароджена Гетьманщина, відірвана від польсько-литовської Речі Посполитої, зберегла свою національну автономію під протекторатом Московії, але лише на кілька десятиріч.

А тепер Центральна Рада, втративши підтримку мас і контроль практично над усіма українськими губерніями, звернулася по допомогу до Центральних держав. Тричі її лідери прагнули заспокоїти українські маси — в урядовій прокламації 23 лютого і в окремих зверненнях прем'єр-міністра Вс. Голубовича і М. Грушевського. Вони пояснювали: німецька та австрійська армії йдуть на допомогу як друзі, аби захистити національну незалежність українців, а не втручатися у внутрішні справи або відбирати соціальні надбання революції. Однак було цілком очевидно, що Центральна

33 Севрюк О. Берестейський Мир 9-II-1918 (уривки споминів). — С. 12.

34 Грушевський М. Історія України-Русі. — Vol. IX. — Section V. — С. 4. — URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur90504.htm>.

Рада віддавала УНР і українські маси на милість німецького імперіалізму. УЦР не мала легкого вибору, опинившись між німецьким молотом і більшовицьким ковадлом. Проте її слабе становище впливало не тільки з міжнародних труднощів, хай би якими жахливими вони були після чотирьох років кривавої війни, але й з того, що Центральна Рада втратила довіру й підтримку селян і робітників на власній території. Гірка іронія: чоловік, який мав би найкраще вивчити уроки української історії, не передбачив, що історія повториться і революція 1917 року прийде до такого кінця. Можливо, саме тому плакав М. Грушевський.

Армії Центральних держав маршували Україною, а на півночі знову натиснули на Петроград. Тепер делегація російських більшовиків повернулася за стіл переговорів у Брест-Литовську. Маючи в кишені договір з УЦР, Німеччина висувала радянській Росії вже інші умови: негайне припинення бойових дій в Україні, виведення звідти всіх частин російської армії та Червоної гвардії, укладення миру між Петроградом і Києвом, себто Центральною Радою. 23 лютого Ю. Медведєв і В. Шахрай повернулися з Брест-Литовська до Києва для отримання згоди Народного секретаріату щодо деяких запропонованих пунктів мирного договору. Згідно з резолюцією третього Всеросійського з'їзду рад від 15 січня 1918 р., УНР була республікою у складі федеративної Російської Соціалістичної Радянської Республіки. У відповідь на вимоги Німеччини Народний секретаріат наполягав на тому, що між Росією та Україною немає війни. Радянсько-український уряд був готовий погодитися на положення про торгівлю з угоди, підписаної Центральною Радою, але за винятком експорту зерна та інших продуктів харчування до Австрії та Німеччини, адже російські міста й самі голодували. Звісно, що Народний секретаріат не міг прийняти вимогу Центральних держав про повернення Центральної Ради до влади в Києві. Якщо Центральні держави наполягали на цьому, то УНР під керівництвом Народного секретаріату і ЦВК залишалися з ними у стані війни.

Для відновлення переговорів у Брест-Литовську обрали нову делегацію у складі Є. Нероновича, В. Затонського та А. Руденка. Проте І. Сталін телеграфом повідомив, що Німеччина й Австро-Угорщина відмовилися вести переговори з делегацією радянської України. Страшнішим було те, що їхні війська перетнули Південно-Західний фронт, рушивши вглиб України. Ця новина поширювала почуття безпорадності та відчаю в установах радянської влади³⁵.

Народний секретаріат відчайдушно закликав захищати Київ від окупаційних армій: «Через наші трупи увійдуть вони до столиці України!» Уряд оголосив у місті стан облоги, створив Надзвичайний комітет оборони, заборонив вуличні зібрання, запровадив нічну комендантську годину і наказав доставити всю наявну зброю до штабу в Педагогічному музеї. Бракувало коштів на утримання солдатів, тому Комітет наказав провести конфіскацію золота у киян. Як згадувала Євгенія Бош, Комітет не мав підтримки серед місцевого населення та навіть від київської партійної організації більшовиків, члени якої вважали безнадійним чинити опір німецькій армії.

Пригнічений настрій у лавах київського пролетаріату зростав та поглиблювався панічними чутками... Робітники Києва справді відчували себе безсилими і, під впливом панічних чуток та не бачачи виходу зі становища, що склалося, почали поодинці та групами йти з Києва³⁶.

Київська рада робітничих та солдатських депутатів розпочала засідання лише пізно ввечері 23 лютого — оскільки перед тим зникла електроенергія. Настрій у залі був напружений. Не всі члени Народного секретаріату змогли прийти. М. Скрипник і В. Затонський звітували про підготовку до стану облоги. В. Затонський доповів про наступ німецької

35 Бош Е. Год борьбы. — С. 156; Нова Рада. — № 18. — 21 лютого 1918; Нова Рада. — № 21. — 26 лютого 1918.

36 Бош Е. Год борьбы. — С. 159. Див. також: Савченко В. 12 війн за Україну. — С. 76.

та австрійської армії, взяття Двінська (нині Даугавпілс — місто на південному сході Латвії) і готовність Раднаркому підписати мирний договір на німецьких умовах. Петроград — як урядові кола, так і громадськість — охопила паніка. В. Затонський передав слова І. Сталіна: австро-угорські війська начебто не братимуть участі у наступі, тому загроза для УНР не така вже й велика. Німці просувалися від Житомира через Коростень до Києва. Сили Народного секретаріату могли затримати їх, задіявши бронепоезд, а якщо це не спрацює — відступити і підірвати залізничні колії. Секретар народної освіти закликав депутатів не хвилюватися: німці до Києва не потраплять. А М. Скрипник тверезо додав, що уряд зможе боротися ще десять-п'ятнадцять днів.

Рада депутатів знову зібралася наступного дня. Представник Надзвичайного комітету оборони Є. Неронович зі стриманим оптимізмом доповів про атаку на загін С. Петлюри. За його словами, Народний секретаріат мав у своєму розпорядженні навіть літаки в повній боєготовності, і ситуація покращувалася з кожною годиною. «Отже, ще один удар, і край буде очищений від неорганізованих банд».

Євгенія Бош звернулася до Ради депутатів, пропонуючи ширше оцінити політичну ситуацію. Буржуазію в Україні розчавлено, казала вона, але не на смерть. Більшовикам потрібна революційна армія, але оскільки часу для її мобілізації недостатньо, треба тимчасово розраховувати на наявну армію з контрактами та щомісячною оплатою для солдатів. Радам було доручено захищати запаси горілки від мародерів, але всією Правобережною Україною вони «кепсько» виконували цей обов'язок. У самому Києві склалася «зовсім паскудна» ситуація через брак червоногвардійців. Делегації різних гатунків вимагали від Бош фінансування, погрожуючи захопити цінні товари, якщо нічого не отримають. Секретарка працювала 18–20 годин на день і погрожувала звільнитись, якщо не побачить від рад більше співпраці.

Частина депутатів Київської ради розкритикувала більшовицьку політику та методи управління, зокрема той

розкол, який утворився між міським та сільським населенням. Також більшовиків звинуватили в розкраданні громадської власності — але депутати від РСДРП(б) змусили опозиціонерів замовкнути. Бундівцю Хайрецю та меншовику Дмитру Чижевському не дали закінчити виступи. Д. Чижевському, ексдепутату Центральної Ради, погрожували з місця: «Дивно, що ти ще живий». Переважною більшістю голосів (лише один проти і 18 утрималися) Рада депутатів підтримала Народний секретаріат. Ліві українські есери запропонували поправку — «щоб політика народних секретарів відповідала національним особливостям». Її було відхилено³⁷.

Уранці 25 лютого кілька сотень людей зібралися перед київською Думою, вимагаючи більше інформації про мирний договір, підписаний Центральною Радою. Один чоловік заліз на постамент і почав читати вголос оригінальний текст договору, опублікований у газеті «Нова Рада» доволі обмеженим накладом. На місце події прибув озброєний підрозділ червоногвардійців, пролунали постріли в повітря, і натовп пустився навтьоки³⁸.

Дума запропонувала посередництво між німецько-українськими військами та Народним секретаріатом. Таким чином Дума сподівалася запобігти погромам та вчиненню помсти тим, хто підтримував або співпрацював з більшовицьким урядом. Помста насамперед зачепила би більшовиків, які залишаються, профспілки та євреїв. Було обрано делегацію з п'яти депутатів (по одному від УПСФ, УСДРП, російських есерів, меншовиків та Бунду), яка мала вирушити зустрічати війська ще на підходах до міста. Дума збиралася захищати громадський порядок та державну власність, спираючись на нейтральну збройну силу — грузинський загін, розташований у Києві; тоді як українські солдати УЦР мали б залишитися за межами міста. Передбачалося, що Центральній Раді запропонують амністувати учасників Січ-

37 Нова Рада. — № 21. — 26 лютого 1918.

38 Нова Рада. — № 22. — 27 лютого 1918.

невого повстання, гарантувати свободу профспілок і політичних партій та не допускати вибіркового правосуддя або репресій³⁹.

Мойсей Рафес як головний зв'язковий між Думою та Народним секретаріатом прибув до Євгенії Бош, щоб обговорити цей план. Секретарка сприйняла це як проєкт «безболісної ліквідації» радянського уряду та взяття влади в Києві Думою. Після доповіді Бош Народний секретаріат наказав заарештувати депутатів Думи, але дав задній хід, коли Центральне бюро профспілок пригрозило позбавити уряд будь-якої підтримки⁴⁰.

26 лютого на залізниці вибухнули два вагони з боеприпасами, що спричинило поширення паніки в місті. Ширилися чутки, нібито німці вже почали обстріли. На невідкладному спільному засіданні Народного секретаріату, Київської ради та комітету РСДРП(б) заслухали доповідь секретаря військових справ Ю. Коцюбинського. Той вважав, що місто втримати не вдасться. Радянське керівництво вирішило вивести всі цінності з Державного банку та евакуювати уряд до Полтави. Члени партії кинулися на залізничний вокзал для виїзду. У Києві залишилися лише три члени Народного секретаріату — Ю. Коцюбинський, Є. Бош та В. Ауссем.

Виконавчий комітет Ради робітничих та солдатських депутатів також покинув Київ 26 лютого, без скликання пленарного засідання і не повідомивши про свій від'їзд. Члени виконкому так поспішали, що навіть не забрали гвинтівки, які зберігалися в підвалах Маріїнського палацу. Члени Виконавчого комітету, які працювали в Державному банку, закрили його належним чином і вилучили всі цінності та папери. За чутками, кількість грошей, які забрали зі всіх банків Києва, становила близько 40 мільйонів карбованців⁴¹.

39 Рафес М. Два года революции на Украине. — С. 84; Нова Рада. — № 23. — 3 березня 1918.

40 Бош Е. Год борьбы. — С. 159.

41 Нова Рада. — № 28. — 7 березня 1918.

Утеча виконкому справила на фабричних робітників, чиї інтереси представляла рада, глибоко негативне враження. Самі робітники залишалися: вони зупиняли виробництво та організовували цілодобову охорону своїх фабрик.

27 лютого Бунд та меншовики скликали засідання Київської ради в Залі купецького зібрання. На це переповнене засідання викликали членів Народного секретаріату, які ще залишилися в місті. Вони прибули саме в той момент, коли М. Рафес запропонував обрати новий виконавчий комітет. Бош опонувала Рафесу стосовно плану Думи направити делегацію назустріч німцям. Учасники засідання підтримали секретарку внутрішніх справ та постановили готуватися до оборони міста. Однак спільне засідання Президії Центрального виконавчого комітету рад та Народного секретаріату, проведене відразу після цього, не підтримало це рішення як занадто запізніле, адже сили противника перебували за 30 верст (33 кілометри) від Києва. Учасники засідання закликали більшовиків-членів виконкому повернутися до Києва. Троє народних секретарів теж збиралися лишатися в столиці.

28 лютого редактори бюлетеня Народного секретаріату «Вестника/Вісника» оголосили про припинення видання, оскільки працівники друкарні не могли діставатися на роботу небезпечними вулицями. Тієї ночі головний пасажирський вокзал Києва у відчайдушній спробі вибратися зі столиці наповнили робітники та їхні родини з валізами домашніх речей. Після півночі поїзди один за одним вилітали зі станції. В одному з них до Полтави прямували Бош, Коцюбинський та Ауссем. Щойно вони поїхали, генеральний штаб, решта загонів Червоної гвардії та залізничних батальйонів покинули місто, перейшовши на лівий берег Дніпра. У ранкові години 1 березня гайдамаки Центральної Ради вступали до міста з протилежного, західного напрямку⁴².

42 Бош Е. Год борьбы. — С. 162-164, 188.

ПОГРОМИ БЕРЕЗНЯ– КВІТНЯ 1918 РОКУ

Армії Центральних держав пройшли до російського кордону за сімдесят днів. 18 лютого вони почали наступ на Південно-Західному фронті й рушили чотирма угрупованнями вздовж доріг, розміщених приблизно паралельно одна до одної, знову з'єднавшись уже на Донбасі.

Перша група, що складалася з німецьких дивізій, від Брест-Литовська пройшла до Гомеля, Чернігова і Новгород-Сіверського, перш ніж повернути на південь до Харкова та взяти місто в перших числах квітня. Друга група, також німецька, залишила Ковель і зустрілася з військами Центральної Ради поблизу Сарн, найвіддаленішого пункту, до якого УЦР відступила з Києва. Далі вони спільно вирушили на Київ; передові підрозділи українських солдатів увійшли до столиці 1 березня. Після взяття Києва вони продовжили наступ на Кременчук (взято 25 березня), Полтаву (28 березня) і Харків (увійшли 8 квітня). В авангарді цього угруповання під час наступу на Харків ішов Запорізький корпус, — найпотужніше збройне формування УНР, чисельність якого зросла до 20 тисяч багнетів і шабель, 5 бронепоїздів, 12 броневиків, 64 гармат і 4 аеропланів.

Третє угруповання, австро-угорське за своїм складом, наступало від Житомира через Вінницю і 2 квітня взяло Катеринослав. Четверта група, що складалася з австро-угорських та німецьких дивізій, ішла з Вінниці південно-східним маршрутом між Дністром та Бугом до Чорного моря. Вона взяла

Одесу (13 березня) і Миколаїв (17 березня), після чого в ході кровопролитних боїв 5 квітня захопила Херсон. Далі ця група рушила через Північну Таврію на південний схід, у напрямку Маріуполя й Таганрога, розташованих на березі Азовського моря. Це було межею територій, на які претендувала УНР. Частина цієї групи, відділившись від основних сил, пішла на Крим. 29 квітня німці захопили порт Севастополь. Зрештою, підрозділ Запорізького корпусу та німецькі війська, наступаючи від Харкова на південь, взяли міста Лозова та Костянтинград (нині Кропивницький) і вторглися в самісіньке серце Донбасу. Там вони зіткнулися з рішучим опором, перш ніж повністю захопили регіон в останніх числах квітня¹.

Уздовж шляху через Центральну Україну другу групу підтримували загони Вільного козацтва чисельністю близько 8 тисяч. Вони контролювали значні території на півдні Київської та на півночі Херсонської губерній. Вільні козаки роззброїли залишки пробільшовицького 2-го гвардійського корпусу та перекрили залізничні комунікації в напрямку з півночі на південь. Із середини березня вони підтримували війська УНР, що діяли в Полтавській та Чернігівській губерніях. Однак командування німецької армії було проти їхньої участі в кампанії та наказало їх роззброїти. Центральна Рада підкорилася та наприкінці березня розформувала всі загони Вільних козаків².

НОВА ХВИЛЯ ПОГРОМІВ

На час міжвладдя (коли більшовики залишили Київ, а війська УЦР ще не увійшли) Грузинський військовий комісаріат розіслав містом під власним національним прапором автомобільні патрулі, які мали підтримувати порядок та спокій. Миська дума відправила до Святошина делегацію з п'яти осіб, щоби домовитися про мирний вступ до Києва сил Центральної Ради. З розмов із солдатами делегати побачили,

1 Бош Е. Год борьбы. — Приложение, карта 2.

2 Савченко В. 12 війн за Україну. — С. 81, 100.

наскільки неприязно вояки УЦР ставляться до жителів Києва — так, ніби збираються увійти в іноземне місто³. Їхня ворожість була спрямована переважно на єврейське населення: місцеві євреї, за їхніми словами, стріляли по них під час відступу; євреї виконували функції комісарів за нетривалої влади більшовиків; євреями були такі лідери РСДРП(б), як Л. Троцький та А. Йоффе. «Жид Троцький йде війною на Україну, і його підтримують євреї-капіталісти», — казали вони. Почувши це, відомий український громадський активіст Євген Чикаленко зробив невтішний прогноз: «Вони задушать українську свободу в єврейській крові»⁴.

Делегати Думи зустрілися із Симоном Петлюрою та Костянтином Прісовським, командиром Окремого запорозького загону, найбільшого зі з'єднань УЦР, які входили до Києва. Делегати доповіли, що більшовики евакуювалися з Києва, та висловили побоювання щодо ймовірності погрому військами УЦР. М. Рафес згадував:

«Ми говорили з ним як з членом с. д. партії. У відповідь на це Петлюра сказав, що “він не може нічого гарантувати; він знає про настроєння в солдат, але він у ньому бачить спрагу помсти, а не антисемітизм”. Однак, за ради обережності Петлюра рішив ввести військо до міста не через єврейський Поділ, а через передмістя Куринівку»⁵.

Щоб завадити всім військам Центральної Ради увійти до столиці, делегати запропонували: Дума сама відповідатиме за порядок у місті та охорону урядових будівель. Згадали вони і про повну амністію учасникам Січневого повстання. Дума хотіла, щоб УЦР підтвердила свою підтримку свободи діяльності профспілок та всіх політичних партій, а також не допускала актів самосуду у виконанні своїх солдатів⁶.

3 Нова Рада. — № 26. — 5 березня 1918.

4 Чериковер І. История погромного движения на Украине 1917–1921 гг. — Т. 1. — С. 107.

5 Див. вище: Рафес М. Два года революции на Украине. — С. 83–84.

6 Нова Рада. — № 24. — 2 березня 1918.

1 березня солдати Центральної Ради увійшли в місто, йдучи попереду німецьких частин. За декілька днів повернулися міністри уряду, а за ними президіум і депутати Малої Ради⁷. 1 березня в. о. міністра військових справ О. Жуковський та К. Прісовський заявили до міської думи, де зустрілися з її головою Є. Рябцовим. Представники УЦР надали міській міліції повноваження охороняти урядові будівлі та взяти під контроль пошту, телеграф і телефонну службу. Але О. Жуковський наполіг, щоб міліція перейшла під пряме командування К. Прісовського.

«Я зазначив, що для більшої концентрації влади міліція повинна зараз увійти в підлеглість Губерніальному Коменданту, позаяк у мене тут немає такої сили, щоб усе місто взяти під охорону. Треба збільшити мої сили. Це вимоги менту. Місто оголошується в стані облоги, а тому населення найспокійно віднесеться до тих розпоряджень, які будуть віддаватись відповідними особами. Уряд не має на увазі тримати порядок штиком та силою»⁸.

К. Прісовський вимагав, щоб Дума не втручалася в діяльність робітничих організацій. У цей час робітники «Арсеналу» звернулися до Думи по дозвіл зібратися на мітинг. Цілковито зрозуміло, що вони насторожено ставилися до новоприбулої влади, чий солдати лише шістьма тижнями раніше придушили повстання на заводі. Як повідомляла газета «Нова Рада», Дума відповіла, що не побоюється тих робітників, які залишилися в Києві, і тому вони можуть провести свій мітинг⁹.

К. Прісовський як комендант Київської губернії видав наказ про заборону свавільних арештів, затримань та ін-

7 Грушевський М. На порозі Нової України. — С. 184.

8 Жуковський О. — Воспомини часів епохи Великої Східньої Революції початка 1917–19 рр. (Із окопів до Тюрми). Записна книжечка. 1919 рік. — Київ, 2018. — URL: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1917-1919.zhukovskiy.php>.

9 Нова Рада. — № 25, 3 березня 1918.

ших актів самосуду. «Український комендант міста Києва» хорунжий Хмельницького сердюцького полку В. Власенко надавав такі запевнення та рекомендації:

«Обіцяю вас, що жодних самосудів від українського війська не буде вчинено... Закликаю вас до доброї праці. Будьте певні, що я ваш заступник, за вас і вашу працю... Одкиньтесь від розбійничого большевизму, котрий вам нічого не дав окрім клопоту і безробітці»¹⁰.

1 березня на зустрічі з українськими офіцерами К. Жуковський озвучив поточні завдання: «Губерніальний Комендант повинен зараз приступити до “чистки” м. Києва від негативного елемента. Установити тісний зв'язок з німцями...»¹¹

У Києві було запроваджено воєнний стан або, за тодішньою термінологією, «осадне положення» — під контролем гайдамаків та Вільних козаків, що безпосередньо підпорядковувалися К. Прісовському, а отже, О. Жуковському. Через два дні до них доєдналася значно чисельніша німецька армія, а невдовзі — ще й її вище командування. Прибувши до столиці одним з перших, С. Петлюра хотів, щоб саме в ньому вбачали визволителя Києва. Він влаштував парад своїх гайдамаків на площі перед Святою Софією, а православне духовенство відслужило молебень, благословивши їх. М. Грушевський, Вс. Голубович і О. Жуковський бачили в поведінці С. Петлюри позерство «українського Наполеона», який, імовірно, готується захопити владу через переворот. Зрештою, завдяки своїй антибільшовицькій позиції, отаман був досить популярним серед військовослужбовців і консервативно налаштованої київської інтелігенції — як української, так і російської. Німецьке вище командування з підозрою ставилося до С. Петлюри, знаючи про його контакти з Антантою. Ці побоювання спонукали Раду народних міністрів

10 Нова Рада. — № 24, 2 березня 1918.

11 Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східньої Революції початка 1917–19 рр. (Із окопів до Тюрми). Записна книжечка. 1919 рік / Упорядник: Павло Гай-Нижник. — Київ, 2018. — С. 145.

12 березня усунути С. Петлюру від командування. Його солдатів було переведено в піхотну частину під командуванням генерала В. Сікевича і відправлено на фронт переслідувати більшовиків, які відступали¹².

Після призначення комендантом губернії К. Прісовський передав керівництво Запорізьким загоном (перетвореним тепер на бригаду) Олександрю Натієву. І за командування К. Прісовського, і за О. Натієва солдати зазнавали впливу антисемітської агітації з боку націоналістично налаштованих офіцерів. «Запорізьці» вели розмови про очищення влади УНР від нацменшин. О. Жуковський побоювався, що бригаду задіють до державного перевороту проти Центральної Ради, тому вирішив відправити її з Києва на протибільшовицький фронт. Цьому рішенню чинили спротив провідні члени Української партії соціалістів-самостійників І. Луценко, О. Степаненко, О. Устимович, а також офіцери П. Болбочан і О. Шаповал. Бригада залишила Київ лише в середині березня¹³.

Погром почався невдовзі після входження сил УЦР у центр Києва. Солдати почали бити людей просто на вулицях і проводити довільні арешти, шукаючи «єврейських комісарів». Заарештованих доправляли в підвали Михайлівського монастиря, у якому розташовувався штаб військ УЦР. Зокрема, там було вбито троє членів Бунду — шевців Хаткіна і Ліндгейма та депутата Центральної Ради Сухоровича-Лінтама. Двадцять два тіла винесли через монастирський чорний вхід та викинули на Володимирську гірку. Інші тіла скинули в Дніпро. Найбільше постраждали від насильства єврейські квартали Подолу й Дарниці¹⁴.

12 Савченко В. Симон Петлюра. — С. 185–188.

13 Гай-Нижник Павло. Костянтин Прісовський — військовий і державний діяч Росії, УНР та Української Держави: біографічний нарис. — URL: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/220doc.php>.

14 Чериковер И. История погромного движения на Украине 1917–1921 гг. — Т. 1. — С. 120; Рафес М. Два года революции на Украине. —

4 березня голова міської Думи Є. Рябцов надіслав експресивне звернення «в ім'я будучини Української Народної Республіки» до отамана Вільних козаків Донченка, нагадуючи йому, що і серед євреїв, і серед українців були як прихильники, так і противники більшовиків. «Прошу вас спиніть криваву помсту, відновіть законність»¹⁵. Українські соціалісти-депутати Думи відвідали місця утримання заарештованих та вимагали звільнити заручників. Члени Думи видали звернення до солдатів: «Не заплямуйте Україну самосудами і насилуванням... ми віримо, що ви не допустите грабiжі і насилення невинних жителів, до якої би вони нації не належували»¹⁶. Дума звернулася до О. Жуковського й К. Прісовського. Вс. Голубович зустрівся з представниками єврейської громади, що вимагали від нього як прем'єр-міністра вжити заходів. На це він відповів, що уряд обізнаний про ситуацію і для тривоги немає підстав. 6 березня Поділ інспектували заступник міністра внутрішніх справ, виконавчач обов'язків комісара Київської губернії та комісар Києва. «Нова Рада» писала, що вони зробили висновок: напередодні ввечері не було жодних «екцесів або заколотів»¹⁷. На думку єврейської громади, уряд лишався байдужим до її долі, оскільки вважав заяви про насильство стосовно її членів перебільшеними.

Комісія Думи збрала свідчення за період з 1 по 8 березня і встановила, що було здійснено 172 напади на євреїв, зокрема 22 вбивства, 11 випадків катувань, 3 згвалтування, 19 погроз фізичною розправою, безпідставний арешт 28 осіб, зникнення безвісти 16 осіб. Метою комісії було захистити єврейську громаду від насильства, однак вона виявилася

С. 84; Абрамсон Г. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920). — С. 148–149.

15 Нова Рада. — № 26. — 5 березня 1918.

16 Чериковер И. История погромного движения на Украине 1917–1921 гг. — Т. 1. — С. 121.

17 Нова Рада. — № 28. — 7 березня 1918.

спроможною лише зібрати докази. Коли комісія оприлюднила свої висновки, а М. Грушевський публічно озвучив їх, Центральна Рада почала видавати накази, спрямовані на припинення насильства. Однак це не допомогло, оскільки ніхто навіть не намагався покарати чи принаймні затримати винних. Напади на євреїв у Києві тривали до 20 березня. Центральна Рада створила слідчу комісію; представник Думи Уляницький вийшов зі складу комісії, заявивши: насправді розслідувалися не погроми, а діяльність більшовиків¹⁸.

Погроми спалахнули і в інших районах Київської губернії — 1 березня в Коростені та наступного дня в Радомишлі. В обох містах командири українських підрозділів іменем Центральної Ради вимагали від місцевих громад «контрибуції». Напади на євреїв відбулися також у Бучі, Гостомелі, Хабному, Броварах і Гоголеві. У Гоголеві вояки УЦР вбили двох євреїв, грабували домогосподарства і вчиняли публічні приниження.

Услід за українсько-німецькими військами, що рухалися залізницею з Києва до Полтави й Бахмача, пересувалася і хвиля погромів. У березні та квітні 1918 року на станціях цих ліній били, грабували та вбивали пасажирів єврейської національності. Найбільше жертв було в Гребінці (вбито 18 осіб) і в Ромодані (до 40 осіб). Присутній на станції Бахмач німецький офіцер доповідав, що не міг запобігти нападам, оскільки ані начальник станції, ані місцева поліція не вживали жодних заходів.

16 квітня сіоністи (М. Гросман) та Об'єднана єврейська соціалістична партія (М. Шац-Анін) подали до Малої Ради свої доповіді, присвячені погромам. Обидві заслухали 20 квітня. Однак деякі українські депутати, зокрема член Української трудової партії Федір Крижанівський та член Української партії соціалістів-революціонерів Григорій Никифір, зви-

18 Чериковер И. История погромного движения на Украине 1917–1921 гг. — Т. 1. — С. 122–124.

нували єврейських депутатів у перебільшеннях. Н. Григорієв назвав авторів доповідей «нечестною опозицією».

У другій половині квітня погроми поширилися на інші міста Київської та Полтавської губерній. 23 квітня в Таращі (Київська губернія) солдати грабували й руйнували єврейські будинки, травмувавши дев'ятьох мешканців, зокрема четверо жінок. 29 березня солдати Центральної Ради, зайнявши Полтаву, почали вбивати євреїв на вулицях, а згодом — затримувати й доставляти до місцевого військового училища. Там їх били, змушували бити одне одного, вигукувати гасла, що славили вільну Україну й засуджували «жидів» і «кацапів», після чого звільнили. Офіцери прибулої армії заперечували будь-яку причетність до цих репресій, а чутки, що ширилися містом, покладали провину на полковника Олександра Шаповала, члена УПСР (не плутати з Микитою Шаповалом з УПСР).

Розправа над євреями відбулась і в Костянтинограді Полтавської губернії (убито трьох євреїв) та в Кременчуці на початку квітня. Кременчуцька міська дума розпочала розслідування, яке не дало результатів. Таким чином, хвиля погромів прокотилася Україною в лютому, березні й квітні. «Це була перша зустріч національної армії України з єврейським населенням»¹⁹.

Паралельно з армією погроми здійснювали й селяни. Їхні погроми мали «пасивніший» характер — пограбування єврейських будинків і підприємств, бойкот і перешкоджання їхнього розслідування з боку християнського населення. Якщо лідери єврейської громади зверталися до губернської міліції, то ризикували і собі наразитися на звинувачення у масовій співпраці з більшовиками і на погрози розправи. Ці погрози іноді втілювалися в життя військовими підрозділами, які посилали на місця для відновлення «порядку». У деяких населених пунктах Київської та Подільської

19 Чериковер И. История погромного движения на Украине 1917–1921 гг. — Т. 1. — С. 130.

губерній українські селяни вигнали своїх єврейських сусідів, що здавна там мешкали. Все частіше єврейське населення цілих районів було змушене залишати домівки та тікати в більші містечка й міста²⁰.

Але хто ж ніс відповідальність за погроми в населених пунктах, які поверталися під контроль Центральної Ради? Хто їх засуджував, а хто намагався виправдати? Загалом українська преса повідомляла про такі факти, висловлювалася проти погромів та закликала до їхнього розслідування комісіями під контролем місцевих громад. Однак не всі газети були готові до викриття винуватців, навіть попри поширене визнання причетності загонів Вільних козаків та армійських підрозділів. Якщо уесдеківська «Робітнича газета» писала про конкретних погромників досить відверто, то «Народна воля» українських есерів — уже стриманіше. Соціал-федералістська «Нова рада» повідомляла про погроми, але вирізнялася тим, що давала можливість висловитися й самим погромникам.

У номері від 5 березня «Нова рада» вперше написала про репресії проти євреїв Києва. У статті йшлося про те, що київські офіцери, жадаючи помститися більшовикам за страту значної кількості своїх товаришів по службі, видавали більшовиків солдатам; а чорносотенні елементи намагалися розпочати повномасштабний погром єврейської громади міста. У номері від 6 березня заперечувалася будь-яка причетність Вільного козацтва до самосудів та розстрілів, які здійснювали люди у військовій формі.

7 березня «Нова рада» опублікувала розповідь нібито очевидця «А. Яриновича» (як виявилось, це був псевдонім головного редактора А. Ніковського)²¹. Автор відвідав штаб Вільних козаків на вулиці Васильківській, щоб домогтися звільнення Лазаря Борисовича Фурфурника (певно, вигада-

20 Там само.

21 Згідно з Чериковер И. История погромного движения на Украине 1917-1921 гг. — Т. 1. — С. 135-136.

не ім'я), якого, за чутками, майже забили до смерті. Л. Фурфурник виявився неушкодженим, лише з «легким переляком». Козаки повідомили автору: жоден єврей не допомагав їм обороняти Київ у січні; навпаки, євреї з нарукавними пов'язками «Червоного Хреста» носили більшовикам їжу та надавали їм інформацію про місцезнаходження козаків. А коли більшовики перемогли й козаки відступили, вся єврейська молодь вступила до Червоної гвардії.

«Ми не антисимити, — каже другий. Ми знаєм, що єврейям дала Центральна Рада національно-персональну автономію. І проти цього ми нічого не кажемо. А одна річ — закони писати, промови говорити, газету друкувати, а друга — воювати. Ми — вояки, і мусимо на вистріл відповідати вистрілами, на удар ударами, на засідку й зраду обережністю й проявом сили».

«Бачучи своерідну ерудицію, що люде роблять своє з переконання, що логічна будова їхня теж не дика», Яринович/Ніковський вирішив благодати про звільнення Фурфурника на поруки, адже не вірив, що це «більшовицький комісар», і не хотів, щоб козаки брали на душу гріх убивства невинної людини. Козаки передали цьому «писателю» свого бранця, і на цьому інцидент було благополучно вичерпано. Вертаючись із цієї зустрічі, автор розмірковував, що єврейська спільнота, безумовно, має дистанціюватися від тих її членів, які співпрацювали з більшовиками.

Наступного дня А. Ніковський уже під власним іменем опублікував ще одну довгу статтю — «Євреї і українське військо»²². Він звинуватив київських євреїв у нападах на Центральну Раду, що призвели до її поразки та вигнання з міста.

«Нарешті мусіли піти і “Київ” стріляв їм у спину аж до останнього маленького будинку перед Святошиним. Придивляючись поодиноким і гуртовим ворогам бачили вони що то все єврейська молодь — студенти, гимназисти, робітники... Красногвардійці які здебільшого були євреї розстрілювали

22 Нова Рада. — № 28. — 8 березня 1918.

українців за те, що вони були українці, а їхні батьки і брати доносили й указували де і хто з українців ховається, хто там був за українського панування... Київ прийняв і визнав большевицьку владу — значить він прийме і визнає всяку, аби тільки вона не була українська.

Прийшли знов козаки у Київ. Куде ж саме? Ну некуди інше, як тільки у вороже місто».

Далі А. Ніковський розкритикував міську думу, яка щойно оприлюднила свій звіт про погроми — начебто у звіті звалили в одну купу «звичайні нічні убивства та нечесленні необережні вчинки козаків». Автор звинувачував євреїв у подальшій агітації проти української влади, запроданстві німцям та намаганні співпрацювати з ними, чекаючи водночас на відновлення російського панування, хай навіть більшовицького. А. Ніковський виправдовував козаків та підрозділи української армії, адже вони досі воювали і серед їхніх ворогів було чимало євреїв. Лідер УПСФ подумки повернувся туди, де лиш напередодні визволяв Л. Фурфурника:

«...на Васильківській вулиці такі діла що на кожному кроці оглядайся, щоб яка тебе куля національної меншости не влучила... Чому вони досі не заявили що Крицберги, Райхштейни та Чудновські — це злочинці перед державою українською та й перед єврейським народом?»

Ілля Чериковер, основний літописець погромів, прокоментував цю статтю: «Так писав найпоміркованіший і найсолідніший український орган в розпалі гайдамацьких насильств, даючи повне моральне і психологічне виправдання цим насильствам»²³.

В. Винниченко розглядав погроми як наслідок отаманії, засилля військових ватажків, у рамках якого цивільну владу замінило правління військових і панували самосуди. У 1919 р. В. Винниченко писав звіт про погроми доби Дирек-

23 Чериковер И. История погромного движения на Украине 1917–1921 гг. — Т. 1. — С. 135, 136, 137.

торії УНР, коли С. Петлюра вже титулувався Головним Отаманом. Перший прем'єр-міністр УНР так схарактеризував соціальне походження та ідеологічні вподобання акторів, яких ми вже побачили в дії в перші місяці 1918 року:

«...було два сорти отаманії, що одкрчували погромний грант. Один сорт — це чорносотенна, явно контрреволюційна й провокаторська руська офіцерна, яка складала значний відсоток старшин українського війська. Ця отаманія являлась у певній мірі ініціатором і організатором погромів, їй було корисно й необхідно дискредитувати українську владу.

Другий сорт отаманії — щиро український. Тут головним чином виступав національний момент. Синки крамарів, куркулів, попів і простого селянства, вони з дитинства були вже затруєні духом антисемітизму. Загострення національних конфліктів, прихильність єврейського робітництва до большевизму розв'язали руки цим темним душам і дали немов право дати волю своїм гнійним емоціям. І розуміється, такі люди також при сій зручній оказії грабували, крали й шантажували на цих погромах як хотіли»²⁴.

У контексті перших місяців 1918 року друга категорія погромників співвідносилася з Вільним козацтвом та представниками націоналістичної інтелігенції, зокрема Української партії соціалістів-самостійників. За словами С. Гольдельмана, «з-поміж їхніх лав вийшло чимало отаманів»²⁵. О. Жуковський писав: «Більшість увіходе в цю партію наших українських чорносотенців, хоча вони себе лічуть за демократичну організацію... Але це тільки етикетка, фіговий листочок, яким прикривають його наготу»²⁶.

24 Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 3. — Розділ 13. Розвиток реакційності режиму отаманщини.

25 Goldelman S. Jewish National Autonomy in Ukraine. — С. 59.

26 Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східньої Революції початка 1917–19 рр. — С. 160.

«ЧЕРВОНІ» ПОГРОМИ

У березні–квітні 1918 р. Червона гвардія та армійські підрозділи, очолювані більшовиками або російськими есе-рами, здійснювали погроми в північно-східній, поліській частині Чернігівської губернії, в районі Глухова, Новгород-Сіверського та Середини-Буди. У цей час пробільшовицькі сили відступали з боями до російсько-українського кордону під тиском німецької армії. Уряд радянської Росії захочував підрозділи Червоної гвардії протистояти австро-німецькій окупації, але не забезпечував ані керівництва, ані координації. Місцеві керівники не провадили активної боротьби з антисемітизмом серед бійців цих підрозділів.

Червоні війська, що проходили через Гомель, спробували здійснити в місті погром, але отримали відсіч від єврейської групи самооборони. Під час сутички кількох погромників було вбито, і згодом солдати поширювали серед селян чутки, нібито євреї обстрілювали їх під час відступу. У Мглині голова робітничої ради, євреї за національністю, відвідав засідання повітової ради селянських депутатів і був там убитий. До містечка увійшли частини Червоної армії, які влаштували погром — убили 15 осіб, чимало поранили та залишили без даху над головою, зруйнувавши їхні будинки. Перший Ленінський полк Червоної армії нищив єврейські будинки в містечку Сураж, щоб «покарати контрреволюціонерів», які зустрічали німців хлібом-сіллю. Цього разу обійшлося без людських жертв.

7 березня харківська газета «Соціал-демократ» повідомила про погром на залізничній станції Глухів, що перекинувся на сусіднє село Есмань і тривав протягом двох з половиною днів. За контроль над містом змагалися Батуринський полк, що перейшов на бік УЦР і відкинув більшовиків від Глухова, та Рославльська бригада Червоної гвардії, яка з Курська прийшла на допомогу місцевим більшовикам. Бригада, очолювана Олексієм Циганковим, вирішила «вирізати всіх буржуїв і жидів». До насильницьких дій бригади приєдналися місцеві робітники й селяни та навіть деякі солдати

Батуринського полку, які стверджували, що воювати проти більшовиків їх найняли євреї. З великою жорстокістю було вбито понад сотню чоловіків, жінок і дітей з пролетарських і буржуазних сімей. Погромники обстріляли синагогу і позначилися над сувоями Тори. Переможці стратили призначеного Центральною Радою коменданта міста і всіх офіцерів Батуринського полку. Наступного дня міська рада висловила протест проти вбивств, але це не мало жодних наслідків. Над могилами товаришів, які загинули в бою з Батуринським полком, червоногвардійці встановили меморіальні знаки із написом російською «Хай живе Інтернаціонал».

8 березня центральний друкований орган РСДРП(б) «Правда» повідомила про події в Глухові, але без згадки про єврейський погром. Газета написала про військове зіткнення, під час якого «хоробрий Рославльський відділ зайняв Глухів» і відновив правління міської ради. Невдовзі після Великодня Глухівська рада наклала на місцеву єврейську громаду контрибуцію, погрожуючи в разі несплати новим погромом.

19 березня в сусідньому містечку Середина-Буда загін Червоної армії убив двадцятьох євреїв. Євреїв Глухівського повіту охопив жах, чимало з них переховувалися в лісах і полях. Деяких з них затримали місцеві селяни й передали Червоній армії. Погроми поширилися на села сусіднього Сосницького повіту. 120 місцевих євреїв утекли спершу до містечка Кархівка, а потім на територію, окуповану німцями.

6 квітня, під завісу боїв між більшовицькими та німецько-українськими військами, спалахнув погром у Новгород-Сіверську. Це було справою рук червоноармійців, які відступали від Сосниці до Брянська. Спочатку солдати обшукували єврейські будинки під приводом виявлення зброї, а насправді грабуючи їх. До міста увійшла Друга бригада Червоної армії; її командир, матрос Берета, скликав заможних містян-євреїв та зажадав від них 750 тисяч рублів. Коли червоноармійці приступили до погрому, місцевий єврейський

загін самооборони вибив їх з міста. Але бригада повернулася і спільно з місцевою міліцією убила 88 євреїв, серйозно поранивши ще одинадцятьох. Дехто з євреїв зміг втекти до прилеглих сіл, але селяни, боячись репресій, відмовлялися надавати їм прихисток та видавали на вірну смерть.

7 квітня німці увійшли в Новгород-Сіверський, але швидко були вибиті звідти підрозділами Червоної армії. Вціліле єврейське населення залишило місто разом з німцями, які відступали. Але вже 8 квітня окупанти відновили контроль над Новгородом-Сіверським, і євреї повернулися до своїх домівок. Потому більшовицькі сили відступали через кордон до Погара Брянської губернії та мстилися євреям у селах на своєму шляху, зокрема убивши одинадцятьох у Грем'ячі. Загалом у прикордонному районі червоні вбили 24 євреїв²⁷.

Офіційний орган Раднаркому «Известия» опублікував власний виклад глухівських подій, який дещо відрізнявся від репортажу «Правди» про «хоробрий Рославльський відділ». «Известия» визнали, що в місті відбувся погром, але обійшли мовчанкою, хто за нього відповідальний. Більшовики організували мітинг і спеціальну сесію Петроградської ради на знак протесту проти масових убивств євреїв в Україні й вірмен на Закавказзі. Проте йшлося лише про злочини, скоєні українськими, німецькими чи румунськими військами; про участь у погромах червоноармійців або червоногвардійців не згадували. Події в Глухові та Новгороді-Сіверському не розслідували, ніхто з винуватців не притягався до відповідальності.

Північний схід Чернігівської губернії став єдиним регіоном, де прорадянські сили брали участь у погромах справді серйозних масштабів. На багатьох територіях Росії в цей час провадилась антисемітська агітація та акції, але рідко коли вони досягали такого рівня жорстокості. Серйозного

27 Чериковер И. История погромного движения на Украине 1917–1921 гг. — Т. 1. — С. 143–149.

розмаху вони набрали в Україні, Білорусі (у Мінській, Вітебській і Могильовській губерніях, де взяли участь також підрозділи польської армії) та Центральній Азії (Бухара і Ташкент). У січні 1918 року більшовицькі матроси атакували сімферопольську буржуазію й інтелігенцію; євреї знову стали першими жертвами. У лютому цей же загін, спільно з муравйовцями, здійснив невдалу спробу погрому в Одесі. Сімнадцятьох євреїв, звинувачених у шпигунстві на користь німецько-української армії, було піддано тортурам і розстріляно в Галещині біля Кременчука²⁸.

У роки Громадянської війни більшу частину погромів здійснили антирадянські сили. Дослідник Наум Гергель виявив, що збройні сили Центральної Ради та її наступниці, Директорії УНР, відповідальні за 40 % усіх зафіксованих погромів і за 54 % загиблих євреїв за період 1918–1921 років. Радянські сили відповідальні за трохи більш ніж 4 % погромів і 11 % жертв²⁹. Такі показники були значною мірою зумовлені освітньою програмою, розробленою Єврейським комісаріатом у складі Наркомату в справах національностей. Метою програми була боротьба з антисемітизмом у лавах Червоної гвардії та Червоної армії.

Брендан МакГівер, досліджуючи звіти частин Червоної армії, дислокованих в Україні в 1919 році, виявив, що їхні лави були просякнуті антисемітизмом. Більшовики, які займалися боротьбою з антисемітизмом, не насмілювалися навіть наблизитися до деяких з'єднань, побоюючись бути вбитими. Багато хто із селян і робітників, які потрапили до Червоної армії, вважали антисемітизм частиною радянської влади: у народній свідомості українська національність була пов'язана з образом працівника, що виробляє додаткову вартість; тимчасом як єврейська — з образом

28 Там само. — С. 149–151.

29 Gergel N. «The pogroms in the Ukraine in 1918–1921», *YIVO Annual of Jewish Social Science*, New York, 1951, 237–252 (переклад оригіналу, опублікованого 1928 р.).

спекулянта, привласнювача цієї додаткової вартості. Звідси й заклик погромників у Глухові — «вирізати всіх буржуїв і жидів». Антисемітизм був ідеологічним каналом, яким радикалізовані робітники і селяни могли переходити від революції до реакції³⁰.

Більшовики виступали проти будь-якого національного гніту в принципі, але не знали, як цей принцип втілити, як діяти стосовно пригноблених євреїв або інших народів. Коли Єврейський комісаріат розпочав боротьбу з антисемітизмом, у його складі не було жодного більшовика. Навесні 1918 року ліві сіоністи, бундівці та інші єврейські соціалісти неодноразово тиснули на радянський уряд, щоб той вжив заходів — однак безрезультатно. Тоді з власної ініціативи вони розпочали писати памфлети і створювати дискусійні гуртки в Червоній армії з метою просвітництва й боротьби з антисемітизмом у її лавах. Це були люди «на узбіччі більшовицького проекту, але в основі єврейського відродження». Вони інформували й оснащували Єврейський комісаріат та інші інституції радянської Росії під час їхньої боротьби зі значно масштабнішими й смертоноснішими погромами 1919 року³¹.

30 McGeever Brendan. «Antisemitism and the Russian Revolution», a presentation recorded at Birkbeck, University of London, 24 November 2016 in the series Social Histories of the Russian Revolution. — Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=fZX0Jq6oDto>.

31 Там само.

ОПІР АВСТРО-НІМЕЦЬКІЙ ОКУПАЦІЇ

Ядро збройного опору австро-німецькій окупації налічувало близько 30 тисяч бійців: 13 тис. у бригадах українських і російських лівих есерів та анархістів, 12 тис. у Червоній гвардії, а також 4–5 тис. у бригадах, що прийшли з Росії на чолі з В. Антоновим-Овсієнком¹. Опір був поширенішим на сході та півдні, аніж на півночі та заході. Некоординовані та роздроблені прорадянські сили не могли успішно протистояти німецькій та австро-угорській арміям, які значно переважали за чисельністю та вогневою міццю.

Були й інші чинники, що послаблювали опір окупації. Третього березня Раднарком підписав у Брест-Литовську мирний договір із Центральними державами. Згідно з цією угодою, радянська Росія мала визнати Українську Народну Республіку незалежною державою під владою Центральної Ради, укласти мир з нею, припинити будь-яку агітацію проти її уряду та вивести з її території всі свої війська. Публічно наполягаючи, що опір окупації має суто місцеве, українське походження, уряд радянської Росії і далі підпільно поставив сюди зброю. Проте коли сили опору були притиснуті до кордону, більшовики доручили своїм соратникам в Україні знищити або забрати із собою все, що мало економічну або ж військову цінність для ворога, і відступити до Росії. Радянська Росія не могла відкрито втручатися силами своєї

1 Савченко В. 12 війн за Україну. — С. 94.

регулярної армії або принаймні відігравати роль організованого тилу. Звістка про мирну угоду від 3 березня викликала сум'яття в лавах прорадянських сил в Україні. Чому вони мали і далі воювати самотужки, якщо не витримували жодного порівняння з австро-німецькими силами? І якщо вони мусять битися, то де їхні ар'єргард, джерело підкріплень та надійний тил?

«Мимоволі кожен з нас, “фронтовиків”, запитував себе: що ж робить тил, де скупчилася величезна кількість партійних і радянських працівників? І робимо висновки, що за таких умов вести боротьбу з регулярними військами просто неможливо. Але що робити — ніхто чітко уявити не міг»².

Новина про те, що Росія домовилася із Центральними державами, лише посилила взаємні звинувачення та розбіжності, які вже й так побутували серед більшовиків в Україні. 17 лютого, ще до наступу Центральних держав, В. Ленін наказав М. Муравйову залишити Київ і відбути на Румунський фронт. На посту головнокомандувача збройними силами при Народному секретаріаті його замінив Ю. Коцюбинський. Але О. Єгоров, сподвижник М. Муравйова та досвідчений командир, відмовився підкорятися новому головнокомандувачу. Тоді Ю. Коцюбинський заарештував армійський комітет О. Єгорова. М. Муравйов відповів арештом старших офіцерів Ю. Коцюбинського. Після відступу більшовиків з Києва та встановлення там влади УЦР і німців М. Муравйов звинуватив у всьому Ю. Коцюбинського та інших членів радянського уряду, «які секретаріатували з вузької націоналістичної точки зору»³.

Народний секретаріат зібрав у Києві близько 700 бійців для прикриття відступу. Командир Червоних козаків Г. Чудновський розмістив їх як першу лінію оборони на Дарниці, де проходила залізнична лінія між Києвом та Гребінкою.

2 Бош Е. Год борьбы. — С. 216.

3 Савченко В. 12 війн за Україну. — С. 77–78.

А поки уряд прямував до Полтави, у його лавах стався розкол — між тими, хто хотів організувати збройний опір, і тими, хто був проти. До першої групи належали Є. Бош, Ю. Коцюбинський, В. Ауссем та С. Бакинський; вони готувалися залишити Народний секретаріат та доєднатися до фронту. Їм вдалося набрати близько 100 робітників (більшість з них без будь-якої військової підготовки) та відправити на підкріплення Г. Чудновському, який уже відступав від першої лінії оборони. Тим часом друга група, що складала більшість в уряді на чолі з М. Скрипником та Ю. Лапчинським, почала відновлювати роботу своїх секретаріатів. М. Скрипник замінив Є. Бош на посаді голови уряду.

5 березня Ю. Коцюбинський безуспішно намагався встановити контроль над загонами Червоної гвардії в Кременчуці, Харкові, Катеринославі та Чернігові, щоб передислокувати їх у Полтаву, яка перебувала під загрозою штурму. Вже через два дні він полишив свої спроби та подав у відставку з посад воєнного секретаря і головнокомандувача. Народний секретаріат призначив головнокомандувачем В. Антонова-Овсієнка, а Є. Неронович очолив секретаріат у військових справах. Тепер В. Антонов-Овсієнко намагався дійти згоди з трьома регіональними республіками (Донецько-Криворізькою, Одеською і Таврійською), пропонуєчи їм об'єднатися з радянською УНР у Союз Радянських Республік Південної Росії та передати свої збройні сили під його одноосібне командування. Але регіональні республіки відмовилися та воювали самостійно. Тоді В. Антонов-Овсієнко спробував набрати до складу своїх бригад полтавських і харківських селян; однак для мобілізації та підготовки новобранців до ведення партизанської війни бракувало часу і ресурсів.

Незабаром В. Антонов-Овсієнко мав серйозну суперечку з М. Скрипником, оскільки новий головнокомандувач наполягав, що підпорядковуватиметься наказам безпосередньо від Раднаркому, а не від Народного секретаріату. 18 березня В. Антонов-Овсієнко виїхав до Москви, щоб просити про

військову підтримку. До цього часу червоногвардійці втра- тили Бахмач, Конотоп, Гадяч, Золотоношу, Кременчук, Чер- каси та узбережжя Чорного моря. Видавалося так, що біль- ше місяця прорадянські сили в Україні не протримаються. Але і сподіватися на те, що РНК організує наступ через російсько-український кордон і цим поставить під загрозу мир із Центральними державами, було марно.

За час перебування в Полтаві Народному секретаріату вдалося сформуванати нові підрозділи, які налічували кіль- ка сотень багнетів. Але більшість новобранців раніше не були на фронті й навіть не вмiли поводитися з гвинтівкою. За словами Євгенiї Бош, деякі з цих підрозділів очолювали люди без політичної належності, п'яниці та авантюристи, абсолютно не відомі більшовицькій партії. Вони ухилялися від бою, втікали, коли їх обстрілювали, — проте знали, як отримати бажане, погрожуючи насильством мирному на- селенню щоразу, коли проходили через населені пункти⁴.

Здебільшого робітники просто не бажали слідувати за більшовиками для опору окупаційним військам. Відомий радянський історик 1920-х років М. Попов зазначав, що вже в січні 1918 р. існувало «деяке невдоволення радянською владою... серед робітників і солдатів»⁵. Євгенія Бош писа- ла, що на початку березня 1918 р. в середовищі робітничо- го класу панувала загальна атмосфера «апатії, нерішучості, розкладу та реакції»⁶. У деяких місцевостях більшовики, намагаючись мобілізувати робітників до Червоної гвардії, зіткнулися з опозицією і навіть повстаннями проти своєї влади.

4 Бош Е. Год борьбы. — С. 168–215; Шахрай В. Революция на Украине. — С. 108.

5 Попов Н. Очерки революционных событий в Харькове // Летопись ре- волюции. — 1922. — № 1. — С. 23.

6 Бош Е. Национальное правительство и Советская власть на Украй- не. — С. 36.

ПОЛТАВА

10 березня Народний секретаріат залишив Полтаву та переїхав до Катеринослава, де взявся за підготовку Другого Всеукраїнського з'їзду рад, спершу запланованого на 15 березня. Оборона Полтави тривала; німецька армія затрималася на підступах до міста, поки не дочекалася з тилу підкріплень та важкої артилерії. Тим часом до більшовиків приєдналися 2 тисячі бійців з Москви та дві чехословацькі дивізії, виведені з Києва. Чехословацькі дивізії мали домовленість із Центральною Радою про перехід на французький фронт; тепер вони вирішили залишитися і боротися з Центральними державами в Україні⁷. Але ці підкріплення лише на деякий час уповільнили просування сил німців та УЦР, які 28 березня увійшли до Полтави. Близько шестисот червоних козаків, що захищали місто, переметнулися на їхній бік та вступили в бій на залізничній станції проти своїх вчорашніх товаришів. Цих червоних козаків було включено до складу Запорізького полку УНР; але вже незабаром вони були демобілізовані, оскільки вважалися занадто ненадійними.

КАТЕРИНОСЛАВ

Після тривалих підготовчих засідань окремих фракцій 17 березня в Катеринославі відкрився Другий Всеукраїнський з'їзд рад. На початку делегати підвелися, щоб заспівати «Заповіт» Шевченка, «Інтернаціонал» та «Похоронний марш» на згадку про загиблих товаришів⁸. У своєму виступі В. Антонов-Овсієнко заявив, що опір окупації — це вимога дня. «Зробіть справу, що дасть вам змогу зломити і німців, і гайдамаків, які йдуть хвостом за ними»⁹.

7 Грушевський М. На порозі Нової України. — С. 187.

8 Мазепа І. Большевизм і окупація України: соц.-екон. причини незрілості сил укр. революції. — Львів; Київ: Знаття то сила, 1922. — С. 51.

9 Матеріали про Другий Всеукраїнський З'їзд Рад // Літопис Революції. — 1928. — № 2 (29). — С. 248.

Делегати з'їхалися з міст та містечок як окупованих, так і досі підконтрольних радянській владі. Серед них було чимало безпартійних селян і робітників, які записалися до делегацій більшовиків або лівих есерів уже в ході з'їзду. Вони виявилися політично нестійким елементом, відвідуючи засідання різних фракцій та змінюючи сторону під час голосування за резолюції.

964 зареєстровані делегати політично поділилися на два великі табори, приблизно однакові за чисельністю, і менший третій. Це створювало певний баланс сил¹⁰. Перший табір сформували ліві крила українських та російських есерів, які вперше об'єдналися та співпрацювали на з'їзді національного рівня. Лівиця УПСР мала великий вплив у північних губерніях, загальноросійська Партія лівих соціалістів-революціонерів — на півдні. І перша, й друга вимагали чинити опір австро-німецькій окупації. Місцеві члени ПЛСР, до яких доєдналося чимало товаришів з Росії, були категорично не згодні з обома Брест-Литовськими мирними договорами. Українські ліві есери керувалися своєю позицією захисту незалежності Української Народної Республіки.

Наступний табір становили більшовики; утім, всередині вони були розділені на три групи. Катеринославці, на чолі з Емануїлом Квірінгом, вважали збройну боротьбу марною та прагнули досягти згоди з Центральною Радою, після чого працювати над скликанням українських Установчих зборів. Друга група — ліві комуністи, прибічники Миколи Бухаріна — відмовилася визнати Брест-Литовський договір,

10 За словами В. Аверіна, там були присутні 401 більшовик, 414 об'єднаних російських лівих есерів та членів УПСР, 27 ультралівих з УСДРП, 27 лівих комуністів, 13 членів УСДРП, 6 соціал-демократів («об'єднинисты»), 2 бундівці, 3 анархісти, 4 українські й російські праві та центристи, 4 максималісти, 82 безпартійні незалежні делегати і 8, належність яких не встановлено (Аверін В. До Другого всеукраїнського з'їзду рад // Літопис революції. — Березень-квітень 1928. — № 2. — С. 69).

підписаний радянською Росією, та закликала протистояти австро-німецькій окупації. Третя група на чолі з М. Скрипником стверджувала, що з'їзд повинен підтримати цей мирний договір, проголосити незалежність УНР як радянської республіки та далі чинити опір окупації України Центральними державами. Ця група закликала з'їзд вважати другий Брест-Литовський договір тимчасовою поступкою на міжнародній арені, необхідною для вивільнення сил для боротьби з внутрішніми ворогами. Незначною більшістю голосів делегати підтримали цю позицію. У резолюції, що стосувалася характеру державної влади в Україні, група М. Скрипника відмовилася визнавати УЦР або співпрацювати з нею, натомість засудила її як дрібнобуржуазний і контрреволюційний «фіговий листок» німецького імперіалізму.

Ліві члени УСДРП становили третій табір. Вони не були готові повністю списувати з рахунку Центральну Раду та її революційні здобутки. Утім, ліві уесдеки вважали своє виживання нерозривно пов'язаним з боротьбою за радянський уряд. Вони розповсюдили власну резолюцію (до голосування за неї на з'їзді так і не дійшло):

«...подальшим походом німецьких військ в глиб України знищена буде не тільки радянська влада, але навіть і влада Центральної Ради з усіма її універсалами.

...З'їзд примушений, не складаючи зброї, а, запропонувавши негайно перемир'я, приступити до мирних переговорів з центральними державами, до складу яких входить і Центральна Рада, на умовах:

1. Визнання мирного договору Центральної Ради. 2. Виводу німецького війська з України. 3. Негайного скликання всеукраїнського з'їзду робітничих і селянських депутатів у Києві спільною комісією, створеною на паритетних засадах від ЦВК та Центральної Ради»¹¹.

11 Матеріяли про Другий Всеукраїнський З'їзд Рад // Літопис Революції. — 1928. — № 2 (29). — С. 265. Див. також Майоров М. З історії

Під час першого раунду голосування резолюція лівих есерів отримала 414 голосів, а більшовицька — 400. Ліве крило УСДРП та делегат від Польської партії соціалістичної утрималися. По тому більшовики внесли виправлену версію своєї резолюції. Зберігши основні позиції, більшовики пом'якшили терміни, якими характеризували Центральну Раду, і включили дещо з резолюції УСДРП (лівих)¹²:

«Робітничий клас і всі трудящі маси України розглядають Українську Народну Республіку як Радянську Республіку, об'єднуючу всіх живучих на території України трудящих незалежно від їх національності, і тісно звязаною федеративними зв'язами з Всеросійською Робітничо-Селянською Республікою... трудящі маси України... готові тоже підписати ці тяжкі умовини котрі навязуються Україні мирним договором Центральної ради з Австро-Німеччиною, але при обовязковою умовою повного неутручання Австро-Німеччини у внутрішнє життя України і виводу австро-німецьких військ з всіх частинах ними зайнятих України»¹³.

У такій редакції резолюція отримала підтримку УСДРП (лівих) та була ухвалена незначною більшістю — 427 голосів проти 400¹⁴.

революційної боротьби на Україні. — С. iv; Яворський М. Революція на Україні в її головніших етапах. — Харків: Держ. вид-во України, 1923. — С. 48–49; Мазепа І. Большевизм і окупація України: соц.-екон. причини недозрілості сил укр. революції. — Львів; Київ: Знаття то сила, 1922. — С. 48–50.

- 12 Аверін В. До Другого всеукраїнського з'їзду рад // Літопис революції. — Березень–квітень 1928. — № 2. — С. 70–72.
- 13 Бош Е. Год борьбы. — Приложение. — С. 55–56.
- 14 Аверін В. До Другого всеукраїнського з'їзду рад // Літопис революції. — Березень–квітень 1928. — № 2. — С. 73; Див. також Скрипник М. Начерк історії пролетарської революції на Україні. — С. 96; Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 146; Мазепа І. Большевизм і окупація України: соц.-екон. причини недозрілості сил укр. революції. — Львів; Київ: Знаття то сила, 1922. — С. 51.

Таким чином з'їзд визнав незалежність Радянської Української Республіки. Але для присутніх політичних сил це мало геть різне значення: незалежність України від радянської Росії, від Центральних держав або від Центральної Ради. Це був той спільний знаменник на основі принципу національного самовизначення, якого змогли досягти для всіх присутніх на з'їзді партій. Проте розробка спільної стратегії протистояння окупаційним силам та відновлення реальної незалежності виявилася непосильним завданням.

З'їзд обрав Центральний виконавчий комітет рад України у складі 49 українських та російських лівих есерів, 47 більшовиків, 5 лівих уесдеків та одного члена Польської партії соціалістичної. Це, здавалося, заклало основи для подальшого суперництва між приблизно порівну представленими партіями селян та робітників. Водночас учасники з'їзду прагнули представити уряд як щиро український. Українськомовні Володимир Затонський та Микола Скрипник очолили найвищі органи влади — відповідно ЦВК та Народний секретаріат. Від лівих уесдеків секретарем у військових справах став Євген Неронович, а секретарем народної освіти — Микола Врублевський. М. Скрипник, М. Врублевський та Ю. Коцюбинський виїхали до Москви для встановлення формальних відносин з Раднаркомом на основі резолюцій з'їзду¹⁵.

Євген Неронович виглядав знесиленим і виснаженим. Його не буде серед колег в уряді, коли вони зрештою евакуюватимуться до Таганрога. Після з'їзду він повернувся до рідної Полтавщини, щоб відвідати дружину в селі Великі Сорочинці Миргородського повіту. За словами П. Христюка, Є. Неронович був гірко розчарований тим, що з'їзд повністю порвав із Центральною Радою, і тому вирішив припинити співпрацю з більшовиками та вийти зі складу уряду.

15 Гриценко А. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. — початок 1919 р.). — Київ: Інститут історії України, 1993. — С. 16–17.

23 березня він відзначив своє тридцятиріччя, а наступного дня його затримали у Великих Сорочинцях солдати УЦР, а саме рота богданівців, залишки полку імені Богдана Хмельницького. Командував ротою член УПСС Олександр Шаповал. Наступного дня Є. Нероновича розстріляли без суду за державну зраду проти Центральної Ради¹⁶.

2 квітня після запеклого опору Катеринослав узяли Вільні козаки та німці. Червоногвардійці та анархісти, які захищали місто, відступили на Донбас — до Юзівки, а потім до Маріуполя та Слов'янська. Члени нового радянського уряду опинилися аж у Таганрозі, найсхіднішому місті, на яке претендувала УНР¹⁷. За словами уесдека Панаса Феденка, населення Катеринослава вітало переможців, які нарешті мали звільнити їх від «терору ЦИКУКу».

«Настрої людности Катеринослава, зокрема робітників, що пережили терор червоної гвардії, вийшли наяв на засіданні Совета Робітничих Депутатів після втечі большевицької влади. Разом з Мазепою я був на тому засіданні, і ми чули промови членів совета — росіян, жидів і українців. Всі вони не знаходили доброго слова про режим “диктаторів над пролетаріатом”, що обіцяли робітникам грушки на вербі й принесли в Україну руїну господарства та вивозили на Московщину машини, вагони, паротяги, різну сировину, потрібну для індустрії, і харчові продукти»¹⁸.

16 Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. — Т. 2. — С. 152. Див. також Клименко А. Євген Неронович: забуті герої української революції // Пролетар України. — URL: https://proletar-ukr.blogspot.com/2018/03/blog-post_31.html.

17 У 1925 році Таганрог було передано зі складу Української Радянської Соціалістичної Республіки до складу Російської Радянської Федеративної Республіки.

18 Феденко П. Ісаак Мазепа в житті і в політиці // Наше слово. — 1973. — № 3. — С. 18.

ОДЕСА

Одеса з населенням у 630 тисяч була найбільшим містом України. Місцеві більшовики мали вдвічі більше часу, ніж їхні товариші в Києві, щоб підготуватися до зіткнення з арміями Центральних держав. Ще 17 січня 1918 р. сили Центральної Ради зазнали в Одесі поразки від міського ВРК та Центрального виконавчого комітету рад Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеської області (Румчерод). Переможці передали владу місцевій Раді народних комісарів, яка проголосила Одеську Радянську Республіку. Свою регіональну республіку вони вважали частиною радянської Росії, яка на III Всеросійському з'їзді рад була проголошена федерацією. Нова республіка претендувала на територію Бессарабської губернії, частини Херсонської та Північну Таврію. Місцева РНК включала увесь набір міністерських крісел національного уряду, зокрема оборони та закордонних справ. Більшовики очолили вісім комісаріатів, два — отримала ПСР. Одеський Раднарком не визнав Народний секретаріат та ЦВК і не співпрацював із ними.

Інституції, на які намагався спертися новоутворений уряд, перебували під впливом різних партій. Так, меншовики керували профспілками діловодів, друкарів, чинбарів та працівників харчової галузі, а також самою Радою профспілок. Анархісти мали найбільший вплив серед моряків Чорноморського флоту та безробітних, російські есери — серед залізничників, а українські есери та соціал-демократи домінували в раді солдатських депутатів. Міську думу контролювали меншовики, Бунд та російські есери. Крім меншовиків-інтернаціоналістів та більшовиків, усі інші соціалістичні партії виступали проти створення уряду на базі рад. Однак вони були готові співпрацювати з новою владою за умови, що вона консультуватиметься з ними та з усіма демократичними організаціями. Таким чином, в Одесі на певний час встановився міжпартійний консенсус.

На території республіки було здійснено низку соціальних реформ: восьмигодинний робочий день для всіх

працівників, включно з прислугою, вирішення трудових суперечок через перемовини, заборона нічних змін для жінок, захист неповнолітніх, пенсії, податкові пільги для ремісників, конфіскація комісаріатом праці всіх приватних санаторіїв та закладів охорони здоров'я на користь робітників. На відміну від Києва, тут радянська влада підтримувала добрі стосунки з місцевим селянством. Однак усе одно постачання продовольства в місто було утруднене внаслідок заворушень, які відбувалися під час розподілу земель. Так само як у Києві, новій владі вкрай бракувало готівки для виплат зарплат у державному та приватному секторах і для функціонування роздрібно́ї торгівлі.

Тим часом вулична злочинність сягнула тривожного рівня, а влада не могла нічого вдіяти. 13 лютого моряки панцерника «Сіноп» вступили в переговори з профспілкою кишенькових злодіїв, щоб домовитись, аби ті не грабували людей, які приходили на судно для збору коштів, та їхні будинки. Кишенькові злодії погодилися та зробили заяву:

«Ми представники злодіїв міста Одеси даємо Вам обіцянку, що ми в цей день жодного грабунку не зробимо; ми сами будемо патрулювати в місті й попереджати грабунки. Ми просимо Вас дозволити трьом із нас бути на вечері, щоб підтримувати лад».

«І справді, — згадує більшовик А. Кіров, — за цю ніч в комісаріятах не було складено жодного протоколу про будь які наскоки та вуличні грабунки»¹⁹.

Військові частини Одеської Радянської Республіки під командуванням Румчероду були залучені до боротьби проти румунської армії за контроль над Бессарабською губернією²⁰. Молдавани становили дві третини населення губернії, решта — переважно українці, євреї та болгари. Після

19 Кіров А. Румчерод і Раднарком Одеської області в боротьбі за Жовтень // Літопис Революції. — Січень–лютий 1928. — № 1. — С. 112–113.

20 Східна частина Молдавського князівства, відібрана царською Росією у 1812 році в Османській імперії як її останнє імперське надбання.

Лютневої революції серед 300 тисяч молдаван, які служили в російській армії, розвинувся потужний солдатський рух. Подібно до того, що відбувалося в українських губерніях, цей процес дав поштовх низовим вимогам національного самовизначення, земельної реформи, демократичного самоврядування та об'єднання молдаван з румунами в єдиній державі. 15 грудня 1917 р. Національна рада (Сфатул Церій) проголосила автономну Молдавську Демократичну Республіку. Однак молдавські солдати, які спочатку підтримували Національну раду, дедалі більше підпадали під вплив більшовиків, оскільки Сфатул Церій не спромігся вирішити їхні основні вимоги, зокрема провести земельну реформу. У цих умовах військові частини Румчероду увійшли до Бессарабії і 14 січня 1918 року зайняли Кишинів. Рада народних комісарів Одеської Радянської Республіки заявила, що Бессарабська губернія є частиною її території. У відповідь армія Румунії (союзниці Антанти) 26 січня ввійшла в Кишинів і розгорнула наступ по всій Бессарабії²¹.

Румчерод зберігав керівництво над військовими операціями та над Найвищою Колегією, надзвичайним органом, створеним для протистояння румунській армії у Бессарабії. РНК Одеської Радянської Республіки підтримувала зв'язок з представниками Антанти, поважала їхній дипломатичний імунітет і утримувалася від поширення на французьких та британських резидентів тих репресивних заходів, які застосовувала проти місцевої буржуазії (конфіскація майна та оприлюднення інформації про банківські рахунки).

Антанта була налаштована допомагати румунській армії, адже цей балканський союзник опинився на межі вступу в переговори з Центральними державами та підписання сепаратного миру. Своєю чергою, Румчерод, намагаючись

21 Бессарабію було офіційно включено до складу Румунії після того, як Центральні держави підписали з нею перемир'я, а 9 квітня 1918 року Національна рада Молдавської Демократичної Республіки проголосила об'єднання з Румунією.

витіснити армію противника з Бессарабії, звернувся до представників Франції та Британії. Внаслідок переговорів за посередництва Антанти між Румунією та Румчеродом було досягнуто перемир'я, але румунська сторона його не дотримувалась і далі рухалась углиб Бессарабії.

У другій половині лютого австро-угорська та німецька армії просунулися на південь до Одеси, змусивши прорадянські сили відступити з Бессарабії. Румчерод відкликав свої збройні з'єднання для підготовки оборони Одеси. Так само і командував експедиційного корпусу М. Муравйов передислокував «Особливу революційну армію для боротьби з румунською олігархією» з Придністров'я до узбережжя Чорного моря.

Більшість з'єднань старої російської армії, розташованих у регіоні, відмовилися воювати, тож одеський Раднарком намагався зібрати нову армію — з червоногвардійців, матросів і тих армійських підрозділів, що брали участь у Січневому повстанні на боці більшовиків. Лави цієї армії також повинна була поповнити обов'язкова мобілізація робітників міста, запланована на 27 січня:

«...всі робітники, які працюють на заводах, фабриках, в майстернях і профспілках, повинні, не відмовляючись, взяти рушницю й вступити до лав Червоної гвардії, ставши в обороні завойованої волі. Ті, хто уникнуть цього, вважатимуться за помічників буржуазії й їх звільнено буде з підприємств»²².

Солдати, які відмовляться вступити до нової «народної соціалістичної армії», мали бути демобілізовані та позбавлені провізії й квартирування.

Рада народних комісарів змогла мобілізувати тисячу бійців. Здебільшого це були члени і прихильники більшовицької партії, анархісти, ліві есери, а також батальйон китайців під командуванням Йони Якіра, в майбутньому — видатно-

22 Кіров А. Румчерод і Раднарком Одеської області в боротьбі за Жовтень // Літопис Революції. — Січень–лютий 1928. — № 1. — С. 102–104.

го командира Червоної армії. М. Муравйов для своєї армії набрав п'ятсот робітників — не надто гарний показник для міста зі 120 тисячами пролетарів. Примусовий характер мобілізації мав високу політичну ціну — проти влади більшовиків виходили пролетарі під гаслами припинення війни.

Опозиційні соціалістичні партії в переговорах з РСДРП(б) висловили готовність захищати місто від армій Центральних держав, але за певних умов. Ішлося про залучення їх до ухвалення військових рішень, про легалізацію партійних ополчень, їхній виступ під власними командами та нейтралітет Румчероду відносно військ УЦР, які наступали разом з австро-угорськими та німецькими арміями. Ці переговори завершилися безрезультатно, і опозиційні партії заявили, що відтепер займатимуться лише захистом цивільного населення, запобігаючи збройним зіткненням, але не беручи участі в них. Меншовики ухвалили резолюцію з вимогою передати владу уряду, сформованому на підставі результатів листопадових виборів до Установчих зборів, і засудили примусову мобілізацію, «що носить характер покладання на робітників повинности крови»²³. 25 лютого президія одеського Раднаркому наказала закрити меншовицьку «контрреволюційну» газету «Южные рабочие» — за критику радянської влади та заклики до її повалення. Однак, як визнав у своїх мемуарах А. Кіров, «боротьба з цими діями не була успішною, бо агітація угодовських партій більше або менше відповідала тимчасовим настроям широких верств робітничої класи»²⁴.

Раднарком зобов'язався передати всі військові сили під командування М. Муравйова, щойно той прибуде до міста, і погодився на його диктатуру в Одесі. Проте підполковник викликав ворожу реакцію у населення і ще більше налаштував його проти більшовиків. Одіозний командувач наказав залишити межі міста солдатам, що не належали

23 Там само. — С. 108.

24 Там само. — С. 109.

до гарнізону, безробітним, робітникам, які не входили до профспілок, та взагалі всім, не зареєстрованим як місцеві мешканці. У міському театрі зібралися чотири тисячі невдоволених солдатів; вони відправили до М. Муравйова делегацію, але той відмовився вступати в переговори, погрожуючи натомість застосувати артилерію та козаків. Солдати були змушені припинити протести.

На нараді з представниками фабзавкомів М. Муравйов заявив: «Я не допущу Вас, робітників, не стати під рушницю. Це ще не все. У мене є ескадра. Коли ми примушені будемо здати Одесу, я спалю її, я висаджу її в повітря, я залишу попіл ворогові».

Також М. Муравйов зустрівся з міською буржуазією, від якої вимагав гроші на фінансування армії: «Я Одеси не здам. Тут скупчення всього Чорноморського флоту, і в разі потреби від ваших палаців, від вашого життя нічого не залишиться; протягом трьох днів, ви мусите внести 10 мільйонів карбованців, горе вам, якщо ви гроші не внесете, з камінням я вас в воді втоплю й ваші сім'ї віддам на розтерзання. Не кажіть, що у банках немає грошей. Є гроші у вас у скринях. Зробімо це мирним шляхом, бо сваритися небезпечно».

М. Муравйов проголосив стан облоги; місто патрулювали загони моряків, серед яких було чимало кримінальних елементів. Ці загони мали репутацію борців з «контрреволюційними елементами» за власною ініціативою та з власними методами, які нехтували всіма цивільними законами. Рівень злочинності та насильства в місті зріс, що призвело до пролетарських демонстрацій та сутичок між Червоною гвардією і матросами. Як результат, Рада народних комісарів скасувала стан облоги і розділила командування над силами Одеського військового округу та муравйовцями.

Австро-угорські сили пробивалися до міста, втративши близько п'ятисот солдатів. Раднарком та Румчерод мусили евакуюватися. Радянський уряд спробував вивезти цінності з Державного банку та казначейства, проте їх блокува-

ли єврейська самооборона, матроси торговельного флоту та робітники з фабрики Анатра. У полон потрапили комісар праці П. Старостін та заступник комісара фінансів Карценко. Комісарів відпустили лише після повернення цінностей.

Сили М. Муравйова відступили на схід від міста; радянський уряд наказав провести загальну мобілізацію; опозиційні партії виступили проти цього та закликали робітників до протесту. Мобілізація провалилась, і на спільному засіданні Румчерод та Рада народних комісарів вирішили направити до австро-угорської армії делегацію, яка обговорила б умови капітуляції міста. Утім, делегацію було проігноровано. Натомість 12 березня міська дума успішно домовилася про вихід з Одеси прорадянських сил зі зброєю в руках. Наступного дня окупанти увійшли до міста. Керівники Одеської Радянської Республіки евакуювалися морем або суходолом, разом із залишками армії М. Муравйова. Більша частина Чорноморського флоту передислокувалася в Севастополь та Керч²⁵.

МИКОЛАЇВ ТА ХЕРСОН

За 130 кілометрів на північний схід від Одеси 17 березня, після одного дня опору Червоної гвардії, здався Миколаїв. Дума вітала окупантів, але незабаром робітники та солдати підняли повстання. Вони взяли під контроль значну частину міста і утримували її чотири дні. Те саме сталося і за 70 кілометрів на південний схід від Миколаєва — у Херсоні. 19 березня австро-угорські війська увійшли до міста. Повстали фронтовики старої російської армії, підтримувані гарматами більшовицької флотилії на Дніпрі, анархістською бригадою на чолі з Олексієм Мокроусовим та інтернаціональним підрозділом. Австро-угорцям знадобилося 17 днів, щоб придушити повстання ціною 2 тисяч життів своїх солдатів. Це перевищувало всі втрати, понесені ними дорогою від лінії фронту до Херсона²⁶.

25 Там само. — С. 112–114; Савченко В. 12 війн за Україну. — С. 82–84.

26 Там само. — С. 91.

КРИМ

П'ять німецьких дивізій та одна частина Запорізького корпусу УНР рушили на Крим. З огляду на вигідне розташування в Чорному морі, Крим мав надзвичайно важливе значення в контексті військових цілей Центральних держав та «великої стратегії» Німеччини на сході. У Четвертому універсалі та Брест-Литовському мирному договорі Центральна Рада не висловлювала претензій на півострів як на територію УНР.

Тим часом тут тривала запекла боротьба за владу між національним рухом кримських татар, коаліцією більшовиків, російських лівих есерів і анархістів та поміркованими соціалістичними партіями. У листопаді 1917 р. понад 70 % дорослого кримськотатарського населення взяло участь у виборах національних установчих зборів — Курултаю. Останній сформував уряд, Раду директорів, яка проголосила Кримську Народну Республіку. Однак кримські татари становили лише 27 % населення півострова, тому це радше слід було вважати декларацією про намір створити демократичну республіку для всіх кримчан, незалежно від національності, а не виключно для кримських татар.

Ці вибори відбулися одночасно з голосуванням до Всеросійських установчих зборів, на яких найбільшу підтримку отримали меншовики та російські есери. Вони сформували власний регіональний тимчасовий уряд — Раду народних представників.

Більшовики отримали на виборах у Криму 5 % голосів та зосередили свою діяльність на радах робітників, солдатів і матросів, у яких сильні позиції також мали ПЛСР та анархісти. 19 березня 1918 р. на I Установчому з'їзді рад, ревкомів та земельних комітетів Таврійської губернії більшовики проголосили Соціалістичну Радянську Республіку Тавриди, територія якої охоплювала весь Кримський півострів і прилеглі материкові землі на півночі (від Дніпровського лиману до узбережжя Азовського моря).

Лідери Таврійської Радянської Республіки готувалися захищати цю територію від окупаційних військ, водночас їм довелося боротися з внутрішніми противниками. У квітні російські єсери та меншовики перемогли на виборах до ключових рад робітників у цьому регіоні, включно із Севастополем. Профспілки перейшли в опозицію до Таврійської Радянської Республіки. Курултай мобілізував власні збройні частини. Більшовики звинуватили кримських татар у спробі в союзі з Центральною Радою встановити військову диктатуру. Радянська влада розігнала Курултай, а його керівництво перейшло в підпілля або емігрувало до Туреччини. 21 квітня кримськотатарський рух розпочав на південному узбережжі та в горах збройний заколот, який прорадянські сили придушити не змогли. Повстанці захопили в полон і стратили більшість членів уряду Таврійської Радянської Республіки²⁷.

Червона армія радянської Таврії чисельністю близько 6 тисяч багнетів утримувала оборонну лінію вздовж північного кордону. Спершу оборону прорвали німецькі підрозділи, а за ними — «запоріжці» під командуванням Петра Болбочана. 11 квітня військовий міністр УНР О. Жуковський видав П. Болбочану таємний наказ наступати аж до Севастополя і захопити Чорноморський флот. 18 квітня «запоріжці» досягли Мелітополя, а 24 квітня — Сімферополя. Німці дізналися про плани О. Жуковського та висловили рішучий протест. 27 квітня міністр скасував свій наказ і попросив вибачення у союзників за «непорозуміння», а П. Болбочан відійшов назад до Мелітополя²⁸.

О. Жуковський розцінив реакцію німців на наступ сил УЦР на Севастополь як прояв справжніх намірів Центральних держав стосовно України. Попри те, що УНР відмовилася від претензій на Крим у Брест-Литовську, Рада народних

27 Radio Svoboda series on the Crimean campaign of Petro Bolbochan. — Available at: www.radiosvoboda.org/a/28446303.html.

28 Савченко В. Симон Петлюра. — С. 196.

міністрів не могла не спробувати випередити союзників. О. Жуковський висував вагому причину для такої спроби: для оборони України стратегічно важливо мати власний флот на Чорному морі. Але на практиці це виглядало не продуманою та донкіхотською витівкою, адже німці мали набагато більше сил для досягнення власних стратегічних інтересів на півострові.

«Вони розлютувались як звірі. Оточили наші війська кулеметами, гарматами і дали три години на розмірковування, або повернутись назад, або скласти зброю і не рухатись далі. Я не кажу зараз нічого про таке свавільство німецького командування, але воно досить характерне для вияснення, з якими добрими намірами німці прийшли помагати будувати нам державу»²⁹.

Червоні сили обороняли Севастополь від німців до 29 квітня. Перед входом у місто окупантів деякі судна Чорноморського флоту підняли жовто-блакитний прапор з надією, що їх визнають належними до УНР і вони не потраплять до рук німців. Можливо, моряки чули про претензії Центральної Ради на флот, але ще не знали, що Київ дав задній хід. 30 квітня близько трьохсот кораблів із 3,5 тисячами моряками на борту вирушили із Севастополя у Новоросійськ. 15 кораблів залишилися в порту. Того ж дня Севастополь захопили німецькі війська³⁰.

Просуваячись уздовж північного берега Азовського моря, окупаційні війська теж зіткнулися з опором. Бердянськ, Гуляйполе та Пологи захищали анархістські з'єднання Н. Махна, П. Петренка, О. Мокроусова, Марусі Нікіфорової та моряків А. Полупанова і М. Степанова³¹.

29 Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східної Революції початка 1917–19 рр. — С. 173.

30 Савченко В. 12 війн за Україну. — С. 109.

31 Там само. — С. 101.

ХАРКІВ ТА ДОНБАС

Німецькі війська та Запорізький корпус підійшли до Харкова на початку квітня. Більшовики провели мобілізацію та готувалися до евакуації. Через кордон до Росії рушили ешелони з цінностями, зокрема сто вагонів зерна, п'ятдесят локомотивів та обладнання із 17 заводів. Німецько-українські сили оволоділи Харковом 17 квітня. Уряд та адміністрація Донецько-Криворізької республіки виїхали до Луганська.

Наприкінці березня сім тисяч бійців, які належали до червоногвардійських та повстанських загонів, об'єдналися в Особливу Донецьку пролетарську армію. Для оборони Донбасу вона з'єдналася з «П'ятою армією» (раніше «армія Сіверса») чисельністю близько 2,5 тисяч добровольців. 4 квітня сталися перші сутички з експедиційною Донбаською групою армії УНР, яка 8 квітня зайняла Костянтиноград та стратегічний залізничний вузол у Лозовій³².

На Донбасі більшовики стали панівною партією ще влітку 1917 року, коли РСДРП(б) здобула абсолютну більшість у радах робітників, а самі ради фактично перетворилися на місцеві органи влади. Після трьох років деградації основного капіталу, спричиненої невпинним військовим виробництвом та постійною втратою на фронтах наймолодших та найздібніших робітників, будь-який уряд мав вирішувати надзвичайно складну проблему — відновлення виробництва для цивільних потреб та підвищення рівня життя. До жовтня всю промисловість регіону було націоналізовано під робітничим контролем, але це призвело до втечі менеджменту та кваліфікованого персоналу фабрик і шахт. З настанням зими виробництво сповільнилося, а на деяких підприємствах повністю зупинилося. Робітники не отримували заробітну плату, а в постачанні продовольства на Донбас почалися перебої. Регіональна економіка також страждала від анархістських угруповань і злочинних банд, які грабували приватні та націоналізовані підприємства.

32 Там само. — С. 99–100.

Деякі з менших вугільних шахт реприватизували та повернули колишнім власникам, від яких робітники тепер очікували відновлення виплати заробітної платні. Однак, як і в Києві та Одесі, на Донбасі нова влада мала великі труднощі з підтриманням достатньої кількості грошей в обігу, оскільки єдиним джерелом надходження грошей був петроградський радянський уряд.

Донбас безпосередньо межував з Областю Війська Донського. Сюди О. Каледін відвів козаків з Південно-Західного фронту і звідти ж у грудні атакував робітничі ради, які визнали владу Раднаркому. У результаті цих репресій ради втратили частину лідерів та активістів.

Чисельність більшовицької партії зменшувалася, а єдність та дисципліна в її лавах суттєво підупали. Історія партійної організації у Горлівці-Щербинівці, районі видобутку вугілля та ртуті, демонструє загальні тенденції, які запанували в регіоні. Напередодні Жовтневої революції місцева організація налічувала 7 тисяч членів, у грудні — 4 тисячі, у середині березня 1918 р. — 1,5 тисячі (по суті залишилася «стара гвардія», яка була в партії станом на лютий 1917 р.). В середині партійної організації з'явилися серйозні внутрішні розбіжності; наростало відчуження від власної соціальної бази. Районній робітничій раді в процесі боротьби із саботажем та грабунками «доводилося вживати надто крутих диктаторських заходів, які й проводив спеціальний апарат, що називався — “рада сьоми”».

«Ця “рада сьоми”... жорстоко провадила боротьбу з усіма вільними й невольними ворогами та шкідниками пролетарської революції... Помилкою було також і те, що рада безсумнівно трохи одірвалася від робітничих мас і не зуміла вчасно мобілізувати їхньої підтримки в своїх жорстоких заходах, чим і викликала цілком слушні докори робітників»³³.

33 Острогорський М. З історії більшовицької організації Горлівсько-Щербинівського району Донбаса (1901–1918 р. р.) // Літопис революції. — Вересень-жовтень 1930. — № 5. — С. 123.

Більшість партійних організацій району виступали проти підписання мирного договору між радянською Росією та Центральними державами. В умовах відсутності підтримки з боку РРФСР та чисельної переваги ворожих армій дедалі більше робітників залишало партію. Зрештою, коли районна рада почала евакуацію цінностей (продовольство, сировина та устаткування), то зіткнулася з «протестами й протидіями з боку окремих відсталих і несвідомих робітників». Водночас горлівські шахтарі чинили опір окупаційній армії, 13 із них загинуло.

В останні дні квітня Центральні держави завершили окупацію практично всієї території, на яку претендувала УНР. У боях проти окупантів загинуло близько 10 тисяч людей. Кількість загиблих серед солдатів Центральної Ради, німецьких та австро-угорських військ не відома. Сотні євреїв загинули в погромах, тисячі покинули свої домівки. Багато тисяч людей різних національностей були вигнані та переміщені, осиротіли, овдовіли, були скалічені фізично та психічно. Але це ще й близько не було кінцем світової війни, яка переростала в громадянську війну та іноземні інтервенції.

ТАГАНРОГ

Другий Всеукраїнський з'їзд рад у Катеринославі завершив свою роботу 21 березня. Переобраний Народний секретаріат та більшість ЦВК евакуювалися до Таганрога. Євгенія Бош писала, що поїхала туди, «щоби забезпечити собі можливість спокійної роботи». Вона розуміла, що уряд, сформований у Катеринославі, не має майбутнього.

«З переїздом у Таганріг українське радянське правительство ізолювало себе від місць і зійшло з сцени політичної боротьби. Та, й не тільки для нас: і провідні товариші котрі знаходилися на фронтах і в прифронтовій смузі не бачили жодної надії підтримки. Радянське правительство розглядало переїзд у Таганріг як початок його ліквідації»³⁴.

34 Бош Е. Год борьбы. — С. 179.

У Таганрозі між основними політичними таборами з'їзду розгорівся серйозний конфлікт: есери, налаштовані на «революційну війну», засуджували «капітулянтів»-більшовиків, вимагаючи від них ключові портфелі в Народному секретаріаті — оборони, фінансів та внутрішніх справ. Більшовики мали більшість у ЦВК лише за підтримки невеликої фракції УСДРП (лівих). Есери погрожували вийти з ЦВК та сформувати власний уряд. Партії опинилися на межі відкритої війни і вже почали взаємні арешти керівного складу. На більшовиків тиснули ще з двох боків. По-перше, в березні до Таганрога прибули військові командири, члени ПЛСР (Б. Камков, В. Карелін та І. Штейнберг), які вирішили розірвати Брест-Литовський мир і втягнути Росію в нову війну з Центральними державами. По-друге, Військово-революційний комітет Таганрозької ради робітничих депутатів заарештував членів Народного секретаріату та захопив його скарбницю. Тим часом петроградська РНК відмовилася надавати українським товаришам підтримку. І. Сталін висловив свою позицію: «Достатньо грали в Уряд і Республіку, здається досить — пора кінчати гру»³⁵.

17 квітня ЦВК розпустив уряд, замінивши його на Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою, «Повстанською дев'яткою», що складалася з 4 більшовиків, 4 українських і російських лівих есерів та одного лівого уседека. ЦВК відпустив своїх членів, щоб ті повернулися в підпілля і вели партизанську війну, а члени Народного секретаріату виїхали до Москви³⁶.

19–20 квітня шістдесят дев'ять представників перерахованих партій провели в Таганрозі конференцію, щоб розглянути питання про об'єднання в єдину комуністичну партію України. Чисельно абсолютно домінували більшо-

35 Савченко В. 12 війн за Україну. — С. 102.

36 Бош Е. Год боротьби. — С. 179–184; Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. — Т. 2. — С. 162; Шахрай В. Революція на Україні. — С. 108.

вики. Як і під час створення в Києві в грудні 1917-го Соціал-демократії України, на квітневій конференції у Таганрозі переважали більшовики з Київщини, Полтавщини та Катеринославщини, а не з Харківщини, Донбасу чи Одещини.

«Права фракція» катеринославців на чолі з Е. Квірінгом запропонувала створити автономну комуністичну партію, рішення ЦК і з'їзду якої були б підпорядковані ЦК і з'їздам Російської комуністичної партії (більшовиків)³⁷. Ця фракція вважала збройну боротьбу проти окупаційних військ безнадійною; вона виступала за визнання Центральної Ради та повернення до легальних форм боротьби, зокрема через профспілковий рух. «Ліва фракція» київських більшовиків на чолі з Ю. П'ятаковим не визнавала ані Центральну Раду, ані Брест-Литовські договори та прагнула й далі вести збройну боротьбу за відновлення радянської влади в Україні. Кияни покладали свої сподівання радше на революційну енергію селянства, ніж на робітничий клас, та розраховували на тісний союз із лівою фракцією УПСР. М. Скрипник та група федералістів Г. Лапчинського запропонували третій шлях: «Утворити самостійну комуністичну партію, яка має свій Центральний Комітет і свої партійні з'їзди і зв'язана з Російською Комуністичною партією через міжнародну комісію (III Інтернаціонал)». Пропозицію правої фракції відхилили, тоді як пропозицію М. Скрипника прийняли 35 голосами проти 21. Нова партія отримала назву Комуністична партія (більшовиків) України — КП(б)У³⁸.

Усі три групи вважали, що їхні цілі реалізуються завдяки пропозиціям М. Скрипника: ліві комуністи хотіли створити платформу для боротьби з австро-німецькою окупацією, не ставлячи під загрозу мир Росії з Центральними державами; українські більшовики ставили перед собою мету створення незалежної радянської республіки і потребували партії

37 8 березня 1918 року VII з'їзд РСДРП (більшовиків) змінив назву партії на Російську комуністичну партію (більшовиків).

38 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 2. — С. 165–170.

для її реалізації; ліві крила УСДРП та УПСР безуспішно намагалися перетворити Центральну Раду на радянський уряд, а тепер об'єднали сили з більшовиками та російськими лівими есерами для боротьби з австро-німецькою окупацією. М. Скрипник знайшов спільний знаменник для всіх учасників конференції. Здавалося, Третій (комуністичний) Інтернаціонал міг запропонувати для КП(б)У новий тип відносин з РКП(б), з лона якої вона вийшла, — такі відносини, які затверджували і захищали її право на національне самовизначення всередині міжнародного комуністичного руху.

ОСТАННІ ДНІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Керманічі української політики також не підуть слідами тих гетьманів, котрих наш поет назвав варшавським сміттям і грязю Москви. Та це була б буква в букву повторенням тої великої, незабутньої соромної історичної політики, яку Україна платила 250-ма літами неволі... другий раз робити ту саму помилку не можна. За це нема виправдання.

Михайло Грушевський¹

Армії Центральних держав за сімдесят днів пройшли Україну із заходу на схід, загнавши більшовиків, лівих есерів та анархістів у підпілля або й узагалі витиснувши за кордон. Просуваючись попереду німців, війська Центральної Ради увійшли до Києва 1 березня, а через чотири дні сюди повернулася Рада народних міністрів. УЦР заходилася відновлювати свою владу в столиці та розіслала уповноважених осіб у найбільші міста. Однак 29 квітня, щойно була завершена військова кампанія, німецьке вище командування скинуло Центральну Раду, замінивши її маріонетковим режимом гетьмана Павла Скоропадського. Як так сталося, що УЦР повалили її власні союзники, ще й саме тоді, коли вони разом позбулися більшовицького ворога?

1 Цит. за Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. — Т. 2. — С. 162.

Відносини Центральних держав та УНР визначали Брест-Литовський мирний договір, угода про економічну співпрацю та неформальне звернення Центральної Ради про допомогу у війні з більшовиками. В обмін на військову поміч УНР зобов'язалася постачати продовольство та сировину до Німеччини й Австро-Угорщини. Лідери Центральної Ради офіційно тлумачили договір таким чином: союзники, здійснюючи військову інтервенцію, не втручатимуться у внутрішні справи УНР. Однак це було вочевидь неможливим — оскільки інтервенція зустріла всередині України потужний опір. Центральна Рада не могла не розуміти, що саме українська земля та українські трудові класи будуть утримувати армії держав-інтервентів та постачати пшеницю, цукор, вугілля й метали до цих країн. Яким чином взагалі можна було відокремити внутрішні справи УНР від її міжнародних зобов'язань? Чи мала Центральна Рада на березень 1918 року достатні народну підтримку й організаційні можливості для виконання своєї частини зобов'язань?

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА ПОВЕРТАЄТЬСЯ ДО КИЄВА

8 березня Рада народних міністрів знову зібралась у Києві, але в далеко не повному складі. Четверо міністрів зникли безвісти ще наприкінці січня — Никифір Григоріїв (освіта), Аристарх Терниченко (хліборобство), Степан Перепелиця (фінанси) й Микола Ковалевський (продовольчі справи). Іншим членам уряду лишалося більше портфелів, ніж вони могли осилити: Михайло Ткаченко обіймав крісла міністрів судових справ та фінансів, Павло Христюк — внутрішніх справ та освіти, Микола Порш — праці та продовольчих справ. Всеволоду Голубовичу, окрім посади голови, дістались міністерства закордонних справ, торгівлі та промисловості. До того ж прем'єр-міністр страждав на хворобу легень².

9 березня, на день народження Тараса Шевченка, Рада народних міністрів оприлюднила відозву, в якій запевня-

2 Нова Рада. — № 32. — 13 березня; Нова Рада. — № 33. — 14 березня 1918.

ла громадян: Третій і Четвертий універсали буде реалізовано; всю землю розподілять між трудовим селянством; запровадять 8-годинний робочий день та інші законодавчо закріплені соціальні права. Профспілки та робітничі ради діятимуть вільно, однак ради мусять не претендувати на здійснення державної влади. Усім меншинам України повною мірою буде гарантовано громадянські та національні права. Центральна Рада мала намір передати владу Українським установчим зборам одразу після встановлення результатів грудневих виборів (якщо протоколи не знищили) або після проведення нових виборів. Рада народних міністрів підкреслювала: німці — це друзі й союзники УНР, які не втручатимуться у внутрішні справи під час свого, як очікувалося, нетривалого перебування в країні³.

Правоцентристське крило УПСР мало більшість крісел в уряді, починаючи ще із 17 січня, але українські есери усвідомлювали, що не можуть керувати державою самотужки. Фракція прагнула сформувати новий коаліційний уряд з УСДРП, єврейськими та російськими соціалістичними партіями. Проте за попередні місяці між цими партіями та всередині них зросли розбіжності й ворожнеча, тому коаліція ставала малоімовірною справою. І УСДРП, і УПСР розкололися зсередини; їхні ліві фракції відкрито агітували проти Центральної Ради й вимагали залучити до неї робітничі і селянські ради. Ультраліві крила обох партій планували об'єднати сили з більшовиками й російськими лівими есерами на II Всеукраїнському з'їзді рад, запланованому в Катеринославі на 20 березня.

Уседеки, які залишалися на боці Центральної Ради, не могли дійти згоди: вступати до нового коаліційного уряду чи ні. У січні 1918 р. ЦК партії висловив думку, «що революція тепер переходить в стадію анархії, а після цього перейде в реакцію, і у державного керма стануть зовсім інші елементи, далекі від пролетаріату». У березні більшість ЦК була

3 Нова Рада. — № 32. — 13 березня 1918.

за входження партії до коаліції, однак фракція партії в Малій Раді цього не зробила. Навпаки, фракція вирішила відкликати М. Ткаченка та М. Порша з кабінету Вс. Голубовича. Депутати Малої Ради вважали, що партія буде кориснішою для робітничого класу, якщо лишиться в опозиції й відстоюватиме права робітників через законотворчість, водночас відновлюючи власні осередки у пролетарських спільнотах⁴.

Бунд, меншовики та російські есери повернулися до Малої Ради, але відмовилися приєднатися до коаліційного уряду, також надавши перевагу опозиції. Між більшовиками і Центральною Радою вони обирали останню, проте принципово не погоджувалися з українськими партіями в питаннях незалежності, миру з Центральними державами і військової окупації України. Ці кроки УЦР означали повну відмову від належності до Російської федеративної республіки, прихильниками якої ці партії досі залишалися.

Від початку 1918 року національні конфлікти лише наростали, замінивши собою партійні суперечки в ролі основних рушійних сил Громадянської війни. Російська більшовицька інтервенція з північного сходу та австро-німецька з південного заходу посилювали уявлення про те, що триває війна між народами, а не соціальними класами. Певна річ, залучені були і народи, і класи. Після повернення Центральної Ради до Києва між партіями титульної нації та меншин посилювалося відчуження — як у царині «високої політики», так і серед широкого загалу. Більшовиків та ультраліві крила УСДРП й УПСР було вигнано, а до Малої Ради вперше потрапила націоналістична УПСС; таким чином центр тяжіння партійної системи змістився вправо. УПСС наживала політичний капітал у боротьбі проти російської та єврейської меншин⁵. Вони становили помітну більшість населення Києва. Представники цих меншин з недобрим передчуттям

4 Нова Рада. — № 33. — 14 березня 1918.

5 Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східної Революції початка 1917–19 рр. — С. 123, 160.

споглядали повернення влади УЦР на багнетах української та німецької армій. Ці дві армії, кожна по-своєму, розглядали Київ як іноземну територію, на якій треба підтримувати порядок і придушувати спротив.

Протягом березня та квітня кілька факторів сприяли поглибленню міжнаціонального відчуження. Найважливішими з них були єврейські погроми та неспроможність Центральної Ради покарати погромників з лав власної армії. По-друге, уряд затвердив обов'язкове використання української мови на вивісках та в оголошеннях державних установ і приватного бізнесу, а також у сферах судочинства, пошти й телеграфу. Усі російські та єврейські партії висловили протест проти «негайної українізації»⁶. Коли Міністерство внутрішніх справ відмовилося розглядати написаний російською запит Київської думи, до протесту приєдналися навіть редактори газети «Нова Рада». Вони зазначили, що, попри їхнє бажання, досі не існує закону про державну мову. Жодне міністерство не могло в односторонньому порядку проголосити українську мову державною, адже це питання було конституційним. Отже, відмовляючись розглянути запит думи, Міністерство внутрішніх справ порушувало права громадян⁷.

Містяни російського, єврейського та навіть українського походження були міцно пов'язані з російською мовою й культурою. Політизовані носії нової української ідентичності зростали в чисельності, але досі лишались у меншості. Більшість міського населення з підозрою ставилася до Центральної Ради, глумливо висміювала українську мову й пасивно протистояла спробам зробити її мовою публічного вжитку. Українців стереотипно сприймали як неграмотних селян, і житель міста не збирався сприймати їхню мову ані

6 Нова Рада. — № 41. — 24 березня 1918; Нова Рада. — № 43. — 27 березня 1918; Чериковер Й. История погромного движения на Украине 1917–1921 гг. — Т. 1. — С. 117–118.

7 Нова Рада. — № 51. — 6 квітня 1918.

через авторитет закону, ані під загрозою покарання⁸. 6 квітня «Нова Рада» повідомила, що українські націоналісти наказують арештовувати людей на вулицях Києва за розмови російською. Редакція протестувала й вимагала від влади покласти цьому край.

По-третє, зустрів значний опір закон про громадянство, ухвалений Малою Радою наприкінці лютого в Житомирі. Під час голосування не був присутній жоден депутат від національних меншин. Закон надавав громадянство лише тим, хто прожив в Україні не менше трьох років, був працевлаштований і не вчиняв жодних дій проти республіки. У цей час Київ та південні міста переповнювали євреї, що втекли із сільської місцевості від погромів, та біженці з російських губерній — експропрійовані поміщики, дворяни, офіцери та солдати, політичні опоненти більшовиків. Вони займали горища й підвали, спали на підлозі в родичів і друзів. Біженці не мали ані посвідки на проживання, ані продуктових карток, тому купували їжу на чорному ринку за надзвичайно високими цінами. Багато хто з них, згідно з критеріями нового закону, не міг претендувати на громадянство УНР.

На початку квітня на засіданні Малої Ради міністр великоруських справ Д. Одинець висловив стурбованість стосовно долі російських офіцерів, чимало з яких раніше служили в армії УНР, а нині животіли в Києві. Збір коштів, організований для них громадою, дав лише 1000 карбованців. Міністр прохав виділити офіцерам додаткову допомогу, і це розлютило депутата від УПСС І. Луценка. Самостійник стверджував, що більшість з них взагалі не служили в українській армії, навпаки — підтримували її ліквідацію. І. Луценко волів, щоби цих офіцерів було інтерновано до концентраційних таборів. До атаки на міністра приєднався депутат від УПСР М. Солтан; він запропонував депортува-

⁸ Чериковер І. История погромного движения на Украине 1917–1921 гг. — Т. 1. — С. 114–115.

ти цих офіцерів до Росії. Однак більшість членів Малої Ради хотіла побачити від уряду гуманні дії. Ця суперечка сталася якраз у ті дні, коли київська преса писала про жорстоке поводження з українськими селянами, що мешкали на схід від кордону з Росією. Націоналістичні політики закликали уряд УНР помститися, аж до депортації росіян з України⁹.

17 березня Мала Рада ратифікувала Брест-Литовський договір. Депутати чотирьох єврейських партій, приєднавшись до більшості, проголосували за ратифікацію. Водночас троє із семи депутатів, які голосували проти, були євреями — бундист М. Рафес, російський есер Й. Скловський та меншовик І. Біск. Їх ледь не побили в залі засідань; з галереї посипався шквал брудної лайки. Крики були настільки гучними, що голова М. Грушевський уперше наказав очистити галерею (у січні він уже погрожував так вчинити під час таких ексцесів щодо депутатів, які утримались або голосували проти Четвертого універсалу). М. Рафес підсумував, що почалася кампанія проти нацменшин, яка поховає революцію в Україні. М. Литваков (Об'єднана єврейська соціал-робітничка партія) заявив, що не бачить сенсу участі національних меншин у державній інституції, яка не консультувалася з ними належним чином при підготовці Третього й Четвертого універсалів та розглядала голосування за ці акти як своєрідний «тест на лояльність» до УНР¹⁰.

Через два дні лідер УПСС Олександр Степаненко закликав Малу Раду розпустити міністерства єврейських і великоросійських справ та заборонити росіянам і євреям займати офіційні посади в уряді УНР — як покарання для цих меншин за те, що вони буцімто в союзі з Москвою виступають проти Української держави¹¹. Такі заяви, що виходили

9 Нова Рада. — № 53. — 5 квітня 1918; Нова Рада. — № 54. — 10 квітня 1918.

10 Чериковер Й. История погромного движения на Украине 1917–1921 гг. — Т. 1. — С. 138.

11 Там само. — С. 119.

із законодавчих структур УНР, без сумніву, заохочували погромників поза владними коридорами.

Робітничий рух був серйозно ослаблений, а його учасники — розділені подіями останніх місяців: Січевим повстанням, спробами більшовиків установити однопартійну диктатуру та відступом радянської влади під тиском австро-німецьких окупантів. Активісти, які залишилися в тилу, не мали іншого вибору, окрім як обмежитися профспілковою діяльністю та виражати свої протести через партії, представлені в Малій Раді. Водночас уряд остерігався будь-яких викликів своїй хиткій владі й прагнув продемонструвати союзникам здатність наводити порядок. Як заявив міністр внутрішніх справ М. Ткаченко: «Зараз курс правительства тверда влада... щоби ми могли виконати наші обов'язки, щоби спинити анархію в краї перед нашими союзниками»¹².

Хоча на початку березня міністр військових справ О. Жуковський запевняв, що «уряд не має на увазі тримати порядок штиком та силою», воєнний стан діяв у Києві й у квітні. О. Жуковський призначив командирів-українців, відповідальних за реквізиції на користь німецьких і українських частин¹³. Підрозділи двох армій лишались під окремим командуванням, але спільно здійснювали поліцейські функції. Вони не могли не співпрацювати, оскільки українці мали політичну агентуру, незамінну для підтримання правопорядку в місті, а німці контролювали телефонні й телеграфні лінії зв'язку. Утім, були й численні свідчення напруги у відносинах між українськими та німецькими військовими, як і між військовою та цивільною владою; не в останню чергу через те, що німці на кожному кроці поводитися так, ніби головними тут були вони¹⁴.

12 Нова Рада. — № 50. — 5 квітня 1918.

13 Нова Рада. — № 61. — 6 квітня 1918.

14 Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східної Революції початка 1917–19 рр. — С. 146–147, 170–173.

9 квітня Мала Рада за одностайним рішенням подала запит до міністерств судових справ та внутрішніх справ стосовно долі приблизно двохсот-трьохсот осіб, дехто з яких воював проти Центральної Ради в січні. Із середини березня вони перебували в Старокиївській поліцейській дільниці — в холоді, антисанітарії та переповнених приміщеннях. Обвинувачень проти них висунуто не було. Міністр судових справ С. Шелухін підтвердив, що серед них є політв'язні-більшовики і що умови утримання дуже погані; але раніше таких ув'язнених було ще більше. М. Грушевський направив протест німецькому вищому командуванню. Депутат від УПСР М. Любинський висловив сподівання, що все це лиш непорозуміння¹⁵.

Німецька й українська влада змусили замовкнути пресу. 7 березня загін німецьких солдатів конфіскував наклад газети УПСР «Боротьба», а наступного дня видання заборонили загалом¹⁶. Німецький комендант Києва викликав редакторів усіх міських газет, які досі видавалися, та оголосив про введення режиму цензури. Ця спроба зіткнулася з рішучим опором; передовиця «Нової Ради» протестувала проти будь-яких форм цензури та запрошувала представників Німецької держави надсилати свої пресрелізи у звичайний спосіб¹⁷. Після взяття Одеси комісар УНР О. Коморний закрити за агітацію проти Центральної Ради меншовицьку газету «Южные рабочие», більшовицьку газету «Красное Знамя» і «Голос Революции» Румчероду. У Полтаві закрили «Свободную мысль», а в Катеринославі німецький командир погрожував припинити видання «Рабочей борьбы»¹⁸.

УЦР обмежила коло діяльності робітничих рад економічними та соціальними питаннями, заборонивши вести

15 Нова Рада. — № 55. — 11 квітня 1918; Нова Рада. — № 58. — 14 квітня 1918.

16 Нова Рада. — № 31. — 10 березня 1918.

17 Нова Рада. — № 46. — 31 березня 1918.

18 Нова Рада. — № 54. — 10 квітня 1918; Нова Рада. — № 61. — 18 квітня 1918.

політичну діяльність, яку можна було розцінити як прагнення захопити владу або отримати в ній представництво. На практиці це також означало заборону діяльності більшовиків, УСДРП (лівих) та лівих українських і російських есерів. У результаті меншовики, Бунд та незалежні кандидати отримали більшість місць на виборах у ради великих міст, таких як Харків, Катеринослав та Одеса. Меншовики знову підтвердили своє лідерство в керівництві профспілок¹⁹. У Києві протягом перших тижнів після повернення Центральної Ради більшовики реорганізували своє підпілля та обрали керівний комітет. Через профспілки вони повернулися до громадської діяльності, видавали листівки від свого імені та брали участь у підготовці I Всеукраїнського з'їзду профспілок, який відбувся наприкінці травня, вже після повалення УЦР²⁰.

Профспілкові організації зосередилися на боротьбі зі зростанням заборгованості по зарплатах та з безробіттям у приватному та державному секторах економіки. 18 березня Міністерство транспорту оголосило про призупинення будівництва та ремонту доріг для військових цілей. Власне, більшовицький уряд ухвалив аналогічне рішення ще 10 лютого, але роботи досі тривали. 20 березня шість тисяч працівників було звільнено без попередження та без погашення заборгованості²¹.

-
- 19 Волин С. Меншевики на Україні. — С. 57; Феденко П. Ісаак Мазепа в житті і в політиці // Наше слово. — 1973. — № 3. — С. 18; Первый съезд КП(б)У. — Харьков: Государственное издательство Украины, 1923. — С. 24; Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 143.
 - 20 Большеvistские организации Украины: организационно-партийная деятельность (февраль 1917— июль 1918 гг.): сб. док и мат. — К.: Политиздат Украины, 1990. — С. 644.
 - 21 Грушевський М. На порозі Нової України. — С. 188; Нова Рада. — № 56. — 12 квітня 1918.

У середині березня представники профспілок почали скаржитися в Міністерство праці, що «місцеві адміністратори» заборонили проводити зібрання професійних організацій. Міністерство запевнило профспілковців у тому, що їхні права гарантуються законодавством, але на практиці чиновники не зробили нічого для їх захисту від зазіхань військової адміністрації. Схожим чином міністерство нічого не могло вдіяти у випадку звільнень робітників, обраних до фабзавкомів. Роботодавці користалися воєнним станом, щоб ігнорувати колективні договори, затримувати зарплатню; якщо робітники погрожували страйком, то власники зупиняли виробництво без збереження зарплати або й узагалі закривали свої підприємства²².

М. Ткаченко наполягав на тому, що святкування першої річниці Лютневої революції заборонили саме через воєнний стан, а не через розпорядження очолюваного ним Міністерства внутрішніх справ. Водночас міністр постійно нагадував, що уряд забороняє і перешкоджатиме будь-яким проявам опозиції до УНР та її армії — а це і було, на його думку, справжньою метою святкування. Стосовно ж Першотравня, державного свята УНР, Міністерство внутрішніх справ заявило, що дозволить проведення демонстрацій навіть за умов воєнного стану, але готове придушити будь-яку «контрреволюційну агітацію». 28 квітня німецьке командування в Києві видало власний наказ, згідно з яким будь-яка група робітників, що бажала відзначити Першотравень або провести іншу публічну маніфестацію, спершу мала отримати на це дозвіл окупантів²³.

21 березня четверо депутатів від УСДРП (М. Авдієнко, Л. Чикаленко, М. Ковальський та О. Гермайзе) вийшли зі

22 Нова Рада. — № 31. — 10 березня 1918.

23 Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. — Т. 2. — С. 167–170; Нова Рада. — № 41. — 24 березня 1918; Нова Рада. — № 46. — 31 березня 1918; Нова Рада. — № 51. — 6 квітня 1918; Нова Рада. — № 63. — 20 квітня 1918.

складу Малої Ради на знак протесту проти загального курсу уряду. Вони заявили:

«Обовязкові постанови урядових агентів про заборону страйків, зборів, унеможливлення праці робітничих організацій, нехтування професійних спілок центральними урядовими закладами при найманні робітників, не визнання ними принципів колективного договору, вимога від робітників політичної багатонадійности (не причетність до большевизму) і т. д. і т. д... що згадані факти з діяльності уряду... ведуть не до врятування а до втрати всіх здобутків революції в тому числі української державности»²⁴.

НА СЕЛІ

Зима добігала кінця, і селяни почали готуватися до весняної сівби зернових та цукрових буряків. Торішні запаси продовольства вичерпалися, ціни зростали, спекуляція ширилася, а містечка й міста переслідував голод. З кінця 1917 року селяни захоплювали землю, худобу та сільськогосподарський реманент великих землевласників. Обрані земельні комітети та місцеві ради направляли селянську стихію, відштовхуючись від принципів, які лягли за основу законодавства більшовиків і Центральної Ради: приватна власність на землю скасовувалася; продаж-купівля землі та наймана праця на ній заборонялися; земля розділялася порівну відповідно до кількості робочих рук та утриманців у домогосподарстві; земля надавалася безстроково і переходила у спадок; першими в черзі на земельні наділи з експропрійованих помість стояли безземельні напівпролетаризовані селяни.

Розподіл землі викликав суперечки між селами та всередині них, але насамперед — між найбіднішими селянами та землевласниками, які опиралися експропріації та переділу землі в будь-якій формі. Бідніші селяни схилилися до найрадикальніших настроїв — це були такі собі

24 Нова Рада. — № 38. — 21 березня 1918.

«безземельники-більшовики»²⁵. Деякі селянські комітети відмовились віддавати частку землі «вільним козакам» та солдатам, що служили Центральній Раді, аргументуючи це так: «Нам большевики мали все оддати; вони хотіли добра народові, а українське військо пішло разом з панамі та з німцями»²⁶.

Захоплення землі викликало опір не лише великих землевласників, а й середняків і заможних селян, чиї наділи сягали від 12 до 100 десятин. Щоб наділити землею незаможних селян та сільський пролетаріат у перенаселених районах з недостатньою кількістю орних земель, необхідно було відрізати ділянки від володінь багатшого селянства. Останні не були певні, чи варто засівати свої поля, адже незабаром вони могли їх втратити.

На прибуття німецької та австрійської армій незаможне селянство дивилося з острахом, побоюючись, що окупанти змусять повернути захоплене і навіть не дозволять зібрати врожай, який саме зараз засівався. Проте налаштованість (можна навіть назвати це інстинктом) селян саджати навесні була сильнішою, ніж їхній страх втратити врожай. Питання полягало в тому, чиї поля селяни оратимуть і засіватимуть, а чиї — ні. У 1918 році посівна в Київській губернії почалася близько першого квітня. У Радомишлі селяни організовано вийшли засіяти поля колишніх поміщиків. «Поміщикам полишено трудову норму. При садибах дрібні маєтки осталися при попередних власниках»²⁷. В ареалі вирощування цукрового буряка в деяких місцевостях селяни засівали власні ділянки, але відмовлялися виходити на поля, що належали цукровим заводам — або тому що ці землі не були перерозподілені, або через брак тварин для оранки та насіння для сівби. В інших місцевостях селяни

25 Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східної Револуції початка 1917–19 рр. — С. 67–68.

26 Нова Рада. — № 57. — 13 квітня 1918.

27 Нова Рада. — № 51. — 6 квітня 1918.

вважали плантації цукрових буряків, на яких вони працювали за наймом, спільною власністю: вони не поділили їх, але спільно засіювали, щоб у майбутньому отримати колективний врожай. «Землю скрізь засіяли. Правда, не так, як це робиться в порядному господарстві, але все-таки засіяли»²⁸. До кінця квітня преса опублікувала оптимістичні повідомлення, що сівба пшениці та цукрових буряків у Подільській, Київській, Чернігівській і Полтавській губерніях іде повним ходом²⁹.

В економічній угоді з УЦР Центральної держави не конкретизували норму постачання своїх армій; проте панувало негласне розуміння, що Центральна Рада забезпечить принаймні третину потреб окупантів. Проте київська влада виявилася цілком нездатною це зробити, оскільки майже не мала впливу на селі. Тож підрозділи армій, що наступали, примусово реквізували продовольство, коней та будівлі для розквартирування. За ці товари й послуги німці видавали паперові квитанції, які, за їхніми словами, Центральна Рада визнає і відшкодує. У результаті УЦР була завалена цими квитанціями та не могла сплатити компенсації їхнім пред'явникам³⁰.

На Поділлі та Волині польські поміщики, щоб забрати угіддя, раніше розподілені земельними комітетами відповідно до закону УЦР, задіяли польські легіони, озброєні австрійською армією. Легіони реквізували хліб та коней, застосовуючи до тих, хто відмовлявся підкоритись, тілесні покарання. На станції Стара Синява командир легіону заарештував усіх представників місцевої влади. У відповідь селяни застосували рушниці й саморобні бомби. У цьому

28 Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східної Революції початка 1917–19 рр. — С. 167. Див. також Нова Рада. — № 65. — 23 квітня 1918; Нова Рада. — № 67. — 25 квітня 1918; Нова Рада. — № 68. — 26 квітня 1918.

29 Нова Рада. — № 65. — 23 квітня 1918.

30 Нова Рада. — № 24. — 15 березня 1918.

регіоні австрійська армія вимагала, щоб органи місцевого самоврядування провели інвентаризацію запасів худоби та продовольства, а за ухиляння, приховування або неточність записів погрожувала арештом. Австрійський командир наказав селянам Рибниці повернути колишньому власнику цукровий завод, бурякову плантацію та інвентар, погрожуючи смертною карою за будь-яку затримку із виконанням наказу³¹. У цей час на Лівобережжі великі українські землевласники об'єднали зусилля із середняками й козаками, щоб натиснути на Центральну Раду та змусити її скасувати земельний закон.

20 березня німецьке військове командування заборонило своїм підрозділам проводити подальші реквізиції продовольства в населення та вступило в переговори з Міністерством продовольчих справ УНР. Це міністерство вже забезпечувало українські війська; очікувалося, що тепер відомство займеться і союзниками³².

Загони німецької й австрійської армій підтримували великих землевласників, які досі опиралися експропріації майна або прагнули його повернути. «Німці, для яких важно, щоб землі були засіяні, примушують селян вертати поміщикам заграбоване, щоб вони мали змогу сіяти»³³. Деякі селяни так боялися покарання, що вночі повертали захоплену худобу до поміщицького хліва, а вранці на колінах благали вибачення у пана³⁴. Але в багатьох інших випадках реквізиції та втручання військових призводили до протестів, збройного опору та жертв з обох боків. Одні з найзапекліших боїв відбулися на шляху просування австрійської армії на південний захід від Києва — біля Умані, Немирова та Брацлава. У селі Качанівка польські легіони

31 Нова Рада. — № 43. — 26 березня 1918.

32 Нова Рада. — № 39. — 22 березня 1918.

33 Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). — Київ: Темпора, 2011. — С. 46.

34 Нова Рада. — № 44. — 28 березня 1918.

спалили сто сорок садиб разом з усією худобою³⁵. Уряд Центральної Ради мало що міг вдіяти із цими конфліктами:

«Село не знає ніякої влади, бо про український уряд нічого не відає і не чує і з страхом дивиться, як суне німець, який відбирає оружжя і заставляє вертати награвоване, а може поверне навіть і кріпацтво... Міський пролетаріат та селянин, що має менше 10 десятин землі — всі большевики, всі вороже ставляться до Ц. Ради»³⁶.

Німці були безжальні: «за кожного вбитого чи пораненого німецького солдата негайно розстрілювали десять повстанців чи мирних жителів»³⁷. Окупанти створили власні військово-польові суди. 13 березня Мала Рада вперше заслухала звіт про діяльність одного з таких органів, який засудив чотирьох громадян УНР до не менш ніж п'яти років ув'язнення. Депутати обурилися; вони офіційно вимагали пояснень від Ради народних міністрів, але так і не отримали відповіді³⁸. 18 березня, наступного дня після ратифікації Брест-Литовського мирного договору, німецьке вище командування наказало офіцерам утворювати військово-польові суди в обов'язковому порядку. Багатьох засуджених цими судами, зокрема й членів УСДРП й УПСР, відправляли до Польщі на примусові роботи на вугільних шахтах або на осушенні заболочених земель. 19 березня міністр продовольчих справ УНР на знак протесту подав у відставку³⁹. 23 березня міністр судових справ М. Ткаченко видав інструкцію, в якій наполягав на верховенстві українського

35 Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східньої Революції початка 1917–19 рр. — С. 175–176.

36 Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). — С. 53.

37 Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — С. 14; Вестник Украинской Народной Республики (Таганрог). 1918. — 29 марта. — № 50; Цит. за: Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 2.

38 Нова Рада. — № 33. — 14 березня 1918.

39 Савченко В. Симон Петлюра. — С. 193.

законодавства та забороняв судове переслідування громадян УНР німецькою військовою владою. Утім, він того ж дня подав у відставку з цієї посади, зберігши портфель міністра внутрішніх справ. Наступний міністр судових справ, член УПСФ С. Шелухін, вибачився перед німецьким командуванням за «негарне вражіння», яке залишив попередник⁴⁰.

МІЖ ДВОХ ВОГНІВ

Центральна Рада опинилася між двох вогнів. З одного боку — буржуазія й великі землевласники, які прагнули скасування соціальних та демократичних орієнтирів, окреслених Третім і Четвертим універсалами; з іншого — робітники й селяни, які побоювалися, що УЦР зрадить їх і під тиском поступиться. Трудові класи уважно прислухалися до всіх чуток та інсинуацій про те, нібито Центральна Рада вже зробила це в таємному П'ятому універсалі та запросила в Україну окупантів для ліквідації досягнень революції⁴¹.

Великі землевласники, фінансисти та промисловці сприйняли прибуття австро-німецьких армій як можливість відновити майнові права, відправити соціалістичний уряд у відставку та створити новий, який діятиме в інтересах цих класів. Вони задобрювали німецьке вище командування в Києві та імперський уряд у Берліні. Промислова буржуазія дуже швидко самоорганізувалася: 12 квітня в Києві було зареєстровано ініціативний комітет, до складу якого увійшли З'їзд гірничопромисловців півдня Росії, Союз вугільних підприємств, Союз антрацитових підприємств, товариства фабрикантів та заводчиків Харкова, Катеринослава, Одеси, Києва, Всеросійське товариство цукрозаводчиків, Київський і Харківський біржові комітети, Київське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості⁴².

40 Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. — Т. 2. — С. 163–164; Нова Рада. — № 42. — 26 березня 1918.

41 Грушевський М. На порозі Нової України. — С. 188.

42 Нова Рада. — № 65. — 23 квітня 1918.

Всеукраїнський союз землевласників⁴³ представляв як поміщиків Лівобережжя, так і польських латифундистів Правобережжя. Ця організація зіткнулася зі складнішим завданням, аніж це випало промисловій та фінансовій буржуазії. Великі землевласники мали вирвати своє майно назад з рук селян, які отримали його відповідно до земельного закону. Для цього потрібен був клин, який розділив би селянство — і ним стала Українська демократично-хліборобська партія. УДХП була заснована в березні 1918 року на з'їзді в Лубнах за участі близько 2,5 тисяч селян-середняків та козаків Полтавської губернії. Нова партія виступала за скасування земельного закону від 18 січня та прагнула ввести своїх представників до складу уряду. «Хлібороби» лобювали свої інтереси в міністерствах та Малій Раді за допомогою масових делегацій з Полтавської, Київської та Волинської губерній; партійці готувалися до загальнонаціонального установчого з'їзду, запланованого в Києві на 29 квітня⁴⁴. УДХП конфліктувала й із селянськими спілками, члени яких у відплату за кампанію проти земельного закону спалили маєток засновника партії Сергія Шемета⁴⁵.

КАМПАНІЯ СОЦІАЛІСТІВ-ФЕДЕРАЛІСТІВ

Українські соціалісти-революціонери знали, що не можуть правити самотійно. Вони безуспішно намагалися переконати інші соціалістичні партії ввійти до складу Ради народних міністрів. Українська партія соціалістів-федералістів, своєю чергою, не довіряла уряду УПСР, трактуючи його політику як українську версію більшовизму. Есефи постійно атакували уряд, вимагали його відставки, звинувачували в некомпетентності та гонитві за утопією суспільної влас-

43 Перейменованій Всеросійській союз землевласників.

44 Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. — Т. 2. — С. 158–159. Нова Рада. — № 55. — 11 квітня 1918; Нова Рада. — № 57. — 13 квітня 1918; Нова Рада. — № 70. — 28 квітня 1918.

45 Нова Рада. — № 62. — 19 квітня 1918.

ності на землю, саме через яку нібито поглиблювалася економічна і політична криза. Задавав тон цій кампанії редактор «Нової Ради» С. Єфремов: «власти не жодної. Портфелі порожні. Замість впливу на життя самі ілюзії, коли ще хто може їх вірити, та фікція роботи... анархія посіла міста і села, власть усюди пропала без вісти». С. Єфремов указував на переростання загальної ситуації в катастрофу та попереджав, що «небезпечна допомога од теперішних спільників та ворожнеча у колишніх російських союзників». А головним винуватцем він визначив «селянську анархію», звинувативши українських есерів у її підбурюванні й нездатності контролювати⁴⁶.

Поки УСДРП домінувала в Генеральному секретаріаті, УПСФ виступала їхнім впливовим молодшим партнером. У середині січня уєсдеки поступилися місцем українським есерам. На останніх соціалісти-федералісти мали куди менший вплив, оскільки УПСФ не могла похвалитися народною підтримкою, набравши лише кілька тисяч голосів на листопадових виборах до Установчих зборів, тоді як за УПСР проголосували мільйони. Ця партія проголошувала, що представляє інтереси більшості української інтелігенції. Насправді ж вона представляла переважно висококваліфікованих містян та державних службовців, що були, як і середні класи загалом, виснажені війною, відчайдушно потребували стабільності та розчарувались у радикальних урядах усіх мастей. Тепер завдяки австро-німецькій окупації ці соціальні групи почувалися звільненими від «соціалістичної неволі» останніх місяців, і УПСФ склала для них альтернативу.

13 березня редакція «Нової Ради» проголосила: «Треба кинути ті большевицькі експерименти до яких знов беруться наші доморослі Леніни з Троцькими, що вже об'явили Україну не більше і не менше як "твердиною соціалізму"...

46 Нова Рада. — № 37. — 20 березня 1918.

так далі не може бути...»⁴⁷ Чого потребувала країна, на думку редакторів, так це безпартійного уряду — сформованого на підставі радше професійної кваліфікації, а не ідеології, очолюваного сильним і харизматичним лідером та готового боротися з анархією. З-поміж можливих кандидатів на лідерський пост назвали соціал-демократа Володимира Винниченка та монархіста Дмитра Дорошенка. Також «Нова Рада» згадала банкіра і цукрового магната Абрама Доброго як кандидата на посаду міністра фінансів та правого соціал-демократа Валентина Садовського як потенційного міністра праці. По суті УПСФ закликала до встановлення корпоративістського режиму, нібито позаідеологічного, але на практиці схильного ліквідувати соціальні та демократичні надбаня нижчих класів. 20 березня, в першу річницю створення Центральної Ради та в день відкриття в Катеринославі II Всеукраїнського з'їзду рад, член ЦК УПСФ Макар Кушнір виступив з промовою та повідомив своїй аудиторії, що «на Україні виростає нова сила».

«Це сила капіталізм який несе поступ і розвій. Ми маємо визнати що ні одна країна не може розвиватися без торгу і промисловости, без буржуазії. Час уже зрозуміти що відштовхнути буржуазію від керування життям України неможливо. І У. Ц. Рада, цей наш парламент, мусить бути так реорганізований, щоби в ньому брали участь всі міста, земства, буржуазія, селянство, робітництво, соціалістичні партії — всі повинні спільно керувати життям»⁴⁸.

УПСФ прагнула увійти до уряду саме такої орієнтації. Тієї ж думки дотримувалася націоналістична УПСС — з уточненням, що в уряді не мало бути ані міністерств з питань національних меншин, ані міністрів-неукраїнців за походженням. «Нова Рада» згадала декількох кандидатів, рекомендованих УПСС — зокрема члена партії, полковни-

47 Нова Рада. — № 32. — 13 березня 1918.

48 Нова Рада. — № 39. — 22 березня 1918.

ка Петра Болбочана (військові справи) та есефа С. Шелухіна (судові справи)⁴⁹.

УПСФ розгорнула кампанію за відставку есерівського уряду у двох напрямках: через агітацію в пресі та через активний залаштунковий лобізм із залученням представників великого бізнесу, фінансів та торгівлі. Те, чого партії бракувало у сфері народної підтримки, вона надолужила завдяки впливовим посадам своїх членів в урядових відомствах. У березні 1918 року найпривабливішим місцем для них стала новостворена Державна комісія з питань зовнішньої торгівлі, відповідальна за розробку детальних угод про експорт та імпорту з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Очолив цю комісію Микола Порш. Кость Мацієвич та Іван Феценко-Чопівський, обидва члени УПСФ, займали там ключові посади. Будучи заступником міністра торгівлі й промисловості, І. Феценко-Чопівський очолив відділ комісії з питань експорту, імпорту, фінансів та права. Делегації бізнесменів з Німеччини та Австро-Угорщини регулярно приїздили до Києва вивчати можливості для інвестицій і торгівлі та консультувалися зі своїми українськими колегами, членами комісії та німецьким вищим командуванням. О. Жуковський згадував ту атмосферу:

«Апетити розгорілись у всіх, коли в перспективах замаячили різні залізнодорожні концесії, торговельні зносини з осередніми державами, доставка різного роду продуктів, провіанту, і сировини. Біля торговельної державної комісії утворилась ціла біржа з ріжними орієнтаціями та впливами»⁵⁰.

Німці не були впевнені в уряді УПСР, у його адміністративних можливостях, фінансах, здатності до примусу та, що найважливіше, політичній волі виконувати попередні домовленості. Не мали такої впевненості й УПСФ та

49 Нова Рада. — № 34. — 15 березня 1918.

50 Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східньої Револуції початка 1917–19 рр. — С. 179.

УПСС. Оскільки жодна інша соціалістична партія не бажала приєднуватися та демонструвати підтримку, уряд був змушений поступитися. Голова Ради народних міністрів Вс. Голубович рішуче взяв курс вправо, залишивши шість міністерств за УПСР, а чотири передавши УПСФ, три — УСДРП і одне — УПСС. Жоден з міністрів-уесдеків не належав до керівництва своєї партії. І. Фещенко-Чопівський з УПСФ піднявся від заступника до міністра торгівлі та промисловості. В уряді не знайшлося місця ані жодному представнику національних меншин, ані міністерству у справах меншин. Лише у квітні М. Лацький з Фолкспартей обійняв посаду міністра єврейських справ — за згодою Бунду, Поалей-Ціону та Об'єднаної єврейської соціалістичної партії⁵¹.

Членами нового уряду стали: від УПСР — Вс. Голубович (голова), М. Ковалевський (земельні справи), М. Любинський (закордонні справи), Є. Сокович (шляхи сполучення) та П. Христюк (державний секретар); від УПСФ — С. Шелухін (судові справи), В. Прокопович (народна освіта), І. Фещенко-Чопівський (торгівля та промисловість) і О. Лотоцький (державний контролер); від УСДРП — М. Ткаченко (внутрішні справи), Д. Коліух (харчові справи) та Л. Михайлів (праця); від УПСС — Г. Сидоренко (пошта й телеграф); безпартійний П. Климович (фінанси).

УПСР була змушена відступити, але не здалася. Вс. Голубович представив нову урядову програму: земельну реформу буде впроваджено відповідно до універсалів та законів республіки; земельні комітети посилять шляхом включення до них агрономів; пріоритетом уряду стане забезпечення весняної посівної. Що ж до сфери праці, у якій посилювався тиск роботодавців, уряд пообіцяв установити арбітражні процедури та забезпечити виконання колективних договорів, а також запровадити заходи для зменшення рівня

51 Грушевський М. На порозі Нової України. — С. 189; Goldelman S. Jewish National Autonomy in Ukraine. — Р. 62; Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. — Т. 2. — С. 162.

безробіття і громадські роботи. Люди з обмеженими можливостями отримують можливість навчатися. Уряд здійснюватиме зовнішню торгівлю через державну монополію, але за умов жорсткого державного регулювання допускати ме і приватних підприємців. У внутрішній торгівлі дозволитиметься брати участь місцевим органам влади, кооперативам та приватному бізнесу⁵².

Попри чотири важливі міністерські портфелі, УПСФ була розчарована, нарікаючи, що новий уряд майже не відрізняється від попереднього, за невеликими винятками. Хоча есефи не досягли цілковитої переорієнтації урядового курсу, окремі міністри могли дотримуватися своїх програм. Наприклад, І. Фещенко-Чопівський планував повернути в гірничо-металургійній промисловості Донбасу приватну власність та стимулювати відновлення галузі, постачаючи сировину до Центральних держав. У планах нового міністра залишалось місце й для профспілок — однак уже без жодних «більшовицьких експериментів» з промисловістю⁵³.

Соціалісти-федералісти активізували свою кампанію за скасування земельного закону, рекламуючи майбутній установчий з'їзд УДХП та публікуючи в «Новій Раді» довгі інтерв'ю з делегаціями селян-середняків, які прибували в столицю та яких уряд і Мала Рада вперто відмовлялися приймати. За допомогою слів цих делегатів редактори артикулювали те, що вже давно самі мали на думці:

«Соціалізація довела до повної руїни сільського господарства. Покликали німців. Ми спитали: для чого? — Допомогати. Прийшли німці, розпитали в нас — в чому найбільше лихо? Ми сказали. Вони одповіли що допоможуть»⁵⁴.

7 квітня Є. Чикаленко зробив такий запис у своєму щоденнику:

52 Нова Рада. — № 42. — 26 березня 1918.

53 Нова Рада. — № 65. — 23 квітня 1918.

54 Нова Рада. — № 55. — 11 квітня 1918.

«Був на святкуванні роковин “Н. Ради” в тісному колі редакційному. Всі розмови вертілись коло приходу німців в Україну, коло нового кабінету міністрів. Всі висловлювались, що краще було б, якби німці взяли все в свої руки і самі посадили міністрів, бо наші ладу не дадуть і не заведуть спокою в нашій молодій державі. Наш уряд, на чолі з Грушевським, думав опиратись на сільську голоту, на наших большевиків, думаючи, що вони є сила, на якій можна збудувати державу... уряд наш... підтримує большевиків і комітети і забороняє вертати нагробоване поміщикам, кажучи в своїх універсалах, що все це належить народові. От, через що всі, хто бажає спокою, бажають, щоб німці взяли владу і дали порядок»⁵⁵.

НІМЦІ ПЕРЕХОПЛЮЮТЬ КОНТРОЛЬ

25 березня Державна комісія з питань зовнішньої торгівлі, очолювана Миколою Поршем, розпочала переговори про нові торговельні угоди з делегаціями Німеччини й Австро-Угорщини, очолюваними відповідно Альфонсом Муммом фон Шварценштайном та графом Йоганном Форгачем⁵⁶. Офіційною метою переговорів було виконання вимоги пункту VIII Брест-Литовського договору: «До 31 липня поточного року потрібно буде перевести обмін надлишками найголовніших витворів сільського господарства і промисловості для покриття біжучих потреб».

Німецька сторона мала в Києві грандіозну команду: начальник штабу фельдмаршала Германа фон Айхгорна генерал-лейтенант Вільгельм Гренер раніше очолював німецьке Воєнне управління та зокрема керував залізницями; посол А. Мумм фон Шварценштайн походив з відомої роди-

55 Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). — С. 46.

56 Дацків І. Німецький чинник у зовнішньоекономічній політиці УНР 1918 р. // Наукові записки: Серія історії. — С. 20–25. — URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Datskiv_Ihor/Nimetskyi_chynnyk_u_zovnishnoekonomichnii_politytsi_UNR_1918_r.pdf.

ни промисловців, які мали власні інтереси в Східній Європі. Їх підтримувала «дуже активна група довгострокових планувальників з Управління економіки Райху... Це “управління економіки” було спеціально створене для організації економічного проникнення в Україну»⁵⁷. На переговорах вони намагалися підпорядкувати економіку України обслуговуванню потреб Німеччини та Австро-Угорщини в продуктах харчування та критично важливій сировині, а також закрити торговельний доступ сюди всім іншим країнам, насамперед Росії. Вони хотіли, щоб дерегульована торгівля забезпечила безперешкодний потік зерна, цукру, м'яса, деревини, залізної та марганцевої руди. Німці також планували розширити колію українських залізниць та зарезервувати для себе чорноморський порт Миколаїв під транспортування корисних копалин⁵⁸.

Українська сторона на переговорах прагнула реалізувати такі принципи: експорт надлишків ресурсів відбувається під державним контролем із фіксованими базовими цінами на основні товари; прибуток від експорту спрямовується на оплату імпорту товарів, життєво важливих для довгострокового розвитку української економіки — підвищення її продуктивності, ефективності та диверсифікації. Однак забезпечити виконання своїх завдань на переговорах українська сторона не могла. Найкраще, що українці були в змозі робити, — опиратися пропозиціям німців і тягнути час.

Конфлікти точилися стосовно декількох ключових питань. Німці та австрійці наполягали на поставці 60 мільйонів пудів⁵⁹ зерна до 31 липня. Українці вважали цю цифру занадто високою, розраховуючи, що після задоволення внутрішніх потреб матимуть лише 39 мільйонів пудів надлишку. Ба більше, УНР була кепсько підготовлена до перевезення зерна через руйнацію залізниць та загальну

57 Fischer F. *Germany's Aims in the First World War.* — P. 237.

58 *Ibid.* — P. 238.

59 Або 983 000 тонн. Один пуд був еквівалентним 16,38 кілограма.

інституційну неспроможність. Лише 5 квітня Рада народних міністрів підготувала для утвердження Малою Радою законопроект щодо створення Державного хлібного бюро, відповідального за торгівлю з Центральними державами⁶⁰.

Німці та австрійці наполягали на тому, щоб УНР без їхньої згоди не торгувала з третіми країнами. Рада народних міністрів відповіла запровадженням експортних квот на певні товари та наполягала на державній монополії у цій сфері. Українці також вимагали, щоб їхній експорт за вартістю дорівнював імпорту (плуги, вугілля, нафта, фармацевтичні препарати). Візаві відповіли підвищенням цін на свої товари⁶¹.

11 квітня, у розпал переговорів, Г. фон Айхгорн видав наказ селянству та земельним комітетам. Німецький командувач був стурбований тим, що, незважаючи на заклики міністра земельних справ, весняна посівна затягнулася. Він сумнівався, що земельні комітети мають достатній вплив на селян, аби змусити їх працювати швидше. Тому «Начальний Німецький Полководець на Україні» наказав селянам дотримуватися таких принципів. По-перше, хто засівав землю, той і володів урожаєм та отримував за нього грошову плату «за відповідними цінами». По-друге, селяни, які забрали більше землі, ніж могли обробити, мали бути суворо покарані. По-третє, якщо селяни не могли засіяти всю землю, там, де вона досі була в руках поміщиків, останні могли обробити її самі, а земельні комітети мали надати їм необхідні насіння, коней і техніку. Г. фон Айхгорн не заявив цього прямо, але прозоро натякнув, що селяни зі свого боку нададуть поміщикам безкоштовну робочу силу. «Збір у таких випадках буде власністю порівну селян і тих, що засіяли», — тобто поміщиків. Нарешті, Г. фон Айхгорн наказав

60 Нова Рада. — № 4. — 26 березня 1918; Нова Рада. — № 50. — 5 квітня 1918.

61 Дацків І. Німецький чинник у зовнішньоекономічній політиці УНР 1918 р. — С. 23–25; Нова Рада. — № 55. — 11 квітня 1918.

земельним комітетам та органам місцевого самоврядування, а у випадку їхньої відмови — німецькій військовій владі видавати селянам довідки про кількість засіяної землі. Військова влада вимагала провести повний облік усїєї посївної площї до 15 травня, а за крадіжку та знищення врожаю погрожували суворими покараннями⁶².

Публікація наказу, відомого також як «закон Айхгорна», викликала обурення в Малій Радї. Парламентарї засудили його як порушення національного суверенїтету, що ставив під загрозу вже укладенї угоди та поточнї переговори між УНР та Центральними державами. Мала Рада закликала населення не виконувати наказ Г. фон Айхгорна, а головї Ради народних міністрів доручила висловити протест офіційним Берліну та Відню. Услїд за головою уряду земельнї комітети по всїй країні теж висловили протест⁶³.

Міністр земельних справ М. Ковалевський спочатку стверджував, що бачив лише німецьку копію наказу Г. фон Айхгорна та не міг втручатися в питання зовнішньої політики. Проте насправдї він був поінформований щодо змісту наказу достатньо, щоб на знак протесту подати у відставку. В інтерв'ю «Новїй Радї» кількома днями пізніше міністр звинуватив генерал-фельдмаршала в кепкуванні із земельного закону УНР та агїтації проти соціалістичного уряду⁶⁴. Весь цей час редактори «Нової Радї» і далї агїтували проти земельного закону, записуючи на його рахунок знищення засобів до існування хліборобів та передачу влади в селах найгіршим елементам. Не дивно, стверджувало видання, що постраждали, які не могли отримати відшкодування від

62 Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. — Т. 2. — С. 201–202, примітка 23.

63 Нова Рада. — № 58. — 14 квітня 1918; Нова Рада. — № 59. — 16 квітня 2018; Нова Рада. — № 62. — 19 квітня 1918; Нова Рада. — № 66. — 24 квітня 1918.

64 Нова Рада. — № 58. — 14 квітня 2018; Нова Рада. — № 59. — 16 квітня 1918.

власного уряду, зрештою звернулися по допомогу до німців. Для «Нової Ради» справжньою проблемою було не втручання німців у внутрішні справи УНР, а «утопічне» та «збанкрутіле» земельне законодавство⁶⁵.

Вс. Голубович відмовився прийняти відставку М. Ковалевського. 18 квітня на засіданні Малої Ради голова уряду заявив, що М. Ковалевський був неправильно поінформований про наказ генерал-фельдмаршала та не знав, що його власне міністерство видає схожі за змістом інструкції. Наказ німецького командувача був просто незграбною спробою досягти тих самих цілей, яких прагнуло міністерство земельних справ. Державний секретар П. Христюк згодом писав, що «німецькі військові влади вказали... що немов би наказ було складено за згодою і в порозумінню з міністром земельних справ М. Ковалевським. Цій заяві ніхто не йняв віри, проте точно перевірити її не вдалось, тим більше, що М. Ковалевський нігде не виступав пізніше проти неї»⁶⁶.

Німці були спантеличені такою непослідовністю міністра. Поведінку М. Ковалевського можна пояснити незгодою не стільки зі змістом наказу, стільки з тим, що він був виданий німецьким командуванням і тим самим ще більше підірвав і так хиткий авторитет Центральної Ради. Г. фон Айхгорн видав наказ від свого імені, тому що ні міністр земельних справ, ні земельні комітети не могли переконати селян засівати поля, якщо ті перебували в руках великих землевласників. Німецький командувач виступив у самий розпал торговельних переговорів через невідкладність справи, адже минав час, сприятливий для весняної сівби. Водночас німецькі переговорники переконували українську сторону дати згоду на експорт такого обсягу зерна, що залишків, з огляду на прогноз літнього врожаю, не виста-

65 Нова Рада. — № 59. — 16 квітня 1918.

66 Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. — Т. 2. — С. 202, примітка 23. Див. також Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 2. — С. 319.

чило б для харчування населення УНР. Доречно буде припустити, що міністерство під тиском погодилося на втручання німецької армії з метою максимізації майбутнього врожаю, хоч це порушувало земельний закон та суверенітет республіки. Але уряд не хотів розголошувати власним громадянам жодну з цих принизливих домовленостей.

23 квітня сторони підписали новий торговельний договір, який діяв до 31 липня. Договір передбачав експорт українською державною монополією за підтримки німецької закупівельної компанії 60 мільйонів пудів зерна. Залізна руда, марганець та деревина мали продаватися на ринку, але за узгодженими квотами мінімальними цінами. Торгівля України з іншими державами потребувала попередньої згоди Центральних держав⁶⁷. Договір задовольняв усі вимоги Німеччини та Австро-Угорщини та встановлював дуже вигідні їм ціни на вугілля й зерно, два основні товари, які їх цікавили⁶⁸.

Але німці все одно були роздратовані Центральною Радою, «дітками» в їхніх «міністерських дитячих колясках», як казав В. Гренер⁶⁹. Вони не були впевнені в тому, що УНР виконає свою частину угоди. Якщо імперське Міністерство зовнішніх справ підтримувало продовження співпраці з Центральною Радою, то німецька делегація в Україні виступала за її заміну урядом землевласників, селян-середняків, фінансистів та промисловців. Останні з цією самою метою старанно «обробляли» представників Німеччини в Україні.

Генерал Еріх Людендорф обрав кандидатом у нові очільники України генерала Павла Скоропадського. 24 квітня німецьке командування в Києві сформувало план повалення Центральної Ради: запропонували депутатам та окремо П. Скоропадському ідентичний перелік вимог

67 Дацків І. Німецький чинник у зовнішньоекономічній політиці УНР 1918 р. — С. 23–25.

68 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 2.

69 Fischer F. Germany's Aims in the First World War. — P. 539.

(запровадження австрійських і німецьких військово-польових судів по всій країні; формування української армії тільки за згодою та під безпосереднім керівництвом німецького командування; усунення «неблагонадійних елементів» з державних установ; відновлення приватної власності на землю, грошова компенсація за перерозподілену землю та збереження великих сільськогосподарських маєтків; зняття всіх обмежень на вільну торгівлю та експорт харчових продуктів і сировини до Німеччини та Австро-Угорщини; проведення нових виборів в Україні лише після повного відновлення порядку)⁷⁰.

Центральна Рада відхилила умови і висловила протест Г. фон Айхгорну та А. Мумму. Тоді як П. Скоропадський на зустрічі з В. Гренером погодився і лише з кількома застереженнями прийняв. Німці запевнили П. Скоропадського, що зможуть уникнути будь-яких масових протестів під час його приходу до влади, водночас офіційно зберігаючи нейтралітет. Уже 24 квітня німецькі підрозділи взяли під контроль усі стратегічні пункти столиці. Події наступних днів показали, що німці справді були майстрами перевороту, а Скоропадський — всього-на-всього їхньою маріонеткою.

Єдиною серйозною перешкодою поваленню Центральної Ради могли стати залізничники, чия робота мала вирішальне значення для військових операцій, комунікацій, внутрішньої та зовнішньої торгівлі. 23 квітня в Києві О. Жуковський виступив на Всеукраїнському з'їзді залізничників; за словами «Нової Ради», військовий міністр попередив їх про неминучу небезпеку з боку ворогів республіки⁷¹. Однак спогади самого О. Жуковського це не підтверджують. Проблема полягала в тому, що залізничники були розколоти політично. У квітні в Києві одночасно відбувалися заходи двох конкурентних профспілок — Четвертий з'їзд залізнич-

70 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 2; Fischer F. Germany's Aims in the First World War. — P. 540.

71 Нова Рада. — № 66. — 24 квітня 1918.

ників Південно-Західної залізниці і Всеукраїнського союзу залізничників. Першу профспілку очолювали меншовики і російські есери, другу — УСДРП та УПСР. З'їзди неодноразово обмінювалися делегаціями, але примиритися так і не вийшло. Навіть загроза Центральній Раді навряд чи могла об'єднати залізничників як її захисників. У будь-якому разі німецьке командування готувалося і до такого варіанту перебігу подій: у разі страйку окупанти мали захопити всі важливі станції, майстерні, складські приміщення, супроводжувати штрейкбрехерів на роботу та затримувати лідерів і агітаторів страйку⁷².

Справа Центральної Ради була програна. Однак 24 квітня підпільна група, організована навколо міністра внутрішніх справ М. Ткаченка, розпочала відчайдушну спробу в останню хвилину перешкодити планам німців. Самопроголошений Комітет порятунку України, до якого входили також міністри М. Ковалевський та Вс. Любинський, викрав Абрама Доброго, київського банкіра та цукрового магната. Змовники відвезли банкіра в пломбованому вагоні до Харкова, де тримали під охороною в міському «Гранд-отелі». По Києву ширилися чутки щодо мотивів та персон викрадачів. Німці негайно звернулися до УЦР з вимогою знайти А. Доброго протягом 24 годин, а його викрадачів притягнути до відповідальності. М. Ткаченко зробив вигляд, що нічого не знає, та на публіку наказав начальнику міліції Києва вистежити викрадачів⁷³.

А. Добрий був керівником київського відділення Російського банку зовнішньої торгівлі, членом правління банку, членом правління Всеросійського товариства цукрозаводчиків та п'яти цукроварень. Він розбудував цукрову промисловість, яка процвітала напередодні Першої світової війни та стала головною ціллю для інвестицій німецького капіталу. А. Добрий слугував важливим зв'язковим між

72 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 2.

73 Нова Рада. — № 70. — 28 квітня 1918.

німецькими й російськими банками. Знаючи все про виробництво цукру, фінансування й продаж, він торгував надзвичайно успішно як для власної кишені, так і для кишень німецьких контрагентів.

У березні 1918 року за рекомендацією УПСФ А. Добрий був залучений до Державної торговельної комісії та тристоронньої комісії з урегулювання торгових платежів між Україною, Німеччиною та Австро-Угорщиною. Він відіграв важливу роль у розробці торговельного договору від 23 квітня. У цей період німці окремо співпрацювали з банкіром, щоб він закупив для них продукти харчування, чого київський уряд зробити був не в змозі. Ймовірно, А. Добрий також займався перевезенням цих товарів залізницею в Австро-Угорщину та Німеччину, що теж було непосильним завданням для української влади. Банкір підтримував тісний контакт з німецькими військовими та дипломатичними представництвами в Києві й підмовляв їх скинути Центральну Раду на користь уряду землевласників та великого бізнесу. Голова уряду Вс. Голубович з трибуни Малої Ради скаржився, що «Добрий продався німцям»⁷⁴.

25 квітня фельдмаршал Г. фон Айхгорн відповів на викрадення А. Доброго наказом про створення по всій країні німецьких військово-польових судів для розгляду всіх кримінальних правопорушень. Українські суди відтепер могли займатися виключно цивільними справами. Будь-які вуличні демонстрації були заборонені. Газети, що агітували проти чинного порядку, мали бути закриті. Представник Г. фон Айхгорна заявив пресі:

«В його арешті ми вбачаємо провокаційний акт, направлений супроти нас... Людей, які працюють з нами, заарештовують. Це вказує що теперішній уряд не в силі гарантувати безпеку».

Прикметно, що представник Г. фон Айхгорна назвав вивезення А. Доброго арештом, а не викраденням, чим

74 Савченко В. Симон Петлюра. — С. 201.

дав зрозуміти, що до цього причетні українські посадовці. За його словами, німецьке військове командування мало точну інформацію стосовно подальших арештів, які планували «союзи рятування», і саме тому заради підтримання правопорядку було зобов'язане втрутитися у внутрішні справи України⁷⁵.

27 квітня редакція «Нової Ради» зайняла таку ж позицію, що й у відповідь на перший наказ Г. фон Айхгорна — саме український уряд на чолі з УПСР, а не німецьке військове командування несе відповідальність за запровадження воєнного стану: «не маємо ні керівництва, ні відповідальности в нашій політичній обороті». Того ж дня УПСФ відкликала своїх членів з Ради народних міністрів, указавши на свою незгоду з ключовими політичними рішеннями.

За донесеннями спецслужб німці знали, що за викрадачами стоїть керівництво республіки. За кілька днів вони виявили, де утримували А. Доброго, та звільнили його. Комітет порятунку України мав намір викрасти 27 відомих громадян, які тісно співпрацювали з німцями, і тим самим зірвати їхній план повалення Центральної Ради. Однак змовникам вдалося зробити це лише з А. Добрим, і навіть надійно заховати його вони не змогли. Після цього німці заарештували М. Ткаченка, його праву руку в Міністерстві внутрішніх справ Ю. Гаєвського (який, власне, і організував викрадення банкіра) та міністра закордонних справ М. Любинського. М. Ковалевський втік з України⁷⁶. Це була погано спланована та нерішуча акція проти німецької влади, проведена у формі контрзмови, а не повстання. Діючи не відкрито від імені УЦР, а таємно, як нібито приватні особи, змовники цілилися в тих, хто тісно співпрацював з німецькими окупантами, а не власне в окупаційну владу.

75 Нова Рада. — № 69. — 27 квітня 1918.

76 Гай-Нижник П. Викрадення банкіра А. Доброго в квітні 1918 року (реконструкція та аналіз подій). — Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. — С. 221–223.

24 квітня німецька армія укріпила свої позиції по всьому Києву. Наступного дня за сприяння Січових стрільців УНР німці роззброїли інші українські військові частини. За одну ніч із 26 на 27 квітня німецькі частини оточили, роззброїли та розпустили Першу українську дивізію (Синьожупанну) — найвідданіших і найдисциплінованіших солдатів УНР, які щойно повернулися до Києва з фронту. Вранці німецьке командування наказало озброїти прихильників П. Скоропадського⁷⁷.

27 квітня Мала Рада тричі збиралася, зокрема двічі за зачиненими дверима. Деякі депутати засудили другий наказ Г. фон Айхгорна, погрожували збройним повстанням та розірванням Брест-Литовського договору. Інші критикували політику власного уряду і вимагали, щоб вона була повністю переглянута. Ніхто не згадував про зникнення А. Доброго. Жодних рішень ухвалено не було.

У неділю, 28 квітня, засмаглий та відпочилий після подорожі на південь В. Винниченко виголосив промову на засіданні Малої Ради. Але він говорив лише про події, які відбулися до його від'їзду з Києва, а невдачі українського національного руху пояснював зрадою «не-української демократії». Схоже, йому нічого було сказати про події останніх трьох місяців та нинішню критичну ситуацію. М. Рафес піднявся, щоб відповісти на звинувачення колишнього прем'єра та звернувся до багатонаціонального пролетаріату України із закликом єдності проти німецьких імперіалістичних планів в Україні. Близько 4-ї вечора виступ М. Рафеса перервав підрозділ з 50 німецьких солдатів, що прибув на засідання. За словами В. Винниченка, солдати наказали загону Січових стрільців, які охороняли Малу Раду, не чинити опору, інакше — «роспорощення і люто покарання»⁷⁸. За словами О. Жуковського, загін не лише чинив опору, а «на-

77 Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. 2.

78 Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 2. — С. 326.

впаки, видно був виконав наказ вступити з караулом, значить там, всередині також містились гнізда зради»⁷⁹.

Німецький офіцер мав ордери на арешт тих, кого командування вважало керівниками Комітету порятунку України. Голова засідання М. Грушевський протестував проти вторгнення, але його змусили замовкнути. Вс. Голубовича поставили в куток обличчям до стіни. Ю. Гаєвського, О. Жуковського та М. Любинського вивели під конвоем. Хтось встигнув попередити М. Ткаченка, який був у своєму кабінеті, але міністр внутрішніх справ не ховався. Його заарештували дорогою додому. М. Ковалевського теж не було на засіданні; йому вдалося втекти та сховатися в Генічеську на узбережжі Азовського моря. Після чотирьох годин тримання під вартою німецький підрозділ дозволив решті депутатів Малої Ради та членів уряду покинути приміщення. Січові стрільці відновили охорону будівлі. Тієї ж ночі тут відбулися збори фракцій політичних партій⁸⁰.

На останньому засіданні Мала Рада встигнула ухвалити Конституцію УНР. Це нагадало засідання наприкінці січня 1918 р.: тоді парламентарі голосували за знакові закони про соціалізацію землі та восьмигодинний робочий день, тимчасом як шрапнель, випущена з гармат на лівому березі Дніпра, сипалася на дах Центральної Ради. Однак цього разу УЦР справді пішла в небуття. Увечері депутати провели фракційні засідання і пішли додому, щоб ніколи вже сюди не повернутися. Січові стрільці залишили піст та відвели для безпеки М. Грушевського з дружиною в казарми. Дорогою їх атакував нападник у формі Січових стрільців.

79 Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східної Революції початка 1917–19 рр. — С. 191–192.

80 Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 2. — С. 326; Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. — Т. 2. — С. 167–174; Гай-Нижник П. Викрадення банкіра А. Доброго в квітні 1918 року (реконструкція та аналіз подій). — С. 24–24; Савченко В. Симон Петлюра. — С. 200; Нова Рада. — № 71. — 9 травня 1918.

В. Винниченко ідентифікував його як російського офіцера. Свідчення різняться: за даними В. Савченка, М. Грушевський не постраждав, але його дружина отримала серйозну колоту рану від багнета нападника. П. Христюк писав, що голові УЦР вистрілили в груди, а його дружині — в руку⁸¹.

Тієї ночі М. Грушевський, С. Петлюра, М. Порш та командир Січових стрільців Є. Коновалець провели таємну зустріч у казармах. Вони були безсилі запобігти поваленню Центральної Ради: генерал Олександр Греків, який напередодні замінив на посаді міністра військових справ арештованого О. Жуковського, зник. Начальник Генерального штабу підполковник Олександр Сливинський уже перейшов до П. Скоропадського, так вчинили і деякі Січові стрільці. Вночі кавалерія УНР під командуванням штаб-ротмістра М. Аркаса також дезертирувала⁸².

Передовиця «Нової Ради» від 29 квітня не була опублікована, бо газета того дня не вийшла. Утім, рупор УПСФ знову виправдовував німців. Видання закликала до відставки уряду Вс. Голубовича, «котрий допустився того, аж членів його мусіли арештовувати влади сусідньої держави». Того вечора невідомі армійські офіцери з червоно-білими пов'язками увірвались у друкарню газети з написаним російською наказом Міністерства внутрішніх справ про закриття газет «Нова Рада», «Боротьба» та «Відродження» (друкований орган Міністерства військових справ). Вони взяли будівлю під контроль. Наступного дня від імені німецького командування надійшов новий наказ. Редакторам запропонували відновити випуск газети за умови попереднього цензурування, на що ті спершу відмовили. «Нова Рада» розповіла

81 Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. — Т. 2. — С. 174; Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 2. — С. 326; Савченко В. Симон Петлюра. — С. 201.

82 Савченко В. Симон Петлюра. — С. 202–203; Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східної Революції початка 1917–19 рр. — С. 91–92.

про ці події 29 квітня у своєму номері від 9 травня, коли знову почала публікуватися в умовах цензури⁸³.

Українська демократично-хліборобська партія обра-ла 29 квітня днем свого установчого національного з'їзду. Напередодні до Києва прибули тисячі делегатів. Фельд-маршал Г. фон Айхгорн допомагав партії у пошуку місця проведення з'їзду та з розміщенням делегатів⁸⁴. У якийсь момент керівництво партії втратило контроль над рядови-ми членами, і події не відповідали їхнім планам та очіку-ванням колег з УПСФ, які протягом попередніх тижнів так завзято сприяли з'їзду. Євген Чикаленко записав у своєму щоденнику:

«...німці потрусили членів Ц. Ради і забрали протокол за-сідання. А тим часом з Шеметівським з'їздом українських хліборобів-демократів трапилась така оказія. Київська орга-нізація всеросійського союзу землевласників, довідавшись з газет про те, що на 29-те назначено в Купецькому зібран-ні з'їзд хліборобів-демократів, назначила на це число і свій з'їзд в Києві, в цирку, вживши всіх заходів, щоб з'їхалось по-більше великоземельних власників та подбавши всякими правдами і неправдами, щоб переманити до себе тих, що приїхали на український з'їзд. Це їм вдалось дуже добре, че-рез темноту та несвідомість наших селян і в результаті на з'їзді всеросійської (чи як вони назвались "всеукраїнської") організації зібралось, кажуть, до 8 тисяч народу»⁸⁵.

З'їзд проходив у київському цирку під німецькою озброє-ною охороною. Промовець за промовцем засуджували Цен-тральну Раду, її міністрів, селянські земельні комітети, за-кликаючи до «сильної руки» та відновлення правопорядку. О 2-й годині для посилення німецької охорони прибуло близько 500 російських офіцерів, а о 3-й приїхав П. Ско-ропадський зі своїм почетом. Його зустріли оплесками та

83 Нова Рада. — № 71. — 9 травня 1918.

84 Нова Рада. — № 70. — 28 квітня 1918.

85 Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). — С. 59–60.

вигуками із залу до диктатора або ж «гетьмана». П. Скоропадський привітався з усіма членами президії і вийшов на сцену:

«Панове! Дякую вам за те, що поручаєте мені владу. Не для користи беру я на себе тягар хвилевої влади. Ви самі знаєте, що всюди шириться анархія і що тільки тверда влада може завести лад. На вас, хлібороби, і на добре думуючих кругах населення буду оператися. Молю Бога, щоб дав нам силу врятувати Україну.

“Хлібороби” підняли П. Скоропадського на руки й винесли його з цирку. Він вирушив до стародавньої церкви Святої Софії, де склав присягу на вірність Україні. Православне духовенство провело на площі молебень, в той час як архієпископ Никодим виконував обряд обрізання волосся Скоропадського та миропомазання»⁸⁶.

Павло Скоропадський видав «Грамоту до всього українського народу», яка наступного ранку з'явилася на стінах київських вулиць. Генерал оголосив себе «гетьманом всієї України», ліквідував Центральну Раду, Малу Раду, міністерства та селянські земельні комітети. До проведення виборів до парламенту (сейму) гетьман особисто призначив членів Ради міністрів. «Всі розпорядки бувшого українського уряду, а так само тимчасового російського уряду, відмінюються і скасовуються». Приватна власність повністю відновлювалася. Селяни мали отримати наділи внаслідок земельної реформи, у результаті якої поміщикам сплатять компенсацію. Гетьман обіцяв дотримуватися прав робітничого класу та покращити умови його життя, особливо тих залізничників, які не залишали свої пости (тобто не страйкували) під час останніх подій. До грамоти П. Скоропадського додавався базовий набір «Законів про тимчасовий державний устрій», підписаний щойно призначеним «отаманом міністрів» Миколою Устимовичем, багатим полтавським поміщиком і нащадком козачої старшини. Закони давали гетьману абсо-

86 Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. — Т. 3. — С. 4.

лютну владу над усіма державними інституціями, включно з урядом, судовою системою та збройними силами. Православне християнство було оголошено офіційною релігією Української Держави, як її тепер мали називати. Фактично «Грамота» П. Скоропадського, його «Закони» та скасування всіх законодавчих актів, ухвалених після Лютневої революції 1917 року, були спрямовані на повернення України до *ancient regime* царських часів⁸⁷.

На міжнародній арені уряд Німеччини представляв зміну режиму як суто внутрішньоукраїнську справу; водночас його представники в Києві дали гетьману П. Скоропадському вказівку ввести українські партії Центральної Ради до складу нового уряду, надавши йому таким чином видимості демократичного і навіть лівоорієнтованого. Проте партії зробили зустрічну пропозицію, яку німці відмовились навіть обговорювати: переглянути земельний закон та ввести до складу уряду буржуазію й поміщиків в обмін на відмову німців від П. Скоропадського та відновлення демократичної республіки. Посол А. Мумм просто сказав їм «*zu spät*» («надто пізно»). Вже наступного дня П. Скоропадський звільнив М. Устимовича з посади «отамана міністрів», замінивши його Миколою Василенком, професором Київського університету та членом партії кадетів, який був у добрих стосунках з УПСФ. М. Василенко зібрав кабінет кадетів, октябристів та монархістів, які представляли аграрну, фінансову та промислову буржуазію з вкрапленням ідеологічно близьких українців. В. Винниченко назвав 29 квітня днем «переходу влади з рук національно-української дрібно-буржуазної демократії в руку неукраїнської великої буржуазії»⁸⁸.

Так завершився перший рік революції в Україні. Та з поваленням Центральної Ради стартував новий етап масової

87 Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. — Т. 3. — С. 4–8.

88 Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 2. — С. 326.

боротьби. 10 травня до Києва на II Всеукраїнський селянський з'їзд приїхали 12 тисяч представників села⁸⁹; з'їзд розіграла армія, а лідерів заарештували. Того ж тижня 539 делегатів зі 105 міст, представляючи 497 000 робітників, провели в Києві підпільний Перший всеукраїнський профспілковий з'їзд⁹⁰. Вони створили перший в історії України загальнонаціональний керівний орган профспілок, а також поставили собі за мету відродити робітничий рух, підтримати селянський рух, боротися за демократичні й соціальні права та відновити УНР. Новий цикл робітничої та селянської боротьби, який припав на часи Гетьманщини (квітень–грудень 1918-го), стане предметом іншого дослідження.

89 Використовую оригінальні цифри делегатів обох з'їздів, адже у нас відсутні більш достовірні джерела. Феденко П. Влада гетьмана Скоропадського. — Лондон-Мюнхен, 1958. — С. 7–8; Яворський М. Революція на Україні в її головніших етапах. — С. 53–54.

90 Колесников Б. Профессиональное движение и контрреволюция. — 1923. — С. 56–60; Майоров М. З історії революційної боротьби. — С. vii; Осадчий Ю. Посилення впливу більшовиків у профспілках України (1918 р.) // Український історичний журнал. — 1978. — № 9. — С. 45; Колос Б. Професійний рух на Україні // Вперед. Календар для українського робітника на рік 1925. — Нью-Йорк: Союз українських робітничих організацій в Злучених Державах, 1924. — С. 197.

ПІСЛЯМОВА

Перший рік Революції завершився розпуском радянсько-українського уряду в Таганрозі та поваленням Центральної Ради в Києві. Проте вже невдовзі селянські й робітничі організації показали, що австро-німецька окупація їх не лякала. 10 травня 1918 р. до Києва на II Всеукраїнський з'їзд селянських депутатів прибули 12 тисяч делегатів. Учасників з'їзду розігнали війська, а лідерів кинули до в'язниці. Через три дні селянські депутати зібралися знову в Голосіївському лісі під Києвом; вони ухвалили боротися з окупантами та маріонетковим гетьманським режимом. Того ж тижня до столиці на I Всеукраїнську конференцію профспілок таємно з'їхалися п'ятсот делегатів з понад сотні містечок і міст. Уперше в історії країни було створено Українське центральне бюро профспілок; конференція проголосила курс на відбудову робітничого руху та співпрацю із селянським рухом, повернення демократичних і соціальних прав та відновлення Української Народної Республіки. Попереду були ще два тривалі етапи боротьби. Другий рік Революції приніс повалення гетьманського режиму (грудень 1918 р.). Третій рік Революції завершився в 1920-му — перемогою Червоної армії над усіма іншими претендентами на державну владу в Україні. Ці два етапи є темою наступної праці.

Після першого етапу Революції ще рано робити висновки; це був лише початок трирічних соціальних потрясінь, які варто аналізувати в загальній сукупності. Розглянувши стан українського питання напередодні Революції та події з лютого 1917 по квітень 1918 року, ми наблизилися до

розуміння значення національної складової в розгортанні революційних подій та ролі робітничих організацій у цих процесах.

ПОДЯКИ

Революцію 1917 року в Україні відкрили для мене Іван Майстренко, Панас Феденко і Всеволод Голубничий. Мені пощастило познайомитися з І. Майстренком і П. Феденком 1974 року в Мюнхені. У молодому віці вони брали участь у революційних подіях, а згодом багато писали про це. Приблизно в той же час я натрапив на твори Вс. Голубничого, а зустрівся з ним особисто 1976 року в Торонто. Він був економістом та істориком марксистських поглядів — для української діаспори дуже рідкісне явище. Життя і творчість цих трьох людей відкрили мені очі на значення українського національного питання для робітничого класу і селянства.

Едвард Палмер Томпсон глибоко вплинув на мене своєю видатною монографією «Становлення англійського робітничого класу» (1963). Його праця продемонструвала переваги аналізу робітничого руху відповідно до походження пролетаріату з різних соціальних страт, національних груп і політичних традицій. Це допомогло мені зрозуміти еволюцію робітничого руху в Україні, зокрема складні пошуки єдності (як у власних рядах, так і з селянством) під час Революції та Громадянської війни. Я зважився дослідити взаємозв'язок, який історики-сталіністи відкидали як незначущий, а історики-націоналісти взагалі не вважали, що він існував; а саме — взаємозв'язок між робітничим рухом та українським національним питанням як проблему радикальної руйнації і реконструкції державної влади.

У 1986 році я захистив PhD дисертацію, яка й стала першою чернеткою цієї праці. Я хотів би висловити вдячність

людям, які тоді підтримували мене: моїм батькам Анні і Роману Бойцунам, моїй сестрі Олександрі та нині покійній дружині Марті Данилевич. Богдан Кравченко та Роман Сенькусь із Канадського інституту українських студій теж підтримували мене в ті роки як учені та політичні союзники.

Я дякую Крістоферу Форду з Лондона за те, що він поділився зі мною своїми глибокими знаннями історії робітництва України, Англії, Шотландії та Ірландії. До того ж він не втомлювався вмовляти мене опублікувати цю працю. Захар Попович з Києва переконав мене, що це дослідження буде цікаве читачам як з України, так і з інших країн. Мої перекладачі Максим Казаков і Леся Бідочко запропонували цінні критичні зауваження та фактологічні виправлення, які я включив у фінальний текст.

Я вдячний Галі Ковальській за особисту підтримку та кропітку коректуру англійської та української версій тексту.

Врешті, я дякую Джейн Грінвуд, своїй супутниці життя, яка протягом багатьох років незмінно підтримувала мене, що й допомогло довести цю працю до кінця.

МАПИ

ПОКАЖЧИК

А

Абрамович Рафаїл 276
Абрамсон Генрі 277, 279, 281, 305,
405, 408, 423, 469
Авдієнко Михайло 160, 168, 180,
223, 258, 517
Авдіївка 255
Аверін Василь 486, 488
Авксентьев Микола 313
Австралія 274
Австрія 32, 95–96, 99, 457
Австро-Угорщина 8, 95–96, 98–99,
131, 135, 152, 154–155, 216, 371,
375–376, 378–379, 382, 388–392,
405, 458, 488, 508, 527, 530–531,
535–536, 538
Азербайджан 244
Азія 87, 98, 123, 479
Азовське море 365, 464, 498, 500,
541
Айхгорн Герман фон 530, 532–534,
536, 538–540, 543
Александров Аршак 325, 327, 335
Алексеев Микола 410
Алжир 93, 145
Америка 87, 100, 118
Ананьїв 323

Англія 44, 92, 145
Антанта 167, 249–251, 297, 301,
312, 316–318, 320–321, 355, 359,
373–374, 428, 467, 493–494
Антонов-Овсієнко Володи-
мир 239, 338–339, 352, 359,
362–363, 365–368, 398, 481, 483,
485
Антонович Дмитро 131, 135, 137,
150, 412
Антонович Микола 20–22, 24, 26
Аргентина 44
Аркас Микола 542
Арманд Інеса 142
«Арсенал» 182, 255, 263, 400, 402,
404, 414–420, 428–429, 466
Артем (Сергєєв Федір) 325, 339–
340, 348, 350, 352, 438
Ауссем Володимир 327, 348, 438,
461–462, 483
Африка 87

Б

Багалій Дмитро 123
Багдад 250
Багге Джон Піктон 373
Бадаєв Олексій 155

Базель 153–154
Бакинський Сергій (Бернгейм
Людвіг) 291, 348, 483
Баку 44
Бакунін Михайло 124
Балабанов Михайло 316, 407
Балкани 154, 250
Балтика 48, 250
Балтійське море 250
Балтійське узбережжя 33, 214
Балтійський флот 223, 243, 361
Барановський Християн 198
Батури́нський полк 476–477
Бауер Отто 95
Бахмач 338, 365, 395, 470, 484
Бахмут 252, 255, 258, 274, 305
Бачинський Сергій 410–411
Бачинський Юліан 129
Башкирія 317
Бельгія 37, 154, 315
Берестечко 28
Бердичів 120, 173, 219, 265, 274,
323, 453
Бердянськ 252, 365, 452, 500
Берзін Едуард 395
Берлін 193, 250, 372, 378, 391, 393,
523, 533
Бессарабська губернія 491–494
Бессарабська область 56, 170
Биківня 429
Біла Церква 133, 309
Білгород 338–339
Білорусь 60, 62, 219, 244, 313, 479
Білосток 112
Білоцерківський договір 28
Біск Ісак 513
Бланк Пол Ле 142
Близький Схід 44
Бобринський Георгій 156
Богаєвський Митрофан 314
Богемія 89
Богодухів 40
Богунський полк 411
Богуслав 307
Боково 222, 320
Болбочан Петро 468, 499, 527
Болгарія 55, 128, 154, 371
Бондар Наталя 255, 367
Бородянка 453
«Боротьба» (газета УПСР) 142, 150,
156, 450, 515
Борохов Бер 117–118
Бочковський Леонард 183, 397,
435
Бочковський Юліан 285
Бош Євгенія 263, 273, 284–285,
290–291, 315, 323, 325–329, 340,
342–343, 345, 347–349, 351, 353,
358, 366–368, 405, 414, 437–440,
442, 444, 446–447, 450, 458–459,
461–462, 464, 482–484, 488,
503–504
Боярський Яків 438
Брайчевський Михайло 24, 30
Брацлав 521
Брест-Литовськ 251, 316, 349,
357, 371–378, 381–385, 387, 389,
391–392, 396, 405, 410–411, 431,
436, 450, 454–455, 457–458, 463,
481, 499

Брест-Литовські мирні договори 371, 392, 481, 486–487, 498, 504–505, 508, 513, 522, 530, 540

Бровари 428, 470

Бровкін Володимир 264–265

Брюссель 40, 115, 153

Брянськ 338, 367, 395, 477–478

Буг 463

Буковина 157, 376, 379, 382, 388, 391–392

Бунд 16, 94, 112–117, 120–122, 135, 137, 149, 152, 183, 194–195, 200, 219, 224–225, 228, 231–232, 246, 251–252, 274–277, 279, 281–283, 291–292, 304, 308, 316, 340, 356, 374, 406–408, 420–422, 450, 453, 460, 462, 468, 491, 510, 516, 528

Бухара 479

Буча 470

В

Вапнярка 396

Варшава 81

Василенко Микола 80, 545

Велике князівство Литовське 21

Великі Сорочинці 489–490

Великобританія 37, 87, 92, 154, 315, 321, 374, 494

Великоросія 34, 44, 99, 101, 156, 231, 250, 271, 277, 337, 349

Винниченко Володимир 7, 13, 142, 150, 169–170, 175, 178, 181, 185, 188, 190, 193, 198–199, 217–218, 221, 243, 258–259, 278, 293–295, 303, 316, 318, 321, 333, 336–337, 353, 355–356, 360, 362–364, 369,

373–375, 405, 408, 411, 425, 432, 445, 448–449, 451–452, 455, 474–475, 526, 540, 542, 545

Вишневецькі (рід) 23

Відень 156, 378, 391, 533

Візантія 20

Військо Донське 219, 229, 313–314, 319

Військово-революційний комітет
Петроради (ВРК) 223, 238, 241, 286, 339

Вільне козацтво 308–311, 358, 400–404, 411, 415, 417–418, 422–423, 427, 442, 451, 464–467, 469, 472, 475, 490

Вільнюс 112

Вінниця 205, 230, 265, 323, 396, 463

Вірменія 154, 244

Вітебськ 363, 479

Власенко В. 467

Волин Семен 224, 267, 516

Волинська губернія 9, 82, 199, 217, 273, 288, 305, 328, 366, 453, 524

Волинський полк 159

Волинь 20–22, 24, 34, 83, 148, 274, 450, 520

Волін М. 263, 269, 271

Волобуєв Михайло 34, 35, 38, 43

Володимирська гірка 417

«Воля» (часопис) 133

Ворожба 395

Воронеж 182, 252

Воронезька губернія 30

«Вперед. Український робітничий часопис» 41

Врублевський Микола 489
Всеукраїнська рада 290, 295–297
Всеросійський з'їзд рад 161–162,
190, 195, 222, 226, 238, 242, 248,
290, 298–299, 324, 338, 457, 491
Всеросійський центральний вико-
навчий комітет рад депутатів
(ВЦВК) 196, 220, 239–240, 243,
248, 371
Всеукраїнський військовий
з'їзд 173, 178, 190, 193, 200, 223,
228, 230, 234, 259, 272, 285, 403
Всеукраїнський з'їзд залізнични-
ків 210
Всеукраїнський з'їзд рад 289,
291–293, 295, 322, 325, 328, 342,
345, 417, 439, 485, 503, 509, 526
Всеукраїнський робітничий
з'їзд 183, 188, 200
Всеукраїнський селянський
з'їзд 174–175, 200, 217

Г

Габсбурги 382, 391
Гадяч 484
Гаєвський Юрій 539, 541
Гайдамацький кіш Слобідської
України 363–364, 400, 427
Гай-Нижник Павло 468, 539, 541
Галичина 20–21, 24, 127, 154–157,
180, 262, 376, 379, 382, 388,
391–392, 455
Галицький М. 45
Гамарник Ян 438

Гамрецький Юрій 182, 192, 205,
207, 222, 228, 230, 256, 264, 267,
270–271, 286–288, 290–292, 343
Гандзюк Яків 360
Гапоненко Лука 74
«Гасло» (часопис) 134
Генеральний секретаріат 195,
199, 201, 220, 230, 232, 251, 259,
278–279, 282, 291, 302–305, 307,
310–312, 314–318, 324, 333–335,
337–338, 341, 346, 350, 352, 355–
356, 359–364, 369, 373–376, 379,
381, 383–384, 400, 402, 406, 408,
410, 433, 451, 525
Генічеськ 541
Герашенко Тетяна 404
Гергель Наум 479
Гермайзе Осип 129–132, 134,
136–137, 517
Герцен Олександр 124, 144
Гетьманщина 27, 29–33, 50, 81–83,
456
Гехтер Максим 135
Гільфердінг Рудольф 94
Глухів 133, 475–479
Гоголеве 470
Гоголь Йона 307–309, 423–424
Голубничий Всеволод 33, 38, 40–
44, 58, 60, 69, 76, 81, 111, 147
Голубович Всеволод 375–377, 379,
384, 387, 412, 423, 431–432, 456,
467, 469, 508, 510, 528, 534, 538,
541–542
Гольдельман Соломон 66, 224, 278,
316, 405–407, 432, 475
Гомель 338, 365, 368, 395, 463, 476

Гончаренко Аверкій 427
Гопнер Серафима 269
Горвіц Олександр 326–327,
414–416
Горлівка 205, 222, 255, 271, 502
Гортинський 181
Гостомель 470
Гофман Макс 371–372, 378, 380, 382,
390, 454
Гребінка 395, 470, 482
Греків Олександр 542
Грем'яч 478
Гренер Вільгельм 530, 535–536
Григоріїв Никифір 412, 470–471,
508
Гриневич Віктор 147, 305, 307,
309–310, 327, 421, 423
Гриневич Людмила 305, 307,
309–310, 421, 423
Гриценко Аделіна 15, 184, 188,
246, 454, 489
«Громада» (часопис) 127
Громадянська війна 7, 9, 13–17, 53,
122, 163–164, 275, 284, 355, 399,
479, 510
Гросман М. 470
Грузія 244
Грушевський Михайло 20–26, 28–
29, 166, 168–170, 229, 274, 310,
334, 362, 375–376, 401, 405–408,
435, 455–457, 466–467, 470, 485,
507, 513, 515–516, 523, 528, 530,
541–542
Гудзенко Пантелеймон 15
Гуляйполе 500
Гуржій Іван 15, 36, 54

Гутник М. 135

Г

Галаган Микола 315, 319
Гутьєр Стівен 79

Д

Данія 55
Дарданелли 154
Дарниця (район Києва) 430, 468,
482
Дацків Ігор 389, 530, 532, 535
Дашів 307
Двінськ (нині Даугавпілс) 459
Дебальцеве 320
Деміївка (район Києва) 263, 404,
417, 420
Демократичний централ 200, 232,
251, 408
Денікін Антон 219
Державна дума 142, 155–156, 258
Державний банк 445–446, 461,
496
«Дзвін» (журнал) 150–151
Дзедзієвський Аркадій 418
Димер 307
Директорія УНР 474–475, 479
Діївка 254
Дніпро (річка) 20, 22, 27, 31–32,
429–431, 462, 468, 497–498, 541
Дністер 463
Добрий Абрам 526, 537–540
Довженко 215
Домбровський басейн 39

Дон 213, 230, 313, 319, 321, 331, 334,
336–337, 341, 350, 355, 359, 363,
365
Донбас 34, 39, 57–58, 60, 80, 119,
121–122, 146–148, 164, 205, 207,
219–222, 246, 251, 263, 271, 320,
324, 346, 352, 359, 365, 367–368,
395, 463–464, 490, 501–502, 505,
529
Донецьк (див. також Юзівка) 255
Донецько-Криворізька республі-
ка 271, 340, 343, 438, 483, 501
Донецько-Криворізький регі-
он 273–274, 286, 324, 338,
341–345, 438
Донченко 469
Дорошенко Дмитро 16, 20–21, 23,
26–28, 33, 155–157, 171, 278, 280,
304, 314, 317, 320, 363, 369–370,
376, 390, 401, 408, 411, 420, 432,
435, 444, 526
Драгоманов Михайло 82, 123–130
Дробніс Яків 358
Другий Інтернаціонал 153
Другий український полк імені
Павла Полуботка 173, 196–197,
358, 403, 419
Дружківка 264
Дубина Кузьма 21
Дубинський Пінхус 408
Дубинський Володимир 130
Дубовий 186
Дунаїв 252
Духонін Микола 308, 312, 314–315,
317, 357

Е

Елвуд Ральф Картер 142–143
Еллан-Блакитний Василь
(Елланський) 410–411
Ельзас 154
Емський указ 83, 128
Енгельс Фрідріх 10, 88–94, 97, 99,
106–107, 122
Епштейн Аркадій 39, 50
Есмань 476
Естонія 244, 372

Є

Євпаторія 365
Євразія 101
Єврейська бойова дружина 305
Єврейська національна
рада 307–310
Європа 24, 32, 37, 55, 61, 68, 87,
89–91, 95, 98, 101, 107, 118, 124,
150, 154, 245, 250, 318, 344, 405,
407, 531
Єгоров Олександр 367–368, 438,
482
Єлисаветград (нині Кірово-
град) 81, 120, 264, 307, 325
Єнакієве 255, 264
Єреміїв Михайло 407
Єфремов Сергій 170, 450, 525

Ж

Желябов Андрій 124, 128
Женева 127, 142, 150, 156
Житомир 120, 165, 205, 264–265,
274, 305, 325, 432, 453, 455, 459,
463, 512

Жлоба Дмитро 395
Жмеринка 365, 453
Жовтневе повстання (Жовтневий переворот) 226, 230, 234, 241–242, 251, 265, 267, 287, 308, 320, 349, 502
Жук Андрій 132, 150
Жуковський Олександр 452, 455, 466–469, 475, 499–500, 510, 514, 519–520, 522, 527, 536, 540–542

З

Завод Гельферіх-Саде 180, 254
Завод Гретера і Криванека 155, 402, 404
Завод Шиманського 180, 254
Загородський Олександр 453
Закарпаття 376, 379, 382, 391
Закордонний комітет 135–136
Запорізький корпус 463–464, 468, 498
Запорозька Січ 22–23, 125
Зарудний Олександр 411, 435
Затонський Володимир 224–226, 268, 274, 326–327, 334–335, 348–349, 352, 381–382, 435–436, 447–448, 458–459, 489
Західна Україна 9, 23–25, 31–32
Західний фронт 250
Збараж 376
Зборівський договір 27–28, 30
Звенигород 309
Здолбунів 323
Здоров Андрій 174, 206, 230, 268, 290–291, 303, 313–314, 319, 322, 329, 332, 339, 345, 349, 352, 355,

358, 362–363, 381, 405, 411, 413, 418, 426–429, 446
Зимовий палац 146, 238–239, 241, 341
Зібер Микола 127–128
Зільберфарб Мойсей 224, 278, 311–312, 405
Зінов'єв Григорій 239
Зіньків 182
Знаменський Андрій 395
Знам'янка 395
Золотарьов Олександр 278, 374, 406
Золотоноша 252, 484
Зубковський 212

І

Іванов Андрій 438
Ізраїль 282
Імператорська армія 72, 157, 197
Індія 92–93, 139
Інтернаціонал 153, 477, 485, 505–506
Ірак 154
Ірландія 91–92, 139, 145
Іспанія 93
Італія 145, 150, 154, 315
Іткінд Дора 429

Й

Йоффе Адольф 371–372, 377, 465

К

Кавказ 110, 169, 387
Кадіївка 265
Казаков Максим 145

- Казахстан 55
- Каледін Олексій 219, 230, 313–314, 319–320, 327, 331, 333–335, 338, 350, 355, 357, 361–362, 365, 368–369, 502
- Калуга 325
- Кальник 179
- Каменєв Лев 239, 371–372
- Камков Борис 504
- Кам'янець-Подільськ 265
- Кам'янка 309
- Кам'янське 147
- Канада 7, 44
- Карелін Володимир 504
- Кархівка 477
- Карценко 497
- Касьяненко Євген 224, 411, 451
- Катерина II 32
- Катеринодар 133
- Катеринослав (нині Дніпро) 39, 79, 117, 119–121, 129, 146–147, 149–150, 156, 180, 182, 189, 205, 207, 222, 224, 252, 254, 256, 262, 264–265, 267, 269–270, 273–275, 287–288, 305, 323, 325, 329, 343, 359, 367–368, 370, 395, 401, 424, 463, 483, 485, 490, 503, 505, 509, 515–516, 523, 526
- Катеринославська губернія 9, 47, 82, 199, 211, 273–274, 287, 365–366, 369, 401, 505
- Каутський Карл 51, 92–94, 96–99, 111, 114, 140
- Качанівка 521
- Качинський Володимир 410
- Квірінг Емануїл 486, 505
- Керенський Олександр 178, 190–191, 195, 197, 218–219, 223, 229, 238–239, 241–242, 262, 312–313
- Керч 365, 497
- «Киевлянин» (газета) 193
- Київ 38, 79, 81, 82, 117, 119–120, 123, 128–132, 137, 146–150, 155, 162–174, 178–181, 183, 186–187, 189, 195–198, 205, 207, 209, 211–215, 219, 222–224, 227–230, 232, 237–238, 245, 247, 251–252, 255–256, 263, 271, 273–275, 285, 288, 290–291, 294–295, 297, 301, 304–305, 307, 314–315, 317–328, 333, 338–339, 351–353, 355, 357–359, 361–365, 368–370, 373, 376, 378–379, 383–387, 389–393, 395–396, 398–400, 402–405, 410–417, 419–421, 423–424, 426–428, 430–432, 435–450, 452–455, 457–461, 463–470, 472–474, 482, 485, 487, 491–492, 500, 502, 505, 507–508, 510–512, 514, 516–517, 521, 523–524, 527, 530, 536–538, 540, 543, 545–546
- Київська губернія 9, 34, 55–56, 83, 179, 199, 217, 267, 273, 305, 328, 366, 401, 464, 466, 469–471, 519–520, 524
- Київська дума 164, 224, 228, 340, 431, 439, 444–445, 448–449, 460–462, 464–466, 469–470, 511
- Київська рада робітничих та солдатських депутатів 172, 177, 181, 183, 187, 219, 224, 251, 256, 263, 267, 322, 328, 364, 414, 416,

- 421, 439–440, 442, 445, 449, 451,
458–459, 461–462
- Київська Русь 19–22, 109
- Київський військовий округ
(КВО) 197, 219, 228–229, 306,
308, 311–312, 356
- Київський університет 123, 129
- Київщина 20, 22–23, 29, 34, 505
- Кирило-Мефодіївське
братство 123
- Китай 145
- Кишинів 493
- Кіров А. 492, 494–495
- Кірюнов Юрій 15, 156
- Клавдієве 453
- Клименко Артем 490
- Клименко Іван 430
- Климович Петро 528
- Коберський Карло 43–45
- Ковалевський Микола 175, 224,
412, 508, 528, 533–534, 537, 539,
541
- Ковальов Левко 397
- Ковальський Микола 517
- Ковель 453, 463
- Ковенко Михайло 400, 402, 411
- Ковно 112
- Кодак 254
- Козятин 323, 453
- Колесников Б. 207, 546
- Коліух Д. 528
- Колос Б. 203, 546
- Комітет порятунку України 537,
539, 541
- Коморний Семен 515
- Комуністична партія (більшови-
ків) України (КП(б)У) 15, 328,
505–506
- Конград (нині Красноград) 395
- Коновалець Євген 401, 427, 542
- Кононенко Костянтин 407
- Конотоп 120, 289, 323, 395, 484
- Конституційно-демократична
партія 161–162, 166, 198, 206,
213, 239, 246–248, 263, 313, 331,
337, 418, 545
- Конституція УНР 541
- Копач Максим 427
- Копенгаген 153
- Копорський А. 45
- Корж Кузьма 410
- Корнілов Лавр 192, 211, 218–220,
262, 313
- Коростень 265, 323, 358, 453, 455,
459, 470
- Корсак Владислав 407
- Костюк Григорій 93
- Костюк Микола 415
- Костянтиноград (нині Кропив-
ницький) 464, 471, 501
- Коцюбинський Михайло 129
- Коцюбинський Юрій 396, 398–399,
425, 438, 461–462, 482–483, 489
- Кравченко Богдан 75–76, 78
- Краматорськ 205
- Краснов Петро 241, 312
- Краснодар 319
- Крейсберг Ісак 224, 272, 429
- Кременець 133

Кременчук 120, 205, 252, 268, 270,
274, 288, 325, 343–344, 395, 398,
463, 471, 479, 483–484
Кривий Ріг 57, 222, 263, 367
Кривоший Григорій 254, 256, 258
Крижанівський Федір 470
Криленко Микола 315, 319, 329,
357, 361, 365
Крим 317, 365, 438, 464, 498–499
Кримська війна 90
Кримська Народна
Республіка 498
Кролевець 395
Крути 437
Кубань 22, 170, 213, 313, 331, 355,
401
Кудинський Сергій 395
Кулик Іван 38, 272–273, 327
Куп'янськ 359
Курас Іван 173, 270, 344
Куринівка (Куренівка) 465
Курляндія 372
Курськ 476
Курська губернія 30, 180
Курултай 498–499
Кушнір Макар 316, 526
Кюльман Ріхард фон 371, 378, 382,
389–391

Л

Лавров Петро 124
Лалідус Абрам 311
Лапчинський Георгій 206, 266,
268, 270–271, 288, 326–327, 343–
344, 346, 348–349, 352, 396–398,
424–425, 436–438, 483, 505

Латвія 116, 244, 372, 459
Лацький Вульф 528
Левинський В. 122
Левицький Микола 375–376, 385
Ленін Володимир 43, 87, 93–95,
99–111, 114–116, 120, 122, 142–
145, 153–155, 190–191, 221, 223,
239–240, 242–243, 262, 354, 361,
382, 389, 436, 442, 482, 525
Леся Українка (Лариса Косач) 129
Липки (район Києва) 435
Лисичанськ 205
Лисяк-Рудницький Іван 145
Литва 62, 94, 109, 117, 244, 283, 372
Литваков Моїсей 513
Литвиненко Микола 397
Лібер Михайло (Гольдман) 408
Лівобережна Україна 65, 217, 219,
359, 361, 365, 521, 524
Лівонія 372
Ліндгейм 468
Ліпец Давид (Петровський) 453
Ліпшиц Веніамін 258
Лозова 355, 359, 365, 464, 501
Лозова-Павлівка 222, 265
Лола Оксен 150
Лондон 115, 121, 373
Лось Федір 15
Лотарингія 154
Лотоцький Олександр 314, 528
Лубни 133, 180, 265, 524
Лугановський Еммануїл
(Португейс) 348
Луганськ 120, 147, 181, 205, 207,
222, 252, 255, 264, 274, 290, 323,
365, 501

- Лугова Олена 15, 32–35, 78, 83–84
Лук'янівська в'язниця 164, 229, 404
Луценко Іван 422, 468, 512
Луцьк 165, 265, 455
Львів 131, 150, 157, 376
Львов Георгій 177, 198
Любинський Микола 317, 372,
375–376, 385, 389, 392, 397, 454,
515, 528, 537, 539, 541
Люботин 132, 254, 396, 425
Любченко Панас 410–411
Людендорф Еріх 535
Люксембург Володимир 325, 348
Люксембург Роза 94, 106–110, 114,
123
Лютнева революція 156, 161, 191,
211–212, 214, 287, 493, 517, 545
- М**
- Мазепа Іван 32
Мазепа Ісаак 14, 20–21, 24, 26, 28–
29, 31, 58, 61, 65, 76, 80, 119, 121,
123–124, 127–128, 131, 173, 180,
189, 254, 256, 485, 488, 490
Мазлах Сергій 191, 354
Майоров Михайло (Біберман
Меєр) 227, 258, 265, 272, 344,
438, 487, 546
Майстренко Іван 354
Макгівер Брендан 479
Макіївка 205, 222, 320, 395
Мала Рада 170, 178, 195, 201, 218,
225–227, 231, 273, 278–279, 282,
302, 304, 308, 310, 315–319, 355,
374, 405–407, 411, 413, 421–422,
431–432, 453, 466, 470, 510,
512–515, 518, 522, 524, 529, 532–
534, 538, 540–541, 544
Манчук Андрій 420
Маріїнський палац 228, 417, 419,
440, 461
Маріуполь 120, 147, 164, 205, 222,
274, 323, 365, 464, 490
Маркс Карл 10–11, 88–94, 97, 99,
106–107, 111, 114, 122, 124, 127
Марокко 145
Мартов Юлій 112
Мартос Борис 302, 304
Мартос Іван 421–422
Мартянов Яків 348–349, 438
Матушевський Федір 224
Махно Нестор 500
Мацієвич Костянтин 302, 527
Мглин 476
Медведєв Юхим 295, 346, 381–382,
384, 386, 388–389, 451, 457
Меленевський Маркіян 136
Мелітополь 499
Мельник Андрій 401
Микитівка 320
Микола II 160
Миколаїв 81, 119–121, 146–147, 205,
222, 252–253, 256, 262, 265, 273,
289, 323, 344, 365, 464, 497, 531
Милонов Юрій 209
Миргород 182, 489
Миропілля 180
Михайличенко Гнат 410–411
Михайлів Леонід 528
Мінськ 115, 117, 120, 479
Міхновський Микола 134
Міцкевич Мечислав 279

Міщенко Сила 415, 417–418
Могилів-Подільськ 265
Могильов 308, 313–315, 479
Мокроусов Олексій 497, 500
Молдавська Демократична
Республіка 493
Молдавське князівство 492
Молдова 22, 244, 283, 317
Москва 31, 38, 42, 81, 148, 150, 156,
166, 170, 182, 186, 218, 226–227,
233, 242, 248, 252, 258, 320, 336,
367–368, 370, 483, 485, 489, 504,
507, 513
Московія 431, 456
Московське царство 22
Мумм Альфонс фон Швар-
ценштайн 530, 536, 545
Муравйов Михайло 338, 366, 368,
383, 391, 395–398, 413–414, 423,
428, 430–431, 435–436, 438, 440–
442, 449, 451, 454, 482, 495–497
Муранов Матвій 155
Муха Д. 404

Н

Наддніпрянська Україна 35, 55, 72,
74, 96, 119, 126–127, 213
Назаренко Вадим 145
«Народна воля» (газета УПСР) 449,
472
Народний секретаріат 346–353,
362, 366, 368, 388, 396–397,
435–438, 440–441, 443–447,
451, 457–462, 482–485, 489, 491,
503–504
Натієв Олександр 468

Національний конгрес 169
«Наш голос» (газета) 150
Некрасов Микола 195, 198
Немирів 521
Немоловський Іван 412
Неронович Євген 259, 294–295,
315–316, 375, 410–411, 451, 458–
459, 483, 489–490
Нессімі-бей 371
Нестеренко О. 15, 40, 57–59, 67, 69,
71, 73, 76, 80
Нижній Новгород 307
Нижньодніпровськ 254
Нижня Кринка 252, 255
Нідерланди 44, 93
Ніжин 131, 133
Нікіфорова Маруся 500
Ніковський Андрій 224, 450,
472–474
Ніколовка 255
Німецька імперія 72, 154, 250, 380
Німеччина 37, 44, 55, 87, 89, 93,
154–155, 216, 221, 249–250, 356,
371–372, 375, 377–378, 381, 389,
392–393, 457–458, 488, 498, 508,
515, 527, 530–531, 535, 538, 545
Нова Баварія 132
«Нова Рада» (газета УПСФ) 442,
449–451, 460, 466, 469, 472,
511–512, 515, 525–526, 529–530,
533–534, 536, 539, 542
«Нова Україна» (журнал) 7
Новгород-Сіверський 463,
476–478
Новоград-Волинський 165, 252,
421, 455

Ново-Прилуки 309
Новоросійськ 500
Новочеркаськ 229, 313–315, 319
Норвегія 110
Нью-Йорк 41

О

Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія (див. також Фарейнікте) 200, 450, 470, 513, 528
Область Війська Донського 56, 229, 319, 502
Оболешев Олександр 219
Овруч 307
Овчаренко А. 411
Оглоблин Олександр 33, 129
Одеса 38, 79, 81, 82, 117, 119–121, 146–147, 149, 164, 182, 205–207, 222, 224, 252, 256, 262, 265, 272–275, 289, 305, 307, 323, 344, 365, 370, 438, 442, 464, 479, 483, 491–492, 494–497, 502, 505, 515–516, 523
Одеська губернія 273
Одеська Радянська Республіка 491–493, 497
Одинець Дмитро 279, 512
Одін М. 310
Океанія 87
Олександр I 83
Олександр II 83
Олександр III 62, 111
Олександрівськ (нині Запоріжжя) 120, 146, 359, 365

Організація українських націоналістів 401
Орджонікідзе Серго 351
Оренбурзька губернія 56
Осадчий Юрій 546
Осецький Олександр 452
Османська імперія 22, 371, 492
Остапенко Сергій 56, 71, 74
Острог 305
Острогорський Михайло 255, 502
Охтирка 34

П

Павленко Віктор 356
Павлоград 359
Палестина 118–119, 154
Панкратова Анна 204
Париж 40, 153, 373
Партія лівих соціалістів-революціонерів (ПЛСР) 304, 348, 442, 486, 498, 504
Партія соціалістів-революціонерів (ПСР) 200, 219, 221, 224, 246–248, 286, 304, 316, 322, 348, 356, 374, 418, 422, 491, 537
Патлах Н. 418, 429–430
Педагогічний музей 407–408, 411, 416, 419, 431–432, 458
Пелікан Борис 164
Перепелиця Степан 412, 508
Переяслав 28
Переяславська угода 19, 29
Персія (нині Іран) 145, 392
Перша п'ятирічка 53
Перша світова війна 19, 38, 43, 51, 53, 64, 69, 71, 103, 150, 153–154,

- 157, 170, 202, 231, 244, 249–250,
316, 318, 322, 360, 369, 380, 537
- Перша українська дивізія
(Синьожупанна) 540
- Перший український корпус 356,
360, 401
- Перший український полк імені
Богдана Хмельницького 172,
197, 315, 358, 403, 415, 467, 490
- Петлюра Симон 156, 174, 224, 293,
303, 305, 307, 310, 314, 318–320,
323, 330, 334, 340–341, 355–360,
362–365, 373–374, 400, 403,
428–430, 452–453, 455, 459, 465,
467–468, 475, 542
- Петренко Петро 500
- Петрів Всеволод 427
- Петровський Григорій 142, 155,
270
- Петроград 155, 159, 162–163,
168–171, 173, 175, 178, 180, 186,
190, 193–194, 196–199, 203–204,
206, 215, 218, 220, 222, 225–228,
233–234, 237–238, 241–243, 245,
248–249, 252, 258, 271, 273, 276,
287–289, 307, 312–313, 315, 317,
319, 321, 326, 333, 337, 339, 343,
352–353, 359, 361–362, 368, 381,
384, 387, 390, 395, 403, 410, 430,
438, 446, 454, 457, 459
- Петроградська рада робітничих
і солдатських депутатів 160–
162, 164, 175, 177–178, 182, 196,
202, 206, 219, 223, 238, 243, 267,
357, 478
- Петропавлівська фортеця 160,
239
- Печерськ (район Києва) 228, 263,
414–417, 435
- Південна Україна 9, 20–21, 37–39,
56, 65, 69, 76, 79–80, 83, 121, 132,
147, 206, 208, 324, 329, 342, 352,
365, 369
- Південний Буг 20
- Південно-Західна залізниця 210–
211, 537
- Південно-західний відділ Ро-
сійського географічного
товариства 128–129
- Південно-Західний край 291, 298,
324, 328, 341–343, 346
- Південно-Західний фронт 157,
216, 219, 226, 312–315, 317, 319–
321, 323, 337, 355, 357, 365, 396,
402, 438, 454–455, 458, 463, 502
- Південно-Східний союз 313–314,
318–319, 321, 324, 346
- Північний фронт 241
- Підляшшя 376, 379, 382, 391–392
- Піонтковський Олексій 358
- Поалей-Ціон 117–118, 183, 200,
224, 246, 251, 275, 277–279, 282,
308, 316, 405, 408, 432, 528
- Погребище 305
- Поділ (район Києва) 132, 255, 263,
416–417, 419–420, 429–430, 465,
468–469
- Поділля 20, 22–23, 29, 34, 274, 277,
520

- Подільська губернія 9, 56, 82, 83,
199, 217, 273, 305, 328, 366, 471,
520
- Подніпров'я 21–22, 24
- Подолінський Сергій 127–128
- Подунав'я 22
- Покровський Михайло 371–372
- Полк імені Івана Гонти 173
- Полк імені Михайла
Грушевського 419
- Полк імені Петра Дорошенка 418,
432
- Полк імені Петра Сагайдачно-
го 415, 432
- Полк імені Пилипа Орлика 173,
320
- Полк імені Северина Наливай-
ка 173, 320, 428
- Полк імені Тараса Шевченка 173,
320, 370, 415
- Пологи 500
- Полоз Михайло 375–377, 410–411
- Полонський А. 411
- Полохало Володимир 211
- Полтава 32, 79, 117, 119–120, 131,
133, 164, 180, 183, 205, 252, 256,
262, 264, 285, 294, 323, 325, 355,
358, 365–366, 368, 370, 395–397,
461–463, 470–471, 482, 484–485,
505, 515
- Полтавська губернія 9, 56, 82, 117,
129, 135, 180, 199, 273, 288, 328,
366, 464, 471, 520, 524
- Полтавщина 23, 29, 34, 489
- Полупанов Андрій 500
- Польська партія соціалістич-
на 106, 183, 407, 488–489
- Польське королівство 20
- Польсько-Литовська держава 22,
32
- Польща 9, 22, 29, 31, 32, 44, 48, 60,
62, 90, 92, 94, 104, 107, 117, 144,
169, 244, 277, 283, 372
- Попов Микола 39, 56, 60, 77,
120–121, 131, 137, 149–151, 156,
172, 201, 258–259, 268, 272, 298,
343–344, 368, 484, 488
- Попов Христо 371
- Португалія 93
- Порш Микола 39, 44, 47–49, 51, 76,
82, 83, 96–97, 135–141, 150, 186,
224, 259, 291, 295, 330, 360–363,
369, 389, 400, 403, 411, 415, 422,
452, 455, 508, 510, 527, 530, 542
- Потоцькі (рід) 23
- Почентовський Л. 408
- «Правда» (газета
РСДРП(б)) 477–478
- Правобережна Україна 30, 32, 48,
55, 62, 65, 76, 84, 121, 165, 352,
358, 361, 365, 395, 459, 524
- Прага 7
- Преображенський 449
- Придністров'я 494
- Прилуки 131, 133
- Примаков Віталій 366, 395
- Приходько А. 411
- Причорномор'я 250
- Прісовський Костянтин 465–469
- Прокопович В'ячеслав 528

«Просвіта» (товариство) 139, 150,
212, 214, 254–255
Проскурів 265, 385, 396
Прош'ян Прош 362
Пугач Ісаак 435, 450
П'ятаков Георгій (Юрій) 191, 224–
225, 227–228, 446, 505
П'ятаков Леонід 272, 322, 364, 437
П'ятаков Микола 364

Р

«Рабочая газета» (газета РСДРП
у Києві) 119–120
Равіч-Черкаський Мойсей 120
«Рада» (газета) 150, 157
Рада народних комісарів (РНК) 162,
234, 240, 242–244, 247–250, 265,
273–274, 290, 301, 303, 312, 314–
321, 324–325, 330–335, 337–341,
344–345, 347, 349–350, 353–363,
368, 373–374, 378–382, 386, 390–
391, 393, 398, 406, 410–411, 435,
438, 442–443, 450, 459, 478, 481,
483–484, 489, 502
Рада народних міністрів 387,
408, 410–412, 423, 454–455, 467,
499–500, 507–509, 522, 524, 528,
532–533, 539, 544
Рада робітничих і солдатських
депутатів 160
Рада солдатських депутатів 160
Радомишль 470, 519
Радославов Васил 371
Радянський Союз 15
Разін Степан 30
Рафес Мойсей 194–195, 198,
224–225, 228–229, 232–233, 275,
278, 310, 374, 399–400, 405–407,
422, 446, 448, 461–462, 465, 468,
513, 540
Революційна українська партія
(РУП) 122, 129, 131–137
Ревуцький Аврам 279
Ревуцький Ю. 358
Редін Микола 210
Редькіна І. 34
Реєнт Олександр 168, 177
Резінкін І. 272
Ремнев Михайло 440–441
Рибалка Іван 61, 66, 74
Рибниця 521
Рига 152, 249
Рівне 265, 455
Річ Посполита 22–23, 26, 29, 31–32,
456
Річинський Андрій (Пісоцький
Анатолій) 186
Річицький Андрій 192, 224
«Робітнича газета» (газета УС-
ДРП) 179, 181, 215, 252, 255, 257,
293, 409, 449–450, 472
Ровеньки 320
Романов Олексій 28
Ромни 131, 133, 252
Ромодан 395, 470
Російська імперія 9, 17, 19, 28–35,
37–40, 42, 44–50, 55, 60–64, 68–
69, 71–72, 74, 79–80, 82, 85, 87, 90,
94, 96, 98–99, 101–111, 113–114,
117–119, 122–123, 127, 135, 145–
148, 154–156, 160, 162, 176, 180,

- 184–186, 214, 245, 250, 275–277,
281, 372, 379–380, 392, 399
- Російська комуністич-
на партія (більшовиків)
(РКП(б)) 505–506
- Російська республіка 134, 168, 170,
174, 185, 208, 210, 222, 233, 235,
237, 242, 248, 316, 330, 332, 336,
373, 386–387, 451
- Російська Радянська Республі-
ка 336, 340, 345
- Російська Радянська Федеративна
Республіка (РРФСР) 490, 503
- Російська соціал-демократична
робітничка партія (РСДРП) 94,
99, 102–106, 114–122, 135–137,
143, 145, 148–152, 155, 196, 200,
206, 219, 254–255, 262, 264–267,
275–276, 324–325
- Російська соціал-демократична
робітничка партія (більшови-
ків) (РСДРП(б)) 196, 221–226,
244, 247, 249, 251, 258, 263, 265,
267–273, 286–288, 291, 304, 322,
327–328, 339, 342–343, 346, 351,
353, 371, 378, 414–415, 446, 448,
460–461, 465, 477, 495, 501, 505
- Російська соціал-демократична
робітничка партія (меншовиків)
(РСДРП(м)) 267–268, 286
- Російська Соціалістична Радянська
Республіка 457
- Російське географічне
товариство 128–129
- Росія 22, 59, 133, 136, 143, 152, 157,
161, 168, 175, 178–179, 192, 202,
208, 220, 226, 229–231, 233, 238,
243–246, 249–251, 261, 266–269,
271, 275–277, 282–284, 292, 297,
304, 306, 308, 312–314, 316,
318–320, 324, 326–327, 332–334,
338–341, 343, 349–350, 355–357,
359, 366, 368, 371–372, 374–375,
377–378, 381–383, 387–389, 405–
407, 424, 436, 439, 442–443, 448,
452, 455, 457, 476, 478, 480–482,
486–488, 491–492, 501, 503–505,
510, 513, 523, 531
- Ростов-на-Дону 119, 170, 320
- Рубач Михайло 65–66, 70, 75, 164,
192, 205, 291
- Руденко А. 458
- Руїна 32
- Румунія 315, 493–494
- Румунський фронт 157, 206, 226,
273, 312, 314–315, 317, 321, 323,
337, 357, 442, 482, 491
- Румчерод 206, 273, 289, 491–497,
515
- Русов Михайло 131, 150
- Русова Софія 214
- Рябцов Євген 439, 448, 466, 469

С

- Савченко Віктор 320, 322–323,
329, 338–339, 355, 357, 360–361,
363–365, 368–369, 396, 405, 411,
418, 428, 430, 458, 464, 468,
481–482, 497, 499–500, 504, 522,
538, 541–542
- Садовський Валентин 57–58, 60,
64–65, 72, 81, 147–148, 259, 526

- Салтан Микола 410
Самарська губернія 56
Самойло Олександр 371
Самойлов Федір 155
Санкт-Петербург 42, 81, 131, 148,
155, 271, 370
Сараджев С. 224
Саратов 170
Саратовська губернія 56
Сарни 453, 455, 463
Святошин 42, 464, 473
Севастополь 252, 365, 464, 497,
499–500
Севрюк Олександр 224, 374–376,
378, 383–385, 387, 389–392,
455–456
Сербія 154
Сердюцькі дивізії 355–356, 360
Середина-Буда 476–477
Середня Азія 72
Сибір 39, 55, 155, 165, 334, 387
Сидоренко Григорій 528
Сизрань 307
Синельникове 359
Сиркін Нахман 405
Сіверо-Одоевський Опанас 339,
410–411
Сіверс Рудольф 338, 341, 501
Сікевич Володимир 468
Сімферополь 365, 499
«Сіноп» (панцерник) 492
Сіоністський соціалістичний ро-
бітничий союз 117–118, 200
Січневе повстання 424, 426, 437,
440, 442, 449, 461, 465, 494, 514
Січові стрільці 400, 426–427,
540–542
Скандинавія 20
Скловський Йосип 316, 408, 513
Скляренко Євген 15, 208, 263–264
Скнар П. 422
Скоровстанський В. (див. також
Василь Шахрай) 336, 344
Скоропадський Іван 32
Скоропадський Павло 228, 323,
356, 360, 401, 403, 507, 535–536,
540, 542–545
Скрипник Микола 122, 263, 268,
285, 298, 329, 343–345, 348–349,
436, 458–459, 483, 487–489,
505–506
Слабченко Михайло 58
Сливинський Олександр 542
Слобожанщина 346, 363
Слов'янськ 120, 490
Слонимський 215
Смоленськ 363
Смольний інститут 238–239
Сокович Євген 412, 528
Солдатенко Валерій 16, 160, 165,
170, 175, 189, 195, 201, 211, 220,
224–225, 227–228–230, 232, 263,
265, 303, 322–323, 328–329, 337,
364, 368, 505, 522, 535–537, 540
Солтан Микола 512
Сосниця 477
Софійська площа 179, 419
Софія 128
Соціал-демократична партія
Німеччини 97

Соціал-демократія Королівства
Польського і Литви 106, 116
Соціалістична українська
партія 129–130
Союз визволення України 152, 156
Союз за визволення робітничого
класу 120, 129
Союз євреїв-воїнів (СЄВ) 305–311,
423–424
Союз південноросійських
робітників 119
Сполучені Штати Америки
(США) 44, 68, 87, 374, 405
Сталін Йосиф 243, 291, 357, 410,
458–459, 504
Станіславів (нині
Івано-Франківськ) 157
Стара Синява 520
Старобільськ 344
Старокостянтинів 265
Старостін Петро 497
Степаненко Олександр 404, 468,
513
Степанов М. 500
Степанюк В. 152
Стешенко Іван 129–130
Стогній Д. 429, 443
Стокгольм 115–116, 137, 149, 378
Страдомський Микола 219
Страшун Аврам 279
Суварін Борис 145
Сураж 476
Сухино-Хоменко Володимир 59,
72, 81, 156, 216, 221, 262, 271,
285–286, 288, 291
Сухових Костянтин 408

Сухорович-Лінтам Вульф 468
Сфатул Церій (Національна
рада) 493
Східний фронт 250, 371

Т

Табуї Жорж 320, 373
Таврійська губернія 9, 47, 199, 212,
366, 464, 483, 491, 498
Таврійська Радянська
Республіка 498–499
Таганрог 120, 255, 320, 464, 489–
490, 503–505
Талаат-паша 371
Тараща 307, 309, 471
Ташкент 479
Твер 325, 395
Тележинський Михайло 224
Терек 355
Терещенко Михайло 195
Терлецький Євген 348–349
Терниченко Аристарх 412, 508
Тернопіль 376
Тимчасовий уряд 160–162,
166–169, 172–175, 177–178, 190,
192–196, 198–199, 202–207,
215–223, 227–230, 233, 237–239,
241, 243, 245, 257, 260–264, 267,
270, 272, 275–276, 278, 284–286,
301, 305–307, 312–314, 318–319,
321, 339, 399
Тимченко Жанна 192, 205, 222,
228, 230, 267, 270, 286–288,
290–292, 343
Тирасполь 442
Ткаль Г. 411

Ткаченко Михайло 218, 224, 259,
411–412, 422, 455, 508, 510, 514,
517, 522, 528, 537, 539, 541
Товариство українських поступов-
ців (ТУП) 165–166
Тріполі 145
Троцький Лев 154, 192–193, 238,
242, 247, 249, 251, 377–381, 386–
387, 389–391, 410, 465, 525
Тульчин 265
Туніс 145
Туреччина 90, 499
Турченко Федір 61, 66, 74
Тучапський Павло 129
Тьомкін Айзик 316

У

Угорщина 55, 388
Українська демократично-
хліборобська партія
(УДХП) 524, 529, 543–544
Українська народна партія
(УНП) 401, 403
Українська Народна Республіка
(УНР) 230–231, 234–235, 237–
238, 243, 248, 282–283, 285, 292,
295, 297, 307, 311, 314–321, 324,
326, 330–331, 336–337, 345, 350,
354, 357, 359, 361–363, 368, 373,
375–384, 386–387, 389–392, 398,
405–408, 414, 446, 452, 455, 457,
459, 463–464, 468–469, 475, 481,
483, 485, 487–488, 498–501, 503,
508–509, 512–514, 517, 521–523,
531–535, 540, 542, 546

Українська партія соціалістів-
революціонерів (УПСР) 7,
14–15, 166, 170, 173–174, 181, 183,
188, 198–201, 219, 223, 225–226,
246–247, 251, 261, 267, 271, 284,
286, 288, 290, 292, 295, 297–298,
303–304, 316–317, 322, 328, 335,
339, 354, 356, 367, 372, 375, 377,
403, 405, 408, 410–412, 422, 426,
435, 449–451, 455, 470–471, 486,
505–506, 509–510, 512, 515, 522,
524–525, 527–528, 537, 539
Українська партія соціалістів-
самостійників (УПСС) 401–
404, 422, 468, 471, 475, 490, 510,
512–513, 526, 528
Українська партія соціалістів-
федералістів (УПСФ) 17, 166,
170, 198, 200–201, 251, 302, 316,
356, 374, 383, 403, 410, 449, 460,
474, 523–529, 537, 539, 542–543,
545
Українська Радянська Соціалістич-
на Республіка (УРСР) 8, 209
Українська революційно-
демократична партія 41, 170
Українська Соціалістична Радян-
ська Республіка (УСРР) 41, 490
Українська соціал-демократична
робітничка партія (УСДРП) 13–
16, 94, 116, 123, 129, 137, 141–142,
149–152, 156, 160, 166, 170, 179–
186, 188, 197–198, 200–201, 207,
209, 214–215, 217, 219, 223–226,
246–247, 251–262, 267, 270–271,
275, 284–293, 295, 298, 302–304,

- 315–316, 319, 322, 333, 335, 339,
356, 367, 375, 383, 401–402, 408,
410–412, 415, 418, 449–451, 460,
487–488, 506, 509–510, 517, 522,
525, 528, 537
- Українська соціал-демократична
робітничка партія (лівих)
(УСДРП) (лівих)) 451–452, 488,
504, 516
- Українська соціал-демократична
спілка 137, 149–152
- Українська трудова партія 470
- Український генеральний військо-
вий комітет 174, 178, 224
- Український жіночий союз 170
- Український робітничий
університет 7
- Український фронт 357, 373
- Українські установчі збори 230,
292, 297, 302, 314, 407, 451, 509
- Уляницький В. 470
- Умань 173, 205, 323, 358, 521
- Універсал I 178–179, 182–183, 189–
190, 193, 197, 267, 277
- Універсал II 195, 197, 277, 281
- Універсал III 231–233, 237, 243,
248, 277–278, 281, 286–287, 289,
296–297, 301–304, 402, 407, 452,
508, 513, 523
- Універсал IV 278–279, 383, 387, 404,
407–408, 422, 498, 508, 513, 523
- Універсал V 523
- Урал 38–39, 42, 44, 331, 355
- Урбайліс Іван 358
- Установчі збори 161–162, 168–170,
184–185, 190, 195, 220, 232,
234–235, 238, 240–241, 245,
247–248, 251, 276, 343, 364, 402,
406, 410, 495, 525
- Устимович Микола 544–545
- Устимович-Сахно Олександр 468
- Ф**
- Фарейнікте (див. також Об'єднана
єврейська соціалістична робіт-
ничка партія) 200, 219, 277–279,
282, 308, 310, 408
- Фастів 454
- Феденко Панас 58, 267, 287, 490,
516, 546
- Федьков Олександр 130
- Феодосія 365
- Фещенко-Чопівський
Іван 527–529
- Фіалік Іполит 415
- Фінляндія 104, 110, 169, 244, 330,
332
- Фолкспартей 200, 277, 282, 308,
310, 408, 528
- Фольксцайтунг 450
- Фомин В. 113
- Форгач Йоганн 530
- Франція 37, 87, 145, 154–155, 315,
320–321, 355, 363, 494
- Фурфурник Лазар 472–474
- Х**
- Хабне 470
- Хайрець 460
- Халебський Павло 81
- Харків 34, 39–40, 79, 80–82, 119,
129, 131, 133, 146, 150, 164, 167,

180, 204–207, 210, 219, 222, 224,
252, 254–256, 262, 264–265, 271,
273–274, 285–288, 294, 305–306,
323, 325, 329, 338–344, 346–349,
351, 353, 357–359, 366–367, 370,
386, 388–389, 395–398, 403, 414,
436–438, 443, 445, 451, 463–464,
483, 501, 516, 523, 537

Харківська губернія 9, 30, 56, 82,
199, 211, 246, 254, 273, 286, 365,
505

Хаткін 468

Херсон 81, 119–120, 129, 205, 252,
258, 265, 288–289, 344, 365, 464,
497

Херсонська губернія 9, 47, 81,
82, 199, 211, 246, 273–274, 289,
365–366, 401, 464, 491

Хижняков Василь 318

Хмельницький Богдан 27–31, 33,
179

Холмщина 277, 376, 379, 382,
391–392

Хрещатик 419

Христюк Павло 77, 169–170, 173–
174, 179, 188–189, 201, 210–212,
214, 216–217, 224, 260, 269, 274,
296, 298, 301, 303, 317, 321–324,
329, 333, 336, 338, 363, 373–374,
381, 401, 410–412, 420, 426, 428,
437, 445, 455, 489–490, 504, 507–
508, 517, 523–524, 528, 533–534,
541–542, 544–545

Хургін Ісаак 279, 312, 423

Ц

Царство Польське 39

Центральна Рада (УЦР) 162–166,
168–175, 177–179, 182–186, 188,
190–202, 210–214, 216–218, 220,
223–224, 226, 228–233, 235, 237–
238, 243, 251–253, 257, 259–262,
264, 267, 270–275, 277–279, 281,
283–299, 301–309, 312, 314–316,
318–346, 349–350, 353–370, 372–
392, 396–397, 399–408, 410–411,
414, 416–422, 424–433, 435–438,
441–457, 460, 462–466, 468,
470–473, 476–477, 479, 482, 485,
487–491, 495, 498–500, 505–511,
515–516, 518–523, 526, 534–539,
541–545

Центральна Україна 21–24, 26–29,
31, 464

Центральне бюро профспілок 148

Центральний виконавчий ко-
мітет радянської України
(ЦВК) 346–352, 354, 358, 364,
381, 386, 388, 392, 397, 414, 438–
439, 446–447, 457, 462, 487, 489,
491, 503–504

Центральний комітет 195

Центральні держави 152, 244–245,
249–251, 301, 312, 316, 318–320,
349, 355, 357, 359–360, 371–374,
377, 379, 381, 383, 386, 388–392,
403, 405–406, 431, 436, 442,
450, 452, 454–457, 463, 481–482,
484–485, 487, 489, 491, 493, 495,
498–499, 503, 505, 507–508, 510,
520, 529, 532–533, 535

Церетелі Іраклій 195, 221
Циганков Олексій 476
Циммервальдське об'єднання ан-
тивоєнних соціалістів 144
Цюрих 113, 153

Ч

Чакі Імре 391
Червона армія 401, 476–480, 495
Червона гвардія 228, 307, 323, 328,
341, 351, 358, 361, 365–367, 383,
424, 442–443, 445, 451, 457, 462,
473, 475–477, 479, 481, 483–484,
494, 496–497
Червоне козацтво 366, 369, 395
Черемшанський Юрій 315
Чериковер Ілля 309, 312, 405,
424, 453, 465, 468–472, 474, 478,
511–513
Черкаси 252, 309, 484
Чернівці 131, 157
Чернігів 120, 129, 131, 173, 182, 205,
252, 307, 325, 365, 370, 463, 483
Чернігівська губернія 9, 56, 82,
199, 217, 273, 288, 328, 366, 368,
401, 464, 475, 478, 520
Чернігівщина 23, 29, 34, 82
Чернін Оттокар 371, 378–379, 382,
387, 390–391
Чернов Віктор 313
Черномаз 212
Четверний союз 249, 297, 379, 390,
392, 454
Чехословацький корпус 359
Чехословаччина 7
Чечель Микола 410

Чигирин 401
Чигиринський полк 320
Чижевський Дмитро 407, 422, 460
Чикаленко Євген 465, 521–522,
529–530, 543
Чикаленко Лев 517
Чорне море 250, 365, 463, 484, 494,
498, 500
Чорноморський флот 47, 206, 273,
361, 365, 491, 496–497, 499–500
Чудновський Григорій 438–440,
482–483
Чхеїдзе Микола 177

Ш

Шагов Микола 155
Шаповал Микита 7–8, 29, 55, 79, 83,
169, 174, 199, 221, 224, 230, 405,
436, 471
Шаповал Олександр 468, 471, 490
Шахрай Василь (див. також Ско-
ровстанський В.) 168, 192, 223,
326–327, 333, 335, 343, 346–349,
352–354, 366, 381–382, 385, 396,
457, 484, 504
Шац-Анін Макс 310, 408, 470
Швейцарія 110
Шевченко Тарас 110, 123, 126, 129,
173, 179, 181, 425, 485, 508
Шелухін Сергій 403, 515, 523,
527–528
Шемет Сергій 524
Шепетівка 385
Шехтман Йосип 310
Шлосберг Д. 148, 208
Шраг Микола 410

Шрейбер С. 290, 325, 343, 350, 352
Штейнберг Ісаак 504
Штутгарт 153–154
Шульгін Василь 449
Шульгін Олександр 363, 374
Шулявка (район Києва) 263, 417,
420
Шумицький Микола 224
Шумський Олександр 411
Шупак Самійло 132–134, 150

Щ

Щербачов Дмитро 315, 317, 357
Щербина Йосип 15
Щербинівка 205, 222, 271, 502
Щусь Оксана 192, 205, 222, 228,
230, 267, 270, 286–288, 290–292,
343

Ю

Юзівка (див. також Донецьк) 80,
120, 264–265, 395, 490
Юркевич Лев 98, 141–146, 151, 156

Я

Яворський Матвій 20, 36, 54, 56,
62, 115, 120, 123, 127, 130–132,
135, 152, 156, 192, 201, 207, 266,
488, 546
Якір Йона 494
Яковлев Яків 343
Ялта 365
Ян Казимир 27, 29
Янівська 320
Японія 87, 133, 146, 315
Ясинувата 359

Яснопольський Микола 129

А

Anderson Perry 20, 22–23, 25, 27,
31–32, 36

В

Baron Salo 62, 113
Blank Paul Le 143
Bloom Solomon 90
Borochoch Ber 117–118
Borys Jurij 129, 131
Boshyk George 79, 129–132, 135, 137
Brinton Maurice 203
Brovkin Vladimir 240, 248, 264–265

Д

Davis Horace 95, 97
Dewar Margaret 204
Dmytryshyn Basil 39
Dubnow Simon 62
Dunayevskaya Raya 92

Е

Elwood Ralph 120, 142–143, 149, 151

F

Figs Orlando 313
Fisher Fritz 250, 372, 376, 531,
535–536
Frankel Jonathan 61, 63, 112–115,
124, 149

G

Gajecky George 27
Gergel Nahum 479

Gitelman Zvi 246, 275–276
Goldelman Solomon 278, 284, 404,
475, 528
Goodey Chris 202
Guthier Stephane 79, 288, 298

H

Hagen Mark von 171
Hechter Michael 12
Heifetz Elias 408
Herlihy Patricia 38, 61
Holubnychy Vsevolod 55, 217, 270

K

Kaplan Frederick 203–204
Kohn Hans 123
Kononenko Konstantyn 23, 31, 34,
36, 40, 55
Koshiw J. 72, 74
Krawchenko Bohdan 8, 60, 75–76,
78–80, 82

L

Lenin Vladimir 332, 363
Lieven Dominic 250
Luxemburg Rosa 91, 98, 106–109

M

Maistrenko Ivan 124, 217
Manning Clarence 179
McGeever Brendan 480

P

Pidhainy Alexander 121

S

Serbyn Roman 127–128
Serge Victor 239

T

Tobias Henry 62, 98, 112–114, 116,
152

V

Velychenko Stephen 361

W

Wildman Allan 171

Науково-популярне видання

Марко Бойцун
Робітничий рух і національне питання
в Україні: 1880–1918

Переклали з англійської *Леся Бідочко* та *Максим Казаков*

Дизайн та редагування: *smalta.pro*

Микола Леонович та *Марина Александрович*

Підписано до друку 01.12.2020.

Формат 60×84/16. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 33,71. Зам. № 0312-20/3.

Тираж 700 прим.

Гарнітури Bitter, Ladoga

Видавничий дім «Освіта України» ®

ФОП Маслаков Руслан Олексійович

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №4726 від 29.05.2014 р.

Тел. (095) 699-25-20, (098) 366-48-27

E-mail: osvita2005@gmail.com, www.rambook.com.ua

Виготовлювач: ФОП Поліщук О.В.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №2142 від 31.03.2005

07400, м. Бровари, вул. Незалежності, 2, кв. 148

тел. (044) 592-13-49

Rosa Luxemburg Stiftung в Україні

www.rosalux.org.ua